РОМАН ФЕДОРІВ

твори в двох томах

том

2

РОМАН ФЕДОРІВ

роман

ОТЧИЙ СВІТИЛЬНИК

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1980

У2
Ф33

Исторический роман «Отчий светильник» вводит читателя в XII век — сложную эпоху междукняжеских усобиц и социальных потрясений.

Герой романа — патриоты своего края — борются за единство и могущество древнерусских земель.

Ф $\frac{70303-092}{M205(04)-80}$ 92—80. 4702590200 © Видавництво «Каменяр», 1976 р.

ОТЧИЙ СВІТИЛЬНИК

Роман

ГЛАВА ПЕРША, З ЛІТА 1187

І

Мудрість, як одежа, у кожного своя.

У ковачів-кричників своя мудрість, у гончарів-скудельників, золотарів, сідельників, кожем'яків — своя, своя вона і в дереводілів. Небіжчик батько Чагр, син Микули, любив нагадувати унотам: «Нема дереводіла без скусних рук і без гострої сокири; сокира — це мовби продовження рук дереводіла, бо що голова задумає,— те вона повинна витесати».

Від господарювання старого Чагра тільки й лишилася Василькові, та й то припадком, батькова сокира.

Скарб спадковий...

Хилиться, падає на груди зажурена Василькова голова, на якусь мить він забуває про сокиру, яку гострив перед хвилею об сточений брусок; її з'їджене лезо холодно поблискує проти сонця... сонце висить над головою, як круглий черлений щит над дверима ятки, де торгують зброєю. Промені, однак, уже не гарячі, вони нагадують крицю щойно викувану й охолоджену в жолобі з водою: полуміннний дух іще живе в ній, а краї беруться мертвою студінню.

Бо кінчається літо...

Василько сидить на бервені посеред дворища: дворище розлоге, встелене густою муравою, північним кінцем впирається об громаддя стрімкої гори, а південним збігає похило до піністого потоку, зі сходу і заходу його обступає смерековий праліс. Але ні на гору, ні на праліс Василько надії не покладає, тому обгородив оседок частоколом; частокіл глибоко вкопаний у крем'янисту землю, загострені бервена стримлять одно біля одного, як вої,— не похитнеш. У гражді ще нема воріт, крізь отвір видно стежку, що губиться під зеленим склепінням лісу.

Стежку за весну й літо витолочив Василько з жоною Анною, та ще з конем, та ще, може, дика звірина їм помогла — і більше нікого тут на многії поприща, лише гори і ліси, вертепи та скелі. Глухо навкруж, тихо, зелено,

первозданно, аж не віриться, що десь біжать, квапляться запилюжені гостинці, що десь верланять велелюдні весі і города...стольний Галич.

Ех, далеко від стольного Галича занесла доля Василька, сина Чагрового, онука Микулиного. І хто б міг подумати, наперед виворожити, що життя припасе для нього повні міхи гризоти, лиха, якого вистачило б наділити цілу братчину дереводілів, а не те що одного мужа. А може, всі біди плодить він сам, множить їх гріховним жаданням жити на світі гордо і вольно?

А інакше навіщо жити?

Бо що, власне, є життя? Колись подібним питанням сушив собі голову батько Чагр, діялося це ще у прадідівському городищі — весі над Золотою Бистрицею, тоді Чагр частіше брав у руки чепіги, аніж тесло. Йому відповідав піп Оксен, котрий вечорами приходив до Чагра випити ячмінного пива й порозмовляти з розумним чоловіком:

— Чи тобі, смердові, про це мислити? Є над нами господь бог і князь галицький, хай вони думають, а ми живімо, як живеться,— і простягував руку до жбана з пивом або й з медом вареним, якщо випадало свято.

Кохався піп Оксен у хмільному.

Грішний був піп Оксен.

— А я таки, святий отче, хотів би знати,— затинався батько Чагр.— Люди ж бо не товар, котрий животіє бездумно. Чи як гадаєш, Василику-горобчику? — підморгував батько до сина.

Не раз, зрілим мужем уже будучи, згадував батька й думав: «Чи зрозумів Чагр, що таке життя і в чому його суть?»

А він, Василько, дізнався?

Василько в задумі не помітив, як нехотячи торкнувся топорища, сокира впала на землю, вдарившись обухом об камінь... вдарилась і задзвеніла. Іншого разу Василько її порожнього звуку не почув би, а в цю хвилю здригнувся, бо тиша в сто крат помножила залізний зойк. Василько ще борсався в полоні думок,— тому дивувався, чому на його дворищі панує тиша, чому в його руках не видзвонює, обтесуючи бервено, Чагрова сокира, чому не хрумтить, ступаючи попасом по мураві, його кінь, чому, нарешті, притихла в колибі Анна?

Анна...

Стряхнув головою, довге волосся, перев'язане на лобі ремінцем, хвилею впало на плечі. Посеред дворища в тіні трьох смерек, навмисне залишених, біліли стіни нової хижі; крокви злітали в небо, пробуючи піднести на свої крила весь зруб. На причілку маяла китиця лісових косиць, назбираних Анною. Оддалік дрімав кінь, прихилившись боком до частоколу.

Все було на його дворищі так, як і перед хвилею.

Тільки чому не постогнує в колибі Анна, адже стогнала зранку, він встиг звикнути до її жалісливого причитання; тесав і колов собі колоди, готуючи дошки на покриття хижі.

Чому ж тепер замовкла Анна?

Чорне передчуття кольнуло в серце, зірвало з бервена і понесло до колиби, тимчасового його житла. Рвучко відкинув ведмежу шкуру, що служила замість дверей.

— Ан...

Аннина посмішка, яку помітив одразу, омила Василька від усяких страхів; Анна лежала горілиць на сіні, застеленому веретою, руки заклала під голову; була Анна вбрана в святошну сорочку, яку рідко одягала, бо мала сорочок небагато... білизна полотняна надавала її чорнявому обличчю великодньої врочистості. Жона посміхалася Василькові, а може, посміхалася сама собі, чи «тому», який зранку гупав ніжками в її животі.

— «Він» заснув,— пояснила Анна й злегка погладила випуклий живіт.— Послухай-но, як «він» похропує, мов справжній муж,— жартувала.— Певно, сина народжу...

Василько теж посміхнувся в русяву бороду, присідаючи біля жони. Біле її тіло, біла сорочка і біла верета збурювали в грудях трепет, він приклав вухо до жінчиного живота, слухав і шептав, мовби направду остерігався «його» розбудити:

— Так, Анно, буде у нас син.

Чекав сина...

Хотів сина, бо син повинен продовжити рід Чагрів: понайстаршому братові Лютові порослі не зосталося, нема чад і вже не буде у брата Яна, бо постарів княжий печатник, є ще, правда, Олег — син сестри Настусі, царство їй небесне, та тільки Олег — не Чагрова гілка, князів Ростиславичів грає у ньому кров.

Мусить бути син у нього, у Василька.

І, певно, смішним виглядав у цю хвилю Василько, син Чагрів, скидався він на нетерплячого молодика, який

чекає — не дочекається первінця... бо Василько тільки ім'я має молоде, принесене із Золотої Бистриці, а насправді розміняв чоловік п'ятдесятку, русява борода і грива на голові подекуди посріблена інеєм.

Не вперше сидить отак Василько, жадаючи собі сина. Не вперше, а втретє...

Його первінець був би нині ровесником Анни.

Так сталося...

Василько однак не згадував тепер ні жони Мирослави, ні жони Ради, їх нема, вони лежать — одна в Галичі, друга на дні Пруту-ріки... тепер Василько гризся Анною.

Вона його останнє кохання і остання надія.

Тепло жіночого тіла, ясна Аннина посмішка наслали на нього ніжність, він гладив шкарубкими долонями, що враз полагідніли, її довгобразе лице, пестив розсипане волосся, цілував очі; ніжність пом'якшила його вилицювате, обвітрене верховинською смагою обличчя, розгладила зморшки; Василько почувався молодим і щасливим, коли б тільки все обійшлося гаразд, бо Анна в нього тоненька, як стеблинка... бо Анна, виношуючи дитя, не куштувала цього літа ані скибки хліба, ані ложки молока... бо Анна день при дні ставала з ним поруч до роботи.

«Лише коли б усе обійшлося гаразд, не дай біг лиха — і нічим їй не поможу. Все вмію робити: вмію класти хижки і тереми, вмію зводити вежиці і божі храми, змайструю при потребі віз і сани, а тут я безсилий, тут знадобилась би баба-пупов'язка, зелейниця».

— Може, я, Анно, сяду на коня і полечу шукати десь помочі? — тверезіє Василько і вже думкою скаче з гір, із цих диких пралісів, униз до людських оселків.

Анна припадає до його плеча.

— Не треба, ладо,— каже,— я сама боятимуся. Весі далеко, тут край світа.

— Але ж бо...— пробує він настояти на своєму. Може, таки здалось би поїхати... таки треба було поїхати вчора або й позавчора. Дорога неблизька... як він заздалегідь про це не подумав? Будовою хижі забив пароки, день у день квапився, сподіваючись, що Анна народить сина вже під тисовою покрівлею, а не в колибі, однак і хижу не встиг закінчити.

— З тобою... коло тебе я все подужаю,— заспокоює Анна мужа.— Я сильна, ось побачиш.

Він цілує їй руку, ніяку іншу руку не цілував, окрім батькової, а Аннину цілує, не має куди подіти свою любов, змішану з тривогою; рука Аннина маленька, як березовий листок, і на диво тверда. Її руки за літо довбали землю, вкопуючи частокіл, орудували при потребі сокирою, конопатили мохом стіни, і її руки час од часу підводили Василькову голову, коли хилилась на груди: не журися, мовляв, Василько, я з тобою.

Не уявляв, як жив би без Анни.

Та й чи жив би? Адже ще торік восени після всього того, що скоїлося над Прутом, він розгубив жагу до супокійного життя і мав намір податись на Дунай до бродників, щоб промишляти до пори до часу розбоєм, поки не згинув би від меча на судилищі княжому або в степу від половецької стріли.

А уздрів Анну і воскрес... Анна викресала в ньому іскру до життя, дорожив нею, як небесним дарунком.

Твердість Аннииої руки заспокоює, він по-газдівськи відгортає ковдру, заголює жону по шию і обмацує її стегна, лоно, груди. Анна паленіє, є в його обмацуванні щось принизливе і грубе, смерди подібно обмацують тільних корів, але Анна лежить тихо і покірливо.

— Хочу знати, Анно, чи старчить у тебе моці, щоб народити мені сина.

Смішний її муж... і любий.

Вона не очікує, поки Василько натішиться молодою пружністю її тіла, пестливо тулить мужа до грудей, що вже набубнявіли молоком... тулить і обціловує, борода Василькова густа і колюча, на пеньку сокирою підрівняна, губи Аннині палають, як від жаливи.

А очі мечуть вогонь.

— Іди вже,— врешті проганяє його від себе.— Іди, я подрімаю трохи.

Не має Василько охоти покидати жону. Якби не боявся пошкодити дитяті, то взяв би її на коліна і поколисав би.

Та мусить йти... хай Анна засне, хай Анна набирається моці, попереду її чекає мука, а його чекає робота.

II

Писав Іван Русин у «Саду» своєму:

«...В саду моєму для всіх знайду я місце: для тебе, княже Ярославе; для слуг-митників твоїх зажерливих, що луплять шкіру з дітей малих — підданих; для очей державних — ябедників численних; віроломство твоє теж повішу я на гілку. На те мій сад розлогий.

Наївний я співець, повіривши колись, що Словом начебто володаря переінакшу, що з світильником моїм буде ходити він щоденно, і не обмине ні вбогого каліки, ані вдови, ані сирітки, ані неправди, сковної боярським тіуном.

Тепер покарано мене. В князів своя дорога, світильники надібні їм лише для того, щоб навкруж голови ореол яснів».

Спали Русину на ум слова з писання Іларіона, митрополита київського: «Бо не в поганій і не у невідомій землі владарював, а в землі руській, про яку знають і чують по всіх кінцях...»

«Це про князя мовлено, про Володимира Святославича. Але і я подібно міг би сказати про себе,— думав співець Іван Русин.— Тільки не владарював я, а за плугом ходив, розорюючи перелоги. Князі, пануючи над землями і над людьми, від них слави собі доторочують... ось хоч би й князь наш Ярослав Осьмомисл... а я життя прожив про одно дбаючи: як би отчій землі добра і слави примножити. Не Галичу, де живу, не Києву первопрестольному, не Суздалю навіть, дарма що по батьковій лінії із тих замріяних країв походжу, а всій Русі слави примножити. Про Русь денно і нощно думаю. Все, що я робив: а чи книги грецькі на руське Слово перетовмачував, а чи учидлища для отроків при святих монастирях установлював, а чи людей тямливих у письмі розшукував по весях і городах, а чи опікувався тими, що на липових дошках краще од гречинів зайшлих малювали лики божих страдників, а чи заохочував тих, котрі з мертвого каменя або з колоди дерев'яної висікали різцем красу небачену, а чи власні пісні творив, слово до слова припасовуючи й крилами гуслиними їх обдаровуючи,— усе це я чинив з любові синівської до руської землі. Найтяжчий мій ворог, бо й ворогів я придбав, ниву свою скородячи, не скаже, що Іван Русин жив із думою про вигоду власну і про славу власну. З-поміж простих людей я вийшов, між простими перебував і між простими в гурті хочу зостатися...

Хочу...

Дивно мені, чому повторюю вперто «хочу», мовби вмовляю самого себе, мовби в мені існує потаємний, але таки існує спротив супроти мною установленого закону: «Не жадай слави для себе, бо уподібнишся до того кметя,

який купно з родом оре і сіє, а волоття збирає до свого глека».

Ні, не уподібнюся я кметеві...

Та все ж мучить мене жадання бодай у «Саду» зоставити своє ім'я, бо в цьому співі б'ється мов серце, нуртує моя кров, в ньому устремління мого ума.

Мучить...

Господи, укріпи мою волю, не дай зрадити самого себе; той кметь з мого закону не відає, що з жмені проса виростає родові цілий лан, я ж, засіваючи землю, чекав хліба для многих... Та видно, господи, і в мені сидить славолюбіє, як і в кожному грішному.

Іван Русин, не випускаючи з пальців пера, молився... молився співець до ясного дня, бо ікона святого Іоанна чорніла на стіні за його плечима, а стіл стояв біля вікна; співець схилив голову і стулив повіки, видно, шукаючи бога в самому собі. І таки знайшов, бо коли випрямив плечі і розтулив повіки, то в очах не залишилося й тіні сумніву.

Чи надовго?

Про це співець зараз не думав, він рішуче вмокнув перо в каламар з кіновар'ю, лівицею присунув до себе чистий аркуш пергамену.

Ні, не пишеться...

Врешті жбурнув перо й заходив по світлиці.

Любить свою світлицю Іван Русин. Де б не був: у Києві первопрестольному посеред братії ученої, у Кракові або в Буді угорській, послом Осьмомисловим туди їдучи, в білокам'яній палаті Ігоря Святославича, а чи у вежах половецьких — скрізь банував за домівкою, влітку по-язичницькому замаєну зіллям і пагіллям липовим, а взимку натоплену... завше чисту, мов горниця дівоча, і завше переповнену книгами. Й тепер, ходячи від дверей до чолової стіни, Іван Русин споглядав на стоси книг, що лежали вперемеж із сувоями пергаменів на полицях уздовж стін, і на розписані горнці, ковані старі мечі в оздоблених піхвах, щити з тисненими на шкірі вірлами і левами, ікони київського письма, прадавні глиняні подоби жінок.

— Хтось у сріблі-златі кохається; шпарує резану до резани,— говорив, бувало, гостям Іван Русин,— а я витворами людського духу і рук хитрецьких любуюся. Дарованою все це мені майстрами руськими. Окрім книг... книги моєю рукою переписані або куплені у многих землях.

Диваком вважали Івана дурні, а мудрі заздрили його уму, бо пам'ятав він, що в книгах записано, і вмів розтлумачити задум майстра, котрий, малюючи на дошці Юріязмієборця або карбуючи на бронзовому щиті голову лева, промовляв до людської душі.

Забобонні ж рахували його ворожбитом... забобонні казали: «Хіба може німа річ промовляти до людини?» І потаємно нашіптували про це єпископу галицькому або й самому князеві. Найбільше нашіптували алозаздрісники, серед них придворний гусляр і печатник княжий Ян, син Чагрів:

— З дияволом знається Русин Іван. Церква на нього скаржиться, княже, що розум він возвеличує, начебто розум даний людині не від бога. Ворохобу в головах чорних людей сіє супроти тебе, княже.

Тому колись сказав Русин князеві Ярославу:

— Душно мені в твоєму Галичі, княже. Поїду до доньки твоєї, до Єфросинії, кличе мене.

Двері курликнули журавлем, на високому порозі появився Радко; Радко довговолосий, босий, у сорочині до колін, як і належить мужеві, котрому минуло шість весен.

— Ти щось хотів, Радку? — повернувся до хлопця Русин і очі його потепліли.

— А хотів,— каже Радко. Кладе в рот палець і задивляється на чуда-дива, зібрані у світлиці вуя Івана. Чорні його очиці розширяються, густі смоляні бровенята злітають на лоба, носик кумедно морщиться.

Завжди з ним таке чиниться, коли потрапляє до світлиці вуя Івана.

І завжди при зустрічі з Радком у Йвана Русина заходиться серце. Душа його м'якне, ніжніє, на очі набігає сльоза. Він ховається з ніжністю і сльозою від цілого світу, але хлопець, немовби відчуваючи тепло, що промениться від вуя Івана, тулиться до його коліп і питає:

— А книги твої говорять, як люди?

— Говорять, синку, говорять,— відповідає тремтливо співець.— Ось ще трішки підрости і навчу тебе читати.

— І буду я мудрий, як ти? — лепече хлопець.

Нині Іван Русин теж садовить Радка на коліно, і між ними відбувається повторювана вже не раз розмова:

— Скажи мені, вую, коли я нарешті виросту?

— Скоро,— відповідає співець,— скоро.— І горне малого до грудей, руки гладять дитячі плеченята, а думка карбується печальна:

«Всім наділив ти мене, господи. Не звідав я тільки щастя од жони, від дітей і онуків...»

Іван Русин переступив уже копу літ, та на діда не виглядає. Невисокий на зріст, широкоплечий, з голеною бородою і відвислими вусами він схожий радше на ратая, аніж на книжника-затворника. Недаремно ж мати Радкова, жона Ігпата Соколяна, якось пожартувала:

— Тобі, красний наш добродію Іване, молодицю яку б узяти та дітей плодити. Лицем ще молодий і душею.

Відмахувався:

— Пізно. Та й не полюблю я іншої... одну любив... ти знаєш...

Родина Соколянів, друге коліно уже якої господарювало в теремі Івана Русина на правах близьких родичів, пам'ятала про давню трагедію добродійника свого, і тому Ігнат погрозив жоні кулаком, щоби не ятрила старому серце.

— Вибач мені, дурній.— Молодиця червоніла.

А вибачатися не було потреби, бо хіба винна, що він однолюб, що Любану свою в серці носить карбом незагоєним з молодих літ?

— То що ти хотів, Радку? — врешті пригадав Русин, що хлопця прислано до нього по ділу.

— Мама питають, де будете полуднувати: тут, а чи в саду?

— В саду, Радку,— хитнув головою Русин.

І за ними курликнули журавлем двері.

III

Легкі ноги має лічець Гарасій Вірменин, одноліток він з князем Осьмомислом, сива борода, пещена і грецькою оливою напахчена, ремінного череса сягає, роки — як круки,— сіли на плечі, а йому байдуже: ступає легко і прямо, як отрок. Навіть не чутно його ходи у княжій ложниці, жодна половиця не скрипне, тільки зрідка під підошвою м'якого чревія храбусьне зело, що ним долівка встелена, і тоді в ложниці повіє свіжими пахощами скошеного лугу. Подих трав на якусь мить переборює варений і настояний на меду дух Гарасієвих ліків, над якими він ворожить в кутку біля стола; князь жадібно ловить

запалим ротом луговий аромат і думає мимохіть, що коли б його винесли на береги дністрові, на луки нескошені, то, може, помогло б проти хворощів.

Слабує князь Ярослав.

Як зліг того літнього надвечір'я, коли сонце серед ясного дня почорніло, то більше й не встав, застоявся його кінь у конюшні, улюблені книги припадають пилом. Нічого мовби й не болить, а тіло сохне, дихати важко, гейби торбу напнули на голову, і кров час од часу забагрює білу подушку, кров з горла...

— Випий, мій княже, і засни,— рече лічець Гарасій, простягаючи хворому чару з трунком.— Сон дарує силу.

Не чує князь.

Широке ложе челядь присунула до вікна, князева голова лежить високо на подушках, з подушок крізь прозорість слюди йому видно і Золотий Тік, плоскими ріпяками мощений, і муровану стіну з вежицею над воротами, і ріг дубової почорнілої від старості церкви святого Духа, ще батьком Володимиром кладеної, і куполи собору Успення Богородиці: куполи, закуті в свинець і золотими хрестами увінчані, горять, палають у призахідній сонячній ватрі.

«Сонце на заході... моє життя теж докотилося західного пруга,— сумує князь.— Не набувся я на цьому світі, десятої частини задуманого не довершив, а вже пора лягати на сани...»

— Випий, княже,— домагається Вірменин.— Заснути тобі треба.

«Коби заснути й не прокинутися,— врешті ловить лічцеві слова Осьмомисл.— Не бачив би я своєї смерті». Хвилю-другу гойдаєтьсяув його очах спорожнілий і тихий тепер Золотий Тік, ще недавно гамірливий ристалищами витязів, галасом купецьким і судилищами княжими, потім він повертає голову і з-під вій зорить на Вірменина. Помічає, що в того тремтить простягнута з чаркою рука, і бачить сині підкови на лиці і безмежну втому в почервонілих від безсоння очах.

— Змучив я тебе, Гарасію,— зітхає Ярослав Осьмомисл.

— Заснеш, княже, і я теж піду перепочити.

Осьмомислів вид ясніє кволим усміхом: лице у нього посіріле, запалі щоки ряться румянцем, губи потріскані від вогневиці, голена борода загострилася, високий лоб борозниться зморшками. Лише вуса, опущені підковою

вниз, посріблені сивиною, зостались такими, як були колись — пишними, густими. Посміхається князь, бо знає: нікуди не піде з ложниці старий Гарасій. Відколи слабує князь, то він ніби й забув про сон і відпочинок, про їжу і ясне сонце; день при дні б'ється лічець з княжою смертею, жене її ліками і відстрашує ворожбитними словами.

«Кожний по-своєму на цьому світі воює: хто мечем, хто хрестом, хто книгою мудрою, а хто силою цілющою, почерпнутою з коріння і трав,— міркує князь.— Та, видно, не поборе Гарасій моєї смерті, як не може здолати старий предковічний, ще поганський Білобог таку ж прадавню Морену — і день поступається місцем ночі. Це закон, і цьому законові я теж підвладний. Нема на світі нічого вічного, все змінюється, старе відмирає, а нове народжується».

Він висунув з-під білчачої ковдри слабу висушену руку, мотуззя жил синіло на ній, і попросив:

— Дай, Гарасію, випʼю.

Пив гіркий сонний трунок і чув на своїй потилиці ласкаву долоню лічця, що підтримувала йому голову; тепло чужої руки схвилювало, добра людяна вдячність заполонила князя.

— Сядь коло мене, Гарасію,— прошептав Осьмомисл.— Давно збираюся спитати: чи не була тобі обтяжливою служба в мене, чи заміняла тобі земля Руська землю вірменську?

Заплющив повіки і чекав відповіді. Князь наперед здогадувався, що той скаже, бо пам'ятав матір свою, королівну угорську. Майже двадцять років була вона руською княгинею, народила мужеві сина, звичаї народу, серед якого жила, віру і навіть співанки перейняла... пустила, здається, навічно коріння в Руську землю, а все ж інколи брала її в обійми люта туга, і тоді княгиня-мати скаржилася, що почуває себе перекотиполем... мучить її святе жадання дихнути вітром з тамтого боку Горбів і напитися води з рідного Дунаю. І хочеться їй, якщо жити не судилося, то бодай там умерти.

Вона молодою вмерла в Галичі...

Може, це туга підкосила її і поклала в корсту-домовину?

Подібне, певно, скаже й Гарасій Вірменин.

Але лічець мовчав; коли князь розплющив очі, то Гарасій сидів на його постелі відчужений і далекий.

— Я, мій осподине, у Києві народився,— відповів лічець, помітивши запитливий Осьмомислів погляд,— Отже, вважай, що Руська земля — моя отча земля, якщо взагалі слуги мають вітцівщину. А щодо Вірменії, то... я піколи її не бачив... вона — як хмарка,— і є, і нема. Батько мій молодим з дому вирушив.

— Це страшно, мабуть, жити без вітцівщини? — подумав голосно князь.

Лічець схилив голову, права рука нервово теребила бороду.

— Русини мовлять: не та мати, яка народила, а та мати, що в люди вивела. Ти був добрий до мене і до моїх чад. А Вірменія... Ось...— Він хотів сказати жорстоко «ось поховаємо тебе, княже», та вчасно спам'ятався.— Ось виздоровієш, княже, Гарасій стане непотрібним, тоді запряжу у візок коня і поїду...

— У Вірменію?— перебив князь.

— До матері, осподине. Я все життя мрію запрягти коня, все життя... Хочу її зобачити перед смертю.— Він рвучко звівся з постелі і підійшов до вікна. Князь Ярослав заздрісно міряв оком його стрункy статуру.

— Щасливої тобі дороги, Гарасію,— сказав задумливо.— В тебе сили, як у молодого...

Лічець повернув до нього голову.

— Потішаєш мене, княже? Я себе ліпше знаю. Вистарчить мене, може, щоб доїхати до материнського порога, але для слідів на отчій землі часу вже нема.

Лічець ковзав поглядом по плитах Золотого Току і думав, що треба нині попросити стольника Судислава, щоб послав челядь виполоти кінський щавель з-поміж плитняка. Князя може вразити: на його Золотому Тоці рудіє щавель, мов на дикому пустищі.

«То в кого чара повніша щастям? — розмірковував Осьмомисл.— У Гарасія Вірменина, на якого смерть ще й не виклепала косу, а чи у мене, котрий уже чує її гостре лезо на своєму горлі? Гарасій не зоставив слідів на цій землі, мовби увесь вік тупцював по сухому піску, бо тільки й знав слугувати князеві. А я тут осподарем був, після мене слідів багато лишилося... часом добрих, часом кривавих. Коли б тільки добрих».

До князя підкрадався сон, Гарасій стирав з його чола краплини поту... стирав він піт білим рушником... і котроїсь хвилини засвітилося втіхою його видовжене обличчя з карлючкуватим носом.

«Який хосен з твоїх слідів, княже, на землі? Ти ще не вмер, а на Золотому Тоці бур'ян буяє... усе на цьому світі бур'яном поростає, усе...»

IV

Чують круки поживу, ой чують...

Князь Ярослав з божою поміччю зведеться, може, на ноги, одужає, бо не такий уже й старий, а вони потаємно до тризни по ньому готуються і дзьоби гострять на його статки. Кожному ласий шмат сниться, жодний про добро землі не дбає, всяк про власну вигоду піклується. І всі до нього, до Яна, сина Чагрового, боярина і княжого печатника, явно і тайно приходять. Зазирають запопадливо у вічі, гнуть хребти, дарунки несуть і безсоромно натякають, аби й про них не забув мудрий печатник, адже рука руку миє, повинен боярин Ян пам'ятати, що не тільки завдяки своїй голові й талантові гуслярському зумів посісти стілець печатника... є в цьому і їхня заслуга.

А таки є...

Бо ким він був колись? Смердом безрідним, сином дереводіла Чагра, братом відьомської Настусі, яка князя приворожила. Хай про це княжий печатник не забуває... і хай не забуває, що нікого з роду Чагрового в живих не зосталося: Настусина ж доля відома, батька князь Володимирко стяв, жону Василькову і сина її малолітнього лихе скопище людське, боярами підмовлене і натравлене, замкнуло ТОГО дня в хижі і підпалило...

А потому брали попіл пригорщами і з вітром пускали.

Василько тоді зник безслідно, мов під землю провалився, певно, десь згинув, як тать, на якого кожному вольно підняти руку. Один Ян поміж живими походжає он уже скільки літ від ТОГО дня, і не просто походжає — десницею поставлений боярами при князі Ярославові. Честь бо велика.

Хо-хо, не всі лише пам'ятають, якою ціною заплачено за цю велику честь, інколи йому аж страшно робиться, коли припадком озирається назад себе: промінчика світлого, соломини ясної у своїй минувшині не бачить, чорнота там. А роки підпирають, здається, на дві весни молодший від князя Ярослава, мав доста часу на гріхи.

«Гріхів наплодив, а слави доброї не зажив... такої слави, як у Йвана Русина, співця всюди визнаного, хоч і прагнув її повсякчасно»,— ледве вголос не вимовив

сокровенне, нікому й ніколи не мовлене, навіть з богом на сповіді не поділене. Та спам'ятався своєчасно Ян, лупнув почервонілими очима. Перед ним за столом сидів ігумен Надпрутянської обителі отець Назар, чоловік літ середніх, низькорослий, з гостроносим обличчям, яке чимсь нагадувало княжому печатнику лице давно усопшого брата Люта. Та й у нього, Яна, обличчя дзьобате.— «Однак,— міркував боярин,— брат мій Лют при своєму скоморошому вмінню таки не міг приховувати власних жадань, а святий отець прикрився хитро побожністю, пишною бородою на всі груди та ще важким срібним хрестом на шиї. Агнець божий...» — кепкує подумки з нього печатник.

А той тче свої слова співчутливо:

— Важку ношу двигаєш на плечах, ясний боярине. Всі це визнають у волості...

Ян, син Чагра, знає, що нема в ігуменових словах щирого захоплення його щоденною роботою, бринить у них підсолоджена олжа; багато людей ось уже багато років підбивають свої бесіди з ним, як корзно оленячим хутром, підсолодженою олжою; одні це чинять з ненависті, інші — від заздрощів, треті — зі страху, четверті — з вигоди очікуваної.

Цей теж вигоди шукає.

Навіть князь Ярослав ніколи не був з своїм боярином щирий, видно, не позабув Настусиної смерті.

Навіть князь...

У глибинах душі боярина Яна зріє прихований гнів, міг той гнів вибухнути, розростися у дику бурю, та лише челядь дворова зрідка відчувала подих боярської злості, на людях він умів тримати себе в руках, навчився цієї науки на княжому дворі. Тепер теж силувано посміхнувся ігуменові:

— Що подієш, святий отче. Треба комусь нести цей хрест. Відколи князь наш слабує — земля галицька на моїх руках. А літа... сам бачиш.

Істину мовив боярин. Усі в стольному Галичі перешіптувалися, що кріпко тримає Чагрів син стерно влади, недремні очі розплоджених ним потаємних видоків від західного Ярославграда по Ушицю на Пониззі і Дунай-ріку на півдні денно і нощно винюхують посеред простолюду, ворохобні попереджують, настрої в близьких і далеких полках уловлюють, стежать за чварами порубіжними з ляхами, а чи з уграми. Навіть митні шахрайства ставали відомі князеві.

Сторукий і стоокий княжий печатник.

Через те, ненавидячи його, боялись і... запобігали у нього ласки.

«Може, князь Ярослав теж мене остерігався, хоч і терпів обіч себе?» — шибнула думка... шибнула й лишила на серці гіркий осадок. Він мав на свого волостелина тільки жаль, підступу не виношував ні крапельки, служив Ярославові вірою і правдою.

У боярських хоромах сутеніло. На чоловій стіні виразніше різьбилися язики лампад, лики святих то ясніли, то темніли, коли лампадки пригасали, і від цього здавалось, що святі на іконах оживали.

Підстаркувата челядина-клітниця внесла й поставила на стіл трійцю зі свічками, обличчя печатника і його гостя побронзовіли. Ігумен час од часу припадав до пугара, п'ючи чисту воду, печатник у душі кепкував з святого мужа, який відмовився від вина, мабуть, про людське око відмовився, щоб благочестивішим здатися. Зате вдома, мабуть, цідить хмільне аж черес попускає.

Знаємо цих показних святош.

Скрізь олжа панує, скрізь і в усьому.

А тим часом ігумена Назара таки мучила спрага, власне, пекла його невідомість і жадання чимдуж вибратися з похмурих палат княжого печатника, але вибратися з повними руками. Ян же нікуди не квапився... кілька разів пробігав очима по розгорнутому листі пергамена — чолобитній ігуменовій, однак не зронив про неї ні слова. Черенець було спробував наперед вичитати з обличчя боярина бодай іскорку надії, це йому не вдалося, довгобразий, сухорлявий вид Янів, обрамлений короткою бородою, здавався витесаним з каменю. Зате в якусь хвилю ігумен відчув, що печатникові очі проникли в його душу... проникли і читають думки, як книгу.

Поспішив потупити вид.

Правду кажучи, осягнувши зміст чолобитні, Ян хотів показати гостеві на двері, бо й цьому забаглося вкусити кореваю на княжій тризні... просить подарувати монастиреві пущу над Прутом, границі її «від» і «до» виміряв, дуже, мовляв, ця пуща святій обителі знадобна: росте монастир, братія множиться, а землиці обмаль, дерева на побудову божого храму бракує, скоро іноки, яко старці, підуть з простягнутою рукою по весях. Змилуйся, княже, пуща надаремно пропадає, ти в ній ані звіра не полюєш, ані під оранницю вогонь не пускаєш... Дай...

Спершу розбирала його охота згорнути монастирську чолобитну і жбурнути в кут, ще й вибештати ігумена, щоб не вривався непрошеним гостем до хором, для орудок є писча палата, будь ласка, завтра приходь.

Однак стримався.

А чого?

Повірив у скруту монастирську? Ая... І тут олжа чорна, це напевно.

То чого ж?

Постала перед боярином ложниця княжа... князь Ярослав на подушках. Був сьогодні Ян у нього, про справи волості розповідав, князь хвалив мовби... хвалив словами, а в душі й перед смертю не викресав для нього ні скибочки щирого привіту.

«Невже пам'ятаєш, княже, моє зло... супроти... супроти Настусі? Відаєш же, що примусили мене твої великі бояри... тебе примусили зректися моєї сестри, а мене й погодив... Життя рятував».

Ні, не вділив князь для нього й дрібки щирості. Дивно і жахно, якщо вдуматися; обидва поруч вік скоротали, Ян про князя і його волость повсякденно дбав, стеріг її, як пес цепний. Князь, щоправда, теж у боргу не зоставався, нагороджуючи печатника то золотом, то кіньми, то землею. А любов'ю — ніколи.

Затявся князь Ярослав, не забув про старе. Той суздальський Русин часто біля нього сидить, наговорює, мабуть.

«Ну й бог з тобою, княже. Ми — теж горді»,— подумки виказував Ян Осьмомислу. І вдарив кістлявим кулаком по столі, аж жбан винний підскочив.

— Завтра, святий отче, в палату писчу прибудь. Задоволимо твою чолобитну. Завше князь наш про обителі дбав...

Вловив себе Ян на тому, що тішиться власним рішенцем, мовби на князя помсту зводить, добро його плюндруючи.

— Приходь,— повторив ігуменові твердо.

Той склався удвоє, як ножик, двері привідчинив, і тут на порозі виросли два дебелі ченці, несучи продовгуватий ларець. Поклали ношу посеред світлиці й зникли, як видива.

— Прийми, боярине Яне, від обителі нашої скромний дар...— Зняв ігумен Назар накривку короба, мовляв, потішся осподарю, моїм приношенням.

І відкланявся поспішно.

Не відразу Ян, син Чагра, підступив до ларця, а якщо по правді сказати, то й не зрадів соболиним сорокам, що іскрилися чорним вогнем; колись би зрадів, багатство ж це не з малих, а сьогодні — ні.

«Той солі... той соболів... той сріблo... І так діялося завше... повні мої медушці і пивниці, скотниці потаємні тут, у Галичі, і в Братишанській вотчині, і в Чагрові-селі, а все ж обминувся з чимось важливим на життєвій дорозі. З чимось... Кажу так, мовби не знаю його по імені. З славою такою, як у Йвана Русина, розминувся, з славою гомінкою, на всю Русь відомою... бо хоч і єсьм боярин, печатник, а в душі я залишився співцем».

І княжий печатник вдруге цього вечора вгатив кулаком по столі.

— Вина! — крикнув хрипло челядині, що стала на порозі.

ГЛАВА ДРУГА, З ЛІТ МИНУЛИХ

І

Василько видибує надвір.

Після сутінків у колибі сонце сліпить очі, він затуляє вид рукавом і напомацки правцює до бервена посеред дворища, а коли знову глипає на світ, то сонце встигає потьмяніти, лише сокира поміж тріскамн яриться червеним полум'ям. Він піднімає її, водить пальцем по вістрю, і раптом його обпалює згадка, що колись батько Чагр вмів не тільки примножувати сокирою своє добро, а й... зарубував нею на порозі, не пускав у хижу лихо.

— В сокирі, Васильку, сидить добрий бог,— говорив, бувало, батько Чагр.— Про це ще наші предки знали...

«Чекай, чекай... а як це батько Чагр зарубував лихо? Ага, здається, робив це він на святвечір, перед різдвом... та чи тільки перед різдвом... а в інші дні хіба ворожбитність сокири втрачала силу? Не пам'ятаю... не пам'ятаю... той лише святвечір пригадую... той... коли батько Чагр промовив:

— По різдві, Васильку, братчина дереводілів тебе з унотів у майстри возвеличить, бо прийшов на це час. І настав також час поконів старожитніх тебе вчити, бо

після моєї смерті ти загосподарюєш на цьому дворищі. Дивися-но і слухай.

Батько Чагр загнав сокиру в поріг хоромини.

І при цьому молився:

— Стережи, сокиро, мій оседок від біди печекапої, слабості смертельної, оборони нас від духів чорних, від людей заздрісних, від спільників зрадливих. Най у хоромах моїх добро сідає, радість витає, най діти ростуть...

Василько мав тоді вісімнадцять повних літ; він тоді вперше відчув себе мужем, батькові слова ловив на лету, пошепки повторював, вкарбовуючи їх у пам'ять, бо нікому іншому слова з поганської молитви не були потрібні: ні братам Лютові та Янові, ні сестрі Настусі, ні мамі, тільки для нього заповів батько Чагр ворожбу з сокирою, бо й сокира перейде у спадок Василькові.

— Запам'ятав, сину? — спитав Чагр.

Василько не встиг відповісти, в дубові ворота хтось ударив калаталом голосно і нетерпляче. Чагр, син Микули, знаний у Галичі-граді, а також в окольних боярських двознаних, монастирях і злиденних весях як скусний дереводіл, почув, звичайно, нагальне калатання, однак відчинявши браму не квапився. Він стояв у красній хоромині, підпираючи широкими, але вже згорбленими від праці плечима низький одвірок і, гейби забувши про ворожбу з сокирою, наказував середущому синові Яну, що був писцем і співцем при князі Володимиркові Володаревичу, розповідати про нинішні звичаї на княжому дворі.

Посміхався батько Чагр.

Незбагнена була батькова посмішка, в ній одночасно жевріло приховане презирство, що стосувалося Яна — княжого слуги, і пробивалася чорна зненависть, призначена, мабуть, найстаршому синові Лютові, і розхлюпувався жаль, коли його погляд зупинявся на наймолодшій в родині Настусі, й теплилася батькова посмішка гордістю, коли його погляд торкався Василька. Давно нема на світі батька Чагра, розплилося б, забулося б, мабуть, його лице, коли б не та посмішка; Василько не раз завдяки їй повертався в своє далеке отроцтво, повертався і розтлумачував її кожний раз по-іншому, і кожний раз не міг збагнути батька до кінця.

А тоді стук у дубову браму повторився, Настуся, що накривала стіл білим обрусом, метнула на батька блискавку стривожених очей, Василько ж схопився з тисової лави.

— Не квапся, сину,— прогуркотів глухо Чагрів бас.— Це наші, певно, Лют з водимою, бо й Лютові ниньки призначено вечеряти за батьковим столом. Але спершу най трохи померзнуть.

Жона Чагра, яку о молодій порі кликав Гремиславою, а після першої дитини — Мамою, привідчинила двері з кухонної кліті й докірливо хитнула головою. Однак жодного слова не зронила, бо всі в родині Чагра, сина Микули, відали, що не лежить батькове серце до свого первінця Люта.

І тільки коли ворота втретє затріщали під калаталом а пси під вікнами зчинили скажений лемент, гейби до дворища добивалися таті, Мама наважилася дорікнути:

— Не гоже, Чагре. Мороз...

— Цить! — обірвав її грубо Чагр. Посмішка в його бороді враз спопеліла, обличчя почорніло, волохаті брови нависли над очима, як волоття проса.

Василько зірвався на ноги.

— Підемо разом,— промовив Чагр. Зняв з кілка овечий кожух і гостроверху шапку, пошиту з лисячого хутра. Натиснув плечем на двері, в хоромину білою парою дихнув з сіней мороз.

Зимовий день збігав до кінця. За дворищем на горі сніг зблискував синім вогнем; мороз, набираючи сили, тужавів і люто шкварчав під Чагровими і Васильковими шкуряками. Старий Дністер, що веснами підступав майже до воріт, тепер лежав оддалік скутий льодом і завіяний хурделицями. По той бік ріки срібним гребенем різьбилися на фоні сірого неба ліси.

Василько скрипнув засувом і на гумно, ведучи за вуздечки пару коней, увійшов Лют, позад нього дріботіла Доброніга, його молода жона. Лют вихопився ростом вище від батька на цілу голову, але тілом вдався тонкий, вузькоплечий; чорне корзно, довге аж до п'ят, підбите оленячим хутром, висіло на ньому, як на мотовилі.

Доброніга, у черленій теплій опанчі і чобітках із зеленої хзи, схилилася перед свекром у поклоні.

— Зичу вам доброго вечора! — мовила, припадаючи губами до його руки.

— Й тобі віншую добра,— відповів Чагр, цілуючи невістку в чоло. І, відібравши в сина вуздечки, вколов його: — Що це ти, чадо моє, водимицю, мов гридня, в сідлі морозиш? Чи розсохлися в тебе залубні писані, а чи слуги перепилися?

Доброніга спалахнула, в свекровій мові зачула собі оборону.

— Сама так схотіла,— відразу відбився Лют. Голос у нього писклявий, тонкий.

Василько перехопив Доброніжин погляд, кинутий на мужа: ячало в тому погляді презирство. Лют голосно захихотів з її гніву, і молода жінка враз зів'яла, знітилась, мовби Лютове глузування обпалило її вогнем.

Спішно подалася до хором.

Може, жадала приховати сльози, що раптово зволожили очі? А може, злякалася, що свекор, добрий і суворий, почне про щось розпитувати?

Чагр, син Микули, не вдався до розпитів, без них здогадувався, знав про це також Василько, що не солодко живеться в Люта Добронізі. Тримає її, як робу-бранку, але на люди виводив, мов бояриню, мовляв, хай бачить мир, як панує у його господі чадо Дмитра Ткальця. І дехто з сусідів далеких наївно заздрив Добронізі. Та що могли вивідати про її поводження навіть близькі сусіди — купці, ремісники, рибалки і перевізники, що сиділи на Оболоні коло Торжка? Тин Лютового дворища високий, дощаний, замки на дверях ковані, вікна затулені грубою слюдою. Хіба челядь двірська могла б розповісти дещо... біда тільки, що челядь біля Лютового вогню не грілася, один старий Клим'ята, який був і двірським, і привратником, і конюшним водночас, довіковував життя на Лютових штурханах, але з нього й слова не вилущиш.

— Ох-ох,— постогнує Чагр, тюпаючи за кіньми, яких Василько веде до обори,— і в кого наш Лют удався? Кожен білий день зважує на гривни: тому купу дасть, в того рези злупить, а в того товар перекупить. Бодай ногату-дві зиску має — і то заробок. На гривни, кажуть, і жону придбав. Закупна вона в нього.

Василько про купівлю Доброніги достеменно не знає, але містечани галицькі мають очі і вуха, вони мовлять: «Ткалець Дмитро в Лютове сільце втрапив, позичене вчасно принести не зміг, бо не мав звідки... замість срібла — мусив дати доньку-красуню».

В оборі пахтіло спертим теплом і гноєм. Пара чорних волів ліниво повернула до господарів рогаті голови, в куті ремигала корова. Василько розсідлав коней, прив'язав ремінням до ясел, тепер можна б повернутися в хороми, щоб дослухати розповідки брата Яна... знає брат багато, бо нипає скрізь і всюди з своїм князем, і вміє красно

оповідати. Але батько Чагр до хижі не квапиться, а Василькові не випадає залишати старого. Сідає поруч з ним на забризкане гноєм дерев'яне орало з іржавим залізним лемешем.

Мовчать... обидва думають про Люта.

— Може б, ви з ним якось поговорили, отче? — обізвався врешті Василько.— Встид од його безбожного лихварства падає на наш рід.

Батько Чагр кладе на сипове коліно важку долоню, Василько збоку дивиться на нього і не впізнає батька: той в одну хвилю постарівся, знемічнів.

— Гадаєш, одну мав з ним бесіду? Тепер не поможе, трутизна срібла розчинилась у крові й засліпила світ. То колись треба було... колись... як ще я, замість сокири, тримав у руках оце орало... тоді Лют був малим.

Він гладить відшліфовані його-таки долонями чепіги, в батькових дотиках Василько вловлює ласку і жаль... вловлює й дивується: невже він кається, що змінив орало на сокиру, невже й понині живе в ньому орач? І, видно, таки живе, бо сльоза покотилася по щоці.

— Ти на мою сльозу, Василько, не зважай,— глухо бубонить Чагр,— я молодість пригадав. Золоту Бистрицю... дихнуло мені в лице житнім духом. А ти сокири тримайся, вона тебе озолотить і пошанівок посеред люду нею здобудеш.

Старий підвівся з орала, в оборі гойдався присмерк. Десь на порозі хижі волала Мама:

— Чагре! Василько!

Навколо вже господарювала Морена... господарювала поки що несміливо, бо далеко-далеко на заході, в ляцькій землі, Білобог ще не погасив ясного смолоскипа. З навколишніх гаїв Морена крадькома виводила чорні полки, гуртувала їх, призначала тисяцьких і сотських. В повітрі бриніла дзвінка, мов із скла лита, тиша.

— Час уже, Чагре,— нагадала Мама.— Скоро перша зоря блисне.

— А таки пора,— погодився Чагр. Він іще жив своїми передумами, і ще йому, мабуть, пахла рольна земля. Потому схаменувся, згадав, що нині святвечір і діди заповідали: перед тим, як сісти за стіл, позбудься з дворища духів зла.

— Ти все приготовила, Мамо?

Вона простягла жбан запліснявілої ще тогорічної йорданської води, Чагр вмочив три пальці десниці, пере-

хрестив свого лоба і Васильківого, узяв кропило — снопик пахучого зілля і несподівано бризнув водою Мамі в обличчя.

— Щоб і в тобі біс не гніздився,— казав поважно.

Вона сховалася в сінях, жоні-бо не пасує підглядати, як господар проганятиме з дворища бісів. Чагр кропив хату, ворота, високий тин, стоси сухих дощок, що згодом стануть возами, столами, корстами і колисками; кропив також дубові колоди, з яких уноти видовбують ступи, тоді зайшов до обори і змочував дністровою водою роги й копита худобині, в майстерні кропилом торкався гострих тесал, стружниць, свердлів... і хоч до чого він торкався — щоразу примовляв:

— Пріч, духи зла, на ліси, на гори, на темні яруги і вертепи! Пріч! Там люди не ходять, там хрещеним шкоди не заподієте. Пріч!

І старожитній Чагр, засніжений по коліна, прислухався, ждав, хотів на власні вуха почути, як покидатимуть духи його оселок. Василько міг би присягнутися, що таки чув, як поскрипували в бігунцях двері, як порипував під невидимими лапами сніг. Чагр, син Микули, був схожий на прадавнього волхва, якого ще припадком можна здибати в галицьких дебрях. Очі в дереводіла воріли, рухи були урочистими, ступав він упевнено, силою своєю пишався... пишався й у гадці не мав, що в нього самого вселився поганський дух предків, які теж колись так само благали богів очистити їхні житла від чорної погані.

А коли жбан спорожнів, Чагр розбив його, а черепками, що червоніли на снігу, як пелюстки маку, повелів Васильківі засіяти стежку коло воріт, щоб дворище не минали добрі люди. Опісля видобув з-під покрівлі загорнутий у верету, аби птахи не виклювали, сніп вівса. І тоді, коли Чагр у жнивну годину купив його у знайомого смерда, і коли сніп висів під оборою, прип'ятий до кізла, про нього ніхто інакше, як про сніп, не думав, а нині, коли Чагр зняв мішок, сніп несподівано для Василька обернувся в Діда, доброго, щедрого і трохи таємничого; батько обійняв десницею його шурхітливе волоття, щоб не капнуло в сніг ні одне зеренце, а лівицею тулив Діда до грудей. Дід п'янко дихав сонцем, полями і медом... дихав він життям; тисячі життів мав у собі Дід, у кожному зеренці таїлося воно, і тому Чагр ніс Діда в хижу, щоб там ніколи не завмирало життя.

Морена взяла списом околицю, пітьма погасила білизну снігів; Дністер, гаї, галицькі горби потонули в криниці вечора. Чагр ще хвильку потупцював попід вікнами, вишукуючи на небі першу зірку, і, помітивши її, переступив поріг.

— Добрий вечір, Мамо, і ви, чада мої! — прогуркотів з порога.— Віншую вас з різдвом-колядою, зичу вам многих літ життя, здоров'я і щастя.— Батько добував слова з грудей неквапно, Василько, котрий стояв за його плечима, встигав пошепки їх повторяти: переймав старий покон.

Всі, хто був у хоромах, поклонилися Чагрові... а може, не перед Чагром вони схилилися, може, перед вівсяним Дідом? Хто відає, котрий з них сьогодні має більшу силу — батько Чагр, а чи життєдайний Дід?

Поки Чагр мостив Діда на покуті, підсипаючи під гузир дрібного сіна, домашні і Лют з Добронігою розсідалися за столом. Василько вперше сів праворуч від батька, Чагр немовби цим сповіщав домочадців, що віднині Василька повинні чтити, як його самого, бо молодший син нарікається десницею Чагра, спадкоємцем і продовжувачем теслярського роду. Васильківі було трохи ніяково і разом з тим його розпирала гордість, і здавалось йому, що красна хоромина роздалася і стала вищою, що Мама помолодшала, що навіть Лютове гостроносе лице, яке нагадувало дзьоб хижого птаха, подобріло. Отрок був готовий обняти всіх і приголубити, він позабув про глуху батькову ненависть до Люта, про пихатість середущого брата Яна, про незрозумілу батькову тривогу за долю найменшої Настусі... найменшої, але найвродливішої в родині; відчуття тихого щастя, злагоди випліскувалося з душі, умиротворювало ум і зволожувало очі.

Батько Чагр тим часом викресав живого вогню і позапалював свічі, встромлені в ковриги на столі... свічі моргали, потріскували, чорні тіні на білих стінах то злітали вверх, то складали крила і дрібно тремтіли, як ластівки на тонкому пагіллі.

— Будемо молитися,— звелів батько Чагр.

Батько Чагр голосно і виразно, мов піп у церкві, проказував молитву; була вона іншою, ніж торік, батько Чагр щороку творив нову молитву; тепер він дякував господу за хліб, за дужі руки і ясні голови, за худібку в оборі, за дерево у лісі, за воду в криниці. Василько разом з іншими повторяв слово в слово батькову самородну молитву, од-

ним оком косив на потемнілий іконний лик богородиці, а другим — на сокиру, врубану батьком Чагром у поріг... сокира здалася стражем, непідкупним і суворим, забаглося отрокові погладити її обух, в обусі таїлася таїна злагоди і добитку у цьому домі.

І хай буде так повік...

II

Отрок Ян, син Чагрів, чипів на порозі отчого дому як укопаний, схиливши повинно голову; мусив він перетерпіти на порозі і бісики в очах сестри малої Настусі, і приховане глузування двох унотів, і погірдливий погляд молодшого свого брата Василька. А головне, мусив бліднути, упокорятися, зменшитися під вогнем батькових очей, що націлилися на нього спершу здивовано, а далі гнівно.

Батько Чагр якраз полуднував з родиною і унотами. Він відклав пощерблену ложку, краєм обруса витер вуса і, зводячись грізно над столом, спитав Яна:

— Знов утік?

Батько Чагр міг би й не питати, про Янову втечу свідчила торбина з одежею, затиснута під пахвою, і свідчила також його незграбна постать — зігнута, жалісліва.

— Та утік, отче...— Ян м'яв у руках шапку.— Не міг витерпіти більше, рік мучився у тій Тисмениці. Не лежить серце до чинбарства,— і поглянув благально на Маму, що ціпеніла край столу.

— А до чого твоє червиве серце лежить? — спитав Чагр, поцупивши отрока за плече. Плече синове м'язисте, налите силою. Чагр аж потемнів... у сильному молодому тілі лінощі гніздяться.

— Скидай ногавиці і лягай,— трутив ногою посеред світлиці ослін.

— Отче...— Ян чекав від домашніх захисту, оборони, однак ніхто й пальцем не кивнув. Всі знали круту вдачу батька Чагра.

— Лягай! — повторив батько Чагр.

І Ян покірливо спустив до колін ногавиці, пластом упав на ослін. Батько Чагр розперезав ремінь. Бив.

— Оце тобі, чадо моє, за втечу з Тисмениці.

— А оце, що не захотів учитися батькового ремесла.

— А оце, що осоромив мене колись перед братчиною гончарів.

Ян зціпив зуби, сльози злизував язиком... злизував і постогнував при кожному ударі,— важка рука в батька Чагра. Проситися не смів, знав, що даремно, бо коли старий гнівається, то глухне.

На п'ятому чи на шостому ударі Мама перехопила Чагрову руку.

— Не катуй, прошу тебе. Дитя він, не розуміє...

— Дитя? Та його хоч завтра ожени...— Підняв ремінь, по всьому було видно, що має охоту луснути і Маму, щоб не пхалася під гарячу руку. Та передумав і важко сів на лаву.

Віддихувався.

Не вдалися йому сини, окрім хіба Василька. Старший Лют лихварством огидним чорнить його сиве волосся і чесне ім'я, а цей гультіпака і ледащо.

Мамі згодом повелів:

— Полуднувати йому не давай. Не заробив.

— А я без полуденка вашого обійдуся! — бовкнув глухо Ян.

— Що-о?! — погрозливо підхопився Чагр.— До вітця пащекувати смієш?

— Смію! — крикнув несподівано Ян. Урвався, видно, отрокові терпець, образа й біль скаламутили ум.

— Мало дав тобі?

Отрок метнувся до дверей.

— Вернись! — верескнув владно Чагр.— Вернись, кажу!

Ян не слухав, побіг через дворище, хряснув за собою воротами.

Батько Чагр шкріб потилицю.

Весна владарювала яро: в зелені шати вбирала дерева і корчі, напувала соками зела. Сонце пряло золоті нитї і засновувало ними день. Світ стелив під ноги райдужні обруси, а за тими обрусами — бобряні дороги, а за бобряними — золототкані...

Рушив берегом Дністра. Ріка поволі котила каламутні барани-хвилі, шлях до моря Руського далекий і довгий, пощо спішити? Ян подумав, що нині-завтра Дністер осідлають ладьї торгових гостей... ладьї, вантажені крамом, попливуть до ромеїв. То, може, найнятись на ладьї

гребцем, га? Воно, звичайно, заманливо, але день при дні налягай на весла... Ні. А якби впроситися погоничем волів, що потягнуть вози з сіллю, шкурами, воском і медом у ляцьку або аж у німецьку землю? А що, погоничем можна б. Сиди собі на возі, погейкуй на волів і надивляйся на чужоземні чуда-дива.

Стеліться-стеліться, обруси, мені під ноги, обруси бобряні, обруси золототкані...

Стеліться...

О, чуєте, вже для мене гуслі грають...

Йшов на гуслині струни.

Побіля пристані на прибережній галявині, оторочепій тернами, Ян наткнувся на рибалок. Сивоусі діди і жовтороті уноти покинули конопатити і заливати смолою днища легких рибальських ладей, що лежали на піску вузькі і чорні, як задимлені осетри, і тісним колом обсіли гусляра. Потухали забуті ватри, застигала в казанах смола.

Грай нам, гуслярику, грай...

Гусляр сидів рівно й нерухомо, голову тримав високо, поглядом, здавалося, літав понад голови рибалок, понад кущі і дерева... літав, але нічого не видів, замість очей під лобом чорніли ями. Пальцями перебирав струни. Гуслі промовляли задумливо і журливо, звуки осідали в серцях рибальських, клубилися поміж кущами і торішнім шуваром, і лише деякі з них, ті, котрі жвавіші й голосніші, випорхували з людського гурту і лягали, як золоті човники, на Дністрові хвилі... лягали і пливли за водою.

І кликали за собою, звали. Куди?

Син дереводіла сів позаду рибалок, притих і занімів, на нього ніхто й не озирнувся, він спершу пив трепет струн — поки не упився, а тоді звуки розступилися, даючи місце словам. Гусляр співав билицю про Микулу, що жита насіє; жита насіє, у скирди складе, пива наварить — сусідів покличе...

Велесильні чари таять у собі струни.

Струни вливали в отрокове серце, мов у порожній глек, трунок незрозумілих бажань, він забув, що тільки-но плакав, що люто прощався з батьком Чагром, що лагодився у далекі мандри. Це все кудись відвіялося, зникло, в серці несміливим пуп'янком пробивалось жадання заспівати самому.

Заспівати? Господи...

Але заспівати б не про Микулу Селяниновича, а про себе самого, про день сьогоднішній, про те, що сонце пряде золоту пряжу, і про те, що десь погейкують на волів ратаї, і про те, що жайвір ухопив із землі дзвіночок і поніс увись до бога...

Заспівати б...

Ян очманіло переступив через рибалку, який лежав перед ним, і підступив до гусляра. Рибалки загомоніли, хтось уже збирався вхопити його за обшивку. Гусляр замовк, втопив ув отрока чорні ями очей.

— Що ти хотів мені сказати? — спитав.— Говори.

— Я... я хочу грати,— запнувся Ян. Почервонів. Мабуть, спохватився, що вчинив нерозумно.

— То грай,— відповів гусляр просто і поклав йому на коліна гусла.

Рибалки втихомирилися. Мовляв, дивак цей молодик. Ну, ну, послухаємо.

Господи, поможи...

Ян торкнувся струн, спочатку одної, потім другої, третьої, кожна відзивалася іншим голосом, а він намагався поєднати їх, з багатьох виплести одну мелодію — ту, яка тремтіла, жила в його душі. Він чув її звучання, як великодній дзвін; мелодія була світла і голосна. Але струни бунтувалися, деренчали різнобійно, зойкали. Аж поки гусляр не стишив їх долонею.

— Гусла теж мають душу, отроче,— промовив він.— Її треба пізнати.

— Я хотів би пізнати,— Ян облизав сухі губи.

Гусляр відразу повірив.

— То ходи зі мною.

— І піду.

Від того дня Ян, син Чагрів, став поводирем. Уже давно Дністер погойдав на хвилястому хребті ладьї торгових людей, давно валки возів проторохтіли по Коломийському, Угорському і Ляцькому шляхах. Ян за ними не банував, не згадував отця-матку, мандрував з гуслярем весями ратайськими, ночував у монастирях, на дворищах боярських.

Вчився розуміти душу гуслів.

Струни не відразу скорилися пальцям, але дні минали, і струни, як степові коні під сідлом, тамуючи буйність, робилися сумирними, мелодії почуті і мелодії зачерпнуті з власного серця потекли струмком.

І він заграв.

Аж тоді після кількох років мандрів повернувся з гуслярем на батькове гумно.

Казав Ян Чагрові:

— Бий, отче, зараз ногавиці спущу, але спершу послухай, як граю.

Чагр слухав... Чагр дивувався... Чагр хвалив.

Через два дні повелів:

— Гуслярство, сину, годує сліпців, калік бездомних. Для тебе ж хліб співоцький буде гіркий, скомороший, бо не обділив тебе бог ні силою, ні зором. Мусиш навчитися чесний хліб заробляти. Завтра вранці підеш на княжий двір до писчої палати: будеш вчитися у писця Радила. Я вже домовився. Шануйся там, муж Радило скусний у своєму ділі, з ним не пропадеш.

Ян схилив голову на знак згоди...

III

Скрипнули двері...

Двері, мабуть, скрипіли й до цього, та тільки їх голос не долітав до Івана Русина... скрип губився десь у двохтрьох кроках, що віддаляли лежанку од порога; навколо лежанки тужавіла, мов крига, тиша.

На цей раз крига скресла. Іванко лупнув очима, помітив на порозі дівчину, власне, лише її обличчя, довгобразе, обрамлене білим, як повісмо, волоссям; волосся хвилями спадало на плечі і на груди, на цих хвилях і на волохатих віях якусь мить іскрилися сніжинки, дівчина, мабуть, прийшла знадвору. Її очі сипнули на Йванка блаватту, і він думав натужно: що це?.. Сон? Марево? Дійсність? Знову стулив повіки, крига зійшлася, десь поруч, а чи в ньому самому, заіржав знайомий дикий кінь.

І все повторилося спочатку.

Дикий кінь кидав під копита степи і ріки, дні і ночі, толочив їх у стрімливому леті, й вони залишалися позаду, як запилені придорожні дерева. Іван Русин летів на коні без сідла і вуздечки, охляп, боліла від цього кожна кісточка, однак не зважувався розщіпити пальці, якими, мов кліщ, тримався за довгу гриву.

Та все ж настав день, коли в Русина вичерпалась сила, пальці ослабли, коліна не могли стискати боки коня... і впав Іванко на землю... Болю не відчув, вдавалося, що хтось невідомий і ласкавий підхопив його на руки і поклав на землю... земля м'яко стелилася густими травами... в травах розквітали косиці. Він лежав горілиць серед квітів і трав, пахучий легіт пестив обличчя, сонце цілувало чоло теплим промінням, над ним синіми коругвами лопотіло небо, і десь поруч вдзвонював джерельний дунай... він припав до дунаю, пив довго і жадібно. Коли ж напився досхочу, то побачив перед собою жінку; спершу не впізнав її, стояла в довгій білій туніці, на ногах жовтіли сандалії, в руках тримала сніп степових маків — жінка ховала обличчя в черленому полум'ї. Іванко поривався спитати, хто вона і звідки... поривався... не встиг, черлене полум'я відквітло, і він зобачив свою матір. Розпростер руки, з грудей вирвався радісний крик. Вона присіла біля нього і поклала його голову собі на коліна.

«Лежи, лебедику, лежи,— шептала.— Набирайся від рідної землі снаги».

Він дотепер не відав, що рідна земля сплою і красою напуває.

«Чом ти, мамо, раніше про це мені не говорила?»

«Бо не було при моєму житті, коли ти ріс, отчої землі».

При моєму житті...

Іванко лежав посеред степу і пригадував, що минуло чотири роки, як умерла мама... пам'ять закарбувала той день, коли її ховали: тоді дув з моря студений вітер, константинопольські вулиці і майдани засівалися дрібним маком дощу, свічі погребальної процесії гасли. Мамину домовину несли на руках... домовина гойдалася, як чорна ладья, що пливла в небуття. Священики гугняво співали заупокійні молитви, церковні коругви били крилами, мов неприпнуті вітрила, Іванкова свіча скапувалася, гарячий віск обпікав пальці.

Поруч з Русином ступав високий і ставний, як дискобол старої Еллади, Діонісій-золотар, котрого Йванко кликав батьком... кликав, бо так веліла матінка; рідний-бо отець давним-давно насталив меч і пішов з когортами здобувати імператорові перемогу, а собі злота в чужій землі... пішов... і десь упав безталанний суздалець у січі, уступивши ложе біля молодої жони і місце біля синової колиски ромею Діонісію.

Обабіч вулиць зупинялися піші й люди комонні... люди гомоніли, що золотар Діонісій любив свою Русначку. Діонісій цього не чув, йшов важко з похиленою головою, по лиці стікали й губилися у короткій бороді сльози. Коли ж робів питав нахильцем Івана, чому й він не оплакує родительку, Іванко промовчав, не міг пояснити робу, що його сльози закаменіли в грудях.

Він заплакав аж весною, коли прийшов з Діонісієм на кладовище подивитися, як каменярі впорядкували мамину могилу. Майстри закували могилу в камінь, на плиті Іванко прочитав: «Кращая доля для смертних зовсім на світ не родитися і ніколи не бачити яскравого обличчя сонця». Діонісій ревно молився, а Йванко витирав кулаком сльози, за зиму він стужився за маминим голосом і за маминою співучою мовою. Не помагали йому ні книги, ні довгі бесіди з Продромом, вчителем своїм і поетом. Відчував себе самотнім, відчімхнутою гілкою, жбурнутою у водовир потоку на вулиці М'ясників: ніхто не журився, до якого берега приб'ється відчімхнута гілка. Та й чи приб'ється взагалі? А чи обросте брудом і потоне?

А може, похорони й кам'яна плита на маминій могилі — це лише сон... мама живе, вона ніколи не вмирала, бо ось він лежить на її колінах.

«Я довго спав, матусю, правда? І снився мені лихий сон про твою смерть».

Вона схилилась над ним, її коси пахли оливою, як бувало колись, коли приходила з лазні.

«Коли це був сон, Іванку,— сумно хитнула головою.— Мене таки нема, я вмерла... у Візантії віяли вологі вітри, вітри спили моє здоров'я».

— «Але ж бо ти тут! — вигукнув Іван.— Як ти могла встати з могили, коли плита важка́, її можуть підняти лише архангельські труби в день страшного суду?»

«Що ти, сину, знаєш про силу матерів... Я сьогодні тут, щоб сказати: моя дитина — не сирота».

«Але ж ти вмерла...»

«В кожної людини є дві матері. Перша — це жінка, яка народжує дитину в муках, друга — рідна земля. Без першої матері діти стають сиротами. Без другої, навіть багаті — жебраками. І не вір жебракам, які глаголять, що ніби скрізь на світі однаково світить сонце, і не вір їм, що скрізь однаково шепчуть трави, і бійся тих жебраків гірше дияволів, бо диявол супроти зрадника — ангел».

«Я запам'ятаю твої слова, мамо».

Вона поцілувала його в чоло і пішла, він кликав її, поривався наздогнати, вона обернулася в білу хмарку і зникла. Але він волав: Мамо-о-о!!!

І прокинувся, виринув з небуття, на чолі відчув чиюсь долоню... розклеїв важкі повіки. Тепер перед ним зримо постала якась хижка, запримітив у ній усе до дрібниць:

і задимлені стіни, зрубані з колод, і два віконця з прозорими міхурами, замість скла, і веселе вогнище, що полум'ям облизувало свої кам'яні краї. В ніздрі вдарило запахом кислого хліба, живиці, ароматом сушених трав, що, пов'язані в снопики, звисали зі стін. Господи, невже це також сон? І оця дівчина, тоненька, в довгій сорочці, підперезаній червоною крайкою, теж марення?

Спитав самого себе:

— Де я?

Власний голос до решти здув крихти сну. Дівчина моргала віями... вії в неї чорні й довгі, як крильця метелика.

— Що жадаєш, отроче? А по-нашому, по-руському говорити вмієш?

А-а, видно, по-грецьки запитував.

— Вмію,— відізвався.— Питаю, хто ти є і де я?

— У пущі тисменицькій. Мене батько Боян Любаною кличе. Ти спав цілу добу безпробудно, я вже боялася...

— Чого ти боялась? — перехопив її слово.

— Що люті сіроманці тебе теж заженуть у могилу.

— Сіроманці?! — скрикнув Іван.— Ах, сіроманці... В пам'яті нарешті прорубалося ясне вікно.

IV

Осьмомислове лице розпогодилося, на душі — легко і крилато, мовби спала з нього хвороба; давно подібної окриленості не переживав, пам'ятав тільки, що вона колись у нього гостювала, але коли? В дитинстві? В отроцтві ще зеленому? Морщив високого лоба, пригадуючи, бо прожив довге життя, безліч великих і малих клопотів віддалили його від молодих літ, життя намурувало між теперішнім і минулим лабіринти стін і нагородило тинів; Осьмомисл блукав поміж тими заборолами, як сліпець, аж поки видобувся на розлогу леваду, що дихала веселим вітром забав, маминими пестощами і співанками кормилиці Марії.

«Маріє! — задихнувся князь від хвилі ніжності, що хлинула в душу.— Кормилице моя свята, мамо!..»

Аж тепер, перед смертю, Осьмомисл оцінив, скільки добра і мудрості посіяла ця проста жінка в його серці; тепер він уже пізнав силу, яка дарувала йому крила... сила крилата випромінювалася з Маріїних очей... з Маріїного слова... з Маріїних долонь. Коли кормилиця вмерла, то він ішов за її труною і ридма ридав. Це був плач просто за рідною людиною, тоді ще не міг осягнути, скільки

краплин перелилося з її душі в його душу, і що краплини ці не щезнуть безслідно, вони житимуть у ньому, вироставши іноді в мудрі замисли і звершення.

Кормилиця лежала в домовині висушеною і поморщеною квасолинкою, князь її такою не запам'ятав... пам'ятав її стрункою жінкою з великими руками, які вміли сіяти і жати, вміли косу виклепати і меча нагострити, обличчя в неї було кругле, добродушне, з смішинкою на дні зеленкуватих очей, голос мала низький, співучий.

Осьмомисл і сьогодні просив її по-давньому:

— Заспівай мені, мамо...

Вона поклала палець на повні губи. І мовчала.

ГЛАВА ТРЕТЯ, З ЛІТ МИНУЛИХ

І

У пам'яті прорубалося ясне вікно, Іванко Русин уздрів у ньому себе й Вавила, роба, що накульгував на праву ногу; уздрів кривого не в дні вчорашньому, а в минувшині ромейській. Роб безсловесний в хітоні попошеному кривуляв поміж гостями поета Феодора Продрома; Продром не був багатою людиною, дім його не славився ні розкішшю, ні красою, однак вдачу Продром мав щиру, в нього надвечір'ями збиралося чимале братство з тих, які кохалися в поезії та науках; бесіди між ними точилися запальні, поезії читалися і давні, від Гомерових гекзаметрів починаючи, й нові, гостями таки складені. Продром був суворим суддею віршів, і був хлібосольним господарем; роб Вавило доливав у чаші бесідникам вина, а коли амфора порожніла, бо й таке часто траплялося, кривий присідав під виноградним кущем і слухав мудрі речі; і ніхто, зрештою, не помічав, що кульгавий роб слухав тільки отрока, якого звали Русином.

Іван Русин часто гостював у Продрома, особливо зачастив після смерті матері, в колі прихильників Муз отрок почував себе затишно й легко. Продромові друзі походили переважно з родів дрібних купців і ремісників, воїв і митників. Продромове братство стало для них школою, бо дороги в патріаршу академію при храмі святої Софії для них заказані: туди потрапляли вибрані. Продром, хоч і славу на той час здобув велику, любив товариство людей простих, багатством, пихою родовою і владою не зіпсованих.

Братство платило Вчителеві шанобою.

Низько хилив перед ним чоло Іван Русин, шанобливість і любов його були безкорисними, отрок ніколи не читав власних віршів, отже, й не очікував похвали з уст Продрома; читав він при нагоді поетів давніх — Гомерові пісні, ямби Архілохові, елегії Солона, а найчастіше — гімни любовні Сапфо. Отрока приваблювали Продромова простота, ясний ум, його вірші, в котрих жили монахи і купці, вдови і спроти. Їх, людей з вулиць і торжищ константинопольських, Продром знав, плакав над їхніми бідами, глузував з їхніх пороків, і з себе самого теж нерідко сміявся. Це було новим у грецькій поезії, бо Продром не тільки населив свій храм поезії простими людьми, він дозволив співати у тому храмі простою мовою.

Траплялося, щоправда, коли Продром знехаював вибудувану ним святиню і, непоказний на вид, миршавий тілом та хворобливий здоров'ям, раптом заливався співом про блиск мечів, передзвін списів, про рвійний гул копит арабських румаків.

Були це ямби урочисті, імператорам Комненам та їх залізним когортам присвячені.

Слухаючи їх, Русин не впізнавав Учителя; не чув він у Продромовому славослів'ї імператору щирості, не знаходив у ямбах мислі мудрої або знахідок-образів; ямби здавались Русинові плямами товщу на чистій воді: ніби й виблискують райдужно, але око не милують і серце не будять, бо брудною водою спрагу не вгасиш і рану не промієш.

Продромова дволичність мучила отрока.

Мучила, поки якогось надвечір'я, коли сонце гасло за горизонтом, Іван не спитав Учителя:

— Ти знаєш, Продроме,— облизав сухі від хвилювання губи,— що люблю тебе і чту за мудрість і талант. Ось уже три роки приходжу до твого вогнища і грію ся його теплом. Отже, за пазухою каменя не тримаю, щоб тебе вдарити. Але спричиняє...

Продромові друзі притихли, Продром, зручніше розлігшись у гойдалці, підбадьорююче поглядував на Русина, що несподівано замовк; Іван прикусив язик на півслові, бо раптом злякався власної буєсті й засумнівався, чи має право судити Вчителя.

— Ну-ну, договорюй до кінця, Русине,— сказав Продром.— Я слухаю.

— ...але спричиняє мені біль твоя дволикість, ти поет з двома лицями, з двома талантами і з двома лірами: одна ліра для простолюду, друга — для помазаників. А що двояке — те не цільне. Поясни, як у тобі вживаються поруч олжа й істина?

Сказав, і ніби гору скинув з плеч.

Ніхто, ні Продром, ні братство його не чекали від отрока зухвалості. Діялося це в саду, бесідники, розлігшись поміж деревами на мураві, тупили очі. Багато з них, може, теж терзалися цими питаннями, і потаємно, може, осуджували Продромову дволикість, але жоден не посмів сказати про це вголос. Той остерігався гострого Продромового язика, той потерпав, що йому закажуть дорогу до Продромового дому, той боявся втратити чару вина з рук Вавила, а той сподівався, що, дибаючи сумирно побіля слави Продромової, своєї дочекається.

Падала роса на сад Продромів.

За садовою стіною клекотав голосами, кінським іржанням, скрипом колісниць, передзвоном ковальських молотів царський город Константинополь. Продавці води, б'ючи калаталами у ворота, тягуче співали: «Вода жерельна, вода прохолодна, хто нап'ється — той сто літ проживе». Десь на вулиці трубіли осли, десь жінка лаялась гидко... Дотепер ніхто з бесідників Продромових цього гамору не чув, ріка города мовби далеко обминала Продромів сад, тепер же звуки поголоснішали, стали виразними, як це буває перед бурею.

Усі сподівалися, що ось-ось лусне громом буря, і краєм ока позирали на зніченого, враз постарілого поета. І не відали: чи збурити тишу розмовами, вдаючи, що нічого не трапилось, а чи приструнити язикатого юнця, а чи дочекатися Продромового слова. Лише Єфстафій, чолов'яга, мабуть, найстарший роками з-поміж усіх, прозваний Невдачливим, бо скуштував у житті хліба не з однієї печі, будучи і ритором, і поетом невизнаним, і філософом, і ще на додачу лічцем недолугим, порішив боронити Вчителя. Він важко підняв з землі свій тлустий живіт і, погрозливо вимахуючи бронзовою чашею, наперед спивши з неї вино, рушив на Івана.

— Як посмів ти, зеленоротий, зневажити Вчителя?

Іванове лице взялося рум'янцем, він розгублено повів оком навколо і не міг втямити, що, власне, скоїлося, адже

не сидів серед синклітників, які облуду плекали повсякчас, а серед тих, що поклоняються Музам та Знанню, а ці боги означають — Красу й Істину. То чому ж тут істину попирають? Чому ж ніхто не обізветься ні словом, ні півсловом? Єфстафію дивуватися нема чого, чоловік він без принципів, хилиться туди, куди дує сильніший вітер, але інші... інші... І сам Продром...

Продром, нарешті, промовив:

— Дай спокій отрокові, Єфстафію. Правду він рече.— І, мерзлякувато кутаючись у хламиду, поникло пошкандибав у дім. Роб Вавило підтримував свого пана під руку.

Розходилися, як з тризни.

Йван же почувався, мов на весіллі: а таки розуміє любий Учитель свою дволичність. Розуміє і... плекає на одній ниві жито й будяки. А ще вчить: Поет — це світильник, що дає нам світло і тепло.

Сад потопав у вечірній мряці. Ромейський Вавілон приниш, як втомлений лев, і тепер навіть було чутно, як мурликає нічний Босфор. Русинові давно б пора забратися пріч, шлях до естрагартії Діонісія-золотаря не близький, однак не міг, мовби нічого не трапилось, покинути сад. «Бо замало, мій Вчителю, погодитися, що речу істину, хотів би я довідатися, чому їздиш на одному коні в двох сідлах. Я зараз постукаю в твої двері і заплачу: «Вчителю, не гаси світильника, який ти сам засвітив».

Не зважувався.

Ходив далі садовими стежками, поки не гукнув його роб Вавило:

— Я знав, що ти тут. Пан мій кличе до себе в ложницю.

«Пан мій... кличе... ложницю!» Русин остовпів, вразило його не те, що було робом сказано, а те, як було сказано. Роб промовив до нього по-русинському! Після смерті матері він і словом ні з ким не перекинувся її мовою, ніби вона вмерла разом з нею. Тому, зраділий і здивований, термосив роба за плече.

— Хто ти єси?

Стояли око в око, один молодий, лобатий, безвусий ще, другий — кряжистий, згорблений; стояли чужі, несхожі й разом з тим несподівано рідні.

— Роб Продромів єсь-м,— мовив сумовито Вавило.— Походжу з землі галицької.

«З землі галицької... галицької... галицької...— відлунювалось в мозку молодого.— Це отчина моєї матері...»

Обіймалися, тішилися один одним. Так радіють пішці, здибавшись на пустельній дорозі.

— Звідки ж бо ти дізнався, що я теж русин? — допитувався молодий Вавила. Чув на своєму лиці його цілунки... чув на губах його солену сльозу.

— Ніби вух не маю. Тебе ж тут Русином величають.

— Міг би відкритися раніше,— дорікав Іван, думаючи: скільки втрачено з цим чоловіком бесід.

— Та міг би... Лишень боявся, що по-нашому не зрозумієш. Та й не смів. Роб я, отроче. Моя справа — підливати в твою чару вино. І ждати...

— Чого ждати?

— Поки доростеш.

— Хіба це сталося аж нині?

— Так. Чув я, як ти з Продромом бесіду вів. Уже доріс ти до меча і до плуга...

...Продром чекав Русина, лежав на постелі, опершись ліктями в подушки. На поставці чадів світильник.

— Гніваєшся на мене, Вчителю? — з порога заговорив Русин.— Болю тобі завдав.

Продром повернув до нього голову.

— Хіба лічці, рятуючи людину від смерті, не пускають їй кров? Так і ти... Однак признаюся, рана мене заболіла... але зіпсутої крові не пролилося ні краплі. Бо я Продром, поет з двома лірами і з двома лицями. Зате ти мене порадував: недаремно приходиш у мій сад, крім поезії і наук різних, ти зачерпнув також любові до істини. Це, мій юний друже, дуже важливо... хоч не завжди любов до істини приносить нам хосен, скоріше навпаки. Не пере,— підняв руку Продром, помітивши, що Русин готов відбиватися.— Ти молодий і через юність — це така біда усіх юних — не зможеш або й не схочеш мене зрозуміти. Не я створив себе дволиким. Людина, і поет теж, залежать у житті від бога, від приятелів, від самого життя. Тобто світильник залежить від олії.

— Ти вчив колись, Продроме: людині дано розум, щоб вона менше залежала від примх долі.

— Вчив. Одначе ж трапляється, що на наші вітрила не дме попутний вітер, а на веслах до обітованого берега не допливеш. Тоді наймаєш гребця, що зветься Олжею. З ним допливати до берега зручніше.

— Може, й так... Тільки не помічаєш, що гребець згодом стає твоїм стерновим.

— Спершу вислухай мою одіссею, вона, може, і є ключем до розуміння моєї роздвоєності. Ото ж... я народився у цьому ж таки будинку, мій батько не був вельможею, служив до смерті коміскортом * і ділив у походах заздрісно чужу здобич. Думаю, що якраз захланність спонукала його бачити свого сина якщо не стратигом, то бодай котемаком **. Тому з колиски готував мене до походів.

Я ж до меча і до сідла не дотягнувся, бо замало жадати добичі й слави на бранному полі, треба для цього мати бодай здоров'я. А я... сам видиш — хворобливий, казка мого батька так і залишилася казкою. Я для того тобі це повідаю, щоб знав, звідки у моїх ямбах мечі. Це — відгомін батькової казки. А де, мій юний друже, мечі, де битви гул — там імператори... так повелось... хоч інколи вони й не бачать, як їх когорти здобувають перемогу.

Хилив голову Продром.

— То чому ж, піддавшись гребцеві спокусному,— напосідав суворо Русин,— співаєш їм славу? Ти вольний у своєму співі...

— Вольний? — блідо посміхнувся Продром.— Це так здається на перший погляд. Так, я відаю, що слава і добре ім'я поета здобуті мною не ямбами на честь василевсів... слава моя виросла з віршів, які припали до душі плебеям. Ти не один раз був свідком, як вони носили мене по площах, високо піднявши на руках, і ти видів, як вінчали мою голову вінками з мірти, плюща або ж з лавра...

— Тому й дивуюсь, що тим, котрі люблять тебе, не служиш вірно! — вигукнув запально отрок.

— Бо єсь-м людина, котрій потрібні хліб і вино, потрібна хламида, щоб накрити грішне тіло, і потрібна на рік жменя номисм, аби заплатити за оливу для світильника і чимсь обдарувати жінку, яка переспить зі мною ніч. Плебеї ж золота не карбують... на їх любові хліба не замісиш: золото карбують василевси. Ось тобі віз і перевіз — береги обітовані.

«Золото карбують василевси... Як усе просто і як страшно»,— думав Русин. Прощався з Учителем мовчки, приголомшений його сповіддю. Мав у запасі силу-силенну доводів, заперечень. Та чи переконали б вони Продрома? Безперечно, голитьба городська золота не кує, кують його

---

* Військове звання у Візантії.

** Військове звання у Візантії.

тонкими кружальцями імператори, вони ж купують поетів, як купують чоловіки розпусних жінок. А може, розпусні жінки в порівнянні з продажними поетами — святі мучениці, бо не мають вони на землі опори — мужів, котрі б приносили їм хліб і вино. Поети опору мають — на вітцівщині ж стоять, на землі прадідів, і цього поетові досить, якщо він син цієї землі. Адже сказав Лукіан, що одне лише слово «вітцівщина» обертає боягуза в хороброго.

Роб Вавило очікував його, сидячи на східцях, обіч нього поблимував ліхтар.

— Проведу тебе, отроче, додому. Ніч темна, вулиці небезпечні,— й покривуляв попереду, освітлюючи дорогу, як і належить робу.

— Підожди,— Русин порівнявся з Вавилом.— Підемо разом, любо мені ступати з мужем, що походить з Русі.

— Добре серце маєш, Іванку.

«Іванку... Іванку...» Колись мама так кликала...

Вавило по дорозі нарікав на духоту, що й вночі не спадає, добродушно глузував з Продрома, якпй вивчив на свою голову Іванка — суддю. Русин жадібно ловив слова, мовлені мовою його матері, і подумки дякував небіжчиці, що навчила розуміти руське Слово і ним володіти. Він зачував у руській бесіді широкий, вільний плин округлих звуків, кола звуко́ві котилися м'яко, музично, збурювали в серці сум за чимсь утраченим, викликали неясні жадання; кола толочили, здрібнювали гризоту про дволичність Продромову. І Йван просив Вавила, щоб розповів про себе і про Русь; Вавило повідав, що колись у Галичі найнявся гребцем на ладью купця Медухи. В Руському морі три ладьї з людьми і товаром проковтнула хвиля, Медуха з тієї розпуки у Царграді останню ладью пропив і на додачу підступно продав у роби вольних гребців.

— А був я тоді молодим, ладу залишив на Уняві-ріці...— зітхнув Вавило.— Таке в житті трапляється: полюєш сокола, а вціляєш у ворону. Думалося, що зароблю якийсь там срібняк у купця Медухи... Та менше з тим... А як же ти, отроче, потрапив поміж ромеїв?

— Як я потрапив? Ніяк... бо народився тут... маму мою малим дівчиськом привезли родичі з Перемишля, є десь на Русі такий город, стольний навіть. Приїхали мої дід та баба з княжною Іриною, донькою перемишльського князя Володаря, яку взяв у жони син василевса Олексія Комнина — Ісаак. Силоміць їх, певно, спорядили. Та не про ме-

не річ, вважаю-бо себе ромеєм, тобі ж вельми дивуюсь: тридцять літ робом тебе кличуть, а роб, насправді, зостався в душі вольним чоловіком... вольним, бо не отупів від нищості, бо материне Слово не згубив на чужині, бо бігаєш мислями на Русь; мисли, як незримі нитки, в'яжуть тебе з вітцівщиною.

— Ет,— Вавило сердито гойднув ліхтарем, полумінь ліхтаря схлипнув і ледь не погас,— торочиш, небоже, бог вість що, красно слова укладаючи, гейби промовляєш до приятелів у саду Продрома. А я це просто розумію: мусить чоловік носити в душі якусь святиню, щоб мав куди забігти помолитися.

«Чуєш, Продроме, як розмірковує твій роб? Мабуть, якраз тобі цієї святині бракує? Тобі й іншим... бо ніби я сам маю свою святиню?»

— А отець твій, якщо знаєш, з яких країв? — питав тим часом Вавило.

— З Суздаля-города,— відповів Русин.— Одне відповідав, про інше думав: «Боже, ніхто дотепер не цікавився моїм родом, не розпитував про краї, де корінь мій. Нащо тобі це знати, Продромів робе? Певно, маєш приємність від звучання назв городів: «Перемишль... Суздаль... Вони є частиною твого храму». І Русин повторив: «З Суздаля...» Замолоду він, переповідала мама, приблукав на Афон, щоб богові себе посвятити, але Афон його не втримав, батька манив грішний світ.— «А світ великий, людей у ньому, як на торжищі... батько загубився поміж тисячами облич і я не запам'ятав його ні рисочки. Пригадую лише, що мама, коли малим був, цілувала мене в очі й приговорювала: «В тебе, Йваночку, очі, як у батька, сині-сині. Синім цвітом льон на Русі цвіте, синім...»

Цього спогаду Русин Вавилові не переповів, отрок дотепер не підозрівав, що спогад живе у ньому, давнє зеренце втрапило на суху скибу і коченіло у ній вік, сьогодні ж несподівано скільчилося.

«Чи багато в мені нескільченого зерна? Хто скаже, що має вирости з нього завтра? — Русин печалився, що себе самого достеменно не вивчив.— Чому я нині судив Продромову дволикість... чому йти мені з кульгавим Вавилом легко... чому шукаю в собі того храму, про який говорив Вавило... чому замислююсь: імперія ромеїв мені мати, а чи мачуха? Чому? Тому, що я лише починаюся?»

— Бідний ти, Йване...— дійшли до Русинової свідомості Вавилові слова.— Шкода мені тебе.

Іван ледь не розсміявся: диви, його жаліє роб. Якщо когось з них треба жаліти, то Вавила першого, круто з ним повелося життя, постарів у неволі.

Так і відповів робу.

Вавило призупинився.

— Правду мовиш, не солодко мені: тому вина в чару підлий, тому ноги помий, тому сад скопай, тому не догодиш і дістанеш сандалією в зуби. Не солодко тим паче, що був я гордим, себе любив і поважав. Та повір — не поміняв би я нинішнє своє життя на твоє.

«Таки смішний цей Вавило. Чи, може, нещасний, бо хвалить свою ницість? Я про нього думав краще...»

— Бо хоч роб єсьм — вітцівщину однак маю. Далеко я від Русі, перекопані путі до неї, стежки додому позабував... та й пощо ті стежки, коли тут здохну, як пес? Але й коли здихатиму, то буду однак знати, що є і буде на світі Русь, не безрідний я. Хто ж ти єси, Іване, хто? — Вавило підняв угору ліхтар, світив Русинові в лице.— Яку землю назвеш вітцівщиною?

Удар був нечеканим і болючим, Вавило потрапив вістрям у рану, яка почала ятритися. Русин був готов крикнути: «Як розмовляєш зі мною, плюгавий робе?! Як смієш порівнювати себе зі мною, людиною вільною і просвіченою?»

Стримався.

«Спокійно, Русине, спокійно. Недавно ти судив Продрома, зараз тебе судить Продромів роб. Обороняйся, якщо можеш».

— Ромей я. Земля ця — моя вітцівщина,— одказав Вавилові. Одказав, правда, не дуже впевнено, пригадавши власні сумніви.

— О так, ти до ромеїв тулишся і вони до часу терплять тебе, до часу. Зрідка, правда, як ось нині, виштовхують з свого гурту і волають: гляньте, русин перед вами.

— Всім відомо: Єфстафій — словоблуд. Чи варто його слухати?

— Не слухай, сипку, ні Єфстафія, ні десятого, ні сотого. Приростай собі на здоров'ячко до дерева грецького, як плющ приростає до платана: безпечно і зручно. Одначе пам'ятай, що від цього плющ не стає платаном.

«Не стає, робе, не стає... Я над цим пробував міркувати і... злякався тих міркувань. Розумієш, люблю цю землю: її сади, оцей город гамірливий, оцих людей, люблю Продрома, вітчима свого Діонісія, люблю оці ночі, небо, море.

А якщо люблю, то звідки беруться сумніви, чому, зрештою, не вибудую у серці святиню, яку має Вавило? Може, направду я перекотиполе без коріння і без пам'яті родової... куди вітер віє... А може — я таки русин... Адже не випадково зрадів Вавилові, не марно ж забилося серце, коли почув руське Слово...»

— Не знаю я, Вавиле,— признався чи то робу, чи то самому собі,— здається, що люблю цю землю.

Деякий час йшли мовчки. Кроки гулко відлунювались у чорній тиші.

— Є любов різна, сину,— першим обізвався Вавило.— Другим чи третім моїм паном у неволі був філософ, Кирило на ймення, болгарин родом. Він любив зі мною розмовляти, все про Русь розпитував. Обіцяв дати вольную... та не встиг, комусь, сердега, не догодив, а чи висміяв, досить того, що звинуватили його в єресі і пропав чоловік. Мене іншому продали. Кирило цей говорив: «Я люблю землю греків, як ту жінку, що напоїла вином у чужому городі, помила ноги, постелила постіль і лягла поруч, гаряча і ненаситна. Я люблю її вино, обнімаю, пещу її тіло, а завтра ж встану з її ложа і без жалю розпрощаюся. Любов ця тимчасова, принагідна, бо пам'ятаю, що є в мене лада справжня, вона не напуває мене дорогими винами, не кличе на постіль, але я готов за неї вмерти, бо знаю: кращої од неї у світі нема. Я хочу її взяти і боюсь... вона для мене звична і свята». Мудрий був філософ Кирило.

«О, роб цей — не простий роб, оподарі балакали з ним заради розваги, він же з цих розмов ум гострив... гострив, щоб наповняти, зігнувшись, келихи єфстафіїв. І гострив ум мовби для того, щоб нині мене ганьбити».

Русинові забагалося побути самому, щоб збагнути свої мислі і слова Вавилові. Сказав:

— Вертайся додому, Вавиле. Мені вже близько. Я буду думати...

— Думай, сину... Ти доріс до цієї важкої роботи.— Поклонився і пошкутильгав назад, у такт його шкутильганню погойдувався серед пітьми ліхтар.

II

Мир і спокій панували в хоромині, святвечір розкривав перед Васильком найбільшу свою таїну — годування духів предків. Батько Чагр клав в окрему мису по ложці з дванадцяти страв і пошепки припрошував:

— Їжте, мої пращури і далекі роженицi, споживайте нашу роботоньку і піт — нам ні умисного, ні припадкового зла не чиніть. Стережіть рід від мору, від меча, від вогню, від води, від напасника. Амінь.

І примостив мису на покуті біля Діда.

Тільки після цього покуштував куті.

Василько був отроком рослим, з гудзуватими, звичними до роботи руками, а проте по-дитячому затаїв дихання, слухаючи батька: і страх заціплював йому уста, і ждав він, що ось-ось рипнуть двері й у хоромину валом повалять мерці, яких кликав батько на вечерю.

Опам'ятало його калатання ложок об мису.

Родина їла довго, смачно, бо дався взнаки пилипівський піст. Чоловіки припадали до корчаг з медом і на очах хмеліли. Жіноцтво пригублювало пиво. Лише Доброніга вечеряла силувано, Лют цього не помічав, увихав ложкою, як молотильник ціпом, рідка його борідка засіялася шпичками риб'ячих кісток і окрушинами хліба. Чагр підморгував Добронізі кущистою бровою і припрошував:

— Ти паїдайся, чадо, досита, за моїм столом ніхто не дорікне тобі куснем хліба.— Глипав темно на Люта, кортіло йому, як завше при здибанні з сином, досукати розмову, розпочату ще у весі на березі Золотої Бистриці.

— Таке вигадаєте, отче,— обізвався Лют.— Ніби їй вдома чогось бракує. Сама собі осподиня.

— Містечани галицькі торочать інше...— буркнув Чагр.

— Торочать, отче, бо заздрять,— відказав Лют.

— І ненавидять! — крикнув Чагр. Бо хіба неправду він говорить, хіба не запримічав, якими ненависними поглядами стріляють у плечі його сина рибалки, ткальці, перевізники, смерди, дереводіли, скудельники-гончарі, вдови? В очах їх яриться стільки злості... нею можна пекло підпалити.

— Проте без мене не обходяться,— провадив далі Лют, підморгуючи Янові.— Не я до них, а вони до мене топчуть стезю, колінкують і просять купу. А я що... християнин єсьм, серце маю воскове, ближньому відмовити не можу.

Василько, дарма що юний, олжу в Лютовій бесіді вловив: глузує брат з батька Чагра і з боржників своїх глузує. Не боїться гніву людського й божого, нема в нього честі, одним живе: як би скарб свій примножити.

— Ой, вб'ють тебе колись люди,— хитає головою Чагр.— Урветься терпець...

— Не віщуй, Чагре,— зблідла Мама.

Чагр, син Микули, висунувшись по вечері із-за стола, коценів посеред хоромини у білій сорочці до колін, обидві руки заклав за широкий черес, довге волосся, перехоплене на лобі ремінцем, спадало на згорбатілі плечі, очі туманилися хмелем.

А може, болем?

— О ти, родителю, певно, хотів би моєї смерті? — допитувався вкрадливо Лют.

— Не знаю,— признався Чагр.— Не знаю... Ти чадо моє, моя кров, не смію тобі смерті жадати, бог би ня скарав. Але люд— так. Люд жадає. Згадаєш мене: прийде колись чорний люд на твоє гумно і розмете його, рознесе по бервену, кропивою засіє. Людське терпіння, як великий жбан: наливай у нього гіркого пива та гляди, щоб не потекло через вінця.

Лют скочив на ноги... хитнувся, випитий мед налив кров'ю дзьобате обличчя. Здавалось, син не стерпить вітцеві. Василько був готовий поспішити старому на поміч. Настуся шугнула в кут. За столом лишився Ян, його мовби не цікавила родинна сварка, зверхньо і зневажливо кидав він косяки на батька і на старшого брата, і преспокійно цідив собі мед.

Мама схопила Люта за руки, боячись, аби не дійшло до бійки, впала йому на груди і благала:

— Вибач старому. Не він говорить — мед говорить. Наш батько добрий...

Лют грубо її відштовхнув. Чагрові ж казав, сміючись:

— Твій люд... дрібнота злиденна, яка жити не вміє, отут у мене, отут о-о-о! — І стискав кістлявий кулак.

Доброніга думала, що Лют говорив правду: в його кованій залізом коробиці сховані десятки на пергамені й берестяних грамоток, купних дощок, замережаних іменами боржників. Колись, як ще сподівався її любові, хвалячись своїм скарбом, читав їй: «У Данилка-рибалки дві гривни серебра, у Федорця-ковача п'ять гривен, у Петрила смерда з Сапогова три гривни...» Там рясніло іменами чорних людей, гриднів, купців, молодих боярських синів, що пустилися берега. І десь там на самісінькому дні коробиці лежала грамотка її батька, котра прирекла Добронігу на шлюб з нелюбом.

— Кулак твій люд розціпить. Щоб знав і пам'ятав. Звідай у старожитніх людей у Галичі, й вони тобі повідять, як люто мстилися над лихварями.

— Не розціпить! — безпечно сміявся Лют.— Князь мене оборонить.

— Князь? — оторопів Чагр. Ах, його оборонить князь. Що ж, може бути, люти князеві і боярам любі.— Я забув про князя,— признався Чагр.— Правду мовиш, не дасть він тебе скривдити. Поки це буде в його силі. Але трапляється... Ти бачив, як розливається весною наш Дністр? Повідь змиває береги, корчує дерева, гаті міцні, дубові зносить, мов тріски. Могутній наш Дністр весною. Отакий і люд ворохобний. Сила це підступна, страшна. Князь проти неї — хробак.

— Хробак? — перепитав чомусь зраділий Лют.— Значить, князя за віхоть маєш?

— А маю... ніщо перед повіддю твій віхоть,— підтвердив Чагр. А не варто було, у Володимира-князя довгі руки.

В уяві Доброніги Чагр скресав повідь каламутну і бажану. Ось вода хлинула на Лютове дворище, вдарила хвилею об терем, і хитнулися стіни, і терем поплив... попливла кована коробиця з купними грамотами. Вода кидає коробицю на гостре каміння, розщеплює на тріски.

На тріски...

Доброніга мимоволі впивалася втіхою: щоки порум'яніли, на губах затеплилася посмішка.

Лют шарпнув жону за плече.

— Чого зуби сушиш, кобилице? Тут князя нашого гудять, ворохобу сіють. Чула?

— Ні,— знітилась вона.

— А я чув...

— А може, тобі вуха заклало, синку? — стогнав люто батько Чагр.— То я додам: ось де маю тебе і твого князя! Ось! — ляпнув долонею по ягодиці.— Ти що, донести збираєшся на вітця рідного? Заслужити собі оборону княжу прагнеш? То біжи, лети на зломиголову! — Розчинив двері, в миг ока сокира, яку звечора врубав у поріг, блиснула в його руці.

Зараз станеться...

Ні, нічого не сталося, хоч ВОНО висіло на волоску. Василько цілував батькові руки, вгамовуючи Чагрів гнів, один Василько не втратив голови, бо Чагрова сокира відібрала у Мами мову, бо Настуся попискувала, як миша, бо Ян спав, розсунувши на столі миси, хміль його, видно, зборов, бо Доброніга молилася до Чагра мовчки і гаряче:

«Вбий 'го, свекоре любий, убий! Бог простить цей гріх, а мені світ розв'яжеш. Убий!»

Бренькнула сокира об дубовий поріг.

— Гайда... дибай до свого князя,— на диво спокійно сказав Чагр Лютові.— Ну, ти ще тут? Віднині забудь дорогу до мого дворища... і забудь, що вітця маєш. Пес тобі батько.

Пополотнілий Лют зірвав з кілка корзно і боком, стримуючись, щоб не побігти, крався до дверей. Доброніга на порозі оглянулась, спинула на Чагра цілу пригорщу презирства, очі її волали: «Дожени і вбий!»

Чагр зів'яв під її поглядом, зменшився і відповів Доброніз:

— Не можу... я батько. Гріха боюся.

Василько метнувся відчиняти ворота. Мама на дворі припадала біля Люта, плакала і умовляла. Чагр присів на ослін, був розхристаний, груди під сорочкою ходили, як ковальський міх.

Врешті замкнули ворота, Мама і Василько, посинілі на морозі, вернулися в хоромину.

— Спати,— коротко наказав Чагр.

— А колядувати... я колядувати хочу,— озвалася благально Настуся.

— Спати...

— Спати!

Скорились усі, навіть Ян умостився зручніше на лавиці за столом.

«Може, зовсім і не спить брат,— міркував, роздягаючись, Василько.— Хитрий він, йому начебто однаково, хто кого вбив би: батько Люта, або...»

Василько лежав і стежив за Мамою, що збирала зі столу ложки. Ось вона висмикнула з Діда кілька соломин, зв'язала перевесельцем ложки докупи і встромила їх у сніп. Так вимагав звичай: вона віддавала під Дідову опіку долі людей, котрі сьогодні з цих ложок вечеряли, віддавала і просила Діда, щоб рід, як ложки в його соломі, тримався купно і жив у злагоді.

Бідна Мама...

Чагр присунув жбан з недопитим медом і пив спрагло, тицькав корчагою в Діда й говорив:

— Красного я сина вигодував, правда, Діду? Такого красного, що хоч за ікону клади. Нема у нього окрушини святої за душею... Вовк. Ех, мудро радили сусіди на Золотій Бистриці: а не пускай, Чагре, сина на торжище, дай

'му в руки чепіги, орало і свята землиця людину з нього виліплять. А я відмахувався, Маму слухав. Аякже, дитина на хліб заробляє, голову має купецьку, і нам попри нього полегшає. Полегшало, аж ув глипаках потемніло. Синок людей обдирає, вбогість множить... на батька ж прокляття сиплються. Що-м заслужив — те і маю. По справедливості.

Вівсяний Дід мовчав. На вікні чорніла миса, духи предків голотилися навкруж неї, споживали дванадцять страв, слухали Чагра і сумували: переводиться їх рід, ниціє.

Так гадав Василько.

Мама роззувала Чагра і просила:

— Доста, Чагре, журу коновками міряти. Іди спати...

Чагр, погойдуючись, рушив до постелі. І тут під ногою щось хруснуло. Коли ж старий захропів, Мама підняла розколоту ложку.

Боже...

Чагрова це ложка, стара, щербата, Чагр привіз її з-над Золотої Бистриці. Іншим разом ніхто б нею не журився. Але сьогодні... коли ж хто сьогодні не втримає своєї ложки, якщо вона, не дай боже, ще й розколеться — то це чорний знак. Він означає... Ні, подумати страшно, Морена щурить вуха під вікнами.

На «маланці» і на «василю» — житніх хлібинах скапували свічі. Тепер ніхто не вештався по світлиці, всі спали, однак свічі далі поморгували, Мама знала, що в хижі літають духи предків... духи предків б'ються у тузі, віщуючи комусь смерть.

Кому?

Мама впала навколішки перед столом, звела руки до Діда, гейби на чоловій стіні не висіла ікона богоматері, і, як її далекі роженіці, прошептала:

— Рятуй нас, колядо!

Гасли свічі.

III

Із «Хронографа» слова:

«Я запалив свій світильник, запрягся у ярмо добровільне, солодке серцю моєму, і кладу скибу від Галича до Суздаля...

Де Суздаль далекий, а де Галич під Горбами, між ними лягли путі, що седмицями і місяцями вимірюються, а проте близькі вони і рідні, як дерева в одному саду».

«Вересня, другого дня, літа 1149-го вокняжився у Києві Юрій, син Мономахів, званий на Русі Долгоруким. Волость Київську розділив він поміж синами: Ростиславу дав Переяслав, Андрію — Вишгород, Борису — Білгород, а Гліба та Мстислава залишив княжити на землях суздальських і ростовських. Справді довга рука в князя Юрія, мужа вельми веселого, до трапез охочого.

І послав князь галицький Володимирко боярина свого великого Ізбігнєва Іванича до Юрія з словами: «Дійшла до Галича вість, що ворог твій Ізяслав Мстиславович волинський просить у зятя свого короля угорського Гейзи, а також у свата Болеслава Ляцького, Андрія Чеського та Владислава Шльонського воїв, щоб тебе з Києва вигнати, а мене з Галича».

Промовчав-бо Володимирко, що, ставши волостелином над Галичем, Звенигородом, Перемишлем і Теребовлею, витребовував в Ізяслава волость Погоринську. Мислив він при допомозі Юрієвій державу свою зміцнити і розширити подібно, як Юрій свою.

Долгорукий, зачувши про Ізяславову змову, взяв синів Ростислава і Андрія, пішов з Києва на Волинь. З ним дружини пересопицького та чернігівського князів. Володимир галицький відступив аж до Шумська.

До брані однак не дійшло: ляхи та угри — союзники Ізяславові, збоявшись могуті Юрієвої, просили Ізяслава учинити з Юрієм мир. Радили йому: «Хай Юрій тримає Київ і города, що до нього належать, а ти маєш Володимир і Луцьк. На цьому й помиріться».

І пішли з Русі...

Юрій тільки цього й ждав, про мир він не думав, бо велику ненависть носив на Ізяслава. Велів він синові Андрію взяти коп'єм Луцьк. Ізяслав, принизившись, просив у Володимира галицького заступництва. І був мир... хоч кажуть на Русі: мир триває до брані, брань — до миру.

Галич зустрічав вершників навстіж відчиненими воротами. Биричі на ходу зіскакували з сідел, кидали поводи конюхам і квапились звідомити княжого огнищанина-стольника Судислава, що градські та окольні бояри нині

після полудня прибудуть, як велено, на різдвяний пир до князя Володимира Володаревича.

Князь же Володимирко, як на гріх, підупав здоров'ям: поколювало біля серця. Він лежав у світлиці і слухав, як син його Ярослав читав книгу про діяння великого Олександра Македонського. Книга була стара, пергаментні сторінки на краях лоснилися, обклад витерся і порудів, срібло на ньому почорніло. Але з усіх книг Володимирко шанував її найбільше, навіть брав з собою в походи, і тому тішився, що син гортає сторінки бережно, а слова вичитує побожно.

Любив князь Володимир свого одинака, хоч і не виставляв напоказ, прикриваючи її суворістю... суворості в ставленні до сина вимагав і від Ярославових наставників: вуя Ратибора, печатника отця Остафія, котрий учив княжича книжної мудрості, та писця Радила, що товмачив Ярославові мови чужоземні.

— Пещене дитя,— говорив, бувало, Володимирко вчителям,— звикає до легкого хліба. А князь на Галичі — ратай. Сто потів з нього ллється. По собі знаю. Хай і син до цього буде готовий.

«Та чи не занадто Ярослав книги вчені обожнює, до книг горнеться радше, аніж до меча. Не далі як позавчора Ратибор знову жалі викладав: бунтує Ярослав у полі проти ратної науки. А даремно... меч — усьому голова. В мене мечів замало, ворогів — хмара, тому мушу хитрити, словом блудити, інколи хрест цілую, що більше меча не підніму, а поцілувавши, берусь за старе. І так безперервно».

У грубці, що виблискувала в куті муравними кахлями, пирхало і сичало дубове поління. Крізь вікна, високі й вузькі, двома перестиглими снопами падало на долівку сонячне проміння. В міжвіконному простінку перед іконою Георгія-воїна жовтим лататтям блимала лампадка. Чолова стіна красувалася черленими щитами, перехрестями мечів, списів та корогов, які колись служили Ростиславичам.

— Ти градських мужів теж на пир кличеш, отче? — спитав Ярослав, помітивши, що батько не слухає його читання.

— Так,— відповів Володимирко.— А чому питаєш?

Отрок зам'явся.

— Незвично якось. Не пригадую, щоб ти досі гостив їх у себе.

«Не пригадуєш? Бо обходився без них. Тепер потреба настала. Мало в мене мечів...» — лежало в князя на язиці. Однак сказав зовсім інше:

— Князь усім людям у своїй землі вітець.

Ох, доле осподарська. Синові рідному правду не каже.

У княжу світлицю просочувався гомін велшкого дворища: десь кінь заіржав, як у сурму протрубів; у гулкому переході вартовий гридень черкав об кам'яну підлогу мечем, мовби розмотуючи довгу струну; за стіною челядь погрюкувала столами та лавицями, лагодячи трапезну і гридницю для прошених гостей.

«Не тільки син мій, двораки теж дивуються, що кличу на пир старійшин рукомесних братчин. Судислав-стольник моїм словам не повірив,— пригадав князь учорашню бесіду з огнищанином.

— Не випадає, осподине, того... кахи... гостити в себе простих людей.— Згорблений у поклоні низькому, огнищанин помигував на князя допитливими очима.

— Мені краще, Судиславе, знати, що князеві випадає. Та й не прості це люди — старійшини.

— Та хіба я що... я нічого... Але якось воно...

— Я велю,— розсердився князь.— Для старійшин накрий столи в стравниці, боярам моїм — у гридниці. І гляди, щоб у мисах не бракувало печеного і вареного, а в корчагах — доброго вина і меду. Іди.

— Іду, осподине. Твоя воля — закон.

Ярослав нині допитувався:

— Чому раніше «дітей своїх» у терем не кликав?

«Багато хочеш знати, сину. Йшов би ліпше геть звідси, бо замолоду скуштуєш, який у князя гіркий хліб. Ще знеохотишся дочасно,— відповідав подумки Володимирко.— Зрештою, сиди. Княжити теж треба вчитися, звикай. А щодо простолюду... усіх тих старійшин, то не з добра їх кличу. Мушу. Чи, може, пир таки відкласти? Несподівано, мовляв, князь заслаб... хто осудить? І що я виграю? Не нині — так завтра стежки до старійшин доведеться топтати... потрібні мені зараз старійшини».

Князь узув чоботи, пройшовся по світлиці. Мовив:

— Видиш, Ярославе, вчимося ми не до старості, а до смерті. Печатник Остафій радить сісти за стіл з старійшинами братчин, випити з ними чару, приголубити. Мужі градські на терезах простолюду важать багато, і цим треба розумно користатися. Особливо тепер.

— Яка є потреба нагальна?

«Признатись тобі? Промовчати? Різні є причини. Перша з них...»

Про першу відкрився синові:

— Скарбниця моя спорожніла... думаю податі збільшити, а люд і без цього ворохобиться.

Оце лише виповів Ярославові, інше ж затаїв, а того «іншого» цілий міх. Видоки з Перемишля, Коломиї, Теребовлі, з Уциці на Пониззі доносять, що народ, чернь ратайська і голитьба галицьких городів хулять свого осподина за те, що зважився підняти меч на великого князя київського... що не жадає ходити сумирно побіч стремена Всеволодового, як і належить князеві на волості. Спокон-віку, мовляв, повелося так на Русі, що молодші князі покірливі первопрестольному Києву. У Володимирка ж вселилася гординя, захланність ум замотеличила, мало йому вотчини — Перемишля і Галича, під свою руку взяв ще й землю теребовельську... знову ж молодий князь Іван Ростиславич на волості Звенигородській сидить з ласки свого стрия Володимирка. Бог гнівається за це на князя, знаком його гніву є поразка галицьких полків під Звенигородом.

— Всеволод скарбницю твою на Звенигородській оболоні вичерпав,— недоречно вставив Ярослав.

Аж потемнів князь Володимирко. Не любив згадок про Звенигород. Ще б пак! Не перший рік сидить на отчому столі, не на одному бранному полі заживав слави, торік теж мав надію, що допоможе святий Юрій Змієборець. Після перемоги збирався сказати князеві київському:

— Брате, хочу землю волинську.

П-с-с...

Нікому заповітного жадання не розкривав, не здогадувалися про нього ні бояри, ні воєводи, лише печатник Остафій чув їх з княжих уст... чув і благословляв. Боярам же, відсилаючи Всеволоду хресну грамоту, на раді говорив:

— Всеволод, брат наш, Ізяслава Мстиславича, кров Мономахову, з Володимира на Волині прогнав, сина свого Святослава нам під бік посадив. Тривожуся я, що Ольговичі на Галич посягнуть. Хай буде брань.

Вдарили дзвони в землі галицькій:

— Гей, князь кличе мужів на бранне поле!

І рушили під його корогву ратаї, рукомесні люди, дружини боярські.

Всеволод київський усю Русь проти Володимира спольчив: узяв з собою брата Ігоря, сина Святослава, дружини Володимира Давидовича, Бориса і Гліба Володьковичів, Ростислава Глібовича, Вячеслава, Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, ще й ляцького Владислава, князя краківського, прихопив до помочі.

Земля стогнала під кінськими копитами.

Хотів Всеволод одним помахом меча порахуватися з Володимирком.

Князь галицький з самої Серет-ріки, не приймаючи брані, відступав у глиб своєї землі. І вже тоді, коли був готовий вийняти меч, бо спереду мав річку Білку з багнистими берегами, яку ворог мусив би перебрести і потомити коней та піщів, з тилу галицький полк заслонився Гологорами, посередині становища на всяк випадок височів Звенигород... ото ж тоді упала на князя звістка, що старий Всеволод, далеко обійшовши багна, частиною свого полку сів галичанам на плечі.

Упав духом князь Володимирко: ратне щастя на цей раз зрадило. Чернь, що нині хулить князя, вдарила в щити і заволала:

— Княже, ми сидимо тут, як у вовчій ямі, з усіх боків обступлені, а вої Всеволодові наших жон у Галичі візьмуть.

Кидав громи Володимирко:

— О зрадливе плем'я смердів, ви про своїх жон згадали і їхні теплі подоли, а про честь і славу свого осподина забули! А про те, що плід мого меча — єдине князівство Галицьке — може бути розсічене Всеволодом на три-чотири слабосильні волості, то й гадки не маєте?

Печатник Остафій, як міг, глаїв княжий гнів:

— Ще нічого не втрачено, осподине. Носимо ж на плечах голови... Думаймо.

Володимирко не мав часу на довгі роздуми — київські полки перегородили щитами поле. Щілину між ними розшолопив: таємно послав до молодого Ігоря, брата Всеволодового, отця Остафія. Остафій сказав Ігореві:

— Княже, Всеволод старий, скоро бог забере його до себе і київський стіл спорожніє. Галич хотів би тебе бачити на великокняжому столі. І в цьому наша поміч буде.

Ха-ха, честолюбець Ігор таки потрапив на остроги, блиск київського стола затьмарив йому розум і він, на щастя, вмовив Всеволода припинити брань. Мусив тільки

Володимирко дати Всеволодові чотирнадцять сотень гривен срібла та на додачу цілувати хрест на вірність:

— Віднині і повік не посягну мечем на Київ. Амінь...

Це була чорна ганьба, ганьба покотилась Руссю, Володимирко тоді вперше відчув у грудях кольки.

Мудрий печатник Остафій мислив інакше:

— Ганьба — не смертельна рана, осподине. Перетерпимо. Присяга вимушена до нічого тебе не зобов'язує. Коли її зламаєш, як печать на винній амфорі, бог тобі простить. Головне, ти зберіг свій полк і землю. Всеволод навіть порубіжні Ушицю та Микулин повернув. Гуртуй силу.

«Я гуртую її потихо... і смердам безчестя свого під Звенигородом не прощаю. Спричинились до біди — хай платять збільшені податі, з голоду не видохнуть».

— Чи справедливо це? — молодий княжич перепинив Володимиркове ходіння по світлиці.— Я про податі думаю... Та й небезпечно, отче. Вчив мене Остафій: «Хочеш їсти мед — не понищи бджіл».

Князь Володимир, хоч часто впадав у гнів із-за дрібниць, на цей раз перервав синові сумніви лагідно:

— Диви, яйце курку вчить. Багато ти розумієшся на справедливості. Я не про себе печалося, про всю землю думаю, про її силу. Це і є княжа справедливість.

«Батько теж, як і вуй Ратибор,— похнюпився княжич,— правду силою підпирає. Чому ж отці церкви в писаннях своїх говорять про справедливість вищу, божу, однакову для всіх? Невже й мені, коли сяду на отчий стіл, доведеться плекати справедливість княжу, мою, і більше нічию?»

— А тобі, сину, ось що скажу,— Володимирко жартівливо розклапатив отрокові довгу чуприну.— Речення мудрі з книг черпай, але до серця близько не бери. Тобі ж відомо, що і я книги читаю, але чиню у житті не по-книжному, а як потреба вимагає.

Князь Володимирко справді кохався в книгах. В його світлиці була «Пчела», що промовляла устами мудреців Платона, Арістотеля, Сироха, були також писання Івана Златоуста, «Шестиднев» Василя Великого, повісті грецькі. Кожна з книг вартувала більше, ніж будь-яке господарство смерда.

Ярослав бачив книги не тільки в батьковій світлиці і по монастирях святих, книгу здибав теж у хоромах боярських та купецьких. Отець Остафій колись при Ярославові

бідкався князеві, що з книг нечестивих люд заражається ворохобою.

Князь, підморгуючи синові, відповідав:

— Чи не ти, преподобний отче, казав Ярославу, що в книгах знаходимо мудрість і здержаність, що це ріки, котрі зволожують землю, що це жерело, яке напуває розум.

— Я мав на увазі, осподине, користь від книжок для дітей княжих і боярських,— відбивався печатник.— Простолюду не завжди безпечно давати в руки книгу, мудрість часом призводить до зла, бо хто багато знає, той многого жадає. Князі це повинні пам'ятати.

«Та цур мислям про шкоду від мудрих книг; смердові до книги — як від землі до неба. Смерд має орало — це його мудрість, іншої не треба...» — міркував Володимирко. Згодом Ярославу нагадав:

— Ну-ну, читай далі про Олександра.

Ярослав слухняно повів пальцем по рядках, читав: Олександр помер. Добрий писець-гречин не знав або не побажав розтовмачити в книзі причину нагальної кончини царя, лише посіяв сумнів про трутизну. Зате писець точно казав: той, якому ще вчора падало до ніг півсвіта, довго лежав без погребення. Цареві друзі-воєводи гризлися між собою за кістку влади... воєводи прославились на брані хоробрістю, але уми їх до думання не привчені, тому ніхто з них не відав, що завойоване Олександром трималося на вістрі меча, многоязична імперія ні для кого не була вітцівщиною.

Славен цар Олександр, пив шоломом воду з численних рік і морів. А що зоставив по собі матері — Македонії? Лише сиріт по весях? Лише виплакані зініці жон? Лише гробовища?

Володимирко забув про синове читання. Підпер долонями голову, руда борідка випнулась клинцем уперед.

«Що ж я залишу після смерті? — розмовляв князь з собою.— Ось умру я завтра і чи не схожа моя доля з долею великого Македонця? Бояри, що нині злизують пил з моїх чобіт, завтра покажуть на двері Ярославу, поплоть у Звенигород до Івана Ростиславича або впадуть перед Всеволодом київським та попросять: «Наш князь, слава богу, сконав. Насіння його ми прогнали. Дай нам осподина».

І все піде прахом... прахом стане те, чим жив я десятки років, знову в Галичі, Перемишлі, Звенигороді, Теребовлі,

а може, й в Ушиці постануть князівські столи. Такі столи — посміховисько для Русі, розор для землі, корита для кормлення-князів. Та що до цього боярам? Чим слабший, бідніший князь, тим сильніші вони, бо давно кріпко сидять на землі, не те що в давнину. І їх не обходить, що Галицька волость є порубіжжям, а тому повинна стриміти заборолом перед зазіханнями чужинецькими. Особливо забороло потрібно тепер, коли Київ слабне через міжусобиці.

У смертну годину він скаже боярам:

— Мужі мої лучшії, князя чужого у вотчину Ростиславичів не кличте, хай стіл мій перейде до сина, від сина — його синові. Тоді ви, і діти ваші, і діти ваших дітей у силу вберетесь, як мечник у лати. Нині на Русі велике лихо від того, що князів розплодилося, як жеребців у табуні, кожен чується на своєму столі гостем, а відомо, що гості не орють і не сіють, вони тільки жнуть».

Князь ребром долоні витер обличчя, мовби змивав думки про смерть. Розправив плечі і тугіше переперезав черес. Що ж, казання передсмертне уклав красно, але боярства словом не врозумиш. Задумане здійсниться, коли його підперти мечами. Мечів у нього після Звенигорода обмаль, у дружині та полках гриднів, що города стережуть, всього кілька тисяч. Та й, правду кажучи, міць князева не в дружині, міць у воях. І то не в тих воях, що вчора тримали чепіги, а нині взяли в руки меч... вої від чепіг незамінимі в обороні рідної землі, вої каждодневні, яких би ратне рукомесло годувало, придатні для здійснення княжих задумів. На перший початок найняти б дві-три тисячі половців або сербів... Тоді князь міг би безтурботно сидіти на своєму столі, і міг би не лише про Погоринську волость, а й про цілу Волинь подумати. А там Дунай сниться...

Ех... Золота би... грошей... все в злото-срібло упирається... Тому мусять розкрити свої калити смерди та рукомесні люди, мусять, бо я так жадаю, а я не тільки їм князь, я їм отець і волостелин, усі вони мої. Старійшини братчин нині повинні це зрозуміти і тримати мою руку. Цього їм у майбутньому не забудеться, князь уміє брати, але вміє і давати. Може статися — леліїте надію,— що нинішні мужі градські завтра повісять на шиї боярські гривни. Все від князя залежить...

Володимирко повеселів.

— Велика наука, скажу я тобі, сину, княжити. Вчися...

Двері відчинилися безшумно, і в світлицю, сіючи запах ладану і м'яти, вступив печатник отець Остафій.

— Вітаю тебе, осподине,— печатник схилив голову.— Мені казали: слабуєш...

— Минулося,— відмахнувся князь.

— Дякувать богові. В справах я до тебе,— і поклав на стіл дощини, облиті воском, на якому ритували письмена. Крутий лоб Остафія, обрамлений білим, як молоко, волоссям, що спадало пасмами на плечі, брижився зморшками.

— Щось недобре? — занепокоївся князь. Ярослав, закривши книгу, подався до порога. Володимирко завернув: — Сиди й слухай. Не будеш літати мислями попід хмари, пізнаєш труд княжий.

Пальці печатника, жовті, сухі, ніби з воску кручені, торкнулися дощечок. Хвилину вагався: сказати, чи пожаліти хворе серце князя. Врешті зважився:

— Твої люди донесли із Звенигорода, що Всеволод, великий князь київський, таємно слав боярина Петра Бориславича до Івана Ростиславича.

Князь позеленів, зуби сціпив. Очі — як пожі, гострі, прищурені.

— Лихе замишляє Всеволод, проти тебе підбурює Івана. Бориславич натякав: годі князеві звенигородському ходити побіля стрийового стремена.

— А Йван, милий родич наш, що на це?

— Він начебто думати буде. У нього дружина мала. Боярин київський поміч обіцяв...

— Іван нічого б не надумав, коли б ти мене, отче, послухав,— різко перебив князь.

Отець Остафій перехрестився.

— Гріх брати на душу його смерть.

Князь беззвучно сміявся... одними зубами сміявся.

— Гріх, вчинений з волі свого осподина, прощається богом.

Ярослав волів би оглухнути, щоб не чути змовницької бесіди. Сполохано позирав на батька й Остафія. На нього ж не звертали уваги.

Печатник теребив пальцями важкий срібний хрест, що висів на грудях.

— Хто знає, кого після Іванової смерті посадить Всеволод на звенигородський стіл. Ти забув, що на Русі старший князь — київський.

— Волость Звенигородська — моя дідизна. До того ж на землі галицькій старший я,— припечатав Володимир-

ко.— Схочу і завтра прожену Йвана із Звенигорода. Правитиме там Халдеєвич, посадний мій.

Отець Остафій підняв руку.

— О так. Але не квапся, княже. Швидке рішення — це ще не мудре рішення. Птах, у якого обрізані крила, далеко не літає.

Запанувала мовчанка. Князь зважував печатникові слова. Потім, заспокоївшись, спитав:

— То що порадиш чинити з Іваном?

— Пошлемо до нього посла з грамотою: «Пам'ятай, княже: Київ далеко, Галич — під боком. Мені стало відомо про твій ряд з Всеволодом. Покайся, поки я добрий...»

— Хіба поможе? — засумнівався князь.

— Принаймні налякаємо до часу. Далі буде видно.

— Не радуєш сьогодні новинами,— мовив князь, скосивши око на нову дощечку.

— Втіху, як солодкий плід, осподине, приберігаю напослідок, щоб здобрити гірке. Ще послухай... і ти, княжичу, нагостри вуха. Волость наша повниться подіями великими і малими, нам належить їх знати, щоб добро похвалити, а зло покарати.

Ярослав слухав:

Десь смерди супроти боярина ворохобу вчинили; десь на дорозі коломийській таті обдерли, як липку, фразького кущця; десь тіун на княжчині згинув від ножа ратая; десь на порубіжжі мала купа ляхів на весь напала; десь вірники запопадливо про свою калиту дбають, забувши про княжу...

«Де ж тут добро, а де — зло? — сушив голову Ярослав.— Зло, мабуть, те, яке батько велів покарати. Ось хоч би, наприклад, повелів накласти виру на весь, в якій заколото тіуна. А може, тіун, бувши поганою людиною, допік смердові до живого? Складно все це... не так, як у книгах. Книги повсякчас торочать: будь милосердним до ближнього свого. Бути ж милосердним — це значить заплющити очі на душогубства, ворохобу, крадіж, змови. «Хочеш їздити на коні — спершу осідлай його» — говорив принагідно батько. Виходить, що княжити, це щодня сідлати дикого коня».

— І, нарешті, осподине, маю для тебе солодкий плід. Щоправда, він ще не дозрів, але... Лука з Вістової, що полював віверицъ і кун на твоїх ловищах, перед святами вернувся з лісів. Хмільним будучи, хвалився на Підгородді, що надибав у верхів'ях Золотої Бистриці солене жерело,— доповів печатник.

Князь стрепенувся.

Солене жерело? Це нові гривни, багато гривен.

— Пощо ж говориш, що плід не достиг?

Печатник розвів руками.

— Бо ловчий пропав, як камінь у воду. Твої люди, осподине, розшукують його четвертий день. Зуміли, правда, вивідати, що востаннє бачили Луку з Лихварем.

— Накажи залізом припекти спина Чагрового.

— Марна справа. Той дасть язика собі відрізати, але не признається. Я послав бирича до нього, щоб прибув на пир твій...

— Лихваря на пир?

— Він не гірший і не ліпший від старійшин братчин: кожний заробляє на хліб, як може. Спина Чагрового варто приручити, скарбниця у нього, повідають, не менша твоєї. Якщо він володіє таємницею Луки з Вістової... то хай кладе на жерелах шопи і хай варить сіль. Матиме десятину.

Князь промовчав.

Сонце хилилося на сполудне, сніп проміння з вікна впав на отця Остафія. Ярослав мимоволі подумав, що старець з сивою бородою, видовженим сухим обличчям і схрещеними на грудях руками схожий на святого... святий кличе на пир Лихваря. Лихвар — чоловік підступний, ніякого гріха не боїться, про це всі в Галичі знають... і кличуть до князя на пир?»

Але не сказав Ярослав цього ні батькові, ні печатникові.

IV

В сорочці народився Ян, другий після Люта відземок Чагрів. Інші роками, а то й десятиліттями б'ються, щоздійснити свої задуми, а йому стезя випала щаслива.

Кажуть: «Бог помагає Янові».

До божої приєдналася поміч старшого брата: Лют власноручно приніс на княжий двір гусла старенькі, правда, пообтовчені, але на диво голосні і, кликнувши з писчої палати Яна, шепнув на вухо:

— Не позабув, про що колись говорили?

Зраділий Ян торкався струн і пригадував:

— Що повинен я небіжчика Влада при князеві заступити?

— Ото ж... Для цього й гусла роздобув.

— Стати княжим співцем нелегко,— посмутнів Ян.

— Хто ж каже, що легко? Але що заважає тобі жадати цього? Будеш мати мету... Важливо, щоб на тебе звернули увагу, щоб князь послухав твій спів. Ти зрозумів мене, брате? В тебе голова на місці, слова у пісні кладеш, як косарі покоси, рівно і розмашисто. Спробуй... Колись віддячишся братові.

Чи сподівався Ян, що скоро сповняться Лютові слова?

Вдень за роботою в писчій палаті і вечорами вишукував-мугичив слова до пісні про похід Володимира Володаревича за Вислу.

Знав, з кого починати, яким ключем відмикати князеве серце.

Слова добирав звучні, мов із міді литі, шикував їх рядами, як шикують воєводи комонників.

Мав таки Ян талант, тліла в ньому іскра божа.

І пісня була складена. Тільки Ян таївся чомусь з нею перед писцями, і вдома перед батьком. Чи мав намір здивувати їх різьбленими словами і музикою бранною, похідною? А чи... чи соромився тієї пісні, яку створив не для насолоди духовної, а для грішного своєкористя?

Лютові одному відкрився, той слухав і потирав долоні:

— На мене ти, Янчику, схожий. Беручкий. Виростуть з тебе люди. Ось шепну при нагоді печатнику Остафію, хай князеві тебе покаже.

І таки шепнув, бо третього дня коляди бирич покликав Чагрового сина в княжий терем.

«Господи, прихили Володимиркове серце до мене, я в боргу перед тобою не зостанусь».

Чагр, син Микули, потрапив на княжий пир випадково. Старійшина дереводілів Захарій слабував, тому попросив Чагра заступити його у Володимирковій стравниці.

Чагр каявся, що дав себе вмовити.

Княжий терем приголомшив метушнею, багатолюддям, блиском розкоші. Бояри, котрі зібралися в гридниці, перешіптувались між собою і кривим оком міряли градських мужів. Великий боярин Сірослав Сірославич, той самий гордун, котрий вибудував на горі поблизу Дністра

неприступне дворище, що розмірами своїми, високими заборолами і палатами схоже на князівське, навіть не приховував роздратування. Під кам'яним склепінням гридниці гримів його бас:

— Дивуюся вельми, братове, що князь наш заходить собі з племенем смердів.— Сірослав не остерігався прилюдно ганьбити князя, був визнаним ватажком галицьких бояр.

Старійшини братчин і купці чули, звичайно, боярську зневагу, а тому никли і червоніли. Про людське око пильно розглядали на стінах стравниці мальовила: то лови на звіра, то полк у поході, то забави скоморохів.

Білою вороною поміж старостами почувався батько Чагр. Він й убрався не так, як інші. На мужах градських каптани з синього, зеленого та чорного фразького сукна, а на Чагрі — кожушина гаптована черленою ниткою, під низом — довга до колін біла сорочка, на пазусі і вуставках мережана чорним хрестом. Старійшини поскрипують чобітьми, а Чагр явився на пир у новіх шкуряках. Невибаглива його одежина вичавлювала на губах градських мужів кислі посмішки: ото, мовляв, страхопуд...

Чагр нудився.

Цілу гривну дав би тому, хто б вивів його з-поміж пихатого боярства і своєї-таки рукомесної братії. Бач, скільки лою нажили на людській праці.

До стравниці в супроводі єпископа та печатника Остафія увійшов князь Володимирко. Старійшини, як трава під вітром, схилилися долі, князь привітав їх кивком голови і подався у гридницю до бояр. У стравниці зостався отець Остафій.

— Князь просить вас, мужі градські, за столи,— промовив печатник. Помітивши в гурті Чагра, помахом руки покликав до себе.

— Доброго сина зростив ти, Чагре. Наставник його, Радило, хвалить отрока. Росте з нього муж княжий,— говорив Остафій.

Чагр припав губами до сухої руки печатника.

— Вельми вдячний тобі, отче,— проказав схвильовано.— Видно, недаремно сиром'ятним паском учив отрока розуму, пішла наука на користь.

Пир, як заведено, почався молитвою. Єпископ благословив столи, що вгиналися під мисами й жбанами. Князь, піднявши вгору золотом оправлений ріг, наповнений вином, порік урочисто:

— Першу чару п'ю за вас, діти мої: за вас, бояри — мечі і списи мого стола. П'ю за тебе, єпископе, бо вимолюєш у бога щастя князеві і його землі. П'ю за вас, мужі градські, опору мою серед люду простого. Усім вам зичу многая літ, добра усякого. Бажаю вам нової коляди діждати у здравії і гараздах.

Кубки, чаші, корчаги злетіли над столами.

— Слава князеві нашому! — в один голос гукнули молодші дружинні бояри, котрі служили Володимиркові мечем і життям, його ж коштом одягалися і годувалися.

— Слава осподину нашому! — підтримали їх старійшини братчин. А з-поміж них найголосніше піяв Роман Ковач. Мав для цього причину: лише седмицю тому княжі воєводи дали завдаток і повеліли викувати сотні мечів і наконечників-списів.

Не задурно, отже, піяв тоненьким голоском Роман.

Вотчинні бояри — Сіослав Сіославич, син його молодий Коснятко, Жирослав Кормилич, Іван Халдеєвич, Ізбігнєв Іванович, воєвода Ратибор, Слов'ята Молибогович та інші лучшії мужі сиділи статечні, насуплені. Прагли вони розгадати, що означає дивне єднання князя з простолюдом. Чи не задумав хитрий Володимирко каверзу супроти них, можновладних, чи не пахне це посяганням на їхні права?

Сіославич пустився на вивідини. Посунув від себе недопитий пугар, нахилився до князя.

— Осподине, бояри вотчинні і дружинні хотіли б довідатися: чи не мислиш утяти нам честі, за один майже стіл посадивши з смердами?

Князь зрозумів боярина, зирнув на відчинені широкі двері стравниці й, поклавши долоню на волохату руку Сіослава, промовив стиха:

— Безпричинно, великий боярине, підозріваєш мене в лихому. Вже не один раз доводив тобі, всім боярам, що піклуюся про вас, яко отець, дбаю про честь боярську і заможність. І те, що градських мужів сюди покликав, теж є свідченням, що думаю про своє і ваше добро. Малі люди киплять, як смола в казані, душі у них дикі, мов у коней степових... градські мужі — мої вуздечки для черні. Печатник Остафій якраз і буде про це вести з ними мову. Відносно ж честі, Сіославичу,— князь прискалив око,— то чув я, що й ти з рукомесними й торговими людьми знаєшся, маючи з того хосен. Хіба не правда? — Володимирко натякнув, що вотчинник для примноження

майна через посередників скуповує у рукомесників начиння різне і збуває його на торжках сторонських городів. Князь уколов боярина свідомо, Сіославич торгові свої ряди тримав у таємниці.— Та не подумай,— продовжував Володимирко,— що осуджую тебе. Ні, але й мені не заважай.

— Ох, видоки в тебе, як пси, винюхують найпотаємніше,— подобрів боярин.

Перші чари вина спустили з припонів язики і апетити. Виночерпії і кухарі наповнювали миси і жбани: пийте, гостьове княжі, веселіться — син божий народився.

Надвечір, коли засвітили свічі, стравниця і гридниця гуділи, як у борті бджоли: тут і там лунали здравниці та віншування, вибухали і гасли співанки, суперечки. Свічі моргали... гості потіли. Стольник Судислав подумки лаяв старійшин... мужі градські пили і не рахували: мой, а скільки-но коштує корчага угорського вина? Хай вартує й цілого вола, їм що до того.

В синьому диму свіч, у рожевому хмільному чаді метушився отець Остафій. Здавалось, не один сновигав печатник, а десять таких. І не турботами бояр, як нашіптував Сіославичу князь, печалився Володимирків прибічник. Одному старійшині обіцяв княжу щедрість, іншому— новві замовлення на мечі, стріли, кольчуги, луки, третіх спокушував: Володимир, мовляв, збирається декого з них порівняти з боярами. Взамін же просить князь тримати свої братчини в залізних рукавицях, бо гадає податі збільшити, державна скарбниця порожня, нізащо меча викувати. Мужі градські повинні це зрозуміти. Рукомесник або смерд без однієї куни не збіднів, а землі — поміч.

— І це все, мудрий печатнику? Так у чому річ? Нібп ми вороги князеві? Поможемо... хай князь чинить, що задумав.

Солодкі обіцянки, страви, пахуче вино дурманили голови. Чагра розбирала злість: дереводіл доглупався, що пир обернуто на брудний торжок. Князь грабунок білоденний готує, кличе собі в помічники старійшин і манить їх, як голодних ослів віхтем сіна, боярськими гривнами. Осли тюпають за сінцем, один одного переганяє. І байдуже їм, що й без надурочних податей гірко живеться чорному людові.

Чагр спрагло вихилив корчагу і думав: утікай, Чагре, з ганебного ярмарку, вмий руки, як Пилат римський. Вмити? Хто ж у боронь візьме люд чорний? Хто? Я? Коби

мені молодість, коби на шиї не було Мами й малої Настусі. Один раз на березі Золотої Бистриці я пробував зворохобитись і через те наново мусив у Галичі життя починати.

Хтось обняв його за плечі. Стрівся з допитливим поглядом печатника.

— Сумуєш, бачу, Чагре?

— Сумую? Та де... відбріхувався дереводіл.— А взагалі,— стрепенувся,— маю журу... бо всіх купуєш, а мене обминаєш. Дереводіли теж князеві знадобляться. Ми могли б, наприклад, витесати тисячу домовин. Чи як гадаєш? Тисячу трун для княжої казни.

По лезі меча ступав старий дереводіл.

— Блудословиш, Чагре,— перестеріг печатник.— Добро забуваєш. Князь землю для дворища дав тобі в Галичі. Яна приголубив...

— Почекай, отче, не затикай мені губу. За добро княже подать плачу? Плачу... А роботи князеві запівдарма скільки переробив? Гори. І за Яна віддячусь. Та зрозумій, мудрий печатнику, не в мені одному суть. Я за інших... за убогих. Е, та що марно балакати.

— Говори-говори,— наполягав Остафій.— Мені цікаво.

— Якщо цікаво, то слухай: тужно мені на цьому пиру. Виджу, нове мотуззя князь для люду плете... і старійшин на поміч кличе.

— Хмільний єси, Чагре. Верзеш бозна-що.

— Може, і хмільний, бо добрий у князя мед,— погодився дереводіл.— Інакше не зважився б правду викладати. Що в тверезого на умі, те в хмільного на язику.

— Що ж на умі в тверезих?

— Нема дурних, отче, плескати язиком. І так... забагато... Коли ж забагато — довгі язики вкорочують.

— Присягаюся, що буду німий,— Остафій торкнувся нагрудного хреста.

— Ну, то слухай. Дереводіли киплять: мости лагодь безплатно, стіни градські поновлюй безплатно. Все уроки, уроки... В Галичі вдовиці по ратниках голодом синіють, доні їх на дністровій пристані тіло на ніч продають молодцям. Чим платитиме люд подвійну подать? — Чагр розпалився, виказував наболіле; бавився Чагр з вогнем, бо не вміють Володимиркові двораки, беручи приклад з князя, дотримувати роти.

Багато ще правди гіркої вибовкав би Чагр печатникові, коли б не перебили скоморохи. Їх жменя була, а здавалося, що в хороми вкотилася сотня. Вчинився галас, сміх, бризнула весела музика — в гридниці звихрився вітер. А ось горбатий скоморох, що, певно, між своїми правував за старшого, підняв руку, його побратими збіглися в коло і злагодженим співом чарували слух. Далі показували смішні представлення: про те, як дівчата крізь шпари в дверях підглядали отрока, що купався в мивниці, і про ловчих — невдах, яких обхитрила лисиця, і про угрина — купця, котрий продав смердові беззубу кобилицю.

Терем реготав.

Сміявся і князь, змахуючи рушником сльози, сміявся Чагр, сміявся печатник, попирскував у кулак єпископ галицький, котрий у казаннях недільних хулив забави «бісівських дітей».

Князь розв'язав мошну і вергнув скоморохам жменю срібла.

Кинули срібло бояри.

Кинули мужі градські.

«Бісівські діти» клубилися на долівці, хвалили щедрість князя і бояр; були готові веселити гостей до ранку, але печатник кивнув горбатому проводирцеві на двері — пора.

Потім до гридниці ввели трьох співців; співці посідали рядком на ослін, поклавши на коліна гусла.

— Починайте,— дозволив Володимирко.

Кожен з співців по черзі показував своє уміння. Співанки стелилися розмаїті — веселі і смутні; веселі, щоправда, гуслярам не вдавалися, журба рокотала в струнах. Струни прибивали пил, у хоромах краплилася й осідала тиша. Чагр схилив голову на край стола, заплющив повіки, співанки провадили його на калиновий міст, і повели в чисте поле в борозну житню.

Володимирко позіхнув.

— Печатнику, співці твої напувають нас журою. Хай ідуть...— І челядь чимдуж випровадила невдах за двері.

— А може, осподине, послухаєш ще одного гусляра, молодого? — спитав печатник.— Я за нього прошу.— І Остафій зиркнув на Чагра. Той цього не помітив, бо ще не розплющував очей, ще струни голосили в ньому і розходилися брижами по крові, ще чипів він на калиновому мості і стискав у долонях чепіги.

— Як хочеш,— байдуже погодився князь.— Аби лише не нудно.

Поріг гридниці переступив Ян.

У першу мить отрок розгубився: многії свічі, барви мальованих стін, різнокольоровими плитками мощена долівка, людське стовпище, хмурий, непривітний князь злякали його. Та ляк тривав до того, поки пальці не торкнулися струн. Коли ж струни озвалися, то Ян враз забув про свій страх, князь та його злотовбрані бояри здиміли, тепер на світі існували тільки він — Ян, його пісня і гусла.

Князеві гості здавна привикли, що гуслярі починали пісню з ніжних переливів, тому насторожилися, коли струни нагально і зазивно вдарили, як великодні дзвони. З кожною хвилею дзвін наростав і ширився, беручи під свої криси струни тонші, плаксиві. В князя розпогоджувалося чоло і випрямлялися плечі, а бояри намацували рукояті мечів і шабель. Отрок добував із струн усю їх голосну силу... дзвін кудись кликав... дзвін щось обіцяв... дзвін про щось віщував: слухайте, слухайте, слухайте!

І обірвався. Завмер. Замість нього, в тиші, мов град по розстелених полотнах, вродився тупіт копит... багато копит кресало дорогу. Комонники сунули могутньо і рівно, цілим полком.

Тепер до струн приєднався молодий басовитий голос Яна. Батько Чагр підвів голову. Син? Не знав: тішитися йому чи плакати? Так і заціпенів, привідкривши рота.

Печатник Остафій підморгував йому сивою бровою. Мовляв, даремно, Чагре, огнівався на князя й на мене. Дивися-но, сягне твій син високостей.

Ян і не підозрівав, що батько теж слухає його пісню. Очима, повними вогню, пас отрок князя... і не бачив отрок князя за столом, видів його на комоні баскому. Бо співав отрок не про Микулу якогось там Селянинновича, не про Дунай-ріку,— співав про похід Володимира Володимировича у ляцьку землю, що на лівім березі Вісли, співав щиро, натхненно.

Літописці назвали цей похід у році 1136 простим набігом, местю сина над ляхами, котрі хитро-мудро викрали його батька — князя перемишльського Володаря, що потому зажадати за нього великий викуп. Володимирко підмовив посадника Угрина, який від імені ляцького князя Болеслава правив Вислоцькою волостю. Той зрадливо відчинив ворота, перемишльська дружина рубала впень людей ратних, зненацька захоплених, безоружних же мужів, жон і дітей в'язали сиром'яттям — полон брали. Вози походнії, переметнії суми набивали скарбом.

Літописці записали істину.

Але навіщо тая істина співцеві? Він повірив у свою правду, ним же складену і придуману і йому таки потрібну. Володимирко в його пісні піднявся вище синівської помсти; Володимирко у його пісні не лакомився на вродливих ляцьких дівок і на срібло-злото. У Яновій пісні князь горів жаданням прославити меч руський, славу собі і дружині здобути, раз і назавше заказати ляхам дорогу на схід. У пісні князь хоробро бився, яко барс од його меча вражі сили падали скошеними снопами: в пісні князь літав на бранному полі соколом, додаючи дружині мужності.

І русини перемогли.

Радість котилася городами і весями перемишльської землі: хвалили князя бояри думні, попи у церквах, смерди у полі, гуслярі йому славу співали.

Князь Володимирко згадував, що, справді, полону і срібла-злота з того походу привіз урожайно, прислужився йому зрадливий посадник Болеслава. Заплатив тоді Володимирко Угрину, як домовилися, тисячу гривен, а на додаток — звелів виколоти очі та охолостити. Бо мислив князь: «Зрадники не повинні плодити дітей до себе подібних».

Правда, злі язики плескали, що нібито Володимирко не кращий од Угрина, бо лише перед тим уклав ряд з Болеславом про мир. Та чого варті язики супроти сили княжої? Язики зогнили, добича залишилася, слава тліла у попелі, бо навіть покійний Володимирків співець Влад не зважувався возвеличувати грабунок. Сьогодні ж оцей отрок роздув славу, як вітер полум'я.

Князь був задоволений.

А Ян ще вів дружину додому.

— Цок-цок — кресав копитами іскри княжий скакун.— Цок...

Коли ж до Перемишля стольного зосталося кілька акордів, в гридницю пропхався батько Чагр. Старого ніхто не помічав... ніхто не бачив його перекошеного болем і гнівом обличчя... ніхто не зауважив, як тремтіли пообтовчені теслами і стругами руки. Аж коли він, великий і грізний, виріс над Яном і шарпнув сина за плече — всі встромили в Чагра погляди, а Чагр же осліп. Лише Яна видів... лише сина, котрий знітився, замовк.

— Чи я тебе, чадо моє, учив колись лихословити? — питав його батько Чагр.— Чи я тобі, чадо моє, не втовк-

мачував у твою дурну голову, що брехнею світ обійдеш, а назад не вернешся?

Голос старого зволожився сльозою.

Ян просив бога, щоб земля під ним розкололася.

Гридниця і стравниця заніміли, князь поки що не втоpопав бесіди Чагрової, печатник збагнув її одразу.

— Схаменися, смерде! Не місце тут. Перед князем стоїш.

Чагр, мовби спам'ятавшись, ударив князеві чолом. Печатникові ж відповів:

— Воно й правда... не місце...— Злість Чагрова обвуглилася, жаль, як попіл, припорошив гнів... жаль на Яна, що осоромив його на весь Галич.— Я нічо' не кажу, святий отче. Ось тут син мій співав, красно співав. Забув шмаркатий отрок тільки додати до співанки, що через рік Болеслав Ляцький, на помсту нашого князя відповідаючи, послав полки на руське порубіжжя. Аякже: зуб за зуб, око за око. Де ж тут слава, чесний отче?

Бояри і мужі градські, погорбившись, чекали княжого гніву. Володимирко удавав, що образи не почув, не для цього пир затівав, щоб сваритися з простолюдом. Пам'ятав: хочеш їсти мед — не тривож надаремно бджіл. Чагрові це не минеться, іншим разом пригадається. Князь прощати образ не вміє, зате вміє ждати. Втім, дереводіл ще сьогодні вип'є свою першу гірку чару. Зараз князь викопає між отцем і сином прірву, через яку кладку не перекинеш.

«Сина приголублю, зроблю з нього слухняного двірського співця. Це нічого, що горобчик він сірий, іскра божа у ньому світиться. А Чагр-дереводіл згодом умре».

Остафій розвіяв неприємну мовчанку:

— Він, роб твій, осподине, хмільний. Прости 'му.

— Бачу. Тому й вибачаю,— одказав Володимирко.— Хай додому відвезуть.

Чагр бив князеві поклони:

— Щоб знали... таки хмільний я. Хміль мій не від вина, від жалю. Сподівався, що з сина люди вирос...

Чагрові не дали договорити, двораки вхопили попід руки, перед ганком кинули в сани і вйокнули на коней.

А князь казав Янові:

— Підійди-но ближче, отроче. До вподоби мені твій спів. Від сьогодні будеш при мені.

Ян, ще не вірячи у своє щастя, дурнувато шкірив зуби. Печатник Остафій учив:

— Дякуй князеві нашому, отроче. Милостивий він. Ох, милостивий князь Володимирко.

Вельми милостивий...

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА, З ЛІТА 1187

I

«Світильник на вікні моїм не гасне, горить, як на березі маяк далековидний: «Сюди тримайте путь». І ладьї до берега приходять, і укоті кидають кормчі. Серед них тебе не бачу. Василько-брате, і береги мої не гомонять сокирою твою голосною».

«Де корабель твій плавав, Василько-брате, в яких морях, в яких краях? Прилинь до мене, брате, з незвіданості своєї далекої, з моря безвесельного, винирни з-під хвилі зрадливої, з-під землі добудься. Бо не вірю, щоб щез ти, як мреч уранішня; ти живеш у бервені кожному, тобою покладеному, живеш у листку різьбленому, живеш у городі новому і в храмі величному; це нічого, що города нарекли іменами князів, а храми твої дарували богам; це нічого, що сліди твої можні світа цього своїми іменами прикривають; це нічого, Василько-брате, бо повіють вітри, і здують вони наметений пісок княжих слідів, і стоятимуть нащадки над нашими слідами глибокими, як над криницями».

Василько, син Чагрів, позирав з нудьгою на сокиру, вбиту вістрям у поріг колиби, без сокири не знав, до чого прикласти руки, що раптом стали вільними і непотрібними. До колиби не підступав, тепер сокира не була просто сокирою, вона стала оберегою, що пильнує Анну від чорних духів, і пильнує недаремно, бо Анна спить, мов скупана.

Це тішить Василька.

Врешті він згадує про ніж, викутий ним у городку Микулиному з уламка старої коси, а коли маєш ніж, то руки не дармуватимуть. Дістає його з шкіряної піхви і гострить об камінь, потому пробує лезо послиненим пальцем

і, перехрестившись, видибує з воріт гражди. Йшов, щоправда, не дуже борзо, бо раз по раз прислухався, чи не покличе з колиби Анна. Коли ж допався у поточищі до лозових корчів, то гнув пруття оберемками і бив ножем по стовбурцях квапно й нетерпляче.

Рубав лозу синові на колиску.

Синові? Аякже, мусить бути син, всевишній зглянеться на його, Василькове, безталання. Якщо послав йому Анну, молоду й гожу, то хай щастя бодай на старість буде повним і ненадщербленим, доста всяких бід перетерпів.

Гнучка лоза іноді виприскувала з долоні і боляче била по бородатому лиці, Василько нічого собі з того не робив, приговорював:

— Оця лозинка грубша, що б'ється, піде на денце. А оця рівна і довга — на бильця. З цієї ж топенької — торці виплету.

І, витираючи з чола піт, кивав комусь пальцем:

— Ось побачиш, малий, яку колиску тобі змайструю. Глибоку, аби не випав припадком, денце мохом вистелю, бильця калиною замаю, щоб тобі черлена барва очка милувала.

Жебонів з сином пестливо, мовби син лежав у сповитку побіч нього і пас батька сонечками з-під бровенят. Бесіда Василька заспокоювала, гейби Анна уже щасливо своє відкричала, в густій Васильковій бороді бриніла, як золота бджола, посмішка.

— А щоб нудьга не брала, то виріжу тобі, синку, з явора коника, з глини когутика виліплю. Ти не чув, як піють череп'яні когу...

Останнього слова Василько не доказав, бо враз запекла спина від чийогось погляду. Дереводіл упав поміж лози, причаївся, поглядом сторожко вимацував праліс, що на тому боці потоку починався буйним засівом смеречини.

Ніде нікого...

«Коли б це об'явився якийсь бродник-угрин, то його стріла прошила б мене швидше, ніж я спам'ятався б, коли б люди боярина Микитки, сина Яремичевого, на мій слід напали, то їх щонайменше було б двоє або троє, отже, не потребували б підкрадатися лисицями, я тут беззбройний...

То хто ж тоді?»

Для певності лежав довго, винюшкуючи кожний звук, шерех, подув вітру. Начебто тихо...

Заходився вуживками оперізувати нарубане пруття. І тоді, кинувши випадково погляд поперед себе, уздрів у двадцятьох кроках, може, ведмедя, власне, помітив ведмежу голову, що вигулькнула поміж корчами... вигулькнула і завмерла.

Василько двигнув з плечей в'язку, ніж затис у кулаці; не перший раз стрічався з ведмедем, не одного бурмила поклав на лопатки — був готовий до оборони. Зручніше, звичайно, бити звіра рогатиною або стрілою, ніж невеликий помічник, але... Бурмило не мав уявлення, що на світі існує лук, ратище чи ніж, бо розвів пагілля, зіп'явся на задні ноги і рушив просто на Василька. Був молодий, зимового виплоду, і в дереводіла відлягло від серця: з цим можна поборотися.

— Йди, йди-но сюди, соколику, сила в тебе ще не окріпла, Анна засмажить на вечерю твою лопатку.— Здобич сама лізла в руки і його розпирала ловецька охота.

Ведмідь, проте, чи то злякавшись людського голосу, чи незнайомий запах підказав йому небезпеку, зупинився на тому березі потоку. Потік вузький, вода ледве сльозилась поміж камінням, розділяв їх один скок, а може, розділяло їх щось більше, бо стояли один перед одним нерухомо, закам'яніло. І що довше ведмідь моргав очицями, то моторошніше робилося дереводілові. Він давно прогавив мент, коли міг рвійно перелетіти потік і впасти на звіра з ножем, тепер же руки слабли, і ноги слабли, очі бігали розгублено; Василькові очі боялися зустрічі із звіриним поглядом, в тому погляді дереводіл вловив зацікавленість, докір, веселий вогник. Ведмеді, ті, з якими Василько здибався на ловах, сунули на нього уперто і скажено, пащеку дерли ревом, інші знову ж утікали напролом. Інші... а цей чипів нерухомо, стояв, здавалось, цілу вічність, тримаючи Василька в полоні свого погляду.

Аж потому, мурликнувши щось про себе, ведмідь повернувся і безпечно, не чекаючи в спину ні кидка ратища, ні стріли, погойдався в гущаки.

Був і нема...

Щез, здимів.

Ні хрусту за ним, ні шереху. Як видиво.

Свят, свят! Мурашки пробігли по шкірі... бо хто поручиться, що це насправді ведмідь? Переповідав колись батько Чагр почуте від предків, що старосвітські боги — до того, поки на Русі об'явився Христос,— перекидалися в звіринку, в птаху, в дерево, в бадилинку трав'яну. Старо-

вірні боги жили з людиною запанібрата, появою свою попереджали про смерть, про радість велику, перед приходом на світ нового воїна і ратая в роді.

Так повідав батько Чагр.

І, певно, правду мовив батько Чагр, тільки давно зникли старосвітські боги, на капищах храми християнські вибудовано, ріки й поля очищено йорданською водою... ріки й поля.

А ліси? А броди оці дикі, недоступні хто покропив святою водою? Ніхто ж... Видко, старі боги знайшли собі тут пристанище і сьогодні нагадали йому про себе? Чого жадають боги від нього: жертви, молитов, поклоніння? Чи знак це якийсь... добрий... лихий?.. Сина ж бо жду.

Закинув в'язку на плечі, в сум'ятті блукав очима по лісі; ліс споглядав на Василька широко, відкрито і очі його мінялися похвилинно: ось засвітились ясінню, теплотою, ось блиснули вузькими щілинками хижо і колючо, а тепер потемніли і раптово поглибшали — страх бере од цієї незміряної безодні.

Що ж це таке?

Ні вчора, ні седмицю, ні місяць тому не запримічав у праліса очей, чому ж сьогодні йому відкрилися? Чи мо', не пралісові це очі, мо', старосвітських богів? Оті ясінні — Даждьбогові, голубі — Ладині, хижі і злі — Перунові, оті глибокі — Велесові?

Чого жадаєте од мене, боги моїх предків?

Дибав стежкою до гражди, всім своїм єством ловив звуки, що народжувались і вмирали в пралісі, прагнув розгадати і розтовкмачити потаємний смисл звуків, бо мусять вони щось означати, предки через лісові звуки вгадували гнів або милість богів.

Ось, приміром, олень протрубив...

Ось камінь зірвався з вершини і покотився глухо у прірву...

Ось птаха скрикнула...

Ось зайча заверещало, як дитина...

Зайча... дитина... плач... То, може, нинішня з'ява пов'язана з сином, що має народитися? На добро вона моєму синові... на зло... як від зла боронитися... чим? Хрестами? Молитвою? Повиучував він молитов різних, церкви будуючи, перейняв їх від попів та іноків. Та, мабуть, непридатні християнські молитви поганським богам, старі боги любили жертви, пахучі дими ватр, танці...

А якби?..

Зраділий від знайденої, додуманої мисли Василько сипав кресалом іскри на сухий трут, святошно тримав у долонях молодий вогонь, роздмухуючи його, поки не зміцніло полум'я, потім обкладав полум'я патиччям, тріскамн, мохом. Ватра розгоралася поволі, неохоче, дим стелився низом і стривожений Василько кликав поміч:

— Чуєте, Цур і Пек, опікуни вогню святого, до моєї ватри приходьте грітися... грійтеся і сокотіть вогонь. Перший раз розклав я у житті святий вогонь, боюся, щоб не погас.

Чи якраз ті слова говорив, які в дитинстві чув від батька Чагра... якщо й інші, зате щиросердечні... Цур і Пек шугнули притьмом у грань, і ватра тріщала, гоготіла, полум'я сягнуло вище Василькової голови. Згорала у тому полум'ї Василькова тривога,— він повагом кружляв навколо вогню... кружляв і волав молитовно:

— Кличу вас, боги предковічні, на цій нехрещеній землі збережені: і тебе, ясний Даждьборе, кличу, тебе, Перуне, що блискавки за чересом носиш, тебе, Ладо у вінку дівочім, і тебе, Велесе мудрий, кличу до мене, Василька, сина Чагрового, в гостину. Полум'я моєї ватри чисте, як моєї помисли, дим її солодкий і пахучий.— При цих словах Василько кидав у вогнище припасену на лік живицю, снопики трав і коріння, Анною за літо назбирані.— Кличу вас, боги, і падаю ниць перед вами у покаянні, що в сутолоці днів не пам'ятав про покон старожитній. Простіть ня і допоможіть... допоможіть, аби жона моя Анна розродилася щасливо, щоб сина привела, бо на мені рід Чагрів кінчається, а коли ж рід вимре, то хто, о боги предковічні, згадає про вас, хто требу спалить пахучу?

Дим з ватри струмився тонкою цівкою вище недобудованої хижі, вище смерек, і десь там у високості зникав. Хотів би Василько довідатися, чи до вподоби прадавнім богам його жертва, чи вони, може, невидимі, літають під хмарами, байдужі до його волання, бо огнівані на людей, котрі поробили їх ізгоями, прогнавши з весів і городів, а чи, вселившись у сокиру, в коня або в бервено, причаїлись непомітно десь поруч і радіють, що про них світ пам'ятає?

Дереводіл дедалі впевнювався, що старі боги поруч, бо рівне горіння ватри свідчило, що вони його простили, обіцяють поміч. Він упав на коліна, від дурманного диму, втоми і збудження молитовного каламутилось у голові,

світ крутився колесом, танцював. Василько вхопився судорожно за мичку трави, уткнувся лобом у землю... земля приємно холодила, навівала мир і спокій.

II

Снилось Осьмомислові...

Снилось князеві галицькому, що начебто він спершу скинув з плеча корзно... корзно заважало в роботі, бо раз по раз пола спадала на десницю; корзно потрібне князеві, коли він сидить у сідлі.

Потому розстебнув малиновий каптан і зостався у полотняній сорочці... була, може, сорочка на княжому плечі непоказною, і, може, наївно чорніли і червоніли хрестики на пазусі й вуставках, але Осьмомисл її любив і шанував.

Сорочку колись вишивала Настуся.

«Ви ще не забули, люди гречні, мою Настусю? Боже мій, як вона далеко від мене, я часом ловлю себе на тому, що не можу пригадати її обличчя, тільки очі її синіють у моїй пам'яті... очі на ціле обличчя. Коли б я цю полотняну сорочку носив у будень і свято, то, може, пригадав би Настусине лице і Настусині руки, але я боюся щодня її одягати, полотно дочасно зотліє на моїх плечах, або дочасно відцвітуть хрестики, вишиті чорною і черленою ниткою, і зостанусь тоді убогим старцем. Я ж цю сорочку уберіг од лютих очей моєї княгині Ольги, і од бояр уберіг... бояри колись чоботиськами вичавлювали все навкруж — все, що нагадувало Настусю. Тільки зостався син Олег від неї... і сорочка...

І сорочка.

Коли вмру, коли споряджатимете мене в корсту, то молю вас: одягніть свого князя у полотняну сорочку».

Снилось Осьмомислові...

Снилося князеві галицькому, що в Настусиній сорочці він знову був молодим і дужим, це його навіть дивувало, бо пробивались, як промені, спомини про передвечірню годину в ложниці, про неквапливу бесіду з лічцем Гарасієм і про його сонний трунок, що тьмянів у чарі густим варивом.

«Був цей надвечірок чи не був? Плескався у чарі сонний трунок чи не плескався?

Та менше з тим... знати нічого не жадаю, є в мене робота нагальна, мушу виполоти Золотий Тік. Гадаєш, Вірменине, що я не прочитав твої думки, коли ти стояв

біля вікна у моїй ложниці і журився журно: князь Ярослав ще не віддав богові душу, а на Золотому Тоці кінський щавель рудіє, мов на пустищі?

Смішний єси, Вірменине. Інакше навіщо б мене Осьмомислом нарекли? Бачу людину наскрізь. А бур'ян цей сполю...»

Снилось князеві Ярославу Осьмомислу, що призахідне сонце в'ялило виполену хопту, сушило на чорно, мовби сонце пекло по-літньому, а не сміялося лагідно по-вересневому.

Князь тішився, що бур'ян, якщо й дощ крапне, завтра не проросте зелено і не викине молоду брость.

«Чого хитаєш бородою, Вірменине, і докоряєш, що, мовляв, де це у світі бачено, аби волостелин галицький виполював бур'ян, яко смерд ниций? Але ж полінням — це теж робота, а не забава, в бур'яні збіжжя не росте.

І марна марниця, мій Гарасію, що виділи мене за простою роботою великі боярове, святі ченці... виділи та попирскували сміхом у кулаки. Що мені до них... у них своє життя і своя дорога, а в мене — своя. Та ще хто знає, кому належить сміятися останньому, вони животіють на землі бездумно, черева напихаючи їдлом і питвом, добрі діла і покаяння відкладаючи на старість, бо аж старість кличе замислитися про світ потойбічний. Я ж замолоду печалився повсякчасно, щоб тут, на землі, а не десь за могилою, зосталися мої добрі сліди, щоб вони не поросли для нащадків хоптою поганою».

Осьмомисл боявся забуття.

Він ціле життя спостерігав, як павутина забуття обсотувала діяння і батька його князя Володимира, і діда князя Володаря перемишльського, і прадіда Ростислава. А ще до того, поки прийнялася гілка Ростиславичів, панували тут інші великі мужі, носили вони горді імення, водили полки хоробрих воїв, а хто пам'ятає їх нині, хто, примірком, розкаже: ким і коли Галич закладено, або Перемишль-град, або Теребовль?

Ніхто.

Це мучило князя віддавна, ще в молоді роки він повелів хронографу Русину повсюдно і дбайливо записувати од старців перекази минулих днів, аби відновити забуті імена; Іван Русин списав купи пергамену; в сказаннях, збережених од віків, іржали комоні і дзвеніли, схрещуючись на раті, харалужні мечі, виблискували тесла будів-

ничих, що зводили города і весі, співали на Купала дівки, кличучи своїх захмелілих од кохання суджених...

Але мудрий Іван не записав жодного княжого ймення, на пергамені воскресли смерди, вої, дереводіли, ковачі, скудельники — просто народ, просто чернь гола. Осьмомисл ломав голову: невже на Русі не було високородних мужів, котрі б вкарбувалися у пам'ять століть?

«Чуєш, Вірменине, признаюсь тобі щиросердечно, що іноді брав мене ляк, коли замислювався, що й моє ім'я припаде пилом. А тому все, що я чинив, на столі отчому сидячи... чинив з думою про прийдешні віки. Можеш назвати мене честолюбцем або якось інакше, та повір: усі хочемо жити й після смерті... ти теж хочеш і журбиш, що нема твого знаку на землі вірменській.

Тому я виполював з-поміж каміння на Золотому Тоді дику хопту. Виполював, поки не стомився і не постарів над цією роботою, поки хворощі мене не вчепилися, і ось зліг я...»

Снилося князеві галицькому...

Снилося Ярославу Осьмомислу, що прийшов до нього батько-князь Володимир Володаревич, чомусь прийшов не у ложницю, а до гридниці.

Осьмомисл цьому вельми дивувався, бо гридниці ніколи не любив і, може, тому не любив, що в цій просторій палаті завше застоювався ядерний дух од бояр, котрі збиралися сюди на думу; а може, тому не кохався у гомінкій гридниці, що її кам'яні стіни геть чисто завішані мечами і рожанцями, списами і щитами — оруддями брані і смерті. А своїм оруддям він вважав хрест і книгу; хрест означає терпіння, а книга — мудрість.

Найдивніше, що батько-князь появився не з дверей, і не з вікна, не вийшов він ні з меча, ані з рогатини, а зійшов з почорнілого хреста грецької роботи, що висів поміж зброєю, як чужак.

— Бере тебе страх, сину, що явився я тобі,— посміхався у бороду князь-отець, сідаючи на ослін біля Ярославового ложа.

— Ні,— ворухнув губами Осьмомисл,— найбоягузніше діло — мерців боятися.— Він придивлявся до батька; був батько од нього молодший на добрих десять весен, рудий вус й не зблисне сивиною, побігайливі, як миші, очі світилися молодим вогнем. Руки в князя-отця метушливі, неспокійні, руки великі, волохаті, з мозолями на долонях од меча. Осьмомисл пригадав, що князь-отець помер, не

досягнувши п'ятдесятого літа, серце, казали лічці, дочасно зносилося, як копито непідкованого коня. Та й було від чого зноситися, не випадково його тінь зійшла з хреста, ціле життя при потребі і без потреби хитрував, воював, каявся, присягався безліч раз на хресті і безліч раз ламав обітницю.

«Тому й нарекли його на Русі Володимирком, мовби якогось недоростка» — промайнула в сина думка.

Думку сипову однак князь Володимирко перехопив на лету, мовби поцілив стрілою птаха.

— Судиш мене, сину? — хрипло засміявся.— Що ж, споконвіку так ведеться, що сини батьків судять і числять себе од них кращими. А що я мав чинити: отець мій, а твій дідо Володар, недолюблюючи мене, наділив мочарним Звенигородом, любимцеві старшому Ростиславу — Перемишль заповів. Поки я був молодим, то задовольнявся й Звенигородом, згодом, коли вкусив і скуштував яблуко влади, тіснота і вбогість звенигородська спонукали мене...

Ярослав Осьмомисл похолодів, здалося йому, що зараз батько відкриє правду про причину смерті стрия Ростислава, адже подейкували колись, що не обійшлося тут без трутизни.

Володимирко прочитав на сиповому лиці острах.

— Ніхто цього не відає, Ярославе,— мовив він заспокійливо,— від чого загинув Ростислав. Може, й від моєї руки, може...— Він замислився, чорна тінь майнула на сухорлявому лиці.— Коли й так, то господь повелівав моєю рукою, господь-бо споював мене хмелем влади. Може якраз він зажадав, щоб під моєю рукою об'єдналися навколо Галича Перемишль і Звенигород, Пониззя Дністрове і Теребовль?

До сих пір, до цієї розмови Осьмомисл краще думав про свого батька. Як не як, а таки він створив міцну волость... міцну й розлогу, жодна з інших численних волостей на Русі не могла суперничати з Галичем, звичайно, не рахуючи Києва, хіба що Суздаль північний подібно нагулює силу.

— Невже ти, отче, іншого жадання не мав, коли до Галича єднав волості, окрім жадання владарювати? Адже на цих землях сидить народ, і ти повинен би стати його отцем.

Володимирко відмахнувся:

— Красні слова оті: народ, отець... Полова. А зерно — це сила, якої я набирався, горнучи землі до Галича. Хіба ж твоє зерно інакше?

— Таки інакше, отче,— заперечив Осьмомисл.— Я прагнув бути отцем для народу, а сином — для своєї землі. Поки я сидів на столі, то не тюрлували поле братовбивчі брані, не плакали вдовиці й сироти. Смерди орали і сіяли, пастирі пасли свої отари, рукомесний люд кував не мечі, а коси і серпи, писці писали книги, діти пізнавали Слово. Мною розбудовані Галич і Перемишль, я укріпив старі і заклав нові городи, скрізь виросли святі храми й монастирі, а при них учидлища та шпиталі...

Аж втомився князь Ярослав від перечислення своїх добродійств; права брова у нього сіпалась, а губи висохли і посиніли...

Володимирко ж на синову перевтому не зважав і, пригадавши при житті набуту звичку, шпарко міряв дрібними кроками простору гридницю.

— Хіба не ти казав, Ярославе,— обізвався він згодом,— що кожен воює на цьому світі, як може і чим може. Я воював мечем, а де треба — хрестом. Ти ж недаремно длубався в книгах повсякчасно, здобута мудрість стала твоєю зброєю. Хвалю, що не проциндрив вотчини, мною тобі зоставленої, що розширив її та установив.

— Рідну землю я ніколи вотчиною не вважав,— зауважив Ярослав.

— Ет, не бреши бодай вітцеві, на смертному одрі лежачи,— мовив йому на те Володимирко.— Все ти чинив мовби для добра галицької землі, насправді власний скарб примножував. Хіба я перед хвилею не видів, як ти виполював свій Золотий Тік, турбуючись, щоб не засіялись бур'яном твої «добрі» сліди. Адже так, Ярославе? Я принаймні робив це прилюдно і перед самим собою душею не кривив: мені завше було замало срібла і злота, замало воїв, замало землі, замало жінок для насолоди. Ти ж, про «чистоту» свого імені піклуючись, дозволив боярам любу Настусю повести на вогнище.

Оборонявся Осьмомисл:

— Мовчи, отче! Із заздрощів плеще небилиці твій язик.

— Не плещу, а правду мовлю. Марні були, сину, твої клопоти... марні, бо ось помираєш, а на Золотому Тоці бур'яни... Гадаєш, стольник Судислав поквапиться лічеву просьбу сповнити, щоб челядь хопту сполола? Ая, жди... Всі чекають твоєї смерті, навіть сини.

Стояв Володимирко посеред гридниці і повторяв:

— Навіть сини!

— Ну, Володимир, може, чекає, від нього усього сподівайся,— говорив Осьмомисл. Говорив... а на чолі краялися нові зморшки.— Але Олег, що від Настусі... Не вірю, отче. Він чтить мене і любить.

Князь-отець сміявся:

— Молоді князі, сину, люблять також володарювати. Мусиш про це пам'ятати.

— Господи! — скрикнув крізь сон Осьмомисл і від власного голосу прокинувся. І першим ділом зирнув у вікно на Золотий Тік; Золотий Тік виблискував чистотою, жодної бадилинки не залишили цупкі пальці двірської челяді.

Обличчя Ярослава Осьмомисла розпогодилось.

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Мене Ярослав прогнав — не плачу, бо гнав він не Івана, правдивих слів боявся, що крають серце. Тому погрожував: «Життям ти важиш, страшний мій гнів. І може статись, що нашу дружбу розтопчу. Прощай».

Прощай, мій княже Ярославе. Здогадуюсь: миліші володарям співці, що травою стеляться під ноги, а язиками лоскочуть п'яти».

«...Дивно мені, що часом мудрі оточують себе дурнями; дивно мені, що часом милосердні милосердя чинять жорстокими руками. А може, осліп я, і бачу розум там, де його направду нема; і бачу милосердя, що плаває в калюжі крові. Може, видаю бажане за здійснене?..»

III

Давно посунув із боярських хоромів ігумен Назар з Надпрутянської обителі. Бачить уже, мабуть, святий отець уві сні обіцяну дарчу грамоту на княжу пущу, а Ян ще й не зводився із-за столу. До половини спорожнів жбан, добре старе вино привозять із-за Горбів угорські гості, від однієї чари й у молодця дурманіє в голові,— а печатник п'є його, як воду, й не хмеліє. Має голову

світлу, думки прядуться рівно. Хіба що прив'ялі яблука щік злегка рум'яняться від хмелю та кістляві руки тремтять, і ноги стали ламкими в колінах. Коли б схотів підвестися, то впав би. Не раз таке траплялось.

Ой, зазирає в пугар на старість княжий печатник.

Інші теж до пугарів припадають, але для цього збираються в гурти по галицьких корчемцях або на учтах домашніх. Ян же п'є сам. Остерігається, аби містечани не плескали язиками, що, мовляв, присмоктався боярин до жбана, як п'явка до ноги. Та не це головне... Нема в боярина Яна задругів — приятелів, тому й п'є самотній, як перст. Коли ж нажлуктаєшся, то спиться легко, глибоко, марення жодні не докучають. А бувало... Та бог з ними. Старість... мислі різні про смерть, про пережите і содіяне. Го-го, а содіяного того...

Печатник денцем срібного пугара гримотить по столу.

— Гей, хто там за дверима!

Дворак на порозі. Очманілий від сну, сполохано блимає очима.

— Чи Покруч не вернувся? — питає печатник.— Коли прийде — до мене припровадь. Я жду. Чуєш?

— Чую, боярине. Не було Покруча.

В боярських палатах кожна челядина знає цього неговіркого, заростого рудою щетиною чолов'ягу, який удень сновигає в писчій палаті князя Ярослава, а надвечір придибує до двору боярина Яна, який багато вже років дає йому нічліг і годує зі свого столу. Челядь дворська не мало з цього дивувалася, бо завелика честь каправому писцеві вигрівати боки на боярських перинах і набивати черево боярськими стравами.

Таїна тут, певно, таїться.

Ніхто не зважувався таїну розсотувати, кожному життя миле.

«Покруч той вельми мені прислужився,— згадує боярин, наливаючи в пугар вина.— Хе-хе, був він одним з тих багатьох стремен, завдяки яким я вдержався в сідлі».— Вино потекло через вінця, черлена ружа розквітла на білому обрусі.

Старі баби ворожать:

— Біла ружа — з дівочої смерті росте.

— Жовта ружа — з жіночої самотини.

— Черлена ружа — з молодецької крові.

Крові?..

«Тьфу! — сердиться боярин.— Збреде дурне на ум. Я ж про Покруча... Ото ж завжди-м казав, що бог мені помагає. Покруча теж він послав».

Як не солодко печатникові пригадувати та смакувати свої удачі, а черлена ружа не давала спокою, якоїсь миті старому привиділося, що весь обрус зачерленився, що черлені пелюстки плавають у пугарі.

Бо черлена ружа з молодецької крові.

«Приверзлося казна-що,— відхрещується печатник.— Захмелів я чи, мо', дурію? Коли з ума звихнувся б, то не пам'ятав би, приміром, першого здибання з Покручем. Атож пам'ятаю, ніби седмпця тому діялося...»

IV

Колись Ян, син Чагрів, підлещуючись до молодого Ярослава, що якраз сів на отчий стіл у Галичі, співав на пиру: «Наш молод князь, як ясен місяць, як ясен місяць, як отець рідний, почами не спить, думу думає, думу думає про дітей своїх. У його світлиці май три колиски, три колисочки із явір-деревця. А в першій колисці гострий меч поклав, гострий меч поклав і щитом прикрив. У другій колисці золот-хрест лежить, золот-хрест лежить на святім письмі. У третій колисці рало гойдає, рало гойдає, жито май сіє...»

Сіялося май жито...

Як це «колись» давно було, багато мудрих слів, почутих від людей і почерпнутих з книг, призабуто, розгублено, а славословіє Янове, проспіване на хмільному пиру, лягло на душу. Недаремно ж батько Яна возвеличив, боярську гривну дав і на сироті Параскеві оженив; умів Ян відчиняти двері й тоді, коли вони забиті наглухо. Знав співець, що князі лестощі люблять... я також від свого дерева не відкотився.

«Втім, хіба не правдиво співав Ян про оті колиски... тільки не три їх було, бо вигойдував я і випестовував мужів своїх прибічних, дружину і воєвод, смердів і люд ремісничий, не забував нікого, від усіх колисок тримав вервечки у своїх руках».

Тримав...

Нині ж відколисав своє, ослабли руки і вервечки струхлявіли...

Журиться князь Ярослав.

З журбою він на самоті, лічця Гарасія Вірменина примусив нині поспати, бо той ледве волочить ноги.

— Відпочинь, Гарасію... мені трохи полегшало. Я засну,— казав лічцеві.

Та де той сон?..

А ніч вереснева розлилася безбережно.

Спить Галич, заколисаний шерехом ясенового листя, ошпареного першим морозцем; спить Галич у своїх колисках, а колиски галицькі не однакові. Боярська колиска яворова, різьблена; боярські сни химерні, задушливі, бо звечора чесні мужі, як годиться, переїли і перепили, тріщать їхні черева. Колиска купецька, як страхопуд на житньому полі, калатальцями обвішана: сяде на бильце горобець і вже дзвінки горланять, і вже тривога.

Люд чорний спить безпробудно, тяжко; робота денна висотала сили, хижки тремтять від смачного харчання. В люду чорного колиски невибагливі: в того довбані з лини, в того лозові, плетені.

«Але всі галицькі колиски я гойдав, хоч і не однакові вони... бо не можуть бути однаковими. Одного бог сотворив князем, іншого — смердом, а ще іншого — боярином. Тільки перед смертю ми рівні. Ось я, князь, волостелин, якому не бракує золота, челяді, земель, вмираю так само, як вмирає ниций смерд. Смердові, може, вмирати легше, до нього рід сходиться, сусіди близькі й далекі, а я на смертному одрі лежу самотинно, не зігрітий ні жіночою сльозою, ні словом дорадних бояр, ні синівською ласкою.

Я сам...

Я у житті був сам і смерть застає мене самотнього».

Рівно, без моргання горять світильники, монотонно, з тоненьким дзвоном сиплються в клепендрі піщинки, вимірюючи час, для князя клепендр одна розрада, бо бачить рух, безперервний лет часу.

«Скільки мені ще відраховано піщинок? Все менше їх залишається, все менше...»

Князь падає в забуття... падає в пропасть разом з піщинками і не чує, як хтось, крадучись, щоб не скрипнули ні двері, ні половиці на долівці, переступає поріг і йде до княжого ложа.

— Ти спиш, отче?

Осьмомисл розгрібає пісок, натрушений на нього з клепендра, ковтає повітря.

Син перед ним стоїть, Володимир.

Глибокі борозни на княжому лиці світліють, у кутиках губ пробивається несмілива, якась ніякова посмішка... руки, що лежать поверх простирала, поривaються злетіти вгору. «Син мій... прийшов... син... хоч і ледацюга він, і пияк, і блудник... хоч замишляв проти мене зло... а таки заговорила у ньому моя кров... таки прийшов, щоб скрасити мої останні хвилі».

— Сідай, Володимире,— показав на побічницю свого ложа.— Давно тебе не видів...— зрадливо деренчав голос.— Далеко ще до світанку?

— Д-далеко, отче,— хитнувся Володимир, заточився. І пирхнув дурним сміхом.— А сідати не буду. Завжди перед тобою стояв.

«Хмільний мій син. І нині хмільний»,— відразу поник, почорнів Осьмомисл. Всі слова, що нахлинули до нього... слова щирі, зігріті любов'ю, спопеліли.

— Чого прийшов... такий... у таку ніч? — мовби просився.— Чим ня порадуєш?

— Чи порадую — не відаю,— вхопився за стіл Володимир.— Спитати про щось хочу.

— Цікаво тобі, коли вмру? — сердився князь. Він завжди сердився, бачачи сина хмільним... сердився і соромився його.

Володимир недбало махнув рукою.

— Пощо питати, коли й так видно. Не нині-завтра... чисниця тобі зосталася до смерті.

Князь не міг захиститися від синових слів ні гнівом, ні показною байдужістю, ні фальшивим спокоєм. Син знав, коли і куди послати отруйну стрілу. Осьмомисл лежав безпорадний, притихлий, несподівано розгублений.

— Жорстокий єси, Володимире,— ледь спромігся вимовити. І згадав лічця Вірменина. Казав лічець: очікує дехто моєї кончини. Найперший Володимир. Ой сину, сину. А я, видить господь, тішився, що скорився ти, що прийшло до тебе покаяння. Чимало гіркоти спив я через тебе... сивів од сорому за пристрасть твою до хмільного і за блудоженство. Карав я тебе... карав, сподіваючись, що наверну на пряму дорогу, а ти вдягнув овечу шкуру і я простив.

Володимир ступив крок до ложа і ледь не впав. Пальцем погрозив князеві.

— Ну-ну, отче, не блудослов. При чому тут моя жорстокість? Я кажу те, що думаю, бо час мій настав. Повинен же я чимось тобі віддячитися, га? Ти мене в порубі

гноїв, немов татя з Берладського шляху. Гадаєш, я забув? Я пам'ятливий, зло пам'ятаю. А хто зоставляв мене без хліба, з Галича проганяючи? Чиї биричі бігали за мною по Русі? Тепер тобі урвалося.— І притупнув заболоченим чоботом, плечі гордовито розправив... а плечі вузькі, похилі. Руда борідка розкуйовджена. Права брова безперервно смикалася.

Князь, уже заспокоївшись, споглядав на сина з огидою, хмільне пащекування його не боліло, допікала тільки Осьмомисла думка, що перед ним стоїть завтрашній князь.

«Усе, що цей покидьок випльовує мені в лице — правда: були ями, батоги, погоні. Та були й бесіди-умовляння. Чи не просив я тебе: скорися батькові, не шукай на мене меча в чужих краях, бо меч той розрубаю своїм мечем. Не шукай розради у вині, а насолоди — з чужими жонами, бо цим принижуєш у собі мужа. І що з тих бесід? Хоч одна зернина з них прийнялася? Матінку ти слухав... то тепер і поготів, спиш шапкою княжою, руки собі прагнеш розв'язати для гульби. Найгірше, що безсильний я перекреслити твоє жадання».

— Іди пріч, сину,— попросив князь.— Іди. Сам батьком уже став, а розуму не набрався. Іди, щоб люди не чули, дай умерти спокійно.

Володимир не мав і гадки слухати батька, поточився на ослінчик, заклав ногу на ногу.

— Так легко мене не збудешся, княже-батьку. Я прийшов за своє упоминатися. Хочу знати, як волость поміж мною й Олегом поділиш.

— Волость? — стрепенувся князь. Ні, державу дотепер і в думках не ділив, не міг уявити галицьку землю покраяну; небіжчик його батько усе життя те й робив, що правдами й неправдами горнув до себе нові городи; він, Ярослав, приєднав до Галича Придунав'я. Дбаючи про цілість волості, згладив потаємно зі світу Івана Ростиславича, що домагався дідизни. Тепер, бач, рідний син питає: як поділиш володіння? А ти не замислювався, сину, що коли його розмежую, то удвоє силу нашу вкорочу і знову ляцькі князі і угорські бани користатимуться з її беззахисності, знову руська кров потече...

Володимир, втративши наосліп у річище батькових думок, кував залізо гарячим:

— А не хочеш ділити — то й не треба. Хай стоїть Галич щитом на західних рубежах Русі. Олег міг би бути служилим князем при мені, без уділу. Однаково лише наполовину тече у ньому княжа кров.

Малі очиці, запалі в ямах, як два цвяхи устромив у батькове лице.

— Ну то як? — нетерпеливився.

«Ти... князем на Галичі? Господи...— гірко посміхався в душі Осьмомисл.— Докнязюєшся... А що маєш, сину, за душею, окрім княжої крові? Княжа шапка кріпко тримається на розумній голові, в твоїй же голові мисли нам знані: охота до чужих жон. Ні честі в тебе, ні буєсті, ні ума, ні любові до землі. Олег мій усім цим багатий, він змалку мною привчений і до меча і до письма. В нього тверезий ум ратая, успадкований від Чагрів».

— Не відаю, як воно буде, Володимире,— відповів нещиро князь.— Пораджуся з боярами.

І таки не відав. Виходить, не смерть його страшна, страшно, що станеться з державою після тризни по ньому.

— Тут рада коротка, отче,— відрубав Володимир.— На моєму боці закон і покон, я старший, мені й сидіти в Галичі.— Тверезів, видно, бо стояв на ногах рівно. Невисокий на зріст, він підступив до Осьмомислового ложа, дихнув густим перегаром і твердо повторив: — Хочу сісти, отче, на твій стіл у Галичі.

Ярослав Осьмомисл відкривав для себе сина, його жадобу влади, відкривав і слухав, як кожна зболена клітинка тіла наповнюється сумішшю огиди й злості.

«Чого когутишся переді мною... характер свій показуєш... та зажадаю я, кликну гриднів і затарахкотить за тобою в порубі, звідти винесуть тебе ногами вперед...

А може, справді? Від нього добра землі не жди, пропаде Галич, батьком і мною викоханий. Таки кликну, щоб ще ночі вийняли з драба червиву душу.

І кров його впаде на моє смертне ложе? Господи...»

Піт виступив на чолі князя Осьмомисла.

— Я ще живу, Володимире,— шепнув князь.

— Нині живеш, а завтра — здохнеш,— не рахувався син зі словами.

«А таки кликну. Нема тут батька й сина. Мені належить думати про всю землю і її долю, а не лише про своїх недоносків. Кликну гриднів — хай ллється кров».

Уявляв сина обезглавленого, і чомусь біля трупа уздрів дрібних дітей, онуків своїх.

Никла, в'яла князева рішучість.

«Боюся вас, онуки... прокльонів на мій гріб... Коби раніше... Чом я швидше не підіслав убійника? Прости мені, господи, мисль диявольську».

— Іди з очей, Володимире. Не доводь мене...— відпрошувався у сина. Бо може статися, що не втримають онуки підняту з мечем руку.

— Тоді піду, коли грамотку підпишеш, що Галич мені призначається. Ось цю,— Володимир жбурнув хворому в лице клапоть пергамену.

— Іди! Іди! — волав князь, і в тому воланні переміщалися біль, ненависть і страх. Оперся поривисто на лікті, ловив губами повітря, як риба, волосся сивими пасмами розметалося по лиці.

— Спершу підпиши! — наполягав Володимир.— Я тебе знаю, крутія!

— Не дочекаєшся,— задихнувся князь, в горлі йому клекотіло, варилось, а руки слабли.

— Ой дочекаю!—підскочив до нього Володимир. Вхопив старого за пазуху, біла сорочка тріщала в кістлявих пальцях.— Підпиши, бо задушу.

Князь збирав сили чи для крику, чи для боротьби; не зібрав ні краплі, з горла на синові руки бризнула кров. Володимир відсахнувся, поспіхом кинув у пазуху грамоту, аж потім ударив чоботом у двері:

— Гей, хто тут є!!! Князь умирає...

ГЛАВА П'ЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

І

Гасли свічі на рогах у волів, Чагром приліплені. Чорні воли за зиму схудли, мотуззя жил повипиналося на шиях, перша борозна обливала худобину потом. Чагр казав Василькові, що був за погонича, частіше давати волам перепочинок: хлопак раз по раз забігав наперед і притримував підручного за ріг. Чагр, не виймаючи рала з борозни, кидав чепіги й поплескував волів долонею.

— Постійте, круторогі. Спершу кожне діло здається важким, а далі втягнетеся, звикнете,— і дбайливо поправляв ярмо. Те, що наліплені свічі погасли, Чагра не турбувало, важливо, що почав веснування при світлі святвечорових недогарків, як заповідали діди, бо освячене полум'я проганяло з поля всяку нечисть, яка б могла пошкодити худобі, господареві... і пошкодити зернові в ріллі.

Весна тільки починалася. Межові дуби, що відділяли Чагрове поле від сусідського, стояли ще сонні, голі, обчухрані до листочка зимовими вітрами. Але сонце пригрівало, як у зоревці-місяці, земля густо парувала, теплий легіт дихав у лице молодою травою і вербовими брунь-ками.

— Рушай, синку,— каже Чагр і налягає на чепіги. Чепіги нові, з мореного дуба, в нікого із осподарів тутешніх нема чепіг на ралові, обходяться звичним держалном, а воно не дуже зручне при ораниці. З чепігами робота спориться, борозна рівніша, та й волам при надобі орач помагає.

— Гей-гей! — покрикує на волів Василько, помахуючи хворостиною. Скрипить ярмо, скрегоче рало, натрапивши на камінь. Розорана земля солодко пахне яр-порою, Чагр п'є милий ратайському серцю дух свіжої ріллі і зрідка поглипує на сина, що босий, у білих полотняних ногавицях, простоволосий статечно ступає обіч волів. На лиці в хлопчини розлився усміх, видно, дитині теж любі ясна днина, маревне поле і чорні воли в ярмі.

— Гей, гей, круторогі!

Вже кілька днів підряд Василько докучав розпитами, коли почнуть веснувати, бо, мовляв, і поле підсохло, і воли застоялися біля ясел.

Тоді Чагр грубувато, але ласкаво стискав синові худі плеченята і думав, що з Василька виросте ратай... Василькові заледве десята весна снується, а вже прикипіло серденько до землі, мила йому ораниця і робота на ній. Не те що Лютові. Той називає ролейне поле ярмом для християнина, бо хісна від сподарювання ніякого, ціле ж бо літо умиваєшся потом, а восени тіун перерахує копи на гумні, худобину в стайні, дріб у курниках і каже запрягати волів — вези князеві у Галич. Його не обходить, що скрутить смерда у петрівку голодний переднівок, що треба чимось волів годувати... вези, бо на княжій землі сидиш, князь — твій батько, мусиш сповняти свій обов'язок.

Добре, що Чагр не лише з ріллі родину утримує. По веснярці зоставляє на сподарстві Маму, кладе в мішок сокиру і тесла і вирушає з Васильком по сусідських

весях. Запрошують його і багаті плугові кметі, і бояри, і попи: тому тут хижу кладе, там — терем, а ще десь — церкву.

Золоті руки має Чагр, смерд ролейний.

З Василька, щоправда, помічник кепський, дитина ще, але хай придивляється, хай вчиться гострити тесло.

Так велося до торішньої осені, поки під княжою рукою ходили. Тепер хто знає, як буде. Князь галицький подарував усю землю над Бистрицею-рікою монастиреві; подарував разом з весею, людьми, лісами, ставами і перевесищами. Власне, до цього часу монастиря як такого не існувало; животіли на високому Бистрицькому березі три чи чотири іноки; спали іноки в норах, ходили в руб'ї. Коли ж сюди приблудив спасати душу тисяцький Ярема, то князь розщедрився. Ярема ігуменом об'явився, наклікав з усіх усюд братії чорноризої і почав обитель розбудовувати. Взимку смерди деревини натирлували з лісу, каміння припасли. Ярема задумав і келії класти, і вежиці, і заборола — ну і, звісна річ,— церкву.

По-тисяцькому розмахувався ігумен, роботи підневільної вистачить на кілька років. Недаремно ж пророчив Чагрів кум Бориско:

— Аби-м такий здоров був, цей чорноризець, котрий меч поміняв на хрест, витисне з нас соки. По-всьому видно, що на таке заповідається.

Кум Бориско у великий піст запряг волів, посадив на хатній добиток жону з чадами та потяг кудись під Тисменицю на землі княжого дворака Гришана.

— Була би шия, сусіде,— мовив на прощання,— а ярмо знайдеться.

Розумно вчинив кум Бориско. Вчора, в неділю, на паперті церковці ролейний староста Федір Поліний розім'яв перед громадою грудку землі, повелівши, щоб з понеділка ратаї розпочали веснування, а надвечір монастирський тіун Гаврилич закалатав у всі ворота:

— Отець ігумен велить, щоби завтра люди прийшли з сокирами і заступами на берег бистрицький церкву закладати.

Здурів отець ігумен. Де ж це бачено, щоб весною смерди від поля брати? Дехто з простаків до ролейного старости вдався з скаргою. Федір Поліний, завжди красномовний, розводив руками.

— Воно... того... звичайно... гм... кахи, весна. Але коритися мусимо,— казав.

Чагр стояв на тому, що ігумен з церквою почекає, якщо молитва щира, то бог прийме її і з-під дуба, а поле ратая не жде; поле, як дівка, бери її вчасно, аби не присохла. Вранці запряг волів і поскрипів возом на ярий клин, один з усієї весі не послухав тіуна. З того боку, де берег Бистрицький, вітер доносив голоси і перестук сокир.

«Зайці полохливі,— гудив Чагр сусідів і кревняків,— напудилися таки тіунового батога. Коли б гуртом з ролейним старостою двигнули б орати, то ігумен вище громади не скочив би. А так... буде мені папасть від Гаврилича».

Та волів додому не повернув і рала з борозни не вийняв. Соромно було б перед самим собою, і перед сином, і перед свічами святвечоровими. Врешті-решт хай отець ігумен не тішиться, що всі перед ним гнуть хребет.

Тіун Гаврилич явився аж під полудне. Першим помітив його Василько. Вершник скотився з пагорба, на якому розсілася весь, пагорб цей був колись обгороджений тином і валами, потім вали розкопали і хижі повибігали на простір, попритулювавшись до схилів, як ластів'ячі гнізда, і тому здавалося, що вершник летів понад дахами і понад криничними журавлями, не торкаючись копитами дороги.

— Мара тіуна несе! — крикнув Василько, тицьнувши в напрямі весі хворостиною. Хлопець, видно, як і батько, очікував Гаврилича, батькова непокора тішила його і трохи лякала.

Тіун зупинив коня перед рогами волів і спритно скочив з сідла. Вдався ростом низенький, тілом щуплий, але виглядав колючкувато, мовби його пообтикували терням. Придавали тієї колючості, певно, маленькі запалі очі, що зорили з ям пильно й холодно, і стрижена коротко борода, яка стирчала на всі боки.

— Бачу, ореш, Чагре, сину Микули? — Гаврилич дрібною ступою приближався до ратая. За ним гадюкою повз ремінний бич.

— Орю,— відказав безпечно Чагр.— Час найвищий... земля рук просить. Хіба не видиш?

— Вчора, пам'ятаєш, я не орати загадував, а з сокирою велів до монастиря йти. Така воля отця ігумена.

— Ігумен мені не указ,— процідив спроквола Чагр.— Вольний я... подать вожу справно... взимку уроки сповняв. Твій отець ігумен забагато тих уроків множить.

— Губу прикрий, смерде! Отець ігумен волостелин тут, осподар і суддя. Його слово — закон.

— Не кричи на мене, Гавриличу, як на малого. Я ратай... ратай усіх хлібом годує.

— Отцеві ігуменові це скажеш.

— Колись, може, при нагоді,— посміхнувся Чагр.

— Зараз же правцюй у монастир.

— І не подумаю. Іншим разом ігумена послухаю, а сьогодні — ні, і завтра теж.

— Я кажу: підеш сьогодні,— тіун поплював у долоню з пужалном.

Чагр і не поворухнувся.

— Не руш,— видихнув поволі.— Удариш, до судного дня будеш каятися.

— Погрожуєш, собако? — крикнув тіун. Руку з батогом, проте, опустив і позадкував до коня. Перечепився об грудддя і упав навзнак. Василько не стримав дзвінкого сміху, бо таки кумедно задер тіун короткі ноги. А того дитячий глум ошпарив окропом; і свиснув батіг. Хлопець зойкнув, затуляючи долонями вид. Батько Чагр скочив з борозни, як пардус з кліті, тіун і пискнути не встиг, як цупкі, мов залізні, кліщі руки підхопили його попід пахи, піднесли вгору і з розмаху кинули в сідло.

— Котися звідси, Гавриличу, поки я добрий,— клекотало в Чагровім горлі.— Бо на порох зітру, не порахую, що вира за твою голову велика.

Василько, забувши про біль, любувався батьком... батько Чагр виростав попід хмари.

— Болить, сину? — Чагр прикладав до синця холодний плескатий камінь.— Слава богу, що в око не втрапив. А пса я навчив, затямить,— і сплюнув услід тіуну, що навпростець мчав до монастиря. Батько Чагр здогадувався, що сьогоднішня пригода безкарно йому не минеться, був, зрештою, готовий до всього ще з тієї хвилі, коли досвіта клав на віз рало. Мама відраджувала, просила крізь сльози, аби не викликав вовка з лісу, а Чагр уперся:

— Не можу інакше, жоно. Тіунам та ігуменам лише попусти. Сядуть на шию — повік не випрямишся.

Орали невесело.

Весняний день поступово розгублював свою звабу, пригасав, вистелював небо хмарами. Близькі гори, що перед цим синіли, як тло на іконі, пеленалися мрякою.

— Що тепер буде, отче? — зважився спитати Василько.

— Що бог дасть, сину,— Чагр розчулено тулив хлопця до грудей.— Та що б не було — постою за себе.

Чагр сподівався усього, але такого... нечуваного.

Нечуване приніс ролейний староста Поліний. Федорило дибав полями довго, здавалося, старий по коліна западавсь у землю від ваготи звістки, яку ніс Чагрові. Він зупинявся на межах, віддихувався, спираючись на палицю.

І таки допіс:

— За непослух, Чагре, сину Микули, отець наш ігумен переказує через мене: йди геть з поля.

— Як це «геть»? — Чагр ухопився за драбину воза. Власне, мовлене старостою було ясне і зрозуміле, ратай просто не вірив у почуте.

— А так. Віднині нема в тебе поля ні ярового, ні озимого, ні обліжного. Такий суд ігумена.

«Ні ярового... ні озимого? Що торочить цей дідуган... при своєму він умі? Як жити може ратай без поля? Воно годує мене і напуває, воно завше зі мною, навіть тоді зі мною, коли сиджу на маківці якоїсь церкви і обшиваю її драницею. Воно мені сниться».

Туманились очі Чагрові.

— Це ж бо моє поле... мій пращур... мій дід... батько Микула його корчував. У ньому піт мого роду. Я з князем на рать ходив, коли кликав, за це поле. Як же це... тепер? Чи, мо', жартуєш, старосто?

Ні, не міг люто жартувати старий Поліний, у весі шанували Чагра за його працьовитість і добре газдування, у вічевому колі він стояв побіч старійшин, у церкві йому одному з перших давали свічу. Адже Чагр не приблуда — безрідний у весі над Золотою Бистрицею, пращури з правіку народжувались тут і вмирали, глибоко його рід пустив коріння у цю землю.

І раптом: «ні ярового, ні озимого», бо так забаглося волостелинові округи цілої ігумену-чорноризцю.

Приголомшив Чагра жорстокий присуд. Був розгублений, потолочений і осоромлений, мовби його голого вивели у вічеве коло.

Староста Федір Поліний клепав Чагра по раменах і заспокоював:

— Ну, ну, брате, не печалься. Може, обмине твою ниву град. Отець ігумен передавав: коли покаєшся прилюдно, гординю свою зламаєш і впадеш йому до ніг — то простить. Начувався він про твої золоті руки. Міркую, що

монастиреві невигідно зганяти смерда з ораниці, поле бур'яном поросте і на одну подать добиток змаліє. Біжи, Чагре, кайся.

Василько уявив батька на коліпах перед чорноризцем... голова батькова простоволоса, поникла, пальці мнуть ковпак. Навколо люд притих, присмирнів. Тіун Гаврилич груденята випнув і борідку погладжує: «А що, Чагре, просишся? Знай своє місце, смерде».

Чагр крутив головою, заперечував.

— Не дочекається покаяння ігумен,— шепнув самому собі, своєму жалеві і сумнівам.

— Не до-че-кає-ться! — крикнув по хвилі впевнено і гордо.— Адже не тать єсьм... вини за собою не чую. Коли ж хоче ігумен зігнати мене з поля — його воля. Завтра у Галич подамся. Князь Володимирко дереводілів до себе кличе, город стольний будує. Не пропаду,— і рішуче, назавжди вирвав з борозни рало.

Мовби серце з грудей вийняв.

Боліло, аж світ кружляв ув очах.

Губи кусав до крові.

Ролейний староста тупцював біля Чагра, тицькав йому під ніс долоню з грудкою ярої землі.

— Як жити будеш без поля, Чагре? Схаменися.

Грудка землі на Федоровій долоні пахтіла гірким полином.

II

Писав Іван в «Саду» своєму:

«...Був би я убогим жебраком і духом ниций, коли б після соборів і палат царегородських не запричастився тишею із пущі тисменицької. Там конав у сумерках віковий прадавня Русь і всі її боги, закони і покони; там древа явили мні свою зелену душу, що пам'ятав правіки; там чув я голос трав і спів косиць, там Пан ще грав на сопілці; там Див зорить на тебе темним оком, а Велес кличе пасти стада; Ярило там ласкавий дерева напував вином життя; там пощерблений іржавіє меч, якого називали Перуном.

Люблю не стару Русь, не лісову, не дику, люблю її в обнові скреслу. Старі боги хіба що Музам знадобляться, а корінь лісовий зберіг я для життя; усі ми з цього коріння пішли, і тягнемось до сонця, як дуби».

Любана на радощах цмокнула батька в щоку.

— Нині, виджу, сильці твої були щедрими,— і поплескала собаку Убийвовка, що чипів посеред хижі обвішаний зайцями, як половчанин добичею.

— Старі боги не забувають Бояна, коли він виходить на лови,— повагом відповів старий. Поклав у кут рогатину, на кілок повіспв лук-рожанець. Стомлено присів на пеньок і простяг до вогнища руки. Полум'я облизувало пальці, іскри пирскали старому на коліна і гасли в довгій і білій, як вранішні тумани, бороді.

— Що накажеш зробити з впольованим?

— Питаєш, як мала,— насупився Боян.— Випотроши і поклади в кадовб з росолом, хай мокне про запас. Вночі Стрибожі внуки почнуть свої грища і снігом заметуть мої сильця. О, чуєш? — підняв угору карлючкуватий палець, наслуховував.— Чуєш?

Любана мовчала. За дверима стелилася біла тиша снігів, а в хижі потріскувала ватра, батько Боян дихав часто й хрипло. Оце, мабуть, і всі звуки, які зачула дівчина. Тому наперед ждала, що зараз батько Боян почне доріка-ти: «Ой, замало, дівче, пізнала-с таємниць пралісових».

Замало?

Ніби вона не знає всі дерева в лісі, корчі і трави? Хіба не збирає зілля росяними досвітками і тихими вечір'ями? Ніби не може розповісти, котре з цього зілля придатне для лікування, котре для ворожби, а котре годиться спалити синім вогнем для задобрення старих богів? О, Любані праліс знайомий... обнипала усі балки й поляни, нема тут таємних для неї стежок: ось лань з малям сторожко дибала до водопою на Уняві-ріці, тут скрадалася лисиця, оце сліди вовчі, ведмежі. Дівчина могла б повісти батькові про дрімучі Чигори, де терня вартує стежку до палат зеленого осподина — Лісовика. І показала б поляни, що ясною днину пронизані стрілами Хорса, а вночі залиті місячним сріблом... на полянах водять хороводи Мавки, Лісовикові доні. І могла б повести батька до Уняви-ріки, царства Водяника, де на чорних вільхах гойдаються Русалки.

Але Боян і не поглянув у її бік, чувся змученим, ноги за цілий день притомилися, долаючи на лижвах снігові кучугури. Він слухав, як у суглобах лупає біль, і думав: скільки людині потрібно прожити у лісі, щоб до дна вивідати його таїнства. Невже ціле життя, як оце він?

Старий промовив:

— Якщо ти оглухла, Любано, то вибіжи за поріг, послухай праліс... що в ньому нового? Це тобі пригодиться.

— Добре, отче.

Надворі тиша видзвонювала, як хмара комарів. Аж дивно.

— Дзінь!.. дзінь!..

Грубезні буки, тиси, грабп, липи й дуби по коліна брели в сніговій повіді й спили про яр-пору. На голому верхолі в сніговій повіді й спили про яр-пору. На голому верхолі вітті дерев сперечалися голодні сороки. Із-за вугла хижі, як кинута з праці жменя каміння, фуркнула зграя горобців.

— Дзінь... дзінь...— дрижала-переливалася тятива тиші.

Ніщо, здавалось, не віщувало початку грища Стрибожих онуків. Ніщо? Але що це? Десь там у глибині пралісу, де спить у спігах Упява-ріка, раптом народився довгий і тонкий, як лет стріли, звук.

— Ф-і-і-ю-ть!!!

Хіба тиша мече стріли?

І знову:

— Фі-і-і-ю-ть!! — Але вже в іншому місці.

«Грище таки буде,— подумала дівчина.— Це Стрибожі внуки кружляють... кружляють, як беркути, над пралісом... кружляють у хмарах і лише нехотячи зачіпають крилами голови найвищих дерев. І тоді вилунюється з верховіття протяжний свист. Так і поясню батькові».

У хижі смеркалось, і Любана запалила скіпку.

Стрибожі онуки цибали галявинами й заростями, мов хмільні гості з чужих земель на галицькому Підгородді: нікого не минали. Брали вони тиса за плечі, термосили і струшували з пагілля сніг; реготали сороміцько з голих беріз, боляче пощипуючи їх біле тіло, і скубли розпущені коси; били вітри крилами в груди дубів; доокруж молодої смерічки, граючись, насипали сніговий вал, і вона тіпалася в сипучому білому піску, як підбита птаха. Вітри наняли галасливих скоморохів, і вже не один, не два, не десять, а цілі сотні крикливих ріжків, труб, сопілок, схованих у дуплах, у щілинах спорохнявілих пнів, у густому плетиві хмелю і дикого винограду, наповнювали праліс свистом, ревом, калатанням.

Дерева прокидалися поволі, солодкий сон під білою периною. Дуби потягувались, як мужі, спросоння, хрумтіли

їх віти, немов розпещені на лежанці кістки. На грудях дубів, як пластинки лат, дзвонило лите з черленої міді листя. Смереки позіхали, перешіптуючись... шепіт поплив лісом, як хвиля па ріці. Осики дрібно трепетали; чи боялись осики льодового подиху вітрів, чи трусила їх дівоча нетерплячка перед танцем?

А лісові музики не вгавали:

— Ух!.. Ух!.. До танцю, дерева, до танцю! Раз живемо на цьому світі.

Першою не витримала лісова юнь — дубові спини і березові доньки: «Гей, у коло, гей!»

Хтось з них тріщав, хтось гнувся, хтось ламався навпіл і вмирав. Та хіба в лісі жаліють кволих і слабосилих?

Слідом за дітлахами рушили в танок дуби; дуби побоярськи побралися за руки, хитнулися вправо-вліво, вперед-назад, Стрибожі внуки додавали охоти, і дуби хмілили...

Добрий приклад, як вогонь у соломі. Ось вдарили закаблуками струнке буки і дзвінкі тиси, ось гойднулися в танці смереки. На праліс западала ніч, дерева не помічали пітьми, дерева стогнали у захваті.

Хижа потріскувала в підвалинах, мовби рвалися жили, що в'язали її з землею.

Дрімота заколисувала Бояна і Любану:

— Спіть, людове, до ранку. Спіть...

І, мабуть, заснули б, якби поблизу не озвалися сіроманці.

— У-у-у-у!!!

Вовки вили і в цьому і в тому кінці пралісу, вили поодинці й хором, виття заморожувало кров і навівало сум. Здавалося, що вони скаржились своєму вовчому богові Полісуну на злиденне життя в зимовому пралісі. Та що міг порадити братії бог Полісун? Натравити їх на обори смердів? Вовки і без божої поради щоночі пробували поживитися вівцями, що так звабно пахли за дубовими дверима. Траплялося, їм щастило, і вівці конали у зубатих пащах. Але пир випадав зрідка, частіше діти Полісунові мусили відступати до лісу: в ратаїв люті собаки, гострі вила і рогатини.

Цієї ночі Полісун пожертвував сіроманцям двох людей, які блукали пралісом. Люди ще вранці звернули з санного шляху під Тисменицею. Один з необачних подорожніх був плечистий муж похилого віку, який кульгав на праву ногу. Його важкий руський меч, що висів при боці, глибокою

борозною краяв сніг. Муж опирався на спис і зичним голосом підбадьорював супутника — молодого молодця.

Вовки спали в гущаках, очікуючи ночі. Полісун же не спускав з подорожніх ока. Деякий час люди брели снігами рівно, немовби трималися уявної лінії польоту стріли. Коли ж праліс обступив їх гуртно, до них підкрався Блуд. Старий хитрун водив мандрівників колами, туманив голови, поки кульгавий муж не забідкався:

— Лихо, Йванку, втрапили ми на Блудову стезю.

Їм треба було перепочити, видобути кресалом вогню, обігрітися, але кульгавий муж нетерпеливився:

— Пахне димом, Іванку. Десь поблизу людське житло, займанка.

Боянова хижа, справді, була майже поруч, але Блуд, лісовий біс, що вмів замотеличити людину і між чотирма смереками, знову водив подорожніх колами, люди потопали в заметах, марнуючи силу. Тим часом розгулялися Стрибожі внуки, усе перемішалось, небо і земля... І в цю якраз пору Полісун засурмив збір.

Стрибожі внуки дразнили вовків людським потом; осказкенілі від голоду звірі билися в переметах, гуртувалися в тічки і знову розбігалися поодинці. Тільки потім, коли завірюха ослабла, Полісунові сини натрапили на слід.

Сіроманці взагалі бояться людського духу, досвід поколінь, вкраплений у кров, підказував: двоногі сильні і хитрі, їх мечі гостросічні, рогатини б'ють у саме серце, рідко який сіроманець у борні з людиною виходить переможцем. Проте голод був сильнішим од перестороги крові, вовки кружляли навколо людей... люди вже ледве повзли: сніги випили з них силу.

Вовчий обруч звужувався.

Подорожні, пізно помітивши небезпеку, стали плечима до стовбура віковічного дуба, кульгавий муж вихопив меч, отрок ощетинився списом. Ногами вросли в дубове коріння.

— Хай спробують нас узяти,— говорив муж. Він підбадьорював себе й отрока, хоч у душі каявся, що необачно рішився правцювати через тисменицький праліс, піддавшись жаданню швидше потрапити у рідні, давно не бачені Братишани. Отрок рахував зелені вогники за кущами... і не міг їх порахувати.

Тим часом темрява густішала, вовки взяли людей в облогу, але жоден не зважувався напасти першим. Врешті, вожак, спонуканий голодом, виплигнув з гурту. Людський

дух зачемеричив паморокн, він метнувся наосліп, клацнувши зубами, і впав, поранений мечем.

Тоді Полісун послав другого. Цей теж упав. Тоді третього... четвертого... п'ятого.

Бог Полісун гнівався.

Свіжа кров кликала до помсти, сіроманці забули про обережність, їжа, вимріяна і бажана, пахтіла поруч. І бог Полісун посилав на смерть шостого... сьомого. А якби спробувати гуртом, га? Бо людина з мечем поодинці перерубає усіх. Ну, братове, спільно, тічкою, ну! Меч не встигне падати на ваші хребти... сьогодні повечеряємо ситно.

Вовки злітали в повітря, як крилаті птахи, з пащек бризкала піна, меч плавав у крові, і меч рубав, колов, ранив. Сіроманці вили, скавуліли, гарчали, сказ засліпив їм очі, вони кусали один одного, гризли, задні натискали на передніх. Під дубом клекотів лемент і храп. Тіла звивалися, переплітались, пашіли смородом. Отрокові здавалося, що не витримає нерівного герцю, впаде у вовчу хвилю. Та пам'ятав: падати не має права, його спис — велика поміч мечеві Вавила.

Вавило ж покрикував:

— Тримайся ж, Іванку! Від дуба ні на крок.

Іванко тримався, але сила в'янула, слабли руки також у Вавила. А Полісун не шкодував крові своїх дітей, на місце обезсилених і поранених кидав у брань нових — праліс кишів вовчим братом.

Люди під дубом прагли хвилини перепочину, щоб бодай стерти з лиця піт і кров; вовки перепочину не давали, і у Вавила майнула думка, що Морена їх сьогодні не обмине. І в той момент, коли він перекидав меч з правої руки у ліву, два вовки, як з пороків жбурнені, плигнули на нього. Один вхопив зубами за рукав і стрпмав смертельний змах меча, другий, великий, як теля, лапами вдарив у груди. Вавило зовсім близько зобачив вовчу пащу, щось гостре, ікласте впилось йому в горло. Зразу перехопило дух, світ гойднувся... світ почервонів. Вавило з вовком упали долі. Лісом покотилося переможне виття. Іванко, не пам'ятаючи себе, з криком, повним розпуки і бажання перемогти, кинувся Вавилові на поміч... кинувся і періщив списом по вовчих хребтах, поров животи і спини, хижаки шматували одежу, кусали за ноги, а він бив, бив, бив...

І хто знає, чи Полісун, врешті-решт, змилосердився над своїми дітьми і наслав у їхні серця страх перед дзвінкоголосим двоногим, чи просто звірі не витримали юнацького натиску, досить того, що вовча орда відхлинула, поповзла в кущі зализувати рани і поїдати трупи своїх побратимів. Іванко, скориставшись з передишки, нахилився над Вавилом. Той лежав обличчям униз і постогнував:

— Підніми мене... Дай меч...

Іванко посторцював Вавила, прислонив до дуба. Під Вавилом гнулися ноги, на голову падали дерева і чорне небо.

— Лізь, Іванку, на дуба,— хрипів.— Я тут сам...

Юнак сердився: за кого муж Вавило його має?

— Лізь,— просив Вавило.— Я...— З горла хлинула кров, рука безсило випустила меч, він хитнувся і впав горілиць.

— Лізь... жити, Русине, мусиш... Бачиш, скільки на світі вовків... і у ромеїв... і на Русі.— Вавило мав багато чого сказати живим, але Морена не вділила ні хвилі життя, кістлявою рукою вийняла душу, і Вавило стих.

— Вавиле, Ва...— термосив мертвого отрок.

Іванко не вірив у цю смерть, не міг повірити. Тисячі небезпек щасливо обминули роба, якому волю дав Продром, і прийомний син константинопольського золотаря Діонісія Іван Русин. Мандрівники держали путь у землю вітців своїх і пращурів. У дорозі траплялося різне, Вавило при потребі пускав у діло меч, інколи хитрість, інколи золоту монету. На них чатували болгарські гори і крутохвилі Дунай-ріки. Шлях стелився довгий — від великодня аж до сьогоднішньої ночі. Вони перетерпіли усі незгоди, бо у грудях зрілого мужа і зеленого отрока горіла велика любов до отчої землі. І після пережитого-вистражданого суджено вмерти отут, вдома, коли під підошвою чуєш груди землі отців? Та ще як вмерти! Від вовчих зубів...

А мабуть, таки доведеться. Вавилова душа вже полетіла на суд божий, тепер Іванова черга, бо вовки, напевно, не покинуть місце, яке пахне трупом і кров'ю.

То, може, спробувати вихопитися на дуба? Правда, і там чатує Морена, мороз скує тіло, приголубить солодким сном.

Дуб-велетень, стовбура його не обіймеш, гілля високо — не досягнеш. Та спробувати треба.

Марниця.

Сили в руках ні краплини. Коліна поранені. Лишилося одне — вмерти. Отрок намацав під ногами слизький од крові меч. Очікував сіроманців. Веретено часу оберталося ліниво, вовки не поспішали, нерви напружились струнами... струна раптово урвалась і Іванко закричав:

— Рятуй-те-е-е!!!

III

Княжич Ярослав натягнув тугу тятиву... тятива подзвонювала тонко, як на гуслях струна, і, цілячись у волову шкуру, приплуту до двох дубчаків, пустив стрілу. Стріла фиркнула пером, жила тятиви боляче вдарила по тонкій рукавиці. Отрок прикусив губу. Не поцілив! Стріла впилась вістрям на добру п'яду від накресленого вуглиною кола. Котрийсь з гриднів, які оддалік стояли біля коней, зареготався. Княжич, блиснувши очима, жбурнув лук у сніг.

— Рожанець не винен, Ярославе, що в стрільця око криве,— хрипло пробасив за плечима воєвода Ратибор.— Перепроси святу зброю.

Лук і меч — божества старого воєводи, поклонявся їм палкіше, ніж хрестові.

Ярослав круто обернувся, довгобразе його обличчя зблідло. Ратибор повторив спокійно:

— Мовлю, щоб зброєю не розщибався, як непотребом. Рожанець — рідний брат мечеві.

Княжич не поворухнувся. В зінцях сіклися морозяні скалки. Гнівався отрок не через те, що стріла полетіла мимо цілі. Воєвода остогид з наукою своєю і наставницькими казаннями. Мовив:

— Князь мусить пізнати ратне діло у сто крат краще, ніж прості вої, і в десять разів лучше від тисяцького. Князь у полка на виду. А тому вправляйся, учись володіти мечем, луком і рогатиною.

«Не перечу, воєводо, бо направду все це князеві потрібно...— мовчки погоджувався з ним Ярослав.— Та що подію з собою, коли не лежить серце до меча?»

Був однак покірливим. Лише зрідка, коли поставали перед очима непрочитані книги в батьковій світлиці та згадував про бесіди з писцем Радилом, який обійшов півсвіту, в ньому спалахував протест. Як ось сьогодні...

Воєвода свердлив отрока єдиним оком.

— Велю тобі: підніми рожанець.

— Не хочу,— вперся княжич.— Надокучило бавитися. Я втомився.

Під чоботищами воєводи шкварчав сніг. Сиві від інею клапаті його брови захмарили вид. Тяжко і клопітно старому з княжим сином, норовистий він, як річний лошак. Їй-бо, полком повелівати було простіше.

— Ой, поскаржусь я вітцеві! — пригрозив Ярославу. Він уже не раз жалівся князеві. Володимирко казав: «Я дав тобі, воєводо, розчинене тісто. Заміси й спечи з нього хліб. Суди і карай, як свого сина».

Коли в Ратибора росли сини, то деколи, навчаючи їх розуму, старий брався за батіг. Княжича батогом не відшмагаєш, а варто би.

— Не дурій, Ярославе. Візьми рожанець. В тулії стріл ще багато.

— Зніми лапу, воєводо! — зопалу бовтнув Ярослав, ображений панібратством учителя. І враз знітився. Не гоже навіть князеві забувати про шанобу до сивоволосих.

Вусате обличчя Ратибора побагровіло.

— Що ти сказав? — дихнув клубком пари. Княжий зносок сміє його зневажати... його, воєводу Ратибора, котрий добував слави ще з покійним князем Володарем!

Порівисто здер з плечей тепле корзно, кольчуга сяйнула на сонці. Карлючкуваті пальці заціпли на рукояті легкої половецької шаблі.

— Захищайся, отроче, бо вб'ю! — крикнув і спритно, мов молодик, відскочив назад. З-під чобіт синіми іскрами бризнув сніг.

Ярослав оторопів. Хотів заглаїти вину:

— Годі тобі, вую. Я згарячу... Грішний — каюся.

— Я не піп, щоб гріхи відпускати. На слово ти, виджу, скорий, як баба, а до меча — лінивий. Ну!

Що мав робити Ярослав? Вихопив також шаблю. Гридні подали щити. Лісова поляна, вибрана Ратибором для стрільби, розчищена від снігу і утрамбована, насторожилась у чеканні.

Шаблі схрестилися.

Ярослав по-юначому запалювався боєм, прудкі очі ловили кінець Ратиборової шаблі... ловили і вгадували наступний удар; ноги, злегка зігнуті в колінах, то пружинисто відскакували вбік, то ривком подавалися вперед. Шабля княжича слухалась, удари кресалися густо і вперто, кілька разів йому вдалося досягти щита Ратибора.

Старий відмахувався від отрока, як від впертого комара, інколи його шабля блискавично, коротко падала згори на шаблю княжича і тоді дерев'яніло Ярославове рамено. Молодик не здавався, знову наступав, наглухо прикрившись щитом. Гридні заохочували воїв криками, і спершу це помагало, але герць дедалі втомлював отрока, з-під посрібленого шолома стікав по обличчю піт. Почали в'янути руки. Ярослав тішився, що старий воєвода теж задимів парою, як зільниця з полотном. Думав: «Почекай, вую дорогий, я з тобою порахуюсь, ось відбий-но ще один мій натиск і...»

І Ярослав незчувся, як шабля вихопилася з долоні, сяйнула срібною дугою і впала далеко в сніг. Воєвода зняв шолом і, рукавом витираючи лисину, гудів примирливо:

— Рубаєшся, мій княжичу, вправно. Рука твердне. Не за горами той час, коли мене обеззброїш. Недалекий...— повторив смутно. Певно, старість відчув.— Лише закарбуй собі: не гарячкуй на бранному полі, брань любить не тільки тверду руку, а й розсудливу голову. Не дурний вигадав заповідь для воїна: «Розумно розподіли свою силу».

— Це для простого воїна заповідь,— промовив на те Ярослав.— Чи припас заповідь і для князя?

Воєвода не встиг відповісти, гридні підвели коней і подали кожухи. Княжич спритно вихопився в сідло. Гарячий жеребець зірвався вітром з копита. Засніжене пагілля дерев билося об гостроверхий шолом, іній сипався на плечі.

Аж за лісом на санній дорозі наздогнав Ярослава Ратибор.

— Я мислю, мій княжичу,— старий не забув про отрокове питання,— що й для волостелина теж найважливіше — сила. Бо хто сильніший, того правда зверху.

«Давня билиця,— позіхнув крадькома Ярослав.— Воєвода знову на чоло ставить меч».

Поля доокруж лежали запеленані в простирадла снігів. На виднокрузі маячили срібні частоколи гаїв. Придорожня верба, стара й головата, одяглася в пухнасту інеєву туніку і стояла на пагорбі горда, диво-прекрасна. З-під кінських копит ліниво злітали посивілі ворони. В повітрі сіялися морозяні голки. Попереду в прорубах гаїв бовваніли вежі Галича, росли стовпами його сині дими.

Красно як...

— Батьків писець Радило,— заговорив Ярослав, погасивши в собі несподіване жадання розбудити дзвінким окликом оцю білу заморожену тишу,— каже, що замало одного меча для добра і слави вітцівщини. Не було серед моїх пращурів охочіших до меча, ніж князь київський Святослав, син Ігоря. Відомо тобі, вую, що він потоптав полками хозарське царство і полив кров'ю болгарські рубежі. І що з того? Хозари пропали, а вони були тином у степу... тепер цим тином стала Русь: об її груди б'ються орди поганих, і Русь кров'ю сходить. Мислю я, воєводо, що до меча розуму ще треба, справедливості, правди.

Воєвода оперезав коня нагайкою, задарма оперезав, цією нагайкою відшмагати б писця Радила. Дурманом овіює голову отрока: справедливість, правда. Псові під хвіст Радилові мудрощі. Треба остерегти Володимирка, бо зіпсує волоцюга йому сина... якщо, не дай господи, вже не зіпсував. Воєвода давно помітив, що княжич днини не проживе без мудрагеля з писчої палати: то стирчить біля Радила, коли той замережує письменами пергамен, то у своїй світлиці впивається оповідями про землі далекі, в яких нібито бував писець, то разом читають книги. Колись Ратибор застав їх, як грали у шахи,— гру поганську, богопротивну. Таки конче треба показати Радилові стезю з княжого Дітинця, конче... Різні там науки премудрі — астрономії, філософії, різні там мови іноплеменні, якими просвіщає Радило юного князя,— марна трата часу. Князь — не єпископ, його справа не вмовляти, йому належить повелівати. Для тлумачення чужих мов є драгомани, за це їм хліб дають. Про далекі землі знати нецікаво, хісна з цього не матимеш: походом туди не підеш і добиччю не розживешся.

— Справедливість, правда — красні, але порожні слова, княжичу,— вголос роздумував воєвода.— Хіба справедливість не на вістрі меча дужчого? Приміром, князь Іван Ростиславич, посадник з ласки твого батька звенигородський, вважає, що стіл галицький належить йому по праву, бо він син найстаршого Володаревича. Батько ж твій з того сміється, його правда зверху, бо в нього полки. Або візьми інше. Он дивися,— старий тицьнув нагайкою на першу хижку галицького Підгороддя. Хижка по вікна запалася в землю. На її порозі горбився на коштурах дід у латаному-перелатаному кожусі. Помітивши вершників, скинув шапку і вітав їх, схилившись низенько.— Цей муж, щоб знав, добрим ратником був у дружині боярина

Сіруслава, Матвієм Довгим Мечем колись його нарекли. В ляцькій землі на браннопу полі ногу йому порубали. Кому він тепер потрібний? Сіруслав десять возів добичі з походу привіз, а Довгий Меч — своє каліцтво, а з ним і вбогість. Де тут справедливість! Якщо тебе послухати, то боярин повинен відступити Довгому Мечеві свою добичу... бояринові вона ні до чого, каліці — життя порятувала б. Та тільки протиречить це законові: «Боже — богові, кесареве — кесареві». Не порівнясш боярина з смердом.

Воєвода зійшов з коня, поклав каліці на долоню кілька срібняків. Довгий Меч по-рабськи обняв коліна Ратиборові... лежав на снігу й обнімав.

А мав він колись славу гордого і хороброго воїна, котрий руській землі честі примножував.

— Отак воно, мій Ярославе,— сказав Ратибор, усівшись знову в сідло.— Якби князь пам'ятав про всіх матвіїв, які є в галицькій землі, тоді, може, він правив би справедливо. Та це неможливо, життя є життя, воно богом освячене і благословенне, навіть князі не в змозі його перекраяти. І ти теж.

— Все ж я спробую, вую,— відрубав княжич.

— Боже тобі поможи,— перехрестив його Ратибор.— Заходись Дністер ложкою вичерпати.

IV

Ян схилив голову, борода торкнулася княжої милості — золотої гривни боярської, а вухо вловило шепіт посеред гостей, розпесений весільною матір'ю молодої, що час голуб'ятам лягати на шлюбне ложе, бо ніч кінчається. Хтось цей шепіт роздер хмільним реготом, мовляв, молодому бояринові нема чого квапитися, за нього добрі люди потрудилися, бере він бояриню Парасю «готову». П'яного реготуна вгамували, Ян зціпив зуби і вдав, що реготи його не стосуються, свахи вивели із-за стола Параску, тепер законну жону бояринову, і вклали її долоню у його.

— Ідіть! — весільна мати перехрестила молодят і довела до порога ложниці.

Він думав про цю хвилину, коли наодинці зостанеться з жоною в ложниці, ще зранку, як тільки причвалав зі своїми боярами з Галича сюди, у Братишани, думав і тоді, коли вторив словам попа, що добровільно бере у жони боярську доню Параскеву з роду Братишів, не міг позбутися в'їдливої думки і за столом весільним сидячи.

Пробував залити її медами і вином, це йому не вдавалося, думка плавала на поверхні хмільного, як хрестовина в цеберці з водою.

Ян боявся цієї хвилини.

Колись же він жадав її, при одній згадці молода кров ударяла в голову, навівала жаркі сни.

І ось час настав.

За важкими дверима, мовби десь на далекій околиці, гойкали голоси, як з-під землі доносився дзвін жбанів і пугарів, на дворищі довкола вогнища, на лютий мороз незважаючи, галайкала захміліла челядь, тут і там лунали веселі ріжки і бубни скоморохів. Весільний гамір окутував Яна в'язким туманом... туман просяк у душу... туманом у цю хвилю Ян жив і ним оборонявся перед тим, що ось-ось має статися у боярській ложниці.

А може, нічого тут не станеться? Бо чи не ліпше зробити вигляд, що все йде так, як має іти, адже не бунтував він ні тоді, коли князь Володимирко, пісні його люблячи і шануючи, дав йому, синові дереводіла галицького, золоту боярську гривну? Не зворохобився також тоді, коли князь порадив заслати сватів до боярської сироти Параскеви, обіцяючи вотчину Братишів подарувати для прокорму.

Не ворохобив, хоч до нього й донеслися чутки, що ніби-то князь Володимирко, вдівцем будучи, потаємно до білолицьої Парасі прихильність виявляв...

То чого ж тепер?..

Ех, хай усе йде, як має йти... велика милість княжа до співця придворного, возніс-бо його з болота до стільця боярського. Хай...

Випив Ян на своєму весіллі багато, а в ложниці опинившись, не чув хмелю ані в голові, ані в ногах, і ліпше було б, коли б взагалі не пам'ятав нічого й не розумів.

У ложниці парко натоплено. Товста свіча слабо розвіває морок, розстелене широке ложе біліє холодом, мовби хтось натрусив на нього свіжого снігу.

Ян притулився плечима до гарячої печі. Не поспішав розперізувати черес, не квапився лягати на білий сніг, що на постелі; всупереч його тверезому міркуванню з глибин свідомості проростав упертий відчай: плюнь, мовляв, на це ложе, на своє пишне весілля, на боярську гривну й княжу милість, втечи до Галича під батькову руку, заховайся в роботі дереводільській, там не муситимеш покривати своєю честю чуже безчестя, батько Чагр тебе зрозуміє і похвалить.

Батько Чагр... навіть на весілля не приїхав, Маму не пустив і братові Василькові дорогу в Братишани заказав. Рука його не піднялася на благословення.

Князь Володимирко благословення дав. Щедрий наш князь...

Але ж коли підступному відчаєві піддатися, то згине, пропаде усе те, до чого простував, про що мріяв відтоді, як брат Лют надоумив:

— Не будь дурний, Янчику. Переписувати книги вчися... але й гусла не занехай. Кохається наш князь у співі, небіжчика свого співця Влада скрізь возив з собою і багато обдаровував, бо знав Влад, про що князеві співати: славу його до небес підносив, лесть під ноги кидав. Волостелини це люблять. Ти повинен місце Владове посісти.

Аж приголомшив тоді Лют своїми підшептами.

Коли ж поміркував Ян над Словами Лютовими, то зрозумів: діло наражує старший брат, хосен з того може бути. Го-го, ще й який хосен...

Незчувся, як бояришня Параскева підступила до нього, в обидві долоні, гарячі й ніжні, взяла його обличчя, нагнула і поцілувала в губи.

— Я жду, мій мужу...— проказала і почала роздягатися. Він не відповів на її палкий цілунок, був далеко від цієї ложниці, ще стояв перед ним брат Лют. Вона ж сполошила спогади, і вони пурхнули пріч, як зграйка перепелів.

Параскева зняла з голови вінок.

Скинула Параскева боярську одежу і, вигинаючись звабливо біля ложа в самій сорочці, розсипала по плечах розплетену косу.

А таки вродлива Параскева, одиначка старого Братишана, який умер три роки тому. Ростом висока, стрункa, перса, як гусенята, випорскують з пазухи, на білому лиці брови — як намальовані... брови у боярині чорні, а коса русява.

Чого ще міг жадати син галицького дереводіла?

Однак серце до неї не лежало, не знаходив у душі слова заповітного, яким з правіку мужі кличуть своїх коханих. Язик не повертався назвати її ладою, не жадав Ян ні її білого тіла, ні ласки, ні навіть скарбу вотчинного.

Вона знову підступила до нього, тулилася грудьми до його грудей, осипала лице цілунками, обвіювала,

сміючись задихано, гривою волосся, коса пахла грецькою оливою, пухкі руки — польовими травами. Пахощі дівочі дурманили Яна, жар її тіла захмелював сильніше од вина угорського, він уже було відступився від печі, щоб піддатися чарам, і тут уловив дух поту, чомусь цей дух нагадав йому повів від бороди княжої.

«Вона, сирота боярська, не раз утикалася лицем у Володимиркову бороду, спітнілу, смердючу, дарма що заморськими мазями напахчену, для неї весільна ніч давно минулася, а моя ніч — олжа облудна».

Зірвав з своїх плечей її руки, стиснув зап'ястя ненависно і відштовхнув від себе.

Заточилася. Мало не впала.

Сіла на ложе й кліпала спантеличено віями. Подібного, видно, не чекала. В очах бриніли сльози. Але не заплакала. Кров боярська одхлинула з обличчя, злість сточила губи на тонкі сині шнурочки.

— Що, гидуєш мною, смерде ниций? — видихнула з грудей.— Забув, хто ти єси?

Тисячу раз чув за своє життя оте погордливе «смерде»... чув, однак колись воно не ображало, був смердом з діда-прадіда і, навчений батьком Чагром, навіть гордився своїм простим родом. Нині теж згірдливе слово не вцілило боляче, він лише голосно засміявся.

— Був смерд, боярине, та минувся.— Розправив плечі, торкнувся десницею боярської гривни. Досі не відчував, щоб золотий обруч на шиї додавав пихи, впевненості, іноді з незвички гривна й заважала, а в цю мить золото мовби возвишало його, підносило вгору. І Ян височів посеред ложниці молодий, гордий, задоволений з себе. Параскева ж, засліплена гнівом, не помічаючи в ньому перемени, продовжувала:

— Ні, ти смерд, холоп! Тупну ногою і вилетиш звідси, як пес паршивий.

Цього стерпіти не міг.

В три кроки підлетів до Параскеви, наодмаш мацнув пальцями по губах.

— Стули писок, боярине! І знай: терем оцей, вотчина Братишанська і ти разом з нею князем нашим мені дарована, грамоту на це маю. До того ж, ти роба моя, в церкві перед господом заприсягалась.

Хто знає, що більше Параскеву вразило — удар по лиці, а чи слова Янові. Досить того, що вона знітилась, обм'якла і впала пластом на постіль.

Плакала.

Він споглядав, як тремтіли від плачу її плечі, і насолоджувався новим, дотепер не відомим почуттям влади. До цього не підозрівав, що панування над кимось приносить щастя, ця новизна солодко згладжувала попередній протест і згладжувала гіркоту, що повинен своєю честю прикрити чуже безчестя. Нічого не вдієш... коли хочеш досягти високого у цьому світі, то мусиш не зважати, що платять тобі надщербленими золотниками. Перетерпиш, переморгаєш.

«А смішки людські позаочі, а глузування потаємні?..»

«Зумів я замкнути пельку боярській донечці, зумію й людські язики вкоротити. Ось поросту пір'ям і...»

«А любов?»

«Хотів би я знати, що важливіше у житті: любов чи сила?»

Нахилився над ложем і злегка плеснув Параскеву по плечі.

— Досить того хлюпання... Я вчив тебе, як маєш шанувати мужа. Чула?

Притьмом сіла на постелі, рукавом стерла сльози. Кивнула головою.

— Коли ж чула, то йди і роззуй мене,— наказав, усівшись на побічницю.

Без слова скорилася і кинулась до ніг, обійняла запорошений шитий сріблом чобіт.

— Ладо мій... волостелине,— припадала до його колін.

Розумів, що Параскева спує олжу, що цілунки її облудні; знав також, що після всього ТОГО, що було з нею, він ніколи її не покохає, вічно стоятиме між ними князь Володимирко, а все ж підхопив її на руки, нетерпляче здирав з неї сорочку, упився устами в її уста. Шептав запаморочливо:

— Ладо моя...

ГЛАВА ШОСТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Коли Русин остаточно опам'ятався, то ще довго горіли йому в очах вогні смолоскипів.

Жмурився од них, як од чуда небесного.

Раптом стрепенувся на лежанці.

— Він... умер? — скрикнув. Любана кивнула на двері, тихо промовила:

— Слухай.

За дверима виспівувала голосно сокира.

— Там батько Боян витешує для нього хреста. Він був християнином?

— Був чесним і відважним,— гойднув головою Русин.

— Про відвагу його знаємо,— зітхнула Любана.— Без числа вовків порубав. Зараз його поховаємо.

Русин відкинув ведмежі шкури, під якими лежав, і... почервонів: був майже голий, руки й ноги мав перев'язані чистим полотном.

— Лежи, не можна тобі. Ми самі впораємося.

Просив дівчину, щоб відвернулася, поки одягнеться. В поспіху й не помічав, що сорочку йому подала випрану, що ногавиці і каптан зашиті дбайливо.

Любана підставила йому своє плече і вивела надвір. Поблизу займанки на галявині чорніла купка свіжої землі. Біля неї зблискував сокирою батько Боян. Загорнуте в шкури, зашнуроване ликом тіло Вавила лежало поруч. Іванко припав до нього, обіймав.

— Досить побиватися, отроче,— Боян гладив Івана по голові.— Досить. Прощайся з ним, бо хрест твого бога готовий.

Прощай, Вавиле.

— Прощай, Вавиле...— сльози клубилися в горлі.— Буду пам'ятати, що коли б не ти, то я б не повернув собі землі дідів.

Більше нічого не сказав Іван Русин, ні єдиного слова не промовив, коли тіло Вавила спустили в яму, і коли на груди мерця упала перша лопата землі, і коли Любана, щоб дикий звір не розрив могилу, утоптувала глину ногами.

Вавило зостався назавше під дубовим хрестом, живі повернулися в хижу і сіли за поминальну трапезу. Іванко не їв і не пив — давився плачем.

Батько Боян не втерпів:

— Не оплакуй, отроче, яко баба, діяння Морени. Ким був для тебе небіжчик? Вітцем? Братом?

— Сам не відаю,— схлипував Іван.— Може, сумлінням був моїм? Може, вітром полудневим, що скрешує кригу?

— Розкажи про нього... про себе,— попросив Боян. Навмисне попросив. Сподівався, що отрок полегшить опо-віддю своє горе.

Іванко заплющив повіки і думав, що люди з лісової займанки справедливо вимагають від нього оповіді, хочуть-бо знати, кому дали притулок і кого схоронили.

Але як поділитися з ними пережитим? Коби це хліб: тому скибку і тому скибку — куштуйте. Цей хліб я випік, якщо до смаку — хваліть, якщо гіркий — осудіть. А тут життя коротке, юнацьке, і схоже воно на борозну не мною виорану і не мною засіяну. Хіба я винен, що на ній не густо колоситься пшениця? Почекайте, ще буде весна і будуть інші жнива — збіжжя намолочу повні решета.

Але як переповісти пережите і передумане?

Казкою? «Жив-був на світі Іванко Русин?»

Чи піснею виспівати? Укласти життя в гекзаметрові ряди, як ритор Поліклет колись навчав? Він говорив:

— Усе, що бачиш, що чуєш, що відчуваєш, можна укласти у віршовані рядки.

Поліклет був першим учителем малого Йванка, вчителем добрим: не тільки поетика й риторика кріпко сиділи в його лобатій голові, мабуть, більше, ніж бога й самого себе, любив він співців старої Еллади. Вчитель, мабуть, спричинився до того, що Русин змалку, задовго до науки у Феодора Продрома, грівся біля вогню славетного Гомера і пізнавав красу трагедій безсмертних Есхіла, Софокла й Еврипіда. Юний же Русин від першого учителя перейняв трепет перед творцями давніми і, подібно як ритор, закохався найперше в поезію Феогніда, годинами засиджуючись над його елегіями. Як це у Феогніда сказано: «Важко розумному довгу вести розмову з дурнями, але й мовчати повсякчасно — понад людські сили».

«Та пощо все це я згадую?»

І ще Русин, уже осібно від раціонального ритора, любив Сапфо, десяту музу, як називав її мудрець Платон. О, як він, Русин, захоплено читав у саду Продромовому творіння цієї богорівної жінки. Одного разу Продром поцілував його крізь сльози. Мовив:

— Може, сама Сапфо, читаючи, так не чарувала душі людські, як ти. Серце маєш велике, Русине молодий.

Ритор Поліклет колись говорив, що стати поетом може кожний, аби тільки збагатився знаннями. На підтвердження цього сам писав вірші, що на елегії Феогнідові були схожі, Гомерові гімни також наслідував. Тільки з пошанівку до сивої голови Іванко не виказував учителеві правди у вічі, що його гімни та елегії не будять у душі трепету, а в голові — образів, сприймаються вони

розумом, мов геометричні фігури. Душа ж мовчить. Мав слушність Феодор Продром, коли вчив у своєму саду:

— Не хапайтеся писати віршів: пергамен дорого коштує. Поетові потрібен талант. Умом талант не заміниш. Розумних людей багато — правдивих поетів мало.

«То я боюся свого безталання?»

Колись Іван Русин теж пробував складати елегії. Наспівував вірші небом, морем, квітами, бджолами та золотою пожежею бань святої Софії. Ритор хвалив дитячі спроби, мама милувалась, а Діонісій-золотар мріяв, що з приємного сина виросте муж на всю Візантію знаний.

«Але я ніколи не читав своїх віршів у Продромовому саду, ніколи. Бо шанував Продрома, Поета».

Гомер, Есхіл, Сапфо, Феогнід, нарешті, Продром. Як дивно звучать імена славні, хоч і не вимовлені, але таки звучать у цій вбогій хижині посеред білого пралісу. Хто тут колись їх чув, тут, у глухій пустелі?

«Каюся, що дався Вавилові себе підмовити? Що самотній я на отчій землі? Чому самотній? Зі мною вітцівщина... вона, може, не така, як повідав про неї знудьгований Вавило. І тут вовки блудять тічками, і там, у Візантії, блудять.

Вовки... На вовків є стріли, мечі, і є ясні смолоскипи. Смолоскипи горять синім вогнем. Чому синім, чому... чому... чо... Ах, це сині очі в дівчини, яка всміхається мені від вогнища... всміхається устами, а очі серйозні, дивляться уважно, допитливо. Може, це не Любанині очі... так, здається, звуть цю русалку з білим волоссям... може, це очі отчої землі?»

Русин скидався на дитину, яка прагне чимось добрим похвалитися перед родичами. Тому поправцював до кнички, непомітної і ніби замуленої, що була Гомером й іншими поетами викопана і обцямрована. Русин давно не толочив до неї стежки, навмисне обминав її, хоч і відчував, що джерела в ній не висохли; поетичне зерно ростало, кільчилося, чекаючи своєї хвилі.

То, може, сьогодні настав час, коли зерно розбруниться пагінцями? Це нічого, що пагінці будуть тоненькими і кволими, пам'ятаєте: всі дерева виростають з пагінців. Шкода тільки, що нема під рукою пергамену, нема на чому записати те, що поллється з серця, адже мисль, образ, перенесені на пергамен, немовби вбираються в матеріальну одежу. Зрештою, не біда, прадавні співці Еллади — аеди теж обходились без письма, повідають, що сам Гомер творив без пера. Спробує і він, Русин.

Спробує...

— Слухайте.

Сині очі Любанині повеселіли і підморгнули. Сині очі в моєї вітцівщини... Вітцівщині душу відкриваю. Вітцівщина — це батькова Суздальщина й материн Перемишль, це щось дуже велике і близьке, ім'я йому — Русь.

II

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Посіяла кормилиця Марія яре зеренце, Ярославе, сподіваючись, що виросте із нього колос; посадила кормилиця Марія квітку, гадаючи, що випестовує красу. Була кормилиця Марія чарівницею, бо виворожила на чистому оболонні під Звенигородом храм, звівши над ним небесні бані; навчала вона слухати землю і вухом, і серцем. Але дитинство минулося, разом з ним спопеліла Маріїна ворожба: зерня не прийнялося, в квітки позривав вітер пелюстки».

Чагрову славу у першу седмицю, коли він з родиною прителіпався возом із весі над Золотою Бистрицею до Галича, ніхто до хмар не підносив. Та й не було за що. Приставши до ватаги дереводілів, на чолі якої стояв виборний староста, прозваний за веселу вдачу Кумом Скоморохом, Чагр, сповняв важку і грубу роботу: обтесував бервена, мастив смолою дуби для підвалин.

Галичська гора клекотала тієї весни робучим людом. Ще з минулого літа, коли поховали князя Івана Васильковича, сина Василя Теребовльського, і Галич підпав під руку князя перемишльського, звенигородського і теребовльського Володимирка Володаревича, сюди, на гору, посунули смерди з сокирами й пилами, щоб викосити впень дуби і липи, готуючи місце для побудови Володимиркових палат.

— Бути Галичу городом столичним! — мовив Володимирко.— Дітинець побудую на горі Галичській.

Князь сказав «бути», і смерди укорочували вік деревам, корчували й спалювали пні, сипали вали, поглиблювали днище потоку, що омивав гору зі сходу.

Ледь не вся земля зібралася купно будувати новий стольний город. Втім, новим його не назвеш, город над Дністром стояв із правіків, діди переповідали, що в ньому чинили суд і розправу князі білих хорватів. Народна пам'ять береже також згадку про князя Галича, що ніби дав городу своє ймення. Проте з тієї давньої прадідівської слави зосталися лише окрушини. Володимирко задумав у літопис города вписати нові сторінки. Та для початку потрібно було приодягти його в святошну ношу.

Була в цьому надоба.

Володимирків попередник Іван Василькович, царство йому небесне, прожив життя тихе, богобоязливе, ні на кого він меча не гострив, не важили сусіди й на нього. Через це не дуже сушив собі голову бороламп, валами, стовпами-вежицями, що повинні були боронити город від напасті. Навіть княжий терем, який стримів на горі понад самим Дністром, підупав і почорнів, як зчервивлений гриб. Коли торік, відразу після похорону, Володимирко оглядав город, то не міг втриматися, щоб не вколоти тутешнього боярина Сірослава Сірославича, котрий разом з іншими галицькими та перемишльськими мужами супроводжував князя.

— Мохом, Сірославичу, поріс ваш Галич. Павутинням заснувався. Спали ви тут усі з своїм князем, чи що? Де ваші храми, де ладьї купчинів, де торжки велелюдні?

— Ми обходилися тим, що мали,— обережно відбився Сірославич.

— Лінивці завше обходяться малим,— спалахнув гарячий Володимирко, не помічаючи, що ображає боярина.

Галич справді розкрився перед ними сонний, тихий і збайдужілий. Поміж кукуріканням півнів та рохканням свиней з берега Ликви долітали рідкі удари ковальських молотів. На Дністровій пристані погойдувалося кілька рибальських ладей. Біля церквиці, що на Кривавому броді, хмільно горланив гурт рукомесних людей. На проїжджаючих мимо комонників вони й уваги не звернули, ніхто не здер з голови ковпака. З уривків їх співанок, з вигуків розрізнених Володимирко здогадувався, що малі люди справляли тризну по князеві Івану, справляли і хвалили усопшого, бо хоч при ньому не раювали, та зате тішилися золотим спокоєм. Про це також свідчили розчинені навстіж боярські гражди, що грілися проти сонця, і хижі містечан. Правда, тут не виблискували вікнами із слюди різьблені теремн купчинів і княжих метальників, як це

було в Перемишлі, тут хижі зорили на світ підсліпуватими бичачими міхурами. Зате будували галицькі дереводіли добротно, на віки, як це уміли робити ще їхні прадіди. Взагалі у городі над Дністром панував дух старих добрих часів, про які давно забули містечани перемишльські.

— Я розворушу це сонне гніздо,— задиркувато вихвалявся князь Володимирко, споглядаючи з крутого обриву Галичської гори густо забудовані вулиці Підгороддя.— Розворушу і папою вітром.

— Поживемо — побачимо,— не стерпів боярин Сірославич. Якщо покласти руку на серце, то йому не вподобався метушливий, різкий у судженнях перемишльський володар.

— А поживемо, боярине. І сам побачиш,— сказав Володимирко.— Не пізніше, як завтра почну отут на горі будувати свій город. Свій! Чуєш, Халдеєвичу? — обернувся до воєводи Івана Халдеєвича, якого полюбив з перших днів ще свого князювання в Звенигороді.— Лишаю тебе, Іване, посадником своїм у Галичі.

— Честь для мене велика, осподине,— схилив голову воєвода.

Відтоді Халдеєвич не сходив з свого румака. Високий, білявий, з довгим вусом, безбородий, із золотою колтою в правому вусі, він появлявся то біля грабарів, то біля корчуїв і дереводілів. Повелівав спокійно, коротко, дбав не лише про роботу, піклувався, щоб вагати були нагодовані, щоб мали де переспати ніч.

Доброго собі помічника знайшов князь Володимирко.

І таки доброго... За нецілий рік встигли багато зробити: три нитки валів, кожна по п'ять поприщ довжиною чорніли у полі, стережучи підступи до гори. На місці мочарів розлили повноводі стави. Сама Галичська гора полисіла. Тут і там рясніли на ній купи окантованих бервен, дощок. На західному її краю, найбільш недоступному, де мав стати Дітинець, височіли купи наколеного білого каменю, з якого будівничі покладуть палати для князя.

Весною 1143 року Іван Халдеєвич нетерпляче очікував Володимирка, який поки що сидів у Перемишлі, а з ним і єпископа, котрий повинен освятити гору. Після цього можна буде класти підвалини. Такий був покон.

Чагр тієї недільної днини, коли посвячували Галичську гору, не вештався у гуртиську малих людей, бояр, попів

і гридпів, котрі сунули слідом за князем та єпископом Козьмою. Старе і мале радо було споглядати, як єпископ розмахував кропилом наліво й направо, бризкаючи йорданською водою і чинячи молитви на всі чотири сторони світу. Ніхто, звичайно, серед гуртиська не цікавився батьком Чагром та сином його Васильком, котрі вичікували на узвозі, обганяючи липовими гілками оводів від пари чорних волів, запряжених у рало. Лише кум Скоморох, проходячи мимо, кепкував з Чагра:

— Мой, чи не зібрався ти на Галичській горі чечевицю сіяти? Пізно. Земля затужавіла.

Чагр не відповів. Навіть сипові до ладу не оповів про свій задум. Казав тільки: «Будеш, Васильку, волів водити. Маємо нині трьома скибами оборати Галичську гору».

Аж коли після посвячення всі посідали за довгі напередготовлені столи їсти і пити, Чагр сказав:

— Гайда, Васильку!

Впвів волів на гору, перехрестився, поплював у долоні і натиснув на чепіги. Воли рушили, земля прийняла рало покірливо. Скиба лягла рівно, як на загоні в полі.

Якби батько Чагр підвів голову і оглянувся, то уздрів би, що люди за столами опімілп. Над усіма, здивований і грізний, височів князь Володимирко. Воєвода Халдеєвич когось з молодших бояр штовхнув під бік, щоб побіг до дурня у білій святошній сорочці та й виштовхнув би його пріч, скинув би разом з волами і погопичем у Лпкву, але князь, запримітивши той рух Халдеєвичів, моргнув бровою: не рушай. Не рушай, воєводо, бо ми не відаємо: добро чи зло творить на нашій горі цей смерд. Почекаємо.

Чагр, син Микули, не підводив голови, не оглядався. Спершу було йому трохи моторошно орати під сотнями поглядів, та перегодом, забувши про все на світі, заспокоївся. Свіжа рілля веселила хлібним духом, нагадувала про рідну весь над Золотою Бистрицею, про отроцтво...

За першою скибою лягла друга і третя. Опісля Чагр вийняв рало з борозни і пішов по ріллі, сіючи з торбини жито. Пощо це він робив? Пощо наражався на глум або й на кару? Адже ніхто до цього його не підмовляв і ніхто не заставляв. Сам надумав. Сам. Бо жадав добра Галичу. Хотів, щоби жив Галич тисячу літ, аби ріс і зеленів, як жито, аби множилися його слава і добро, як множиться з одного зеренця житній колос. Аби три скиби на горі, на котрих завтра ставитимуть стіни, в'язали город з усім полем, з усією землею.

Полюбив Чагр Галич... полюбив за те, що прийняв його, вигнанця, що містечани купно помогли йому на толічці над Дністром покласти сяке-таке житло, що тут ніякий монастирський тіун не грозився грозьбою, що на диво дихалося Чагрові в городі поки що вільніше, ніж у полі над Золотою Бистрицею.

Мудро робив, чи зле... хто знає? Але зробив.

Скінчивши задумане, знову перехрестився і мав намір повести волів узвозом унпз. Та, ступивши крок, зачув владне, княжеве:

— Стій, смерде!

Не віщував княжий окрик нічого погідного. Два бпрпчі по знаку воєводипому підхопили Чагра під руки і привели до столів.

Чагр вивільнив руки і низько вдарив князеві чолом.

— Пощо вчинив оранпцю на горі? Що означає вона? — цідив спроквола Володимирко.

— Означає вона вічність, осподине. Хіба ти забув покон? Від діда свого знаю: якщо нову оселю закладаєш, то виори навкруг неї три скиби і засій житом. Жито ніколи не переводиться: не витопчуть його ні комоні вражії, не спалить вогонь і не залле вода. Якщо бодай одне зеренце залишиться, і з нього вродиться колос. Так переповідав мій дід, а він перейняв науку від свого діда. Покон цей живе, відколи ми тут. Я й пригадав його, покон, Галичу на добро. Хіба погано вчинив-єм?

Про це міг і не питати, бо бачив, і всі за столами бачили, як проясніло Володимиркове чоло. Князь прилюдно обняв по-братськи Чагра, цмокнув у губи і, розчулений, зірвав з шиї золотий ланцюг.

— Бери. Дар це мій за твоє добро,— сказав голосно. Робив це, може, не від щирого серця, але пам'ятав: зорили за ним і бояри, і малі люди. Хай зорять і пересвідчуються, що князь у них щедрий, добрий і багатий.

— Не за золото сповняв я, світлий княже, старий покон,— відпирався Чагр.

— Знаю...— Однак золотий ланцюг князь таки йому на шию повісив. Повісив і повів до стола.

— Вип'ємо, браття, за Галич!

Увечері при лойовому світильнику батько Чагр рубав вубилом княжий ланцюг на кільця... рубав і, кидаючи по одному кільцю в глиняний горнець, говорив Мамі:

— Оце, стара, буде на дуби для нової хижі.
— За оце — корову купимо.
— Тесла нові-і свердла купимо.
— За оце — Василькові каптан і шкуряки на зиму.
— За оце — Настусі обновка.

Коли ж усі поснули, закопав горнець із золотом од лихих людей біля хатньої ватри.

— Стережіть, чури, мою жалощ, бо на новому місці мушу і те купити, і се. Стережіть від чужого і від Лютасина теж.

III

У Галичі на схилі гори Карпиці стояла убога халупка Предслави, тієї Предслави, яка походила з давнього роду Соколянів. Втім, хто тепер у стольному граді пам'ятає про рід Соколянів, котрий сидить у Галичі ще з часів обрської навали? Город розрісся, поселилися у ньому пришельці з усіх усюдів, ніхто, отже, не знав ні про славу роду Соколянів, ні про лихо, що спіткало стару Предславу.

Вогнище вмирало тихо, без шипіння і тріскотняви, його опікуни й сторожі Цур та Пек зникли в отворі стелі разом з синьою цівкою диму. Предслава стежила: як край вогнища попеліли, як брались сизим пушком недотлілі огарки.

Вона ще могла б вдихнути у вогнище життя, досить було вийти за двері і принести оберемок вербового галузя і трісок, почорнілих, висушених сонцем і вітрами коренищ, поназбируваних улітку на березі Дністра. Але жінка мовби закам'яніла, найменший рух, здавалося, спричиняв їй біль. А може, жінка боялася пропустити ту вдичну хвилину, коли в її хижі погасне остання жаринка? Чи, мо', вона оглухла й осліпла, бо на її обличчі, маленькому, як кістлявий кулак, не виписувалося ні рисочки муки або страху, розпачу або скорботи, даремно також було шукати в її зморшках надії-сподівання, навіть богиня плачу покинула стару, забравши з собою сльози. Предславу полонила байдужість: байдуже їй до вогню, що пригасав, байдуже до самої себе, до білого снігу, що крізь димовий отвір залітав до хижі. Була вона схожа на чучело Морени, і була схожа на матір, заціпенілу над свіжою моги-

лою. Але й матері над гробами своїх синів очікують чуда, вони жадають того чуда, бо хочуть, аби встали з деревищ сини.

Чекають і виплакують матері у бога помочі.

Предслава нічого не ждала, навіть чуда не сподівалася. Хоч вона й уміла ждати, вміла, бо цього навчило її життя. Колись, ох боже, як це діялося давно, коли ще була молодою, коли груди повнилися молоком, а серце — жадобою кохання, вона виглядала з далекого, ніколи нею не баченого Руського моря свого вайлуватого, доброго лада Іллю, котрий разом з рибальською братчиною спускався долі Дністром на рибний промисел. Були осені, багато осенів, як намистин на шнурочку, коли Ілля повертався і на галицькій пристані при чесному народі згрібав жону в обійми і цілував до запаморочення, потім високо вгору підкидав сина, що підростав за літо.

Так вони здибалися щороку, аж поки морська хвиля, як смок, не проковтнула її лада.

Потім ждала з дороги сина Івора, який наймався до купця Данилка возити сіль по всій Русі великій; усякій дорозі є кінець, на якомусь кінці половці напали на куцецьку валку, і зосталася вдовою Іворова молода жона. Як її звали? Гей, люди, ви не пам'ятаєте, як кликали мою невістку? Почекайте... почекайте... здається, Златою? Ха-ха, ім'я носила гоже, а душу мала червиву, бо не довго ходила в жалобі молода Злата, на пристані дністровій віялася з чужоземними гістьми, ні німчином, ні половчином, ні гречином не гребувала, продаючи біле тіло і честь жіноцьку! Сюди, в цю хижу, поверталася досвітками змучена і зроблена, мовби носила на пристані кружала воску, з чорними підковами попід очима і винуватою жалісливою посмішкою на вицілованих губах. Предслава тоді думала: «Гей, чи повинна-м заплювати нечестивицю, чи обскубати маю її коси, чи видряпати їй очі?»

Нічого не діяла...

Не діяла, бо невістка приносила в кулаці срібну монету, гіркий зарібок рятував від голодної смерті їх усіх трьох — трьох, бо лишив Івор сина — немовля Добромира.

Якогось досвітку Злата не вернулася, як звичайно, в Предславину хижу. Людове різне балакали: одні торочили, що згубила з розпуки життя в дністровому ковбурі, інші — ніби повіялася кудись світами. Одне відомо: зникла, мов камінь у бистрій течії.

Коли підріс і налився силою Добромир, то Предслава щовечора ждала додому онука. Лила йому на руки воду з коновки, дивлячись, як він змиває сажу і бруд, потому клала на стіл пшоняну кашу з шкварками або олією, мису гарячої чечевиці, жбан браги. Припрошувала:

— Їж, мій ковачу. Криця сили потребує.

Добромир гарував у Романа Ковача, що тримав домницю і кузні понад Ликвою; гарував не один рік, кував криці на сокири, тесла, мечі, вістря списів і окiв'я заступів. Умів теж робити голки, шила, наральники. Коли ж залізо миналося, Роман посилав його з челяддю копати руду на топ'ях-болотах. Добромир ніякої роботи не цурався: болотну руду на вогнищах перепалював, товк її на чорний порошок у ступах-довбанках. Старий кричник Захар доручав йому і домницю закладати.

Кричник любив Добромира, як сина, слова потаємні, тільки йому відомі, без яких залізо до ладу не звариться і кришитиметься під молотом, мов перетриманий сир, передав. Видно, зле вчинив старий Захар, що з Добромира гаразд-кричника викохував, Роман Ковач на роботу пожадливий, а на платню скупий. Три роки тому збунтувався Добромир проти старійшини братчини ковачів, уклонився йому до землі і виповів:

— За хліб-сіль і за науку дякую красно.

З Добромиром ще двоє ковачів молодих Митро та Григор вийшли з-під Романової руки.

— Куди подастеся, отроки? — цікавився старійшина, поскубуючи коротку обсмалену вогнем бороду.

Промовчали. Яке діло дуці до поривань малих людей?

Предславі, бабі своїй, Добромир відкрився:

— На середині шляху між Тисменицею та Коломиєю в лісах на Хоминому болоті руду в давнину копали. Кричник Захар повідав. Оце туди й зібралися. Поставимо домниці на злість Роману.

— Чи добре надумав, онуче? — сумнівалась Предслава.

— Добре,— одказав їй Добромир, складаючи в торбу кліщі й молотки, хліб і до хліба.— Троє нас, як буй-турів. Припасів докупимо. У Люта Лихваря кілька гривен позичив. А там — розживемось. Дасть бог, виведу тебе згодом з цієї хижки у світлі хороми. Візьму жону красну, будеш мої чада колисати.

І вона його благословила. А не треба було. Повинна б вчепитися за полу, не дати йому порога переступити, мала б просити, щоб вернувся та занехав звабливі мисли.

А вона його перехрестила...

...Предслава його перехрестила тремтячою рукою і онук рушив од порога радо, мов на весілля. Під його чревіями почмакував провеспяний сніг. З хижі вибрався міцний чоловічий дух, натомість в її стінах, ззовні по саме віконце засипаних землею, всередині ж чорних від сажі і старості, поселився дух очікування. Предслава потаємно леліяла сподівання, що Добромирові слова справдяться і рід Соколянів знову посяде в Галичі належне йому місце. Якби так сталося, то вона купить цілу копу свіч Богородиці в офіру. Колись Предслава про це пошепки висповідалася перед задимленим образом Юрія-Змієборця і, видно, розгнівала святого воїна, що не йому свічі призначалися, бо не минуло по обітниці й трьох днів, як поговір докотив до неї чорну вість:

— Нема твого онука, Предславо. Згинув, потоп у багнах-мочарах. З ним також ті два молоді ковачі.

Згинув? Хто ж це видів?

Містечани галицькі стенали плечима: «Мовлять так, і все».

А хто перший чутку пустив? Кожний струмок, брудний навіть, бере звідкись початок.

Предслава не повірила в онукову смерть. Замкнула двері, взяла патерицю і почимчикувала з города. Минула Ямницю, обидві Бистриці — Золоту та Чорну, на п'ятий день лишила за плечима оторочену лісами Тисменицю. Далі звернула з коломийського гостинця і поринала дикою пущею.

Шукала Добромирових слідів.

Ночувала просто неба, вкривалася зорями та росою, земля стелила в ізголов'ї трави, літо годувало суницями й грибами, жерела закроплювали водою, ночі лякали риком хижого звіра, а болота — зрадливими «вікнами». Дерева виростали перед нею стіною, сплітаючи густо віти, колючі терни хапали за рубову одежу. Ліс перегороджував путь — перепинав і мовби говорив:

«Вернися, жоно. Дебри мої глибокі, таїни мої мовчазні. Нічого тут не вивідаєш і нікого тут не випитаєш. Слухай-но краще те, що люди говорять».

Предслава знала, що люди, як дерева в лісі, одні вродилися тисами й буками, інші — вільхою та осикою. Одні прямі, а ці — криві й дуплаві. Але всі дерева мають однакове право, дане народженням, жити під сонцем. Біда тільки, що не всі однаково з цього права хіснують. Он, дивися, в гущавині дубчаки вихопилися понад голови однолітків... вихопилися і пнуться до неба, і кряжуються, і товстішають, і байдуже їм, що внизу під їхнім гіллям сліпнуть у сумерці, чахнуть ровесники, які зазівалися. Цим, нижчим, уже ніколи не побачити сонця і не напитися вітру. Деякі з них, може, викривлять свої стовбури, помітивши серед крон голубу проталину неба, і будуть рости, навіть будуть могутніти кривим непотріб'ям. Таке трапляється і в гущавині людського племені. Люди, щоправда, викривляють не спини, вони викривляють душі. Криводушні ж гірше клеймового головника, на головників існує суд старої Правди руської, криводушні ж часто обдаровуються хвалою.

— Нема на них погибелі-мору,— бубніла під ніс Предслава.— Добрі люди сходять зі світа, як ось мій онук, а підступні розкошують.

Сказала, і запнулась, і поквапилася собі заперечити: «Ні, не вмер Добромир, не може цього бути. Останній же він в роді Соколянів».

Вдивлялась у хащі, ловила звуки і шелести, щохвилинно ждала здибання з онуком, у грудях збирала, як косиця росу, пестливі слова, щоб обсипати ними Добромира.

Не розхитав її віри навіть сухий пагорб посеред мочарів, що, обгороджений від звіра тином, німував пусткою. Предслава знайшла тут колибу, дві недобудовані печі-домниці, біля них купу перемитого вугілля, з вільхи, мабуть, напаленого. Оддалік лежали ступи, решета, плетені з лика, повні натовченого рудного порошку. Тут і там натикалася на купи накопаної землі, розсипи каміння.

На стінах колиби висіли суми з чечевицею і пшоном. Біля дверей вишикувалися рядком молоти, кліщі та інша кузнь. На долівці розпластались вим'яті шкури, з яких шили й не дошили міхи для домниць. Уздовж стін височіли на ніжках, вбитих у землю, нари. На одній з них Предслава знайшла виструганого з поліна чоловічка — чи то божка, чи то купця, чи то далекого пращура, оберегу. Чоловічок мав велику голову, вислюкові вуха і вишкіреність веселий рот. Чоловічок сміявся з Предслави, бо це її Добромир любив у вільну хвилину вистругувати кумедних чоловічків, коників, волів. Отже, й цього вистругав Добромир... вистругав... вистругав... але коли це було... коли... на чоловічкових дерев'яних кучерях шар пилюги.

— Добромире-е-е!!!

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Сиділи ми із княжичем у винниці зеленій; гуділи бджоли, двюрчала десь вода; день лагідний над Галичем розлився — ріка прозоро-синя. Вітрець студив нам лиця розпашілі. І тішився я: всевишньому хвала, що млад наш княжич шукав істини в книгах, у сувоях пергаменів старих, що любить слово він Продрома і знав гімни Семеона Богослова, що шану воздав співцям...

О гіркото, о мрів розіп'ята...

В цю мить до винниці приходять дві жони — кормилиця Марія, а з нею ще Предслава, стара і чорна, на ній лиця нема. «Рятуй її, мій сину Ярославе,— мовила Марія,— за борги візьме її Лют Лихвар в роби. Пестунчику ти мій, змилосердися, не дай глумитись в вольної, ганьба для неї це велика».

Огнівавсь Ярослав, чоло високе хмурить і мовить він кормилиці ось так: «Чи всьм сонце для усіх Предслав? У мене їх без ліку — перевізників, ткальців і смердів. Вони ж бо знають добре: взяв у борг — борги віддай сповна і реви теж. Такий закон. То хіба можу я, мечем закони стережучи, рубати гілку, на якій сиджу».

На те йому кормилиця говорить: «То милосердний будь, тебе я прошу, дай жінці цій срібла гривен п'ять, вона їх заробила із родом всім своїм. Вітцівщині до цього часу вона платила дань лобов'ю, роботою і кров'ю, тепер земля в твоїй особі хай дещицю їй верне, це досить буде, щоб волю відкупить».

Сміявся Ярослав: «Кормилице Маріє, не порахуєш боржників у землі моїй. Якщо я кожному бодай ногату вділю, то сам у закупи піду».

«Ну то гаразд,— кормилиця сплакнула.— Заплати ж бодай мені за молоко, і за любов, і за літа, що згайнувала побіч тебе, леліючи тебе. Предславі цього стане».

«Іди від мене геть,— прогнав від себе княжич жону стару.— Тебе шаную я, і ти це знавш. Вимоги же твої предивні, бо ти теж суть роба вітця мого. Хто робі платить за любов або за молоко?»

Й вона пішла сумна, за нею Предслава подалась. А день над Галичем погас, обвуглився, зчорнів, і мудрі книги на столі геть-чисто струхлявіли, бо Слово не одежа, в яку сховавш гниле свое нутро.

Отак, мій Ярославе».

ГЛАВА СЬОМА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Людина вічно чогось очікує: купець леліє надію на прибуток, бідар сподівається достатку, боярин — нової вотчини, дівчина жде лада. Той, хто нічого не очікує, той труп, заживо похований.

Пределава, повернувшись додому, очікувала внука.

Дочекалася Люта Лихваря.

Він виріс на порозі і, опершись об одвірок, обзирав хатні вугли.

— Чого стоїш, Чагрів сину? — стримувала Предслава внутрішнє тремтіння.— Сідай, гостем будеш.

Цвіркнув крізь рідкі зуби:

— Знаєш, чого-м прийшов?

Хитнула сивою головою. Всі бідарі в Галичі знають, чого на їхніх порогах появляється Лют Лихвар: приносить він погубу за позичену колись гривну. А Добромир узяв аж три гривни срібла, за три гривни — три воли купиш, цілий маєток. Була б Предслава молодою, то за рік заробила б одну гривну.

Дороге на Русі срібло.

У десять крат дорожче срібло позичене...

— Чим будеш віддавати, Предславо?

Прошепелявила беззубо:

— Бери мене.

Лют подумав, що слово її доречне, Предслава знадобилась би на його гумні. Досить іншим закупів перепродувати.

— Я питаю про рези.

Вона дала за рези зброю свого діда Велета: меч залізний, кольчугу, щит і шолом.

— Це стара мізерія, Предславо,— гидливо морщив дзьобатого носа, а чоло брижилося: «Кому зброю продати?».

Жінка поглянула на нього згорда:

— Пусте балакаєш, Чагрів сину. Ця зброя — слава роду Соколянів.

— Якби славу можна зважити на важниці, то ти розбагатіла б,— хихикнув.

Що мала говорити людині, яка все на світі міряє сріблом? Проводжала Люта ненависним поглядом і журилася, що з хижі винесено честь її роду, а це гірше, ніж винести небіжчика. В ніяку скруту не зважувалася продати зброю діда Велета, синові це забороняла, онукові, бувало, наказувала: «Умліваї з голоду, але спадок дідів не руш, бо щит і меч Велетові служили землі Руській». А нині ось сама... Що ж повинна була чинити?

Навесні Предслава віддала Лютові рибальське начиння мужа Іллі: начиння теж було їй дороге, воно пахло дністровими плесами і морськими берегами, навівало спогади про молодість.

Потому Лют забрав мідний казан і сувій полотна. І хижа спорожніла. Лишився Предславі тільки веселий чоловічок, принесений нею з Хоминого болота... був це, може, божок, може, скоморох, а може, пращур.

Єдине наше щастя, що за борги не забирають у нас пращурів.

Сьогодні Предслава журилася, що минуло чотири дні від Коляди, крайнього речинцю, на який Добромир мав би віддати борг, а Лют чомусь не приходить. Щоб телепав уже борзіше... аби скінчилася її сіра мука. А може, загубив купну дошку? Ая, такий загубить. Просто не квапиться, певний, що нікуди стара не побіжить і з верші його не вислизне: нема від Коляди вільної гражанки галицької Предслави, є Предслава-закупниця, напіввільна, напівроба Лютова. Бо споконвіку так повелося і поконом освячено: хто купу вчасно не віддає, той під руку осподаря підневільним потрапляє. Ох, Добромире...

Лют на дверях:

— Минув речинець, Предславо.

Вона зсунулась з лежанки, накинула на плечі лахмітину.

— Готова-м, осподарю.

Він, чи закону жадаючи дотриматись, чи глузуючи з неї, порадив:

— Маєш право вдатися до князя на суд. Видоків покличемо.

— Пощо?

І справді: пощо? Вже колись лежала в ногах князевого сина Ярослава. Повірила простодушній кормилиці Марії. І що з того: «Ні, Маріє, не добрішають серця князів до малого люду».

Лют не ждав покірливості, сподівався лементу жіночого, сварки, прокляття. Її приреченість мовби Лихваря злагіднила:

— Не журися, Предславо. Буду тебе шанувати, роботу даватиму легку.

— Неволя волі не солодша, Чагрів сину,— відповіла.— Підемо.

Предслава поспішала, вона боялася, що розплачеться, що в душі завирують спомини, пов'язані з цією убогою оселею, що раптом солом'яна лежанка нагадає їй про ночі, проведені тут вкупі з Іллею, що покриті інеєм, як сивиною, вугли заскриплять синовою колискою.

— Підемо,— наполягала.

Лют розтоптав чобітьми останню вуглину у вогнищі, і воно вмерло. Предслава, тупо споглядаючи на безкровну смерть родинної ватри, не протестувала; і, певно, тому не протестувала, що вже почувала себе рабою, рабство тому й огидне, що воно безборне.

Стояв білий день.

На дворі сороміцькою білизною світився студенцевий сніг. Піднятий угору численними стовпами димів, що курилися з дахів теремів, кам'яних і дерев'яних, хиж і землянок малих людей, зимовий млин безгомінно жорнував і сипав на землю дрібне мливо. Сніжинки падали на Предславу, танули в рівчаках зморщок, краплинами стікали на підборіддя. Навколо спала вранішня тиша: дітлахи ще не сідлали гринджоли, на порожніх торжках пострибувало ворони, кувадла ще берегли в собі голосні звуки. Тільки піяли когути.

Тільки піяли когути...

Когути пригадали їй рудні болота.

— Він таки не вернеться?

— Хто? Добромир твій непуттєвий? Не відаю.

— Тепер уже не повернеться, зостався там, у багнах.— А я, дурна, ждала,— і раптово вхопила Люта за рукав.— Почекай-но до весни, га? Ну, нащо тобі мої висхлі руки й беззубий рот на зиму? Збиток один... А я подамся на рудні багна. Мені конче туди треба, я не зарізала когута

і не кинула його в болото. Настане страшний суд, і хто мого опука розбудить?

— Пусте тобі в голові,— відмахнувся Лют.— За зиму виголоднієш, до піякої роботи не будеш придатна.

— Зжалься, сину Чагрів.

— Ні,— і першим рушив з Карпиці-гори.

Вона ще хвилю постояла, дивилася на свій Галич, з гори він був видний увесь, мовби лежав на долоні, її Галич, білим саваном спеленаний. Предслава подумки прощалася з городом, ніби покидала його навіки. Ще вчора Галич належав їй, дарма що була малою людиною. Гаї галицькі, горби, вулиці, площі-торговиці, Дітинець із Золотим Током, оці суворі сторожові вежі, нитки валів, оці храми й монастирі, землянки і теремі, скуті льодом Ликва і Дністер були також її власністю, а не тільки власністю князя. Вона перед Колядою мала право про це сказати вголос, і ніхто б з неї не глузував. Предслава вважала себе багатою, бо в стіни градські, мости, сади, будівлі вкраплений труд її роду; тут Соколяни много пота утерли за землю руську. Але перед Колядою вона була ще вільною, могла жити або вмерти, хто б образив її або вдарив — платив би виру. Нині вона ніщо, роба, Лют украв у неї не тільки волю; рабство навіть на отчій землі відбирає в людини вітцівщину. Адже Лют не в'язав її у пута, тільки промовив «ні», і вона, горда Предслава, стихла, знітилася, мовби батогом побита.

А когути піяли...

Хай собі піють. І хай у хмарах жорнує біле мливо зимовий млин. І хай спить у саван спеленаний Галич...

Предслава подибала слідом за Лютом; дибала згорблено, як за покійником, поперед себе бачила лише спину Лютову. Збоку могло здатися, що Лихвар вів її на мотузі.

Галич тим часом розтулював віконниці, відмикав ворота й двері, в Дітинці скрипіли журавці, на яких спускали мости. Вулиці зароїлися гриднями, купцями, боярами, ремісними людьми, іноками. Лют Лихвар не належав до гордих людей, волів вершити справи непомітно: велелюдні майдани й вулиці обминав, до свого обійстя прямував глухими провулками, перед стрічним боярином запобігливо схиляв голову, на простих містечан і оком не кидав. Малі люди, ледь запримітивши його постать, зникали за тинами, бо сьогодні-завтра їх очікувала Предславина доля, і у сховках за тинами одночасно з страхом у волосатих, нечесаних головах зароджувався протест. Предславина

біда викликала не тільки жалість, а й гнів також; гнів тлів, як вологий трут, зціплював кулаки і зуби, в очі наливав студеного блиску. Лют часом у шпаринах тинів помічав студені блискавиці, але до серця їх не брав: не всі блискавиці вибухають громами. До того ж, не числив себе злочинцем: кров людську не проливав, резн брав не більші, ніж встановлені ще князем Володимиром Мономахом київським, і не його вина в тому, що градська чернь не має чим платити борги. Коли ти бідар ниций, то срібла не позичай. Якщо жити не вмієш — здихай, і на моє право, думав Лют, не відкривай писка. Син Чагра відчував, що город ненавидить його люто, рідний отець ненавидить. Але він, Лют, не дівка з пристані, щоб його всі любили. Князя та бояр, теж не дуже люблять, їх бояться, то хай бояться і його, сина Чагрового.

Ланцюг думок обірвався. Позаду, посковзнувшись, впала Предслава. Ждав, щоб підвелася. Ждали цього й малі люди, притаївшись за тинами. Врешті хтось з них підбіг до жінки, за ним підбіг і другий, і третій, і четвертий...

Лют спокійно очікував. Довгий його ніс посинів на морозі, рідка борідка взялася інеєм. Предславу посторцювали на ноги, і Лихвар знову зачовгав чобітьми. Позаду Предслави вулиця вже не була порожньою, як перед тим, у двох-трьох кроках за нею сунула ватага гражан. Сунули вони мовчки, насуплено, хмаровито. На заросших обличчях, замість страху, темніла затятість. Схоже було на те, що торкнувшись Предслави, вони мовби торкнулися вогню або стяга. Або власних ран... Бо гурт більшав, обростав овечими кожухами, вітром підбитими сіряками, вовчими та лисячими шапками-клепанями.

Лют чув, як позаду сопіли, дихали, стугоніли кілька десятків людей. Ляк підгинав Лихвареві коліна. Він винипував поперед себе княжих латників або пішців з градської варти, щоб оборонитися їхніми щитами. Та вулиця попереду бігла порожняком. Лют, нарешті, помітив острів власного дворища. «Лише б дійти додому, острів у мене дубовий, ворота кріпкі. Лише б дійти... Вони, може, не посміють мене рушити, бо це ворохоба, князь Володимирко ворохобу гасить кров'ю. Лише б дійти...»

Мимо вуха свиснула грудка льоду. Лют зіщулився. Друга грудка поцілила в плечі. Третя... О, третьої він не чекав.

Зірвався з копита, як молодий жеребець з княжого табуна, побіг.

Тоді вулиця заревла:

— Бий лихоїмця!!!

Клич, виклекотавшись з грудей, покотився вулицями й майданами, вдарився об стіни церков і боярських теремів.

— Бий!

Затріщали тини. На плечах гойднулося кілля. Морозне повітря густо гомоном.

— Бий!

Це, власне, й не був клич, це радше був стогін, що припучився сукровицею з наболілих грудей. Хоч і не кожен з ворохобників брав купу у Люта, зате майже кожний числився боржником або в боярина, або в купця, або в старійшини братчини.

Осколки льоду, дрючки, груддя мерзлої землі разом з лайкою доганяли Лихваря, він спотикався, петляв, як заєць-страхопуд.

«Лише б добігти...»

Хтось із княжих гридпів заспокоював натовп словом, пробував навести лад мечем, його зірвали з сідла і кинули під ноги.

— Бий!

Хтось з пішців градської варти пробував спинити лавину щитом і... опинився на щиті.

Тривожно заревли роги. Сполохано вдарили церковні дзвони. Здибились мости сторожевих веж, монастирів та боярських дворищ.

У Галичі запахло димом.

Слава тобі, господи... хвіртка. Ще десять кроків до неї, ще п'ять, ще... Не встиг. Дужа рука шарпнула за комір. Опинився віч-на-віч з людьми. Спершу чомусь запримітив розкуйовджені бороди, волохаті брови і зубаті роти. І аж потім — очі. З очей вичитав: «Пощади не жди».

Зсунувся на коліна, повзав по снігу, ловив, як сліпий, чиїсь ноги і скавулів:

— Простіть...

Не слухали. Копали попід ребра. Поки в гурті не крикнули:

— Годі! Вбити його! А гніздо пустити з димом.

Звелися вгору палиці, дрючки і просто кулаки. Однак на Лихваря не впали, бо вихопився з натовпу батько Чагр, бо старий Чагр розпростер над ним руки:

— Почекайте, братове! Встигнете! — пророкотав його бас.— Слово хочу мовити.

— Пріч! — вигулькнув з людської хвилі упот безрідний, життям затравлений.— Виплодка свого в боронь береш? Пріч! Хай стапеться суд! Хай вмре пес! Ти забув, Чагре, скільки сліз виточив твій син з галицьких матерів, скількох пустив по миру...— аж задихнувся упот злістю. І палиці знову звелися угору.

— Правду мовиш, молодику,— викресав слово серед мертвої тиші батько Чагр... викресав поволі, півголосом, глухо.— І ти гадаєш, що я не жадаю його смерті? Бог ми свідок — жадаю.— Натовп слухав уважно, не завжди почуєш від батька вирок рідному синові.— Так, він приносив у ваші хижі лихо — мені приносив сум і сором. Він робив вас убогими — мене сивим і згарьбленим.

— Отче,— лежма тулився до Чагрових ніг Лют.— Бог надніс тебе... порятуй.

Ніхто не звертав уваги на Люта, про нього на хвилю забули, людей збурила Чагрова мука, яку він не ховав від гурту. Її виділи на обличчі старого мужа, мука була кривавою, бо яким би не вдався Лют, а він таки його син.

— А тому, коли волите його вбити, то дайте мені меч.— Чагр простягнув тремтячу долоню.— Або дайте ніж.

Ніхто не простягнув зброї. Людей мовби підмінив. Стриміли приголомшені, отверезілі, передні оступилися назад.

— Дайте! — тремтіла чорна, як помста, Чагрова рука. Він направду був готовий вийняти з сина душу, хоч і знав: мав би гріх непростимий. Та чи не є гріхом сам Лют — гадючий зносок, якого він пустив на світ?

Люди тамували дихання і хилили голови. Хилився гнувся і Чагр. Старів на очах до решти.

— Що ж, коли не жадаєте крові, то най живе,— проказав Чагр.— Най живе — вмерти завжди встигне. Ви його кара — меч на його шию. Най спізнає вашу силу і гнів. А тепер устань, не колінкуй, тут не святі. Віддай краще дошки купні, грамотки... Люди спалять.

Чагр стер з лиця піт. І стерли піт містечани: Чагр розсудив мудро.

— Веди до своїх коробиць.

Лют по-вовчому озирався, уявивши порожнє днище своєї залізом кованої скрині. Вив від розпуки, безсилля, гніву. А все ж хотів жити.

— Ходім...

Скрипнула хвіртка. І тут:

— Гей там, стійте! — впало позаду владно.

Десятки голів повернулись і занімілн. Праворуч і ліворуч смертним перстнем оточила ворохобників сотня гридніе: щит черкався об щит — вигороджено тин. Тин наїжачився списами.

Коли вони встигли?

А вулицями, майданами скакала молодша княжа дружина. З-під кінських копит — курява снігова. Попереду — княжич Ярослав з вуєм своїм одноокпм воєводою Ратибором.

Прокляття!

— Дорогу княжому синові! — гукав здалеку бирич.

Розступилися. Мовби серед кам'яного моноліту прорубали жолоб. Неохоче здерли з голів шапки.

II

Ярослав-княжич був тоді молодим... була це його перша збройна виправа, князем-батьком доручена. І чи не вперше він тоді осягнув силу влади; і це осягнення розпирало груди. Ярослав гоноровпсто під'їхав до хвіртки, здибив свічкою копя і спитав, хто тут чинить ворохобу.

На нього споглядали з-під лобів, переступаючи з ноги на ногу. Дехто з черні простакувато ним любувався, дехто дивився байдуже, а дехто обпікав ворожістю.

Мовчали.

І він мусив повторити запитання. Батько його Володимир потім дорікав, що не по-княжому син повівся, треба було смердючу тую отару гнати на Золотий Тік, а вже там ділити її на винних і правих. Про це також нашіптував вуй Ратибор.

Далі... Далі виповз на очі Лют Лихвар, він встиг витерти запльоване лице, випростався і, певно відчуваючи себе врятованим, знову сильним і недосяжним для черні, тицьнув ратицею у груди старому Чагрові:

— Він, осподине, ворохобить... Каже: «Спаліть дошки купні, грамоти». Карай його.

Дереводіл поточився. Старий дереводіл, мабуть, каявся, що піддався батьківському почуттю.

Ярослав розгубився.

Розгубився, бо вперше дивився у зіниці народові, і вперше, користаючись владою, повинен був розсудити по-правді. Ні, він тоді не думав тільки про якусь вищу справедливість; він мислив, угадуючи наперед, що скаже про

його присуд чорний люд. Був перекопаний: батько Володимир без усяких сумнівів признав би винуватим Чагра, сина Микули, бо нема більшої провини, ніж каламутити чернь проти князя й закону.

Ярослав тримав у руках терези і, сумніваючись та зважуючи, не відав, на чий бік вони перехиляться. Якщо вволити волю Лихвареву, то навіки втратить любов чорного люду... та й подобався йому дереводіл Чагр, котрий на різдвяному пиру не побоявся сказати правду у вічі самому князеві. Знову ж, коли Лихваря зневажить, то зрубає гілку, на якій сидить.

Бог йому поміг, він знайшов рішення просте, аж засміявся від полегші, і його кінь присмирнів, і його гридні кинули мечі в піхви. Натовп теж розпогодився: коли сміється князь, то це добрий знак.

Ярослав сказав:

— Гадав-єм, що тут ворохоба проти держави нашої, а то тільки незгода в роді. Самі й розберіться.

Лют поривався до княжича, він таки випрошував вітцеві кари.

Ярослав знайшов на нього лік:

— Захланність свою, Лихварю, загнуздай і людей поборами не ворохоб. Гридням покаліченим які тебе, пса, в боронь брали, заплати належне по закону.

Лют ухопився за стремено. Волав:

— Милосердя прошу, осподине!

Ярослав, заворожений людськими очима, теплим вітром, який дихав в лице, таки рубав гілля, на якому сидів. Одну пагіль рубав, другу — ростив.

Лют через скупість свою не приймав золотої середини:

— Я до батька-князя піду. Криво судиш.

Це вже була грозьба.

— Ти забув: знає права рука, що робить ліва,— відповів Ярослав нахмурено.

Натовп вибухнув радісно:

— Слава княжичу Ярославу!

О, натовп теж іноді не вгадує золотої середини...

Майдан перед дворищем спорожнів, тільки Лихвар чипів перед хвірткою і дивився, як клали на мари потовчених товпою оружників. Троє їх було. Дякував богові, що лише троє, бо й так збиток великий. А все через Предславу, через три гривни боргу її онука — Лют аж тепер згадав про неї.

Зате Предслава нічого не згадувала, нікого не ждала і на ніщо не сподівалася. Жінка лежала горілиць ген-ген на пагорбі посеред вулиці і на її мертве обличчя зимовий млин труснв біле мливо.

А когути піяли...

III

Прибіг бирич на Лихвареве дворище і звістив:

— Отець Остафій кличе тебе.

Лют аж затерп. Не вгадаєш: на добро, чи на лихо зове княжий печатник. Певно, чорноризцю спала на ум недавня бесіда про солені жерела. Крута була бесіда... Лихвар пробував відпиратися, присягався ранами Христовими, що про жерела йому не відомо, лихі, мовляв, заздрісники наклеп на нього звели.

— Не гніви мене, чоловіче,— мовив святий отець.— Бог мені свідок, що злого тобі не зичу. Таїною ловчого Луки з Вістови ти й так не скористаєшся, адже не на твоїй, а на княжій землі солені ті жерела суть. До того ж донесено мені, що сліди ловчого на твоєму дворищі урвалися.

Лют упав старому до ніг.

— Ось бачиш,— вів далі печатник Остафій.— Нема нічого тайного, котре не стало б явним. Та не в цьому річ. Ми з князем надумали: тобі варниці ставити на жерелах. Муж ти багатий, діло поведеш розумно. Будеш варити сіль князеві і сам без прибутку не зостанешся: десяту пайку чесно в мошну покладеш. Отже, думай, Люте, і дай волю устам. Інакше — розтулю їх розпеченим залізом.

Лихвар не довго затинався. Хіба дурний обирати залізо? Про ловчого, щоправда, промовчав, далебі, отець-печатник ним не дуже цікавився, а вивідане у ловчого як на сповіді виклав.

Може, поспішив? Чи, мо', передумав чорноризець з тією десятиною?

Ні живий ні мертвий переступив Лют поріг писчої палати, в якій завше серед сувоїв грамот та стовпців книг трудився отець Остафій.

І, видно, прочитав княжий печатник переляк на Лютовому обличчі, бо пустив смішинку у сиву бороду і сказав заспокійливо:

— Князеві припав до серця наш ряд з тобою, сину Чагра. Завтра готуйся зі мною у мандри до витоків Золотої Бистриці. Подивимося... Князь велів з весни варниці класти. Опісля й грамоту дам.

У Люта потепліла душа. Цмокнув у зморшчену десницю старця.

А вночі примарився йому сон. Начебто печатник напуває його сировицею: черпає старий полоником солену рапу з криниці і ллє у рот. Ще й приговорює:

— Пий на здоров'ячко, Чагрів сину.

У студеній купелі прокинувся Лют. Ледве віддихався від страшного видіння.

— Спаси, господи, й помилуй від участі такої,— хрестився набожно.

У ложницю крізь щілини у вікопницях протікали пасма місячного сяйва. Одне з них розточилось кужіллю на обличчі Доброніги, що спала поруч. Лют стирав з чола краплини студеної роси і заздрив жоні, її глибокому і тихому снові. Доброніту не обходили його страхи, й на постелі вона була відчуженою.

Почувався нещасним, самотнім. У пам'яті спливли недавні слова батька Чагра, коли той просив у зворохобленіх галичан меча або сулиці, щоб проткнути Лютові груди. Потім пригадав вчорашню бесіду з Доброніготою. Вона призналася, що понесла дитя. З радості великої підстрибнув, обхопив жону ручищами, підніс до сволока. Цілував її пристрасно, щиро, палкіше, ніж у першу ніч, коли привів жону до ложниці. Доброніга не пручалась, терпіла мовчки пестощі, але цілунки його бридливо витирала. Лют пополотнів од образи, сльози і гнів каменіли в грудях. Ех, вхопити б ремінний бич та... Та стримався, змовчав. Адже його сім'я прийнялося в її лоні, і це, врешті, найголовніше. Вона народить йому сина, виплекає своїм молоком, випестує своїми долонями, і корінь Лютів не всохне на Галичі, буде кому передати статки. Для цього, власне, брав Доброніту в Дмитра Ткальця.

Він розкрив білчачу ковдру і попасав зором по її оголених стегнах. У сутінках при місячному світлі жіноче тіло по-особливому вабило, Люта негадано залила хвиля ніжності й млості, він потягнувся до Доброніги, торкнувся тремтливою долонею її живота.

— Ти спиш?

Жінка сонно кліпнула очима, личко їй спотворила гримаса відрази. На Люта мовби вилили коновку води. Перед

хвилею віддав би половину статку, аби лише жона любила без примусу, аби пригорнула до маленьких гострих грудей, аби шукала губами його губи. Хвиля минулася, нема їй вороття. Шал любовний спав, спопелів. Лют сів на постелі і засміявся. Сміявся Лихвар з власного хмелю, з власної жалості, з Доброніги, з батька свого Чагра. Він знову був самим собою, наперед радіючи, що батько Чагр колись таки дочекається синової помсти... на Добронізі він уже помстився, бо носить дитя від нього.

Та цур і пек абищицям, не ними голову туманити, завтра торується путь до витоків бистрицьких. Коби лише правду мовив Лука з Вістови. Варто б з ним, якщо живий, іще раз побалакати...

Лют звісив ноги через побічницю. Місячні промені відквітли, погасли і ложницю заснувала пітьма. Доброніга чула, як сміявся чоловік, але й бровою не моргнула, вдаючи, що спить. Ждала, що зараз, як і кожної ночі відтоді, коли назвав жоною, грубо домагатиметься її любові. Вона згодна терпіти образи і дорікання, готова нести на плечах ваготу домашньої роботи, хай би навіть бив її люто, до смерті, тільки б не клав поруч з собою в ложе. Тільки б не клав... Бо колись вона покладе під подушку ніж. З розпуки. Та й чому б, справді, не покластн? Вибере слушну часину і... Господи, які страшні думки посилаєш, які страшні замисли. Господи, пощо сотворив ня для муки, пощо обділив, не дав щастя і радості. Адже я, при батькові будучи, готувалася жити радісно... готувалася, бо не могла виворожити собі долю, не могла передбачити, що скнітиму в теремі нелюба. Ох, батьку мій Дмитре, певно, в корсті-домовині перевертаєшся, споглядаючи недолю свого чада коханого. Бачиш нинішню ніч, бачиш Люта, що в білій сорочці, схожий на видиво цвинтарне, завмер біля постелі і ловить вухом мій подих, прислухаючись, чи сплю.

Хай ловить... Я й не ворухнуся, дихатиму глибоко, як уві сні, бодай нині не зачепить.

Лихвар же про кохання не мав гадки, напнув на ноги копитця, одягнув кожуха, крадькома, мов злодій з чужої комори, шмигнув до стравниці.

Доброніга мислено перехрестилася і, на диво,— ткала думки про радість, малювала тую радість яскравою, сліпучою і теплою, як сонце. Сонце встає щоранку із-за галицьких горбів помимо жадання людського, а радість, кажуть, і щастя людина добуває сама, як добуває, приміром,

вогонь. Було б велике жадання, сухий трут і кресало. Невже для щастя потрібні лише кресало і трут?

А як же — бог? Без його волі і волосинка не впаде з голови. Да ўбоїться жона мужа... жона... мужа... жона — роба свого осподина. Гріх... А коли нема моці більше терпіти? А коли...

Доброніга нечутно звелася з постелі, цікавість жіноча додала їй відваги, і припала до дверей. Крізь шпаринку, не дихаючи, стежила за мужем, котрий навіщось запалював свічу... запалював і оглядався, мовби відчуваючи на собі жінчині очі.

Страх кликав її на ложе, страх пашіптував: «Живи, як живеться, не ти перша з нелюбом караєшся, не ти й остання. Така уготована жінці доля, доля ж не підкова, її не перекуєш».

Лют тим часом вийшов з стравниці і почовгав у довгих сінях: човг-човг. Тепер уже не остерігався, упевнившись, мабуть, що спить Доброніга... і спить у яслах стаєнних старий глухий конюх. Хіба міг запідозрити, що жона, заштуркана, смиренна, нишком нипала слідом. Нишком-пишком... під ногою не озветься половиця... Була Доброніга тінню, була синицею боязкою, і була іншою, ніж учора, якась новизна володіла нею, новизна вродилася від несподіваного жадання дістати трут і кресало.

Де ж тії кресало і трут сховані? Може, в потаємному сховку? Мусить у теремі бути потаємний сховок, у ньому Лют тримав своє злото. О, якби вона допалася до заповітної коробиці, не брала б ні гривен, ні кун, розірвала б лише грамотку батька Дмитра Ткальця, грамотка зв'язала Доброніжині крила; розірвала б грамотку і пустила б з вітрами, утопила б у синьому Дністрі. І стала б вільною, як птаха піднебесна, і змогла б полетіти на всі чотири сторони білого світу.

А шлюбне таїнство, ще один ланцюг, котрим зв'язала її з Лихварем свята церква? Що мовив би єпископ галицький? Мовив би: «Гріх учинила ти, доню. Те, що зв'язане на небесі, на землі не розв'яжеш. Ти ж по своїй волі стала під вінець з сином Чагра, і заприсягалася при свідках бути йому жоною до смерті».

— Святий отче,— прошептала Доброніга, мовби сповідалася перед єпископом,— ти ж бо знаєш, що рятувала-м від ганьби і боргів батька свого, Дмитра. Отже, рота моя була кривою, це на небі бачили.

П-с-с, Доброніго, тихо, бо, здається, Лют зачув твій шепіт, ось гляди: свічу підняв високо. Обернувся в слух. Не дай біг тебе запримітить.

Великий терем у Лихваря Люта, несогірше боярського: внизу чотири хоромини, над ними — верхні дві світлички. До задньої стіни туляться кліті господарські, під усім будинком — підкліті. Не перший день живе у теремі Ткальцева доня, але чи могло їй приснитися, що в пивниці — підкліті за високим солом'яним коробом таяться непомітні в півросту мужа дверцята, залізом ковані? Тепер бачила їх виразно. Лют відсунув короб і, поклавши свічу на підмурок, дзвонив ключами, відчиняючи в дверцятах крихітну, як долоня, кватирку.

Навіть на кватирці колодиця...

Тепер можна щезнути, чимдуж вернутися в ложницю, тепер вивідала, у якому місці лежать трут і кресало. Завтра, коли Лют поїде до бистрицьких витоків, вона...

Завтра...

Серце билося гулко, зуб не потрапляв на зуб. Чи від збудження? Чи від студені? Чи від страху?

Завтра...

Тут Лихвар сполохав її мислі, ударивши кулаком у дверцята.

— Гей ти! — наповнив гуком кам'яне склепіння.— Живий іще?

Припав вухом до загратованої кватирки.

В глибині кам'яного мішка, десь на самому його дні, обізвалася криком чиясь душа; в тому крикові трепетав страх, мольба, сльози. Хтось несамовито гатив по дубі дверцят... чиїсь скрючені пальці вхопилися за грати.

— Однако не досягнеш,— посмішковувався Лихвар.— Ти ліпше скажи... чи правду мовив про соляні жерела. Тобі ж, Луко, байдуже, бо й так згинеш.

Доброніга затулила вуха, а губи прикусила.

...Коли ж Лют вернувся у ложницю, то застав жону на постелі. Не запримітив у пітьмі її закущених губ, щоб не пробуравився з душі стогін, щоб мимоволі не вихопилося: «Хто той Лука, якого неволиш, чоловіче, в підкліті?»

Спала — не спала, марились скрючені на гратах пальці... марилось гупання кулаків об дубові двері... марився крик утробний; крик марився чомусь гарячим, як скрес блискавиці.

До самого досвідку гойдалася Доброніга в задушливій імлі, а коли прокинулася, то Лют квапно заповняв суму харчами. На дверях чекав княжий бирич, який підганяв Люта, бо коні запряжені в залубні, отець-печатник жде.

Обоз княжого печатника ще не переїхав галицьку митну рогатку, як віконниці Лихваревого терема хляпнули об стіни. Доброніга, правда, не уявляла, що буде робити. Але ж повинна щось робити... При світлі ранку, біломорозяного і чистого, жінка сумнівалася в тому, що пережила вночі. Можливо, наснилось їй і стеження за чоловіком, і низенькі дверцята за солом'яним коробом? Але той крик... той крик був наяву, був і живе, дзвонить дотепер у її вухах, волає на допомогу.

Ех, коби наснилося...

Якщо б тільки наснилося, то не потребувала б щось вирішувати, на щось зважуватися. Запалила б у печі, тепло домашнього вогнища дало б відчуття затишку і спокою. Потім сіла б до столу. Що більше людині треба?

Людині, а чи робі?

Вдарена цією думкою, побігла до підкліті і відсунула короб. Нині за дубовими дверцятами — тиша. Доброніга злегка постукала. З глибини обізвався голос, той самий, вчорашній. Що ж чинити? Як допомогти тому, що мучиться за дверима? І чи треба допомогти?

Хто він?

А якби... якби сокирою? Дверцята міцні, та повинно ж дерево піддатися криці. Ну добре, піддасться, а потім що? Чекати тут Люта? Чи звільнити в'язня й самій теж втекти в дикі пущі, в яруги, в глухі займанки.

Воля...

— «А дитина, Доброніго. Буде ж дитя у тебе».

«Буде. Хіба винне дитя, що батько його покруч. Та на дідька ясного нам такого тата. Втечу».

Як ясно і легко на серці.

«Втечу».

Метнулася по східцях уверх. Гасала по хоромах, шукаючи сокири.

— Почекай, Луко, почекай, голубе. Зараз будеш вільний, як олень у лісі, як птах під хмарою,— приговорювала Доброніга, мовби в'язень міг її голос зачути.— Почекай,— і замахнулася сокирою. Залізо відскочило від старого дуба, зосталась на лезі зазубрина. Це огнівило Доброніту. Удари сипались один за одним, підземелля гуло, піт заливав жінці вид. Доброніга, цього не помічаючи, люто і вперто гризла сокирою двері.

Сокира лупала дуб по трісочці, колола, розщеплювала, зубрячись об ковані штаби. В'язень, очевидно, здогадався, що до нього добувається несподіваний рятунок, і з свого боку теж бив у двері кулаками. Зуспляя його були марними, але Доброніга чула його нетерпляче трепетання і це додавало сили.

Хто рахував, який ромейський клепендр відчислював піщинки часу від тієї хвилини, коли вибухнув у підкліті перший удар сокирою.

Впали, нарешті, двері.

Полум'я світильника вихопило з пітьми постать, що обома руками трималася одвірка. Доброніга присвітила йому в очі, котрі жевріли радісно і дико, як вуглинки на дні глибокого студеня. Далі жінка ковзнула поглядом по його білій, як молоко, чуприні, відрослій бороді. Запримітила також, що одежина на ньому пошматована, що голі ноги струпились язвами.

— Скільки тобі літ, чоловіче? — навіщось спитала.

Лука дихав глибоко і часто, пив і не міг напитися волі. Про що вона питає? Про мої весни? Хіба пам'ятаю, скільки весен прожив на світі? Мабуть, цілу тисячу або й більше, бо дуже втомився-м.

— Чуєш, душенько добра,— заговорив згодом, коли віддихався,— а у тій ямі табуни щурів. Я один проти них. Вони підкрадалися до мене, як коти. Гаразд, що ломаку намацав. Відбився. Але скоро б...

Доброніга з острахом глипнула в чорну пащу підземелля. Лука заплющив повіки, уявляючи, мабуть, свою смерть. Раптом здригнувся, гейби рильця щурів знову торкнулися його покусаних ніг, і кинувся притьмом до східців.

— Куди ти, дурний,— сварилася Доброніга, наздоганяючи Луку.— Тепер уже не бійся.

Він сів зморено на приступці.

— А я й не боюсь. У темниці вмирав каждохвилево. Ніякої смерті не страшуся: ні смерті од звіра дикого, ні од меча, ні од рогатини, ні од болесті. Тільки цієї...— ловчий з Вістової не доказав. Доброніжина долоня мимоволі простягнулася до його розпатланої посивілої чуприни.

Жінці аж подих перехопило, ніжність, жаль лилися їй у душу.

І відчула Доброніга на своїй долоні кресало і трут.

IV

Яр-пора розковувалася...

У тисменицькому пралісі ще спинють тужливо сніги, ще ночами морозко видзвонює срібними підківками, ще дерева стоять закоцяблі і сонні. Боян однак видить: колесо на небі побільшало і почервоніло, небавом колесо перемеле сніги на воду, вмиє нею землю, воскресить соки в деревах, обігріє корінці трав.

Дзінь-дзінь...

Кує Ярило яр-пору, від його горна теплий дух лине, Боян, що сидить у кожусі на призьбі перед хижею, теплий дух ловить обличчям і руками. Зрідка з-під вій кидає позір то на Івана, що вимахує сокирою у дровітні, готуючи дрова для вогнища, то на Любану, що розвішує на корчах верети з лежанок і шкури ведмежі, аби провітрились. Мовби обоє вони зайняті пильною роботою, а проте не сховалося від Бояна, що отрок крадькома і гейби випадково зиркає у бік Любани. Дівчина й собі пострілює па нього очима.

Невидимі, потаємні нитки прядуться між молодими, давно це помітив батько Боян.

Чи розірвати ці нитки?

Чи прядива щонайбільше настарати?

Іванко Русин давно поправився після тієї страшної пригоди з вовками, міг би й розпрощатися з своїми добродіями і рушити в Галич або ще куди. Бо тривожить він Любану речами про Грецію пишну, про города і весі, про великий світ, що стелиться за стіною тисменицького пралісу. Дівка вухо гострить: цікаво і звабно.

«Йшов би, Іванку, пріч у свій великий світ, ми з Любаною тут зостанемось. Знаю той світ...»

Та якби Іванів відхід поміг. Ніби Любана без Івана не вимацувала з праліса стежок? Інша річ, коли б Русин тут залишився та посів би місце Боянове. Як зачарувати його пралісом? Чим прив'язати? Тоді Боян з легким серцем міг би зійти на вогнище, як настане час, і полетіти до предків.

То хай прядуться нитки?

...Яр-пора розковувалася.

Любана ще торішнього літа заходилась топтати стежку в чужий світ. Він починався з весі смердів, з Братишан. Весь, щоправда, далеко від лісу, посеред чистого поля. Любана кілька днів підряд, це Боян помітив, бігала на узлісся і зазирала в незнайоме вікно.

О боги, яке воно широке і ясне!

Стояла за калиновим кущем і, мов сарна, боязливо й сторожко пасла очима розлоге поле. А на тому полі в жнитах дівки поблискували серпами-місяцями, а на тому полі ратаї дзвонили косами, а на тому полі копи звіздилися.

На тому полі пахло свіжим хлібом.

Поривалась, аж тремтіла уся, до дівок, до косарів. До хліба.

Та з місця не рушала. Незнаний світ лякав. Лякав і кликав, манив, обіцяючи золоті гори.

Восени, коли ліс убрався в багрянець, вона таки зважилася. Старий Боян, що стежив за донькою, мало не гукнув, щоби вернулася, бо гори тільки здалека золоті. Однак замовчав. Навіщо зупиняти? Не піде сьогодні — піде завтра.

Любана, тим часом, правцювала полем. Статечні смерди, що оралами краяли поруділі стернища, випрямляли спини, на хвильку зупиняли волів і з-під козирків долонь ворили вслід Любані; отроки кидали в оставу коси, милуючись її тоненькою постаттю і розплетеним волоссям, що маяло на вітрі сонячною хвилею.

Чужий світ стрічав дівчину привітно.

Любана всміхалася ратаям, косарям, скибам і сонцю; і, видно, в її очах, у бровах, у кожній рисочці обличчя було ціле море наївної цікавості, ясної доброти, бо ніхто з смердів не зронив про доньку Бояна Зелейника осуджуючого слова. Жінки, які на купах каміння, зібраного на загонах, годували дітвору, не ховали, як звичайно перед сторонським оком, ані своїх білих персів, ані немовлят. Навпаки, вони пам'ятали добро, яке творив старий Боян, проганяючи хворощі й смерть від мужів та худобини, і жадали, аби його донька, що так несподівано вигулькнула з пралісу, бодай доторкнулася їхніх чад — простягували їй сповиточки.

Може, дівка перейняла від батька чари, слово завітне для росту, для здоров'я, для краси?

Любана ніжно, як, бувало, сліпих зайчат, тулила сповиточки до грудей, і в дівочих грудях сколихувалась незбагненна й тривожна солодка млость.

Під весею біля першої хижі здибав її отрок. Як у казці.

— Ти хто? — спитав отрок зачудовано, бо таких великих синіх очей і такої білозубої усмішки, і таких соковитих, мовби щойно калиною побарвлених, губ зроду не бачив.

— Я — Любана, донька Боянова,— відповіла сміливо.— Чув, може?

Кивнув головою. Аякже, він наслухався і про скусного в лікуванні Бояна, і про його золотокосу доню. Але щоб вона була такою... такою мальованою, то й гадки не мав.

— А мене Степанцем звуть, сином Трояна,— врешті опам'ятався.

Він їй сподобався. Був високий і стрункий, як спис. Чорне волосся, перев'язане збляклою стрічкою, щоб не спадало на очі, синіло, мов вороняче крило.

— Ти — як боярин,— посміхнулась.

— Якраз вгадала.— І потупив вид. Згадав, що ногавиці на ньому, зшиті з товстини, латані-перелатані, сорочиця на плечах чорна, як земля, бо руки в матері стали кволими, праника не втримають.— Ти хіба боярина шукаєш?

Щось дуже чисте, як весняний струмок, щось дуже палке, як дубова полумінь, нове і незбагненне затопило її душу. І звідки воно припливло до неї? Якими ріками і з яких країв? Як ВОНО називається? Батько про це почуття ніколи не говорив. Торочив про богів та про війни, вчив пізнавати глибини лісової таїни. А про ЦЕ мовчав. Може, ЦЕ зветься ДІВОЦТВОМ? А може, дарунком доброї Лади, га?

— Ні,— заперечила.— Я шукаю тебе.

— Мене? — Степанець оторопів.— Давно?

— Не знаю,— засоромилася.

Взяв її за руку.

— Давно шукаєш? — допитувався.

Мовчала. А згодом:

— Покажи мені своє життя.

Він, певно, мав роботи по вуха, але хіба робота — заєць? Не втече. Що означає якась робота, навіть найпильніша, супроти дівчини, котра прийшла з юнацьких снів. Він ще тримав її загорілу долоньку в своїй розплескапій чепігами, заступом і ціпом долонищі, дівчина й не пробувала звільнитися, в його долонищах билося серце.

«Може, паправду мене шукала?» — тішився.

Хотів, щоб шукала.

Того дня Степанець, син Троянів, показав Любані свою хижу. Вона не дуже відрізнялася від лісової оселі її батька: така ж присадкувата і задимлена, по вікно закопана в землю. Але гострою косою, що висіла на кізлі, оралом і ціпом дівчина зацікавилася. Небачені досі речі пахли новизною. Вона гладила сухореброго старого вола, що попасав на дворищі, і все поглядала на Степанця.

Потім водив її весею, що розсіялася обабіч Уняви. Через срібну змійку Уняви-ріки перестрибували, вигнувши спини, вербові кладки. Хижки, як старі гриби під папороттю, ховалися в тінях лип і дубів. Мацюпісінькі вікна, затягнуті міхурами, біліли, як очі сліпців. На призьбах, опершись на палиці, вигрівалися діди. Їх онучата, розтелепані, нечесані, верхи на прутах гарцювали посеред лопухів.

Вже повечоріло, коли Степанець привів Любану до калинового куща на узліссі. Далі не пішов. Ліс кутався в чорне корзно, хлопець чув од матері, що під чорним корзном плодяться біси, русалки, шелестіні.

— Ти не боїшся? — спитав Любану.

— Кого?

— Лісових духів.

— Ні, я ж лісовичка.— Посмішка торкнулася її повних губ. Тепер, у сутінках, була ще краснішою. Золоте волосся темніло, як стара бронза. Він зірвав кетяг калини і закосичив їй голівку.

— Може, ти направду лісовичка... Шелестінь, що манить отроків цілунками і білим тілом? І вони, засліплені коханням, як сновиди, йдуть за нею. Йдуть, поки блуд їх не вчепиться. Ліс жорстокий.

Вона ніколи не думала, що ліс жорстокий.

— Ти його не знаєш, Степанцю. Ліс добрий. Ось підожди, я тобі колись покажу зелене царство. Там див, мов у казці.

— Коли?

— Ліс найкращий яр-порою.

— Ой, довго ждати,— зітхнув.— Завтра прийдеш?

Не відповіла. Може, не чула запитання, прислухаючись до вечорового гомону, що долітав з весі?

— Прийди, ладо,— просив.— Сюди, під калину. Як сонце сяде. Буду чекати.

— Прийду,— пообіцяла.— А тепер прощай, Степанцю. Батько виглядає.

Ступила крок.

— Почекай.— Степанець хапливо притис Любану до грудей і припав спраглими губами до її губ; дівочі губи пахли прохолодою польової криниченки, і були дівочі губи терпкі, як сік зеленого жита.

Рятуйте, боги!

Дівчина якусь мить не боронилася, вогонь Лади обпалив її, пробудив неясне жадання. Оксамитове небо впало на землю.

Що це?

Мить була короткою, як спалах меча. Очі сипнули пригорщу іскор, тверді кулачки вдарили Степанця в груди. Він не відчував болю, перший раз у житті пив хмільне любовне пиво.

— Пусти!

І таки вирвалась. Стрибнула в кущі, зникла. Лише шелест за нею... лише вітер.

V

Батько Боян не випитував, куди блукала. Куняв на пеньку біля вогнища і думав, що світ рататв зманив у нього доньку. Нічого не вдієш, така доля у довговолосих, їх завжди хтось зманює, вони гості біля родинної ватри. Тільки жадав би знати, що пожиточного вподобала донька у світі рататв? Від сходу і до заходу сонця роботу важку, як жорновий камінь? Хвороби? Смерті? Череватих жон, що родять у муках щороку? Боярські побори? Прощання жон з мужами, коли князь кличе на брань?

Вона, звичайно, усього за один день не помітила й, може, ніколи не схоче помітити, може, чари лісу слабші від чарів рольної землі, хто знає? Як їй пояснити, що орало і дарує життя і відбирає життя? Зрештою, не треба. Хай станеться, що має статися. Цього, видно, жадають боги.

Любана, не здогадуючись про батькові думи, пригорнулася до старого, поклала голову на коліна. Колись, малою будучи, любила отак засинати, він заколисував її безконечними казками.

Час казок минувся. Не вернеш...

— Ти бачив колись Ладу? — спитала раптово.

Стрішки його навислих брів полізли угору.

— Ні. А що?

— Нічого,— зашарілась.

— Я бачив лише Перуна, як і ти. А Лада, переповідають, була доброю і плодючою, як мати земля. Те, що Перун знищував громами і кривавими січами, вона кожної ярової пори обновляла і примножувала. Її дерев'яна подоба стояла на требищі, там...— старий показав на двері.

Там...

Любана пам'ятала місце, де було предковічне требище. В давнину предки обкопали требище глибоким ровом і обнесли дубовим окіллям — від ворога богів стерегли. Тепер рови згладилися, лісове коріння, дощі та кроти зробили своє діло: на священному місці пнуться до хмар дерева мужів — дуби, яких Боян не пам'ятає молодими. Ніхто сьогодні не покаже, де жили предковічні боги, на яких трималася Русь.

А було... Кожен вибирав собі бога до вподоби. До Перуна приходили вої і просили звитяги на браннопу полі. Діви несли вінки Ладі. Пастухи, торговії люди, гуслярі, напували козячою кров'ю Велеса. Цей бог мав людське обличчя, роги й ратиці, як у цапа. Смішний був Велес і добрий. А потім... Ти відаєш, що скоїлося потім?

Боян повідав про це Любані не раз. Прийшли християни, князя Володимира — Ясного Сонця гридні, збурили требище: повалили окілля, богів же грізних і добрих кинули у вогнище. Тоді далекий пращур Бояна потайно виніс з полум'я Перуна, і з того часу найстарший у роді мусив вікувати в лісі: пильнував старожитнього бога. Такий заповіт передавався від покоління до покоління і ніхто не зважувався ослухатись. Боян був останній із сторожів.

Боян не тішив себе думкою, що після того, коли піде у Вірій, його варту заступить Любана. Де бачено, щоб Перуна оберігало кволе дівча, дарма що Боян навчив дівку стріляти з рожанця. Її стріла не знає промаху. Орудує вона також рогатиною. Один меч для дівочої руки заважкий. Але Перун не любить дівок, він кохається у воях. Інша справа, коли б у Бояна народився син, тоді рід не перевівся б, його сім'я дало б брость, мав би Перун оборонця.

Батько зітхнув. Любана гадала, що він печалиться долею старих богів. Розраджувала:

— Хто відає, може, боги, як люди, народжуються і вмирають? Ти сам говорив: ще прадіди позабували Сварога,

а колись він жив у кожному листочку і билинці, перо не посміло випасти з крила птаха без його волі. А ще перед Сварогом був Пан.

— Їх змінив Даждьбог.

— Даждьбога скинув Христос. Виджу, що в богів людські долі — ніхто з них не вічний.

— Помовч! — розсердився Боян. Йому не сподобалася дольчина мова. Ой, замало посіяв їй у душу трепету й покори перед незвіданими силами. Гнівався за це на себе. Міркував, що завтра же, як вмиється росицею Хорс, поведе Любану до заповітного дупла, хай дівка зазирне у порожні очниці Перупа, хай поселиться в її серці чорний страх — віра без страху немислима.

На самому споді його душі, в попелі прожитих днів, разом з гнівом Любанині слова роздули, як маленьку жаринку, сумнів: а чи не задарма перевівся його рід отут, у пралісі над Упявою-річкою? Може, Даждьбог перейняв подобу Христа? Бо що змінилося з того часу, як русичі увірували в Ісуса? Правда, новий бог, позичений у гречинів, прийшов з хрестом, але, о предки, як цей хрест схожий на Перунів меч.

Думка, мов птаха легкокрила, могла б долетіти до заборонені межі, а Боян уже застарий для того, щоб ламати звичне. То хай все зостається по-давньому. І він обрізав мислям крила. Мусив їх обрізати, бо вогнище в хижі рапом засичало, в Боянове лице пирснув сніп іскор. Боги й опікуни домашнього вогнища Цур і Пек нагадували про себе. Боян, як молодик, схопився з пенька, па в'язаночку зілля-дивини капнув дикого меду і кинув жертву вогневі. В хижі запахло лісовою галявиною, ватра притихла. Боян зачерпнув у жмені синього диму, дихав ним, умився димом, як водою. Очищався.

— А знаєш, Любано,— промовив, коли настав спокій у його серці,— християни не відали, що чинили. Ніби можна спалити вогнем богів? Боги згоріли, димом увійшли у людське серце й там живуть понині.

— І Лада теж?

— Теж. Кожен отрок у пору змужніння виповнюється тугою за Ладою. Він не їсть і не спить, сохне, як дерево, що розщеплене списом Перуна, аж поки не приходить до нього Лада в образі діви.

— В тебе, отче, була своя лада?

— Аякже. Твоя матір.

Він не любив оповідати про матір. Уже зрілим мужем

умикнув її по-вовчому далеко звідси, в гірській оселі. Три дні лежав Боян у кущах поблизу криниці, гірські духи насилали на нього студінь і сльоту, мучив його голод, а він лежав і підглядав, як дівки приходили до криниці брати воду. Жодна з них не западала в серце, тільки третього дня побачив її, маленьку, як сопник вівса, і таку ж золотисту, як сопники вівса. І Боян накрив дівчину корзном.

Вона тужила за своїми горами і в'янула. Боян напував її відваром зілля, загортав у ведмежі хутра, несміливо цілував золоті коси, прикладав вухо до жінчиного живота — чекав сина. Вона народила дочку і вмерла.

— Я теж стану чиєюсь ладою, правда? — обізвалася Любана.

Вона появилася в Бояновій хаті саме в полудне, коли старий з донькою сиділи за столом. Густий запах вареної оленини ударив їй у ніздрі. Згадала, що нині не мала в роті ні рісочки.

— Сідай полуднувати,— припросив Боян і показав на пеньок побіч себе. Жінка з порога не рушилася, трималась обома руками за одвірок і відхлипувала втому. Була, як жердина, суха, головою сягала стелі. Очі її — щілинки під капшуками набряклих вій, насторожено стрибали по чорних стінах. Губи запишила затято. Віяло від неї суворістю і рішучістю.

— Та присядьте хоч,— зжалілася Любана.— Перепочиньте.

Жінка не поворухнулася, і Боян мусив квапитися з полуденком. Правду кажучи, не сподобалась йому гостя. До нього зчаста навідувались за поміччю, бо ж не пусто звався Зелейником, люди просили зцілення просто і щиро, а ця насупилася, мовби прийшла витребовувати борги.

— То чого хочеш від мене? Яка слабість тебе точить? — питав старий, витираючи масні пальці об ногавиці.

— Нічого не хочу,— неприязно відказала гостя.— Прошу тя одне: най твої чари злі, бісівські, не спадуть ні на мене, ні на мою дитину?

Про що вона торочить?

— Не вмію я чарувати, жоно. Знаю цілющу силу зілля — і все... Тому не втямлю твоєї мови.

— Ще раз тя прошу: заречися, що не вчиниш мені й моїй дитині зла своєю ворожбою.

— Зарікаюся,— стиснув плечима Боян.

— Тепер слухай,— оживилася. На її темному, як дубова кора, обличчі виступив рум'янець.— Я — мати Степанцева. Ти, певно, не чув про нього... а донька твоя...

Любана, що годувала Убийвовка, враз спалахнула. Мати Степанцева? Оця стара непривітна жінка — його мати? Чого вона тут? Щось сталося зо Степанцем?

Хотіла кинутися до старої.

Жінчин погляд, презирливий, холодний погасив Любанин порив, прикував до місця.

— Я теж знаю твого Степанця,— промовив Боян.

— Він уже був тут?

— Ні. На узліссі видів-м.

— Якщо видів — тим ліпше. Я прибилась у ці вертепи дикі тобі сказати, аби-с дівку тримав на припоні, аби не відьмувала та мені сина не баламутила.

Любана блідла. Боян звісив голову на груди.

— А може, вони люблятся, жоно? — спитав згодом.

Степанцева мама засміялася. Любані здалося, що вона впала-таки, у вербу дуплаву перекинувшись, в каламуть... впала під ноги цій жінці. І вона котить по ній... котить скрипучу колісницю.

— Дурниці мовиш, Зелейнику. Зачула телиця бика. Оце і є любов?

Боян сіпнувся, палицею стукнув об землю.

— Чиста моя Любана! — крикнув.

Сунув на гостю хмарою, лютий і ображений. Вона було замірилася відрізати йому погостріше, та спам'яталася під його ненависним поглядом. Тулилася, плоска й суха, до одвірка.

— Вибач мені, Зелейнику,— пролепетала врешті.— Мама я... про дитину турбуюсь. Одне відаю: не пара твоя донька Степанцеві.

Любана лежала вербою у твані, важка колісниця краяла їй голову.

«Чому, мамо, не пара? Чи личко в мене не красне, чи очі маю не сині, чи не вмію я шити-прясти, чи синів йому не народжу?»

Але тільки одне слово видавила:

— Чому?

— Бо так. Лісова ти дівчина, до роботи ратайської не привчена.— Тепер Степанцева мати не виглядала на сувору та горделиву, тепер вона благала, благання гнуло жінку донизу, зволожувало слізьми очі.

— Відступись від нього, дитино,— хапала Любану за руки,— відступись! Не буде у вас щастя. Брати старші Степанцеві кажуть: не жадаємо мати в роду лісову відьму. Уб'ють тебе.

Коли б гостя кричала, коли б, як спершу, цідила слова крізь зуби, то Любана, давши волю язикові, не зоставила б на ній живого місця. Бо вже видобулася дівчина з-під скрипучої колісниці, і вже верба зазеленіла. Але Степанцева мати просила...

— Не бійся,— сказала Любана.— Нікого не силую брати мене за невістку.

І таки не силувала. Бо хіба просила в Степанця цілунку? Бо хіба думала стати його жоною? Згодом, може, подумала б... красний Степанець... Та коли так, то...

— Перекажіть синові, що 'го не потребую. Най свою з весі бере, братів слухаючи. І пай у пралісі не шукає стежок, бо вовками затравлю, в чигорах занапащу.

— Господи помилуй,— хрестилася Степанцева мати. Певно, вірила, що Боянова дівка готова погрози здійснити.

— Ідіть пріч,— кивнула Любана на двері.— Ідіть.

І стара, втішена й налякана, почимчикувала.

Сміялась їй услід Любана.

Сміялась, а серце боліло, і в очах бриніли сльози.

«Отакий ти, Степанцю, га? Маму прислав. А мовив: ладо».

Уткнулася лицем у батькові коліна, плечі тремтіли від плачу. Боян не сушив дівочих сліз; Боян гладив їй коси і хвалив:

— Гаразд їй відповіла. Ми вбогі — та горді. Це тобі на пам'ятку про ТОЙ світ.

«Ох, Степанку, Степанчику...»

Ще довго їй снився Степанець, син Троянів.

Кожної ночі марилося, що доганяє його, біжить, а він мовби й не чує її крику, не обертається і не призупиняється.

Все йде та йде...

І все меншає, дрібніє його постать, губиться у мряці. Поки зовсім не розтанула. Навіть ім'я його заросло мохом. Один рубець лишився.

А тоді з білих снігів народився Іванко Русин.

Прядуться між молодятами невидимі нитки.
Прядуться...

Боян, щоб уберегти доню від нових розчарувань, дочекавшись, поки вона зайшла до хижі, пошкандибав до дровітні та оповів Русину історію з Степанцем.

— Видно, батьку Бояне, так повинно було статися,— відповів загадково Іван Русин.

В тисменицькому пралісі яр-пора розковується.

ГЛАВА ВОСЬМА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Вість про приїзд до Тисмениці галицького князя, який збирається полювати звіра в навкружних пущах, сорокою перелетіла високі стіни дворища Данила Калитича, розтеклася по його хоромах, проникла навіть між дубові клі-ті-комори, хижки та землянки для челяді, шопи-чинбарні, в яких робітні люди — вільні, закупи й роби солили, вимочували, шкребли й вичиняли руно — коштовні хутра, а також виминали овчину на кожухи, дубили волову шкіру на підошви.

Нікого ця вість ані не обігріла, ні не засмутила, малі люди пам'ятали, що князь Володимирко давно перестав творити суд і розправу, правдолюбивий обов'язок переклавши на плечі посадників та тіунів, і тільки молодий Данилів роб Добромир, онук Предславин, вхопився за соломинку:

— Господи, поможи втрапити князеві на очі. Скажу йому: «Візьми, княже, й оборони правду, на те отець ти й опікун галицької землі».

Сказати можна, але як втрапити на князеву стежку? Данилові гридні денно і нощно, мов цепні собаки, стережуть кожен мій рух.

Не одну ніч змарнував Добромир, прядучи думки манливі. Думки билися, як птиці у клітці, об стіни задимлені, об грати на єдиному віконці, і падали грудками під ноги. Розсипалися на пил. Сірів досвіток, гридні, як учора, по-

завчора, і місяць тому, вели робів до чинбарні. Тут опука Предславиного припинали ланцюгом до жолоба, в якому кисли волові шкури, і веліли братися до роботи. Солена ропа вогнем обпалювала побиті язвами руки, Добромир зціплював зуби, біль минався, він знову пускав попід стелю птицю сподівання, яка висікала крилом на його змарнілому обличчі посмішку. Симеон Половчанин-Вихрест, що наглядав за кожем'яками, підозріло коспв оком на Добромирову посмішку: біля кам'яних жолобів ніхто ніколи весело не шкірив зуби.

Добромир, сам ставши птахою, що літала попід стелю, заучено вимпнав шкіру й розмовляв з князем Володимирком:

«Осподине, злая неволя в чужих краях, у сто крат вона лютіша вдома. Рабство, як василіск, спивас з мужа силу й іржею роз'їдає душі. Я, Добромир Соколян, теж іржавію, байдужію день від дня. Колись бодай мені снилися яснії сни, я ночами блукав галицькими дубровами, купався у плесах старого Дністра, гостив у баби Предслави... баба Предслава гоїла мої рани зелом-травою. Відколи ж завіяла зима, то яснії сни щезли, як видива, зима, гадаю, в цьому не винна, це лиха Морена щоночі кладе в моєму ізголов'ї суму з кошмарами, які мучать гірше, ніж підневільна робота і бич Половчанів».

«Повім я також князеві,— ширяв Добромир мислями,— що в нашому роді ні головників, ні робів-колодників не водилося, діди мої і прадіди много поту утерли за землю руську; хто з них ліг кістьми з мечем у руці, хто вмер на чепігах орала, кого накрила хвилею рибальська доля. І я, княже, перед родом своїм, і перед землею, і перед людьми — чистий. Не моя вина, що у волості твоїй панує беззаконня, й мене, вільного, закували у невольничі вериги».

Добромир, забувшись, переставав виминати волові шкури. Половчанів бич одразу повернув його до корита. Роб стрепенувся, з тугою зиркнув у вікно.

За вікном на сторожовій вежиці Галицьких воріт прикипів до стрільниці Данило Калитич, княжою милістю посадник на Тисмениці, до рябіння в булькатих очах вдивлявся у проторену в снігах дорогу, котра, почавши біг від журавцевого моста біля градських стін, два-три поприща петляла голим полем і зникала в засніженому лісі. Дорога, власне, починалася не від Галицьких воріт. На протилежному кінці город мав іще одні ворота — Ко-

ломийські, з-під них теж викочувалася біла крайка санної дороги, що з підскоками бігла на соляну Коломию. Чернь-город, рибну Дунай-ріку, а звідти — через Болгарію до гречинів. Тисмениця стояла греблею на продавньому шляху, стояла з вигодою для Калитича, тіуна Боринича та його князя: хто б з південного сходу не тримав путь на захід,— Тисмениці йому не минути. Мусив давати мито.

День видався морозним, синім. Калитич намірився було кликнути челядника, щоб приніс корчагу гарячого меду, коли з лісу вилетів, мов з рожанця пущений, вершник. Небавом осадив він копя перед спущеним мостом, склав долоні дудкою й гукнув:

— Князь їде!

Данило Калитич, дарма що мав за плечима копу років, схопився на криві ноги і борзко скотився по східцях униз.

— Дзвоніть! — крикнув високим, як у жінки, голосом. Від натуги хитнулося товсте черево. На торжку біля церкви отець Григорій, священик тутешній, повторив зично посадникове веління, і Тисмениця враз загула голосним дзвоном, зароїлася людьми. Навколо Калитича гуртувалися лучшії мужі города: княжий тіун боярин Ізяслав Боринич — Мотовило, отець Григорій, котрий спозаранку випорожнив жбан хмільного трунку і тепер ледве тримався на ногах, старий, насуплений, як сич, з сережкою у правому вусі сотський тисменицької залоги Збранич, а також бородаті, статечністю набундючені старійшини братчин. Челядь подала Калитичу срібну тацю з хлібом і сіллю, посадник, випнувши груди, сказав:

— З богом рушимо, братове.

«Братове» знали химерну вдачу свого князя: підступаючи до нього, припаси, як для березня-місяця, сани, віз і човен. І то — не догодиш. Тому й вадили здибати Володимирка в полі та уклінно просити: «Заверни, княже, у Тисменицю погостювати». Данило Калитич, щоправда, вимірявши на важницях ціну княжої учти, чухав потилицю. В душі проклинав князя, але й пам'ятав: завдяки князям став тим, ким він є. Не хто інший, а князь покійний Іван Василькович дарував йому грамоту на право скушівлі та вичинювання хутра. Давно це діялося, років десять тому, Володимирко тоді сидів на столі у Перемишлі. Згодом і Володимирко, обравши Галич на стольний город, не обійшов Калитича милістю, підтвердив його привілеї та ще настановив своїм посадником. Тисмениця, загублена серед лісів і боліт, стала для Данилка золотим

дном: його хутра торують шляхи на всі сторони світу, повертаючись до нього гривнами, карбованим злотом та сріблом. Чи варто скупитися на крихту, коли дано тобі піч хліба? До того ж не вся княжа саранча впаде на Данилову готовизну, тіун Боринич теж стоятиме збоку, не пожадає, щоб до князевих вух докотилося рокове: прилипає мито до тіунових долонь.

Данило Калитич, перевальцем дибаючи попереду мужів, у малиновому оловірі скидався на селезня. Йти було важко, чоботи ковзалися, хліб на таці підстрибував, руки мерзли й дерев'яніли. Та все ж посадник ступав гордо, мерзли й дерев'яніли. Та все ж посадник ступав гордо, чинно, як і годиться княжій людині. Услід за ним линув мелодійний голос тисменицьких дзвонів.

Сполоханий лемент дзвонів долетів до Добромира, він метнув презирливу блискавицю у Половчана, метнув і погасив — бпч свиснув удруге. Роб повів занімілим плечем і мисленно побіг до градських воріт, вхопився за княже стремено.

«Учини ласку, осподине, не відштовхуй нищого роба, послухай слово про зрадливу ніч, коли на мене й на двох побратимів моїх серед рудних боліт напали Данилкові люди. Ти про це, звичайно, не відаєш, княже, ти нічого не знаєш, княже, в твоїй особі малі люди не мають ні оборонця, ні опікуна. Ти шукаєш, княже, чужих земель, Підгоринь узяв, а власну волость не установлюєш.

Тоді нас сонних пов'язали, як овець, і на світанку привели до Тисмениці. Данило Калитич, десниця твоя і око твоє серед цих пущ, не полінувався встати з постелі, щоб на нас глянути. Гадаєш, княже, квапився учинити справедливість? Ні, він прийшов помацати твердість наших рук. Промовив:

— Роби — як тури. Хосен з них буде.

Роби? Я ліктями розштовхав гриднів.

— Це злочин, осподарю. Вольнії ми люди, в Галичі нас знають. Звели розрізати пута.

Твій посадник, княже, реготався з цих слів.

Він реготався, княже, з тебе, з твоїх предків, котрі уклали Правду руську, аби нікому ніхто в нашій землі кривди не чинив. Він глузував з Русі, її людей. І не дивниця, що я плюнув у його беззубий рот. Не годилося б мужеві бризкати слиною, але ж руки я мав скручені, і це була моя єдина зброя, якою міг нанести удар...»

Князь Володимир Володаревич вибрався на лови лихий і темний, як градова туча. Недавня іскра ворохоби в Галичі проти Лихваря знову йому нагадала, що галицька волость схожа на казан: внизу киплять малі люди, зверху — бояри. Княжа шапка важка. Для неї треба жилавої шиї і твердої десниці. І князь мимоволі втрапив у річище старих думок про потребу великого постійного полку. Що то печатник Остафій привезе з-під Горбів? Старець сам побажав поїхати з Лихварем на звідини соляних жерел, на які нібито надибав ловчий з Вістової у верхів'ях Золотої Бистриці. Коли б Бистриця справді виявилась золотою, то княжий скарб помітно примножився б...

Володимирко напівлежав у залубнях. Пара коней легко, як пірце, несла розписані санки. Дорога стелилася під полоззями, мов тканий сріблом пояс. Обабіч у білих шоломах дрімали тиси, смереки, буки і дуби. Дерева не будилися ні від звуків бронзових калаталець, ні від рівномірного поступу коней молодшої княжої дружини. За комонниками сунула, поскрипуючи, довга валка саней, повних зброєю, наметами й казанами. На санях поміж начинням лежали і сиділи ловчі — вічні лісові бродники з княжої весі Сокільники. Поміж ними дрімав, схиливши голову на гусла, Володимирків співець Ян, син Чагрів.

— Осподине,— хтось посмів загатити річище Володимиркових дум. Лупнув гострими очима. Поруч залубень гарцював верхи син великого боярина Сірославича — Коснятко.— Осподине,— повторив боярич,— Тисмениця близько. Передні звістили: в полі бачать мужів градських.

Володимирко кивнув головою, згадавши недоречно про нечувані Калитичеві статки.

Ліс зостався позаду. Княжий поїзд висотався на ровінь. Попереду на крутому пагорбі серед чистого поля, острожена стінами та вежицями, розсілася, мов квочка на гнізді, Тисмениця. До її дубових стін горнулися убогі хижки робітничого люду. Понад шатрами вежиць летів, пнувся в небо позолочений хрест церкви.

Князь скинув з плеча ведмеже хутро. Помітив ліпших тутешніх людей, що, уступившись з утолоченої дороги, до пояса вгрузли в сніги. Данило Калитич простягнув князеві срібну тацю з хлібом-сіллю.

— Вітай у нас, кесаре! — проспівав урочисто.

— Живи нам, княже-осподине! — хором вторили інші.

— Живи-и-и!!! — заревла на вежицях, на заборолах, на воротах уся Тисмениця.

Князь нахмурився, оте «кесаре» боляче кольнуло в серце. Чи, випадково, не глузує Калитич? А чи навмисне роз'ятрює рану? Але Данилків вид товстогубий, з обвислим гачкуватим носом, світився непідробленою щирістю й гостинністю, і Володимирко, погасивши раптовий спалах гніву, зійшов з саней і прийняв хліб-сіль.

Тисмениця, рада оказії, далі ревла «живи нам, княже!», вої били мечами об черлені щити, многоголосий натовп жбурляв угору шапки.

«Живи нам, княже,— одними губами, як молитву, повторив Добромир, онук Преславин.— Живи та слухай: посадник твій честі не має, плюй йому у вічі, а він каже: «Божа роса». Рукавом сорочки витер кругле, як половецький щит, лице і, поплескуючи мене по плечі, мовив елейно:

— Пам'ятай, упошо: володарюю тут я. Схочу — будеш жити. Не схочу — вмреш. На початок велю дати десять бичів, щоб смирився.

Мене вперше в житті батожили. А синцюють, княже, в Тисмениці зі смаком, уміючи. Потім ковач спутав мене й моїх побратимів ланцюгами: сонце для нас погасло, барви — зів'яли.

Кожного досвітку, княже, на порозі нашої кліті появлявся Симеон Половчан, Данилків пес. Він морщив од сопуху приплюснутий ніс і, згорбившись, бо головою сягав стелі, клешняв серединою кліті, одесную й ошую роздаючи удари бича.

Будив нас...

Купи соломи-потерухи курилися пилом, із долу тяжко, мов з найглибшої преісподні, зводилися заспані, оброслі люди. Їх було зо два десятки. Вони дивували мене збайдужілими лицями... власне, облич, як таких, роби не мали, я бачив одні вишкірені мовчазні роти й отупілі більмаки. Нічого не було в них людського. Роби... Одежа цурява висіла на живих скелетах, які смерділи старою кров'ю, потом, гноєм руки їх струпилися язвами, ніби господь наслав на них проказу; хмари мух спивали з ран сукровицю, роби на них не зважали, вони на ніщо вже не зважали, і на батоги Половчана теж. Оживали на мить, коли баби вносили до кліті чечевичну юшку, квапливо сідали навколо цебрів і за коротку часину ложками шкребли по дну.

Найпершого ранку, княже, я не міг зрозуміти покірливості робів, запитуючи себе, чому не прагнуть волі, адже не мають на ногах вериг, а поруч за градськими стінами — широкий та глибокий праліс. Я підбігав до кожного роба окремішньо, зазирав йому у вічі й питав:

— Хіба не муж єси, що терпиш знущання?

Хтось глипав на мене бездумно.

Хтось зціпив кулаки.

Хтось запалив ув очах свічу зацікавлення.

Хтось зронив сльозу.

Хтось скреготнув зубами.

А дід Антон, родом лях, поклав на мої плечі долоні й прошепелявив беззубо:

— Не кори нас, отроче. І не будь надто мудрий, почекай... Ніби ти вкусив гіркоти наших днів і ночей? На краплі води вони схожі. Краплини свердлять, розмелюють на пісок найтвердший камінь. Ось так воно, голубе.

О, тепер я знаю, що день роба — це крапля води. Тисяча днів, тисяча краплин — і Данилу Калитичу не треба виставляти варту біля наших дверей. Ти чуєш мене, княже? А чи болі наші тебе не болять, а чи солодше тобі слухати медовії речі свого посадника?»

Посадник на Тисмениці Данило Калитич дивував князя галицького та його дружину вишуканими стравами, пінистими медами й міцними винами. Князь і дружина не гребували гостиною — надвечір Тисменця горланила співанками.

По учті Калитич повів Володимирка, хмільного й веселого у найдальшу хоромину, застелену килимами. Осподар посадив гостя на м'яке крісло, сам на ослінчику примостився поруч.

— Якщо дозволиш, княже, то звеселю тя красними дівами,— прошептав на вухо.

Князь хитнув головою. Данило плеснув у долоні. Відчинилися потайні двері й у хоромину вбігло троє дівчат. Невидимий музика розсипав звуки сопілки. Дівчата змахнули руками, ніби війнули лебединими крилами, і попливли в танку.

Володимирко й при житті княгині Євдокії нерідко впадав у блуд з чужими жонами. Останнім часом, правда, чи то від старості, що насувалася, чи за турботами державними й походами ратними він занехав гулі з молодими вабами. Але сьогодні... сьогодні вони вилися перед ним, зблискували колінами й точеними стегнами, вабили

пружними персами, і кров у жилах князя займалася вогнем.

— Вибирай з-поміж них найкращу,— шептав Калитич.— Кожна з них — ізмарагд в золотій оправі.

І враз сопілка змовкла, хоромина спорожніла.

Був тільки князь і вона.

— Сядь тутечки біля мене, ладо моя,— Володимирко узяв дівчину за руку.— Сядь, не бійся.

Дівчина — ні пари з уст. Чужоземка, вона не розуміла його бесіди, або вдавала, що не розуміє.

— Звідки ти, з яких країв?

Тремтіла перед ним, розпалена танцем, великоока, манлива і покірлива, й не хотіла згадувати, про вітцівщину, яка колись не оборонила свою богданку, коли повели її на невільничі торжища, на постелі молодикам і старцям.

Князь рвучко вхопив її за стан, припав жарко до вологих губ.

«Того полуденка я згадав про свічу не випадково. Мій побратим Митро, з яким кував я крицю у Романа Ковача, посковзнувся і, падаючи, вдарився головою об ребро кам'яного жолоба. Хвилина — і спустив дух. Я був при сусідньому жолобі, але ні порятувати побратима, ні навіть затулити йому повіки не міг: не пускав ланцюг. Митро лежав навзнак і волав до мене мертвими очима:

«Забув ти, мабуть, Добромире, що дні невольничі на краплини води схожі. Я не пізнаю тебе, брате, ти став подібним до решти робів... подібним не рубищами, не прутами батожними, ні — смиренністю. Краплі-дні подірявили твою волю, тепер животієш безвольно і покірливо, як безсловесна худобина. Тисменицький праліс, квіти-блавати, яр-сонце не ваблять тебе. Ти позабув плакати й закипати гнівом. Чого ждеш, Добромире?»

Мертві очі свердлили душу, мною оволодів жах, я рвонувся до Митра, щоб закрити йому повіки, і впав, підкошений ланцюгом.

Половчан бавився бичем.

А я пригадав бабу Предславу, її заповіт:

— Як умру, внуку, то наліпи навколо мене свіч. При світлі моя душенька не битиметься в хижці, при світлі знайде дорогу і полетить до бога або в пресподню.

І я, княже, заволав на всю чинбарню:

— Дайте свічу!

Роби-уснарі попідводили голови. Переді мною виріс Половчан. У вузьких щілинах степових очей зблискували бричі.

— Чого репетуєш, собако?

— Мертвий... свічу треба,— просив я і показував на розпростертого Митра.— Так споконвіку було...

Половчан вдарив мерця чоботом, мене ж оперезав бичем: людське життя в чинбарнях Данилових ногати не вартує. Два гридні вхопили Митра за ноги й поволокли до виходу. Ніхто не бачив, де його закопали, тепер до Митрового корита припинають іншого роба, але побратимова душа, його очі не дають мені спокою, я думаю, що небіжчик просить свічі-помину. А може, Митрова смерть стала свічою для мене?

Того полуденка я твердо вирішив утекти...»

Володимир Володаревич втікати від спогадів про минулу блудну ніч не збирався. Навпаки. Молода іберійка влила князеві в жили вогню, встав з ложа бадьорий і сильний. В стравниці чекав на нього ловчий Вадим Вовк.

— Все готове, княже,— пробасив він.— Кличани рушили на перевісище. Ловці тятиви наструнили. Гридні напувають коней.

— Ну й гаразд,— похвалив князь, зиркнувши на столи, які знову гнулися під стравами і трунками.

— Може, вип'єш, осподине? — припрошував до пугара посадник.

— Хто на лови хмільний іде, тому добичі не бачити. Поклич сотського і тіуна мого Боринича: хочу оглянути Тисменицю.

Володимирко давно не звідував города над Ворон-рікою. Не далі як півсотні літ тому на цьому місці тулилася при Соляній дорозі вбога займанка з кількома хижами. Тепер це справжній город з багатьма дворищами, церквою, торжком, садами. Передторік старий частокіл повалили, скусні дереводіли опоясали город стінами. Обидвоє воріт брусові, надійні, залізом скріплені. Сотський Збранич пильно стереже град, вої добре одягнуті, мечі їхні гострі. Зрештою, інакше не може й бути, Тисменица — це забрало для стольного Галича на Соляному шляху.

— Хвалю вас, мужі, хвалю,— мовив Володимирко сотському, тіуну Бориничу та посаднику Калитичу.— Сподарі в вас дбайливі.

— Для тебе стараємося, волостелине.

— А для себе, Данилку?

— Князь багатий статками своїх дітей,— відповів скромно посадник.

— Може, й так,— Володимирко змахнув з бороди сніжинки.— Одначе й свою господарку покажи, посаднику. Чув я, чинбар з тебе знакомитий.

«Чинбар»? Хіба посадник твій, княже, втирає у моздру сіль, ніби він сідає на лаву з моздрівниками й тупою скобою здирає з шкіри м'ясо й жир, потерпаючи, щоб припадком не порізати руно? За нього гарують інші: посадник кликнув майстрів умілих, накупив робів. Коли ж бракувало рук — силою людей неволив. Його заняття — злото рахувати.

Але попо повідаю про Калитича, ніби свого лиха не маю. Я сповідався тобі, що того полуденка надумав разом з другим приятелем своїм Григором утекти.

Принесли ми таємно з чинбарні ножа і ночами довбали стіну нашої кліті: мали на думці прорізати дві плахи, щоб якоїсь ночі вийняти їх з пазів і... Нам коби з кліті вирватися, далі дорогу знайдемо.

Робота була мозольною; серця заходилися від страху: якби хтось не почув, коли б не вивідав. Врешті, одна плаха була готова, ми взялися за другу. І тут, як на біду, Григора перевели з чинбарні до комори. Нова робота дісталась йому набагато легшою, та й волі мав більше. Цілоденно ми не бачилися, хіба тільки вечорами, коли приходив у кліть почувати. Бачу: не бере приятель до рук ножа.

— Передумав? — питаю.

— Ні,— каже,— боюся дразнити долю. Діло наше гибле. Зловлять — до смерті не знімуть з ніг вериги. А з комори, дасть бог, вибересь.

— Про мене забув...

Мовчав.

— Григоре...

— Кожен сам собі рідний,— відрізав мій побратим. Я ледве стримався, щоб не вдарити 'го ножем. Ну, а кулаків не жалів. Бив 'го люто. Звір у мені ожив. Тепер каюся: нерозумно чинив. Григор не міг бути інакшим, життя наше підневільне, сточило його, научило зради.

Вранці Григор показав Половчану прорізану плаху. На мені мстився й собі милість заробляв. Смішний... Так, смішний, княже, бо мене подвійно батожили й знову закували в ланцюги, але не минула біда й Григора: повернули в чинбарню поміж нас. Роби плювали і жбурляли в нього падлиною. Перевет...

І він не стерпів людського презирства. Седмиця якраз минула, коли штрикнув ножем собі в серце. Я зостався один... Власне, придбав нових друзів... усі в кліті — мої друзі. Різні це люди — русини, ляхове, угри, різні дороги привели їх до чинбарні Калитича: одних побрали в полон на бранному полі, інших за борги обернули в робів, третіх підступом, як мене, ізловили в сильце.

Прийди до нас, княже, прийди й учини по-справедливості».

— Князь!!! — раптом хтось гойкнув біля входу.— Встати!

— Князь? — обпалило Добромира.— Сон це? Жарт?

Ні, князь навсправжки стояв на порозі. Ковзав очима по чинбарні й морщив ніс від смороду. Данило Калитич сипав пояснення в княже вухо. І тут ударив грім. Була зима, тріщали різдвяні морози... а тут грім упав на посадникову голову. Бо заволав Добромир:

— Княже, вислухай мене!

Володимирко звів кущисті брови.

— Учини по-справедливості, осподине! — просив Добромир. Простягував руки й рвався з ланцюга. Дзвін заліза котився по чинбарні.— Захисти, батьку. Вольний я, підступом узяли.— Добромир поспішав, боячись, що не встигне виказати всі наболілі, наперед продумані слова.— З Галича я...

Володимирко покосився на посадника, який білів і потів, пам'ятаючи: «Правда Руська кріпко боронить прав вольних людей». Ганьбив себе, здуру повів князя до цієї шопи. Що ж робити?

— Хай скоморох замовкне, Половчане,— врешті, знайшовши вихід, крикнув доглядачеві. Князеві ж сказав: — Не слухай роба, осподине. Скоморох це. Каждодневно блазень на цепу скаче.

— Княже!!!

Володимирко повернув до дверей. Скоморох? Не дуже повірив Данилові. Безмір'я болю клекоче в грудях молодого роба. Але посадник сказав... посадникові повинен вірити, якщо навіть... На порозі князь призупинився, мовби досягли його Добромирові руки... руки Добромирові уже ламав, викручував Половчан-Вихрест. Долонищею затуляв уста.

Володимирко вдарив чоботом у двері.

— Кия... Будь проклятий, княже, віднині й повік!

Свиснув бич.

Половчан періпив роба наосліп. Добромир приймав удари покірливо. Цибеніла з нього кров, краялася пругами шкіра. Вільні й невільні чинбарі були свідками, як поступово Добромирів вид розплився в посмішці, як він весело розтулив рота: і вибухнув у чинбарні моторошний сміх.

— Ти чуєш, осподине? — виправдовувався надворі Калитич.— Я ж казав— блазень блазнем.

Князь скинув соболину шапку, витер спітніле чоло. Регіт у чинбарні стих.

— Пора на лови, Вовче.— І, не глянувши на лучших тисменицьких мужів, що топтались позад нього, князь пішов до залубнів.

Вовк приклав до губ ловецький ріг.

Падав сніг.

II

Ранок вставав, як біла лілея: пелюстки його розкривались неохоче, повільно. Минуло багато часу, поки день вокняжився на своєму столі і в тисменицькій пущі посвітліло.

Батько Боян сидів на засніженому бервені перед хижею і, кутаючись у ведмеже хутро, споглядав, як Любана налагодилася рушити з Русином у глибінь пралісу звідати розставлені на дрібну звірину сильця й тенета. Метушилася, як вивіриця. З сітями за поясом, тугим рожанцем за плечима, вона поправляла на отрокові вовчу кожушину і шапку, пробувала, чи міцно прив'язав лижви, котрі витесав з гінких яворців батько Боян. Вона стала на Боянові лижви, дарма що широкі і довгі. Та якось дасть з ними раду, не вперше. З Іванком біда, незграбний він. Лижви для нього — новизна.

— Мой, Іванчику, сміливіше,— підбадьорювала.— Дивися-но, як треба,— показувала.

Іван Русин спітнів. Ноги тремтіли. Пригода з вовками, смерть Вавилова дотепер давали про себе знати. Вранці батько Боян відраджував виходити з дому. Любана напосілась:

— Він муж, а мужеві не пасує гріти довго кістки на теплій лежанці. Крихкими будуть.

Ну, що ти їй скажеш? Та й Русину треба колись навчитися ходити на лижвах. Русь узимку — це сніги й сніги.

Іван пробував схіснувати з дівочої науки, лижви розковзувалися вправо-вліво, він втрачав рівновагу й падав. Любана, врешті, здогадалась дати йому в руки палиці.

— Ти ж говорив, Іванку-сонечко, що починок в усьому завжди важкий,— щебетала дівчина.— Десять разів по десять заореш носом у сніг, поки лижви опануєш.

Вони виїхали з дворища і зникли в кущах. Боян звів руки до неба, випрошуючи в Даждьбога щасливої лижні. Молоді голоси глухли, ліс знову падав на дно білої тиші. Кохався Боян у первозданній тиші і в оцій білій, зимовій, і в зеленій, літній. Ночами, коли Дрімота скупилася на сни, пряв безконечно скорботні думи: час найвищий прощатися з світом. Зелейник не боявся смерті. Чого боятися? Після того, коли бренне тіло згорить на попіл, душа його вічно поселиться на Даждьбогових левадах у царстві тіней. Та все ж брав його сум: на левадах бога не так красно, як на землі, як тут, у цій засипаній небесним пір'ям пущі, яка, мов книга, пам'ятає Боянове дитинство, отроцтво, мужню зрілість і ту годину, коли відчув себе старцем.

Смерть... кострище... Даждьбогові леваді. І згадав: давно не навідувався до священного дупла на требищі, в якому живе обгорілий Перун. Давно не лоскотав йому ніздрі цівкою жертовного диму. А пора б... То, може, нині побути з богом? Простягнув було руку, щоб дістати з-під стріхи снопик пахучого зілля, в чересі намацав кресало. І тут легкий подих Стрибожевих онуків доніс до його вух далекі голоси й сухі удари палиць об стовбури дерев. Боян обернувся у слух, кучмасті брови сповзли на очі. Зелейник зітхнув: у праліс загостили люди.

— Лови, мабуть, наш князь спорядив,— сказав старий до себе.— Кличани виполошують дичину, гонять на гострі стріли й рогатини.

Боян сторонився людей: краще од них подалі... Крім смердів, які шукали зцілення від хворощів, до нього один раз у рік пробивалися тисменицький тіун Боринич за поданням та галицький єврей Якоб, котрий взамін за сіль і полотно для Любани брав залишки від данини. Якоб парікав: «Мало хутра добув, Бояне. Живеш у пущі, вона спроможна тебе озолотити». Боян до золочення не мав охоти, бив, ловив сильцями й тенетами рівно стільки звірини, скільки потребував на харч, одежу й князеві на дань. Купець крутив пальцем по лобі, мовляв, дурень єси, Бояне...

З цими людьми лише й знався Зелейник. Ніякі ловчі ватаги не бентежили трубними рогами спокою тисменицької дебри, вічні сокири не применшували її масштату. Так було донині... нині, певно, сам князь заблукав у свої володіння. Ні, не жадав би Боян з ним здибатися. Не жадав би, чуєте, боги предковічні! І стережіть, добрі боги, Любану й отрока Івана. Не пустив би дітей у праліс, якби вухо раніше зачуло кличан. Різні люди служать князеві: добрі, люті, мудрі і вбогі розумом. І всякий з них небезпечний.

— Лови! Лови! — гукала лукаво Любана, заохочуючи Русина до бігу. Він пробував ловити, Любана зривалася з місця, лижви її бігли прудко, як два зайці. Спробуй-но догнати. Невдачею однак не печалився. Йому припало до серця краяти лижвами шкарубку снігову габу і подобалося будити скриками глухі гущаки:

— Го-го-го-о-о-о!!!

Йому подобалася біла пуща і серед неї — Любана.

Любана?

Русин милувався красою, що відкривалася за кожним кущиком, на кожній поляні; краса оточувала його зусібіч, він жив посеред неї. Ось старезні почорнілі ялиці, прикривши коси сніговими намітками, купчаться тісно гуртами, як монахині в божому храмі. До них тулиться і горнеться молодь; ялинки мовби благали матерів: струсіть з наших плечей ваготу снігу, не дайте зламатися. Матері погойдували поважно головами, шептали сонно: «Терпіть, звикайте до вагот, життя ваше довге, в ньому не лише сонячна купіль і легіт вітровий. Життя — це також снігизаметілі і буравії-перуни. В лісі перемагають сильні, слабші вигибають до ноги. Терпіть».

Русин не розумів лісової мови, квапився ялинкам на поміч: обережно знімав важкі снігові плащі, і деревця випрямлялися.

Радість од цього Русинові.

Любана, прихилившись до тиса, зацікавлено стежила за Іваном. Що він, дурний, чинить? Дівчина виросла в лісі, для неї дерева були сестрами й братами, вона любила їх, милувалася ними. Але допомагати їм — пуста робота. В лісі діє найперший закон: виживають тільки сильні. Чинність закону помічала змалку: вовки різали зайців, лиси душили голубів, дуб застеляв сонце меншому дубчакові, в двобої олень перемагає оленя слабшого. Це було звичним і навічно установленим. Батько Боян говорив: подібно заведено й поміж людьми. Тому ніколи в законові сильних не сумнівалася. І ось появився в лісі отрок, наївний: він струшує з деревець сніг, допомагаючи кволим вижити.

— Полиш марну роботу,— казала Любана.— Праліс великий, ялин у ньому безліч.

— Й що з того? — відповів.— Усім хочу помогти.

— Мій батько якось навчав: ще такий ся не вродив, аби всім догодив. Що зможеш зробити в пущі з однією парою рук, з парою очей, з одним серцем... з одним життям?

Не ждав од неї такого питання. А що б відповів на це поет Продром? Дівчина правду каже: праліс густий, а світ — широкий. Людина квола, як комаха, вона багато чого не встигає в житті. Та могла б... О, могла б встигнути, коли б лягала і вставала з думою про добро. Людина велика, Любано. Недаремно ж Гомер прирівнював героїв, що подвиги ратні чинили, до богів Олімпа. Лихо в тому, що ми, часом і на смертному одрі будучи, не розлущуємо самі себе й не підозріваємо, сліпці невидющі, яким вогнем володіємо... вогонь наш спроможний обігріти тисячі, спроможний наш вогонь на велике, а ми спалюємо його, обертаємо у попіл каждодневних абищиць і клопотів, що засмоктують нас, поки не змиршавіємо до щенту.

Любана слухала: красно слова складає Іванко-сонечко. Не простий, виходить, світ панує поза тисменицькою пущею, набагато складніший, ніж видалось їй, коли вперше глянула у його вікно на узліссі. А якщо складний, то напевне й підступний, сильний, живуть у ньому велети й мізинці.

«Ким стане серед них Іван? — шибнула думка.— Лячно мені за нього».

«А чого, Любано?»

«Не знаю... нічого не знаю».

Мовив їй очима:

«Не бійся. Я теж сильний, сила моя давно розбуджена гекзаметрами прадавніх аедів і материнськими співанками. Ім'я цієї сили — Слово. Прости мені пишноту вислову, ховаю за його щитом свою бентегу, бо вперше ясно і зримо, як ось тебе, бачу мету життя. Словом, добутим з грудей, заплідненим любов'ю, жадаю служити отчій землі та її людям. Усвідомлюю: тяжкий мій хрест, та понесу його на Голгофу.

З сьогоднішнього дня, з білого снігу, з білого інею, з твоїх синіх очей, Любано, з краси лісової дозріло моє призначення, дню сьогоднішньому мій перший гімн».

Любана сполохано кліпнула віями, коли Русин підняв руку... підняв і покликав її за собою.

Не супротивлялась. Піддалася магії слів. Вірила, що сніг у тисменицькій пущі теплий, перетканий нитками заревцевого сонця.

А під теплими снігами спить мати земля, набирається снаги для буяння веспяного, тужавіє могуттю життєдайною, леліє на грудях посіяне восени житнє зерно, тулить у долонях, гріє цибулинки диво-квітів, боронить од студені глибинні кореневища дубів та слабі паростки трав.

Вона матір усім: дубам, травам, тобі, Любано, мені, батькові твоєму Бояну: всі ми із землі вийшли, вона нас годує, в ній ляжемо спати.

І вона щедра — земля.

І вона багата — земля.

І вона широка — земля.

І не винна вона, що дубам на ній тісно, що часто їх глушить терня й будяки.

І не винна вона, що люди на ній чубляться, проливають кров, зраджують, борсаються в дріб'язку і відходять з цього світу так, мовби і не жили, мовби від народження до смерті тупцювали на піску-плавуні і хвилі-дні стерли за ними сліди.

Ось ти, батьку Бояне, ти, що нанизав вервечку літ, що лишаєш за собою доброго на землі? Чим прославив її? Кому служив? Старим богам, що вмерли і нема їм воскресіння?

А ти, Любано — вивірице бистра, дівко, що позичила для очей дві пригорщі пролісковоі блакиті, а у трав бобряних — косу довгу й м'яку, скажи: що високе зоставиш по собі на землі предків? Зоставиш синів і доньок? Які вони будуть, твої сини? Від тебе, від тебе, від тебе, родительнице, залежить, чи встоять вони перед ворожою

спокусою поміняти грудку отчої землі на гривну з чужого срібла.

Ох стійте ж, схаменіться, не міняйте, прозрійте!!! Киньте на важниці грудку й срібло: пізнавайте вартунок отчої землі.

Та стійте ж!

Не чуєте?

...А в тисменицькій пущі — сніги. Попід дубами — зелені сніги. Попід смереками — сині сніги. Попід липами — білі. І теплі в тисменицькому пралісі сніги.

Вмиваюся ними, як свяченою водою...

— Іванку-со...

Задихнулась.

Бачив одні її очі і губи; очі й губи дівочі... чого вони так близько?

«Ти не відаєш, Любано, чого вони так близько?»

«Відаю. Чари наслав на мене, ведеш кудись. Я повна незбагненого щему, пориву, вдячності. І любові. Я мусила тебе поцілувати, трапилось це мимоволі. І ще поцілую...

О, які в тебе палкі уста. Обпечуся».

Поцілунок холонув довше, ніж кузнь на морозі. Щоб швидше холонув, говорили про стороннє... і близьке.

— Будеш, Іванку-сонечко, словутим співцем на Русі,— жебоніла Любана.

— Твоїми б устами та мед пити.

— В Галич тобі б податися або у Київ первопрестольний.

— Чом? Співці жадані скрізь, де є люди.

— Всякому птаху потрібне своє небо, Йванку. У вірлів широкі крила.

— Вірли, Любано, із землі злітають і на землю сідають. Хто видів, щоб вони гніздилися у хмарах?

— Великі співці служать великим князям. Батько Боян так говорив. Князь за спів платить по-княжому.

Він слухав її, а думкою шугнув до Продрома в Константинополь: Феодор Продром, співаючи славу васплевсам, теж сподівається щедрої винагороди.

— Ганьби усякої, презирства, заслуговує той співець, що нині за жадання володаря співає йому славу, а завтра за злото лихвареве складатиме гімни лихвареві. Післязавтра... Співаючи за плату — охрипнеш. Лучник береже у тулії кожну стрілу і на марне її не пускає. А коли якийсь не береже, засіває пими пусто поле, то мусить потому похапцем стругати нові стріли. І пускає їх, і вони, стріли, поспішно стругані, летять, але падають поблизу і в ціль не потрапляють; лучник забуває дороблятн стрілам крильця. А може, крила не встигають оперитися? Так і слова...

Вона на губи поклала палець.

— П-с-с...

Поки вони жили в спіх і теплих снігах, поки розбрунькувався, вибухав, потому холонув цілунок, тисменицький праліс змінився. Тиша спливла, як половодця, і глибина її обміліла. Пущею котилося валом шарудіння снігів, тупіт ніг, тріск...

— Біда в лісі,— шепнула Любана, поглядаючи на зайців, що вигулькнули на полянах. Вухаті бігли з півдня поодинці і табунцями, біг їх був стрімкий і... недалекий. Десь на півночі несподівано на їхньому шляху постала стіна, замаскована, противітряна... стіна впала на вухатих стрілами, легкими сулицями, і вони, погибаючи, верещали, як діти.

— Це лови! — аж підскочила зраділа Любана. Досі лов'в не бачила, від батька Бояна знала, що виполошують дичину кличани, женуть на ловчих...

Слідом за зайцями нипали галявинами лисиці, далі зняли тупіт олені. Бігли вепри, лосі, тури, вовки. Страх наростав. Нетерплячі зачумлено металися на галявинах, як блискавки. Досвідчені зникали з гурту, винюхуючи безпечні лази. Сміливі й сильні пробували перечекати лихо в гущавинах.

Ая, перестоїш. Попереду на лінії ловчих ревли поцілені смертю лосі.

І хрипіли люті вепри.

У пущі густо запахло кров'ю. Спільна небезпека притупила віковічну ворожнечу: сіроманці не помічали тонконогих сарн, лисиці не гострили зубів на зайців, тури не замахувались рогами на вовків. Всяк тремтів за свою шкуру. На усіх спереду і ззаду чигав ворог підступний і хитрий — людина.

Шукали рятунку. Звірине плем'я розтікалося тепер вправо і вліво. Щастя, що Любана з Іваном вихопились

на ялицю. Лісова орда розчавила б їх, як хробаків.

Ловчі, певно, розгадали сум'яття звірів, бо залишили облюбовані засідки і лавою посунули вперед. Було кривавe побоїще: звірі падали від стріл, рогатин, сулиць. Пуща клекотала ревом.

Любана вгледіла під ялицею старого тура. Бик оглух од дикого лементу, втомився. Широкий його хребет димів парою. Раптом він форкнув, сніг пирснув з-під ніздрів. Позаду, вже близько, вдарили палицями об замерзлі стовбури дерев галасливі кличани. Бик озирнувся. Чи бачив кривавим оком їх змучені постаті? Любана подумки благала тура: «Не бійся палиць і криків. Біжи, волостелине, на кличан, вони беззбройні. Перед рогами твоїми розступляться, як вода».

Не послухав. Піднявши войовничо голову, побрів на північ, на ловчих. На що сподівався? Любана не спускала з нього очей. Жадала йому удачі.

Турові заступив дорогу ловчий. Бик, вражений хоробрістю двоногого, на мить зупинився. А даремно. Ловчий розмахнувся. Свиснуло залізом ковane ратище. Тур упав на передні ноги.

Любана переметнулась на бік ловчого. Вона обожнювала силу, бувєсть, удачу.

Але що це? Тур схопився, заревів. І, пригнувши донизу голову, чвалом рушив з місця. Ловчий вихопив з ножен меч. Меч — іграшка супроти грізних рогів. Ловчий це розумів. То що — втікати? Позаду чиста галявина. Та й пізно. Єдина надія — відскочити спритно і спробувати вдарити мечем, як рогатиною, під лопатку.

Мислі — блискавки. На щастя, бикові завадив набрати розгону глибокий сніг. Тепер відскочити. Ну...

Любана заплющила очі. І в цю хвилю, мов з-під землі поруч з ловчим виріс молодий витязь. Іван Русин бачив, як його ратище зблизька поразило бика. Той спіткнувся і, обагрюючи кров'ю сніг, упав. Велика туша забилася в судомах. Рогата голова безпорадно порола сніг. Трубний смертний рев глушив усе навколо.

Ловчий стер з чола холодний піт. Кинув у піхви меч і обняв несподіваного рятівника.

— Спасибі, Костянтине. Коли б не ти — лежати б мені на санях.— І випрямився.— Звели сурмити збір. Годі! Добичу взяли, слава богу, велику,— і він широко перехрестився.

— І вам, витязі,— слава! — крикнула з дерева Любана. Через хвилину стояла перед обома ловчими. За нею поспішив Іван.

— Ви хто? — простодушно запитувала їх дівчина.— Чиї люди будете?

Хай вибачать ловчі її безпосередність: Любана відкривала для себе людей. Знала вже ратаїв, що приходили до її батька, були вони сумирні, тихі. Галицький єврей Якоб говірливий, як сорока. Тіун Боринич з Тисмениці жадний до руна: все мало йому хутра і мало. Потім пізнала несміливого Степанця, сина Троянового, і його стару матір. Вавило навіки означатиме для неї вірність. Нарешті, Іванко. Палкий, ума — палата, трохи загадковий і смішний водночас і... коханий. Ловчі знову ж — інакші: владні, певні себе, мужні.

— Хто ми? — перепитав старший віком ловчий з рудою борідкою. Зміряв дівчину з ніг до голови. Весела смішинка майнула в прискалених очах.— Ніби не відаєш?

— Ні.

— Князь я галицький, Володимир.— І він, у веселому будучи настрої, злегка поклонився. Чом би, мовляв, не пожартувати князеві.— Оце — рятівник мій боярин Костянтин Сірославич.

— Йой! — пролепетала Любана.— Князь? — Готова була втекти.

— Почекай-но,— притримав її Коснятко.— Тепер твоя черга відповідати, чия будеш і де виросла така красна? — Дівчина направду впала йому в око.

— Любана я, Боянова донька. Живу тут, у пущі.

— Красуня... і в пущі? — не повірив боярський син. Задивився на неї. Уявив Любану в золототканих шатах у своїх хоромах над Дністром. О, була б жона, як писанка. Жона? Ха-ха! Донька смерда ніцого? Наложницею хіба, не більше.

— Княже,— повернувся до Володимирка,— чув же ти, що дівка сказала. Може, спочинемо в палатах її вітця?

Володимирко згадав минулу ніч: тугі перса мовчазної і гарячої, як вогонь, молодої роби, улесливу посмішку тисменицького посадника, стіл — стравами і трунками повний.

А вранці — регіт роба, що лунав з Данилової чинбарні. Опам'ятався.

— Хай буде по-твоєму,— сказав князь Коснятку.— Запрошуй, дівчино, в гостину.

— Веди,— звелів їй молодий Сіраславич.

Заперечливо крутнула головою. Ая, діждетеся, щоб я княжу отару повела до батькової хижі. Мені б шугнути в кущі, а там — шукай вітра в лісі.

Зірвалася з місця. Гей, лижви мої — копі мої! І впала, як підтята

Вправно орудують княжі гридні половецькою петлею.

— Ха-ха! — почула сміх боярича. Лице в нього біле, чорний вус, а очі — напасливі. Лихо од них буде...

Коснятко підбіг до неї, підняв на руки.

— Не бійся,— шепнув.

Дивилась йому у вічі і холонула, передчуття лиха каменіло в грудях. Боярич стиснув її, горнув до грудей.

— Пусти,— пручалася.— Я на лижвах...

— Поїдеш у залубпях. На це воля князя.

Скорилася.

Передчуття лиха не покидало. Чорний камінь в грудях... гострий камінь... тяжкий камінь.

Залубні рушили. За ними поповзли сани з гриднями. Челядь, кленучи стиха князя, боярича та синьооку дівку, місила сніги пішки.

На місці лишився Вадим Вовк з ловцями. Згодом почали сюди сходитися смерди. Розкладали кострища. Білували дичину. Ніколи їм було й приглянутися до отрока, що сидів під дубом. Коли ж кинулися — слід за ним застиг.

Слід-лижня бігла до Боянової займанки.

На лижню ступив Іван...

III

Їх розділяла межа...

Межу не вимурували з каміння і не виплели з лози, це була умовна лінія, ламана й розпливчаста, між світлом і темрявою. По цей бік межі в малиннику, засипаному снігом і заснованому вечірньою мрякою, стояв Іван Русин. По той бік — на закосиченій кострищами мерехтливій галявині розлігся на купі чатиння посеред молодшої дружини княжий співець боярин Ян, син Чагрів. Власне, Русин тільки здогадувався, помітивши на колінах гусла, про його рукомесло.

Боярин з гуслами лежав у гурті чужаком. Йому не були милі ні сьогоднішні лови, ні оцей казки гідний вечір при жарких ватрах у засніженому пралісі, що смачно пахне смаженим м'ясом.

Очі встромив у Боянову хижу, в якій зупинився на нічліг князь. У шильнуванні своєму і жданні скидався на пса, котрий щурить вуха під дверима господаря, очікуючи сплеску долонь.

Русин переступив межу, яка розділяла темряву і світло. Його, може, й не помітили б серед натовпу слуг, що вешталися біля ватр, коли б не зупинився навпроти Яна.

— Ану, смерде вошивий, пріч з очей! — крикнув на нього Ян.

Треба було мовчки вступитися, зникнути серед челяді або податися до хижі. А він відповів:

— Ще раз... і в котрий уже раз переконуюся, що прав був поет, котрий писав: «Хочеш пізнати людину — послухай його бесіду. По язику вгадаєш душу».

— Що ти верзеш? Хто будеш?

Тепер Русин не міг зникнути, на нього взиралися десятки пар очей. Дехто з гридпів звівся на ноги. І таки було на що дивитися. В грубій одежині, зшитій Любаною, скидався на лісового волоцюгу.

— Я — просто людина,— мовив гордо Іван.

— Просто людини нема,— казав Ян.— Є роб, смерд, боярин, князь. Кожний на землі має свою печать.

Іван розмашисто перехрестився.

— Чи не досить тобі цієї печаті? Бачиш: єсьм християнином, як і ти.

— Що-що? —перепитав Ян, зачувши натяк на нище своє походження. Він хотів походження це чимшвидше забути, стерти; бо годі слухати глузливі перешіптування боярських синів, котрі прийняли його у свій гурт з примусу, шануючи передусім княжу гривну на шиї. Тому підбіг до Русина, вхопив за пазуху, і був би луснув в обличчя, якби той спритно не відскочив, підставивши напасникові ногу. Цього його навчив у дитинстві ритор Поліклет.

Гурт дружинників вибухнув реготом... сміялися гридні з княжого співця, що зарив носом у сніг... сміялися недовго, згодом схаменулися, що, власне, сміються з себе, адже опудало це у вовчій шкурі зневажило хай вискочку, хай новоспеченого, не родовитого, а все ж таки боярина.

Скрутили Івана.

— Тепер бий, Янчику, бий смерда! — заохочували.— Ми кріпко тримаємо.

Свербіли долоні Япові. Іван зорив йому у вічі відкрито й прямо. Дотепер ніхто його не рушив і пальцем, не

уявляв, як переживе безчестя. Не уявляв... але мусив. Мав перед собою не одного ворога, недругами стали всі княжі вої.

— Ти не вдариш,— повстав Русин проти гусляра і проти всіх.— Закони руської землі суворі до тих, хто безпричинно піднімає руку на вільну людину. Я гість батька Бояна, в хижі якого ночує князь. До того ж, ти озброєний, я — без меча. Не личить, отже, княжому мужеві збиткуватися над беззбройним.— Івана лякала сама думка, що зараз цибатий молодик потолочить у ньому останні крихти того доброго й солодкого хліба, яким годував його в Константинополі небіжчик Вавило. Знудьгований за отчим краєм, Вавило сповив руську дружину в незаплямлені шати честі й слави, навіть чорне й непривабливе змалював голубими барвами. Хай буде йому прощений цей гріх. Велику-бо любов носив він у серці до рідної землі, з любові й нудьги творив синів її святими. Святі жили у мріях, Русина же оточили чада тутешніх синклітиків, котрі, напевно, виробили, як і скрізь, свої поняття честі й слави. Цілком можливо, що на бранному полі вони без надуми покладуть голови за свого князя й Русь святу, а біля мирного ловецького вогнища не порахували за ганьбу скрутити руки тому, який теж є часткою святої Русі.

— Хіба відомі тобі закони Руської землі? — пом'якшав Ян. Доглумався-бо: не варто чіпати отрока у вовчій шкурі, язик у нього — як брич, його вдариш — себе унизиш. Глузуватимуть потім боярчуки: дуже «хоробрий», мовляв, у князя співець, ми тримали смерда за руки, а Янчик бив.

— Сказано у святому письмі від Матвія: «Не може город сховатися, якщо він стоїть на горі». Так і Русь, боярине, її закони і люди.

— Тому, хто скніє в пущі, яко звір, і в звірячі шкури приодягається, важко уздріти тую гору, на якій височить Русь.

— Не одними очима пізнають отчу землю. Ти ж бо, по всьому виджу, співець, і повинен це знати краще од мене.

Гридні, що обступили їх тісним перстнем, переморгнулись. Мовляв, упіймав Янчик облизня.

— Не тобі судити, що повинен і чого не повинен знати співець. Твоє діло теляче.

— Воно-то так,— розминав Іван затерплі руки,— але повір, боярине, нема легшого на світі, ніж почувати себе телятком. Підстрибуючи бездумно, до ста літ продовжиш

життя. Я не маю на увазі тебе особисто, тому не бери мовлене мною близько до серця, не лише про тебе річ. Я говорю взагалі про співців. Коли правда, що вони є голосом народу, то народ, очевидно, має право спитати у них: «Про що співаєте, браття?»

— Що мені до черні? А що черні до того, яку пісню, приміром, складу князеві? Князь суддя мені і осподин, я — слуга його.

— Хіба забув, боярине, що слуги поезії не творять? Вони тільки слугують...

— Пішов пріч! — розсердився Ян.

Князь умився над цебром, розчесав різьбленим із кістки і в золото оправленим гребенем руду борідку й решткі чуприни на полисілій голові. Без меча, в полотняній сорочці, синіх ногавицях з фразького сукна і у вибродженних чоботях, видавався Любані простим ратаєм. Тільки перстні з великими бурштиновими «очками» та золотий ланцюг на шиї свідчили про його родовитість.

— Сідай, осподине, до столу,— просила, кланяючись, Любана.— Натомився ти сьогодні й виголоднівся.

— Правда твоя,— Володимирко покосився на страви. В дерев'яних, видовбаних з липи мисах парувала зайчатина, приправлена пахучим зіллям, на підносах — холодна оленина й ведмежатина, в'ялена та солена риба. Хліб і вино князь велів подати на стіл зі своїх припасів.— Не поскупися, Бояне, частуючи свого князя.

— Чим хата багата... Не огнівайсь за прості страви,— відповів батько Бояп.

Князь, намірившись перед вечерею осінити лоб хрестом, пас очима по задимлених стінах. І, не знайшовши ікони, спитав:

— Ти що, старий, у бога не віруєш, що ні одного святого нема на стіні?

Бояп давно чекав цього питання. Християни нетерпимі до інших вір, тим паче, до предківської, поганської, як вони її називають. Відрізав:

— Не вішаю святощі напоказ. В серці тримаю.

— Гаразд сказано,— мовив Володимирко до Костянтина Сіславича, сідаючи до столу. Після ловів був у доброму настрої. Коснятко, щоправда, на княжий настрій не дуже зважав, раз по раз підморгував Любані, що в легких личаках, у білій сорочці, підперезаній зеленою крайкою,

поралася то біля столу, то біля ватри. Зрідка позирала на двері: виглядала Русина. Бояричеві зальоти уже її не лякали, передчуття лиха розвіялось.

— Сідай з нами, батьку,— змилостивився князь і налив Боянові пугар вина.— Чи мо', боїшся?

— Старість нічого і нікого не боїться,— відмахнувся старий.— Гадаю лише, що завелика честь для смерда сидіти поруч з волостелином. Споживай на здоров'я.

— Сідай, сідай, нині в твоїй хижі я повеліваю.

Боян примостився навпроти. Рішуче відсунув пугар.

— Дякую красно, не п'ю.

Коснятко не відставав:

— А за здоров'я князя?

Боян глипнув на нього з-під волохатих брів.

— Відколи живу, ясний молодику... пробач, не знаю, як тебе величати... відколи, отже, живу — не брав до уст ніякого трунку, окрім хіба березового соку. Так що не обезсудь старого. Князь наш мудрий, він не побажає, щоб Боян від пугара здитинів.

— Лиши його,— оборонив старого князь Володимирко.— Коли б всі здравиці, проказані в мою честь на учтах, доточили здоров'я, то жив би я сто весен.

— Дав би то бог,— Коснятко високо підніс пугар.

Перед кінцем трапези князь почув приглушений шум пущі і, уявивши себе самотнього посеред ночі, спитав:

— Не тоскно тобі тут, батьку Бояне?

— Хто до чого звик. Я все життя у пралісі, іншого не уявляю і не жадаю. Ти ж бо призвичаївся до велелюдних городів.

— Не жалуєш за життям у лісі змарнованим?

— Кожний по-своєму згайновує життя. Я не нарікаю на пущу: вона годувала мене й одягала. Тут зазнав утіх і переживав сум.

— Однак скарбу, як бачу, не прижив.

— Багатство — тлінь, мій княже.

— А що ж головне?

— Для мене головним було сповняти повеління предків. Вони завіщали моєму родові не виходити з пущі. Світ поза нею чужий мені і незнайомий.

— І ти, старче, гадаєш, що чинив вірно?

— Завіти предків — закон для внуків.

— Так, але не всі завіти переростають у закони, як, врештою, не всім законам судилася вічність. Вони повсякчас міняються, бо міняються самі люди і час. Відомо-бо

тобі, що в глибоку давнину, приміром, предки наші часом приносили в жертву Перунові людські життя. Чи не гадаєш, що й тепер звичай цей варто відродити?

— Я говорю, княже, про добрі завіти.

— Звідки ж бо можеш знати: добрі вони чи злі? — втрутився в суперечку Костянтин Сірославич.— Мовлять же мудреці: все пізнається в порівнянні.

Боян нахмурено мовчав.

Боян нахмурено мовчав, а якраз у цю хвилину прискакав до воріт Тисмениці вістун на змилепому коні. Вістун, що мав сили, бив клепалом у бервена воріт і волав:

— Гей, варта! Кличте чимдуж сотського на Тисмениці. Князя нашого шукаю!

Боян нахмурено мовчав, він не звик до довгих балачок, до того ж старий піколи не сумнівався в завітах предків. Вже одним тим, що, завіщані предками, вони священні й недоторкані. А добрі вони... чи злі... Хіба з медом мастьсяся людям при Новому завіті, християнському? Так і відповів князеві.

— Нова віра принаймні не кличе Русь у праліси,— трохи роздратовано сказав Володимирко.— Колись, може, праліси були всьому голова: служили вони захистом від недругів, давали їжу й одежу. Тепер городи стали на чоло. Уяви, що було б з Руссю, коли б однієї днини всі городи і весі враз спорожніли і люд розтікся б по вертепах і пустищах? Зникла б Русь, як зникли, пропали обри, хозари й многії інші народи. Її проковтнули б ляхи, угри, половці. Бо хто панує в городі — той панує над волостю. Як бачиш, старче, те, що було придатним для прадідів, обернулося б погибеллю для правнуків.

— Красно говориш, княже,— Боян пересів од столу до ватри на свій улюблений пеньок.— Та признайся, чи ти сам, новизну обстоюючи, повсякчасно відкидаєш старе і віджиле?

Костянтин Сірославич аж затерп, очікуючи, що князь лусне зараз кулаком по столі. Батько Костянтинів великий боярин Сірослав Сірославич і то не завжди зважувався дорікнути Володимиркові. О, не відає лісовий смерд вдачі свого осподина. Почекай, зараз...

Князь боровся з собою. Кулак його видавав це боріння: то стискувався, то розслаблявся. Любана споглядала на кулак як на щось окремішнє, незалежне від князя, готове спричинити батькові біль. Володимирко, проте, стримався.

— Смердові взагалі не гоже повчати князя. Однак, якщо вже почав, то докінчуй: що на твою думку є віджилим у моїх діяннях? Чого б мені треба зректися?

— Меча, княже,— карбував глухо Бояп.— Не я це мовлю... чув нарікання на твої раті від тих захожих людей, що зрідка приблуджують до моєї хижі.

Князь закусив вус. Любана впала йому в ноги.

— Прости, волостелине. Старий він...

— Не мішайся, дівко, в бесіду мужів,— гримнув на неї Зелейник.—Волостелин наш розсудливий, не огнівається на мою прямоту. Ти б краще дров принесла, ватра догоряє.

Дівчина накинула на плечі кожушину, рипнули за нею двері. Слідом подався й Коснятко.

— Не можу я... не маю права, старче, зректися меча,— заговорив по довгій мовчанці Володимирко.— Поки що меч у моїй руці означає добро. Ним примножую багатства землі, розширяю її, бороню від напасників. Меч заповіла мені сама вітцівщина, а я її гридень.

— Чи може таке бути, княже, що одними устами земля заповідає тобі меч, а другими волає миру? Бо що таке земля? Це — смерди з весів, рукомесні люди з городів, котрих ти вельми цінуєш. Кожна рать губить сотні життів. Та не кожна рать виправдана потребою. Можна виправдати смерті, коли на рубежах появляються полки чужинців, але... коли брат іде на брата... Так облудно дбаючи мовби про землю Руську, можна її обезлюднити до ноги.

— Тобі ж то що до того? Сам же хвалишся, що поза пущею світ для тебе чужий і незнайомий. Ніякі смерті, отже, не повинні тебе боліти.

— А вони болять. Належу ж бо до людей руського Слова.

— Я один повинний у смертях?

— Много на Русі князів, і всі вони шукають правди через меч.

— Так повелося споконвіку. Предки наші поклонялися мечеві-Перуну.

— Ось, ось... Згадав, нарешті, княже, про меч предківський... Згадав, бо вигідно тобі на нього покликатися,

навіть на Перуна. Тільки в часи Перунові меч був іншим.

— І тоді і тепер — двосічний.

— Але ще ніколи меч так жорстоко не гуляв по Русі, як тепер. Благословлений новим богом, увібрався він у силу. І тне, і рубає...

— Почув би тя, старче, мій єпископ Козьма... дісталось би тобі.

— І йому я б сказав: чужий, позичений у ромеїв, бог байдужий до нашої землі.

Князь, схрестивши руки на грудях, прихилився плечима до стіни. Не знав зразу, що й відповісти лісовому старцеві. Просто прикрикнути на нього, щоби не упоминав імені господнього надаремно, щоби не випльовував з поганських своїх уст хули? Але що це поможе?

— Ти несправедливий, старче, до нашого бога,— розважливо промовив нарешті.— Живеш-бо серед пралісу й не помічаєш, що позичений, як ти мовиш, бог тільки деякий час був для Русі чужим. Згодом він одомашнився, став нашим, руським богом, багато дечого перейнявши від Перуна, Даждьбога, Велеса, Лади. Інакше він не прийнявся б серед нас. Ти шукаєш у ньому вад, я шукаю в ньому добра. І не тільки тому, що він мій бог. Християнство прилучило Русь до народів, котрі поперед неї пізнали письмо. Світ нам поширшав, вікна відчинилися. І повір мені, батьку Бояне, не нині, то завтра зазирне у це вікно твоя доня, зазирне і більше не пожадає жити так, як живеш ти. Усьому свій час.

— Вона вже заглянула,— зітхнув Боян Зелейник. Згорбився, мов би вікно, в котре заглянула його Любана, давило на нього, гнуло. Володимирко дивувався його раптовій переміні, адже щойно старий сміливо кидав у нього громи, і очі при цьому палали, як свічки, тепер же очі погасли... він увесь погас. На пеньку ціпенів порослий мохом старець, відламок минулого, якому нема вороття. Тішився князь Володимирко своєю перемогою.

IV

Даремно Боян Зелейник хвалив старих богів...

Даремно...

Поганська Лада, похотлива богиня, ожила в крові воєводи молодшої княжої дружини і нашіптувала: «Візьми її, молода вона і красна. Візьми». Коснятко пробував

боронитися, були це марні потуги, жадання затьмарювало розум, Лада ожила в ньому з тієї хвилини, коли тільки-но зобачив Любану.

І він назирцем крався за нею, поміж купами дров, нарубаних і висушених за літо.

Лада провадила його...

Хода у нього легка й бистра, не встигла Любана покласти на руку поліно, як він схопив її за шию, шарпнув до себе, звалив у сніг. З несподіванки не встигла й крикнути. В темряві не бачила його лиця, виказав боярича винний дух.

Боролась з ним, як тигриця.

Він же колючими своїми губами упився в її губи, смоктав, забивав дихання, грудьми здавлював груди, а руками рвав на ній кожух-і сорочку.

Лада додавала йому снаги...

І даремно дівчина лупила розпучливо кулаками по його спині, даремно звивалася, напружуючи молоде тіло: дівочий супротив розпалював боярича, Лада панувала в ньому безроздільно, не існувало тепер ні Христа, ні закопів, ні боярської честі, бурлило переможно в ньому успадковане від віків жадання самця, жив всевладний зов крові.

А сили в Любани меншали...

Найдивніше, що сили меншали не від однієї лише боротьби. Колючий боярський цілунок, піт самця, грубе насилля забивали пароки: Лада підступно підпалювала також її кров. Дівчина упертіше воювала з собою, ніж з Коснятком. Розумом усвідомлювала, що чинить боярич над нею ганьбу, що лишить честі, пограбує найкоштовніший з її скарбів, і розум проти цього протестував, а плоть повнилася млостю. Було їй від цього страшно і водночас солодко. Боярин, очевидно, здобув у любовному ділі неабиякий досвід: цілунки його пекли вогнем.

— Не переч, Любано,— шептав, важко дишучи.— Не переч... Я зроблю тя своєю бояриною.

В словах його зачула облуду, порожню обіцянку, глум, і це її протверезило, розбуджений грубою силою любовний шал пригас, дівчина зримо уявила себе... уявила Іванка... батька Бояна... уявила після того, що зараз станеться.

— Рятуйте!

Волання її було кволе, швидше благальне, ніж протестуюче й гнівне, і коли б Іван Русин далі в'язав з Яном ціпи, то й не долетіло б до нього. На щастя, Ян крикнув

Русину: пріч!, і отрок уже стояв на порозі хижі. Ще хвилина, може, ще дві... і скоїлося б непоправне. Цієї хвилини Русинові якраз вистачило, щоб добігти до дровітні. Як стій вхопив перший-ліпший дрючок і огрів ним боярина.

Осоромлена Лада зникла...

Любана тулилася до Йвана, змучена і тремтлива.

— Великий твій бог, Іванку-сонечко, що надніс тебе своєчасно,— лебеділа крізь сльози. Русин же обцілував дівчину, її сльози, її зуби, що цокотіли, заспокоював, і сам тремтів од думки, що сталося б, коли б припізнився.

— Тікаймо! — Любана раптом шарпнула за рукав і показала на воєводу, що розпластаний лежав на снігу.

— Куди? — стримав її за плече Іван.

— В ліс... я знаю дупло... переспдимо... поки князь з дружиною не забереться.— І скидала його руки з плечей, і тягнула геть з дровітні.

— Чого ж... втікати? — Гладив її коси.

— Ти ж убив...

— Якщо й убив, то по праву. Честь твою боронив. Зрештою, нічого з ним не сталося,— нахилився над Коснятком.— Живий. Приголомшив трохи бика.

— Лишимо 'го тут?

— Ні, до хижі занесемо перед ясні очі князя. Хай виходжує свого боярина.

— Боюсь, огнівається князь.

— Хай гнівається. Повімо йому правду.

— Не чини цього,— Любана порвисто його обняла.— Не чини,— просила. Нинішній вечір зробив її дорослою.— Думай, Іванку-сонечко, про мою честь... встидно мені перед батьком. А правда наша... Все 'дно не покарає князь воєводу, котрий врятував йому життя. Ворон ворону очей не виклює.

Рано чи пізно, а Йван Русин повинен здибатися з князем галицьким. Коли ж сталося це в Бояновій хижі — тим краще.

Володимирко ковзнув недбало поглядом по отрокові у вовчій шкурі, про долю якого дізнався від Бояна. Не до Івана було князеві. Коснятка он притягли до хижі ледь живого.

Боярич приходив до тями поволі. А все ж ясність од двох похідних світильників ударила у вічі. Спам'ятався. Сів, спустивши з лавиці ноги. Бачив перед собою, спочатку

тьмяно, далі ж виразніше князя... Любану... батька Бояна... отрока у вовчій шкурі.

Не міг в ту ж мить пригадати... але пригадував: Любана... дровітня... яма, в яку шубовснув негадано. Чи, 'мо, яму викопав оцей отрок... а якщо викопав, то мусив бути свідком, як він відбирав у дівчини вінок... що на це князь скаже.

Стогнав Костянтин Сіруславич. І від болю, і від злості.

— Що це з ним? — спитав Володимирко Русина. Чимсь сподобався йому русявий отрок з чесним відкритим лицем. Крутий лоб у нього. Впевненість у поставі. Відкинута назад грива волосся. Статечність в рухах. Це викликало прихильність.

— Не знаю,— стиснув плечима Русин.— Знайшли ми боярина на дровітні. Упав, певно, й вдарився головою об бервено.

Слова ці говорив, а краєм ока стежив за Коснятком. Погляди їх схрестилися, як мечі.

— Так було, воєводо? — Володимирко випитував Сіруславича, а сам пильнував Любану, що тулилася в кутку. Ой, щось та скоїлося на тій дровітні. Дівчина он пашить, як мак, сорочка на ній роздерта, голе стегно світиться на всю хижу.

— Мабуть, що так, княже. Не пам'ятаю,— цідив спроквола боярич.

Князь гасив усміх у бороді.

Тиша у хижі Бояновій.

Повели гридні Коснятка до шатра, спить Любана побіч старого Бояна, постелено вже й князеві на лаві.

І давно спорожнів винний жбан.

Сон князя не бере, слухає Володимирко оповідь про золотоглавий Константинополь, куди, як на той світ, давним-давно поїхала його старша сестра. Чув про красу стольного города ромеїв безліч разів, знав про пишні порядки при дворі василевса, читав книги грецькі, а все ж слухав Івана уважно. Слухав і, відчуваючи в його бесіді ум, кмітливість, спостережливість, гарячу любов до рідної землі, мимоволі спадало йому на думку, що, окрім постійних полків, про які він мріє, треба також шукати на Русі і гуртувати в Галичі мужів до Йвана Русина подібних. Вони — не бояри, службу свою сповняли б чесно, на них при злому випадку можна опертися. Янові, сину Чагрово-

му, боярську он гривну дав — і не помилився: вірного пса викохав. Побільше б таких... Особливо тепер: бояри непевні, смерди киплять, містечани. Бач, навіть Боян Зелейник радить: відречися, княже, меча.

Перебив Русина:

— Ти б пішов на службу до мене?

Просто поводиться галицький волостелин.

— Жити якось треба, не сидітиму вічно в пущі.

— Призначаю тебе писцем при тіуні моєму в Тисмениці. Починай з малого. Честі це тобі не урве. Згода?

— Згода, осподине.

— Візьми перстень мій. Покажеш тіуну на Тисмениці. Та й плата це тобі попередня, завдаток.

За вікном вартові перегукувалися:

— Стережи-и-и!

А в Тисменици ревли сполохано роги.

А в Тисменици вої сідлали коней.

А з Тисменици до Коломиї, Городенки, Городниці й інших поблизьких городів летіли вістуни, послані на власний розсуд сотським Збраничем. Вістуни мають передати:

— Князь Володимирко Володаревич повеліває полкам тамтешнім, усім боярам з дружиною пішо і кінно йти під Тисменицю. Ворохоба в Галичі...

Сам Збранич з галицьким вістуном і десятьма воями помчалися в ніч шукати посеред тисменицької пущі обкраденого князя, який поки що не відав, що він обкрадений.

Ревуть роги в пралісі...

...Ловецькі роги, мій Учителю, давно замовкли в тисменицькій пущі, а в мені вони трублять і досі. Тепер знаю, старче мій Продроме, правду ти говорив, повчаючи нас, молодих: минуле не минається безслідно, воно супроводжує людину до гробової дошки і навіть після смерті, коли людина для живих теж стає минувшиною, її життя і діяння не розсипаються у пил, як розсипається тіло, після себе залишаємо або посаджений сад, або мудре слово, або чемно вихованого сина, або дбайливо доглянуте рольне поле.

І навіть чорні діяння не припадають пилом забуття.

...Чув я, Продроме, від купців-гречників, що справи твої житейські вельми похитнулися, що лихварі за борги забрали твій дім, сад і навіть рукописи твої, і зостався ти жебраком нікому не потрібним і всіма забутим. Не помогли, як бачиш, твої папегірики сильним світу цього, сильні відцуралися від тебе, як цурається рибалка річки, що висохла, як занехаює ратай безплідне поле.

Це доля, мій Продроме, усіх поетів, котрі з ліри або гусел вистругали собі ложку. Ложки-бо не вічні, коляться вони з часом.

Це поетам наука, Продроме...

Знаю я, що каміпням кидаю тобі в лице, але чиню це, Учителю, не з жорстокої ненависті, кидаю з великої любові до тебе. В грудях моїх гнів клекоче на люд константинопольський, василевсів і патриціїв, котрі байдуже споглядали, як тупі лихварі збиткувалися над звитками твоїх творінь. Хіба лихварям розуміти коштовність «Родапфи і Досикла», філософських коментарів «Логіки» Арістотеля, словника і граматики мови грецької, пречудових елегій, ліричних діалогів, гострих епіграм?

Поки був ти молодим і при здоров'ї, суспільству потрібним, то називали тя криницею...

Як сталося, Вчителю, що криницю забруднили й зганьбили падлиною? Невже вони гадають, що сини їхні та онуки не побажають колись напитися з неї води?

Гірко тобі, мабуть, Продроме, скніти в шпиталі при церкві святого Павла, куди тебе взяли з милосердя... скніти й ждати, поки не скаже василевс:

— Дайте й поетові окраєць хліба. Втім, не треба, повети, як ангели, ситі вони божою росою.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Седмицю тому князь Володимирко у тисменицькій дебрі ловами бавився, стріляючи вепрів та оленів, а нині сидів на бойовому комоні в трьох поприщах від Галича і хижо зорив на город.

Навколо Галича просинцеві сніги потолочені, криваві. Трупи убитих воїв дубіють на дзвінкому морозі.

Немисливе скоїлося. Поки князь полював, чорні люди галицькі перебили княжих митників, що здирали подать повторну і підняли ворохобу. Та ще й яку ворохобу! Коли ж прискакав до князя з Боршичем та воями тисменицькими запізнілий гонець з вістю, що в Галичі сів, покликаний голотою, Іван Ростиславич із Звенигорода, то Володимирко у стовп солі обернувся.

— Що верзеш, смерде? — ворухнув затерплим язиком.— В моєму Галичі... князь Іван... простолюдом покликаний? Дурні жарти жартуєш з князем.— Володимирко шарпнувся до меча.

Гонець упав долі.

— Змилуйся, княже. Правду мовлю. Іванове знамено на воротах галицьких прибито. Спіши.

До Володимирка аж тепер дійшла суть почутого. Серце заболіло різко, колючо, мовби в нього поцілила стріла. В очах потемніло. Він — ізгой? Князь Іван на його стіл сів? Галич відрікся від свого князя й чужого покликав? О, кари на невірний Галич, кари!

— Де був печатник Остафій? Чому в зародку не погасив полум'я? — розгніваний князь труснв гінця, як грушу.

— Що він міг... Ворохоба розгорілась, як солома. Чернь обеззброїла ратників. Хто оборонявся — того вбито. Печатника кинули в поруб. З ним старійшини братчинські.

— А бояри?

— Котрий потрапив під гарячу руку — теж у порубі або на тому світі. Інші заперлися в своїх острогах, тебе ждуть. Чагр, дереводіл ниций, віче скликав... віче ухвалило: кликати у Галич князя Івана Ростиславича. Він, мовляв, добрий, за чорних людей заступиться.

Яп, син Чагрів, що сховався за спинами княжих мужів, зачувши мову про батька, прощався з життям. Знав: не буде пощади синові того батька, котрий підняв меч супроти волостелина. Зараз мужі розступляться, князь пальцем кивне і повисне він разом з своїми гуслами на першому дереві.

І таки розступилися мужі, і таки йшов на Яна князь Володимирко, і таки мав намір Володимирко насолодитися бодай дрібною помстою. Отрок тремтів, як осиковий лист, посинілі на морозі пальці бездумно перебирали струни на гуслах... струни зойкали в тривожній очікуючій тиші, як дзвони... гуслині дзвони привели до тями

Володимирка, пригадавши йому різдвяний пир у теремі, зненависть Чагрову до сина, котрий задумав піснею хвалити князя.

І князь Володимирко, по-дружньому поклепуючи долонею по рамені співця, промовив:

— Тепер сплачу твоєму вітцеві всі борги сповна. Тебе ж, молодче, люблю.

Воскресав Ян:

— До скону не забуду твоєї милості, осподине.

Поки князь витребовував оружні сотні з Коломиї, Теребовлі, Тисмениці та інших поблизьких городів, поки навкружні бояри споряджали йому у поміч свої дружини, поки князь не раз і не два пробував узяти коп'ємГалич, правда, безуспішно, бо Іванова дружина й ворохобники, запершись у городі, стояли на заборолах твердо, Ян, випаючи по становиську, придумував способи віддяки Володимиркові за ласку і любов. Однієї пісні тут замало. Потрібне ще щось, таке, котре б у княжих очах возвеличило Яна, сина проклятого Чагра.

Потреба породжує дію.

Забутим ложбищем весняного чорторию, по якому влітку і восени спливали з города в Мозолів потік дощові води, Ян прокрався до Галича. Задума була небезпечна, містечани кожної хвилини могли впізнати і схопити, бо пам'ятали його плазування перед князем.

Якщо сказати по правді, то Ян не уявляв ясно, що робитиме в обложеному городі, сподівався бодай вивідати про сили ворохобників. Випадок звів його з риндею-зброєносцем князя звенигородського рудоволосим Дуліб ом.

Сталося це у корчемці купця Ібрагімовича.

Корчемця була присадкувата, але простора, як конюшня. Того вечора, як звичайно, у ній голотилися охочі до хмільного звенигородські гридні та ворохобні смерди, між ними попискували розпусні дівки, яких теж у Галичі не бракувало. Ян приткнувся в темному куті, пив — не пив свою корчагу меду, а вухо гострив і ловив у хмільному галасі речі, які могли б знадобитися Володимиркові. Мабуть, пішов би Ян з небагатою добичею, якби риндя князя Івана, з виду ровесник Янів, випивши зайвого, не почав чорнити свого осподина: той, мовляв, яко тать-головник, увірвався у город свого стрия і тепер пощипує галицьке жіноцтво. Хтось реготнув смачно з отрокової сміливої хули, хтось вхопився за меч, щоб оборонити честь

князя Івана. В корчемці збурилась метушня, крик, кілька рук простяглися до балакучого Дуліба.

Ян ударив шапкою по смолоскипу, що звисав на кільці біля входу, і в густій темряві потяг переляканого Дуліба до дверей.

— Тікай за мною, дурню! — крикнув йому у вухо.— Бо ранку не дочекаєшся. Жоден князь такого не прощає.

Бігли шпарко. Ян недаремно виріс у Галичі, знайомий йому тут кожний закамарок. Скоро погоня відстала. Дуліб від страху протверезився. Янчик підкидав у вогонь дров:

— Такого князь не прощає,— повторював. І, начебто співчуваючи отрокові, додавав: — Потягло ж тебе за язик.

— Та потягло, перун би 'го вбив,— шкріб Дуліб потилицю.— Тепер не відаю, що діяти.

— Загубишся серед людей, якщо ті, котрі в корчемці пиячили, в лице не впізнають,— хитрував Ян. Хотів вивідати, з ким має справу.

— Ая, не впізнають. Адже єсьм риндею князя Івана. Завсігди на виду.

— Ов, це, брате, біда. На твоєму місці я здимів би до пори до часу.

— Де сховаєшся у гнізді шершенів? Галичани хрест цілували князеві Йванові.

— А якщо переможе Володимирко? — підкинув Ян бісика. Княжий співець збагнув, що доля подарувала удачу: пташок цей, при князеві Іванові будучи, очі мав і вуха.

— Таке скажеш,— сумно відмахнувся Дуліб.— Завтрашнього світанку Володимирко впаде ниць перед Іваном у мотузззях або порубаний.

— В князя галицького полки.

— Полки без голови — отарп. Не стане Володимирка — полки визнають князя Івана. На це він якраз покладає надію.

— Звідки знаєш? — горів з цікавості Ян. Метикував: якщо не зумію по-доброму Дуліба вмовити, то лусну рукояттю ножа межи очі і, приголомшеного, спущу чорториєм у Мозолів потік. Мусить дізнатись князь Володимирко про Йванові підступи.

— Бо знаю. Рада вчора потаємна в князя радила. Домовились, що досвіта три сотні комонників виступлять з города. Допадуться до шатра Володимиркового — вб'ють

князя галицького або полонять. І — назад у город. Сам Іван комонників поведе. Я коня йому нагодував і меч нагострив.

«Якщо це скоїться, то я опинюсь на Дулібовому місці. Пропадуть мої наміри, втрачу здобуте співанками. Вернуся під руку батька Чагра, а він не простить, скаже ня убити або прогнати з города,— мелькали в Яна думки.— Не допущу цього. Живим або мертвим приволочу Дуліба перед Володимиркові очі і повім: «Стережись, мій осподине, померкне без тебе моє сонце».

— Багато знаєш, Дулібе,— промовив улесливо.— І знане порятує тобі життя. Ще й випагороду дістанеш.

— Тумапно балакаєш...— Дуліб і не поворухнувся. Обидва тупцювали в сніговому заметі поблизу стокового чортория. Галич уже спав. На заборолах перегукувалася сторожа.

— До князя Володимирка б тобі... сповісти Іванів задум.

Ян чекав, що Дуліб обуриться, адже підмовляють його до зради.

— З города й пес не вискочить.

— Ти жадав би?

— Кому життя не дороге?

— Оцей вибалок видиш? Лягай і повзи униз, я за тобою.

— Хіба ти... Володимирків?

— Опісля дізнаєшся. А тепер повзи. І ні слова.

Обидва, як кроти, поволі й обережно повзли крутояром. Зрідка Дуліб повертав до Яна голову, шептав:

— Обіцяєш, що Володимирко-князь мою послугу оцінить належно?

— Мій князь щедрий,— відповідав Ян.— Плазуй.

Отроки щасливо прохопились крізь вузьку щілину попід городською стіною і скотилися в глибоке корито Мозолевого потоку.

Воістину: найлегше зраджувати в юності, тоді ще не знаєш достеменно ціни зраджуваного.

Опівночі обидва стояли перед князем Володимирком і його воєводами. Ян сіяв, як новенький золотник. Дулібові Володимирко мовив:

— Якщо завтра справдиться мовлене тобою — обдарую по-царськи. А поки посиди під сторожею. Виведіть 'го!

Яна ж князь обняв.

— Вельми прислужився ти мені. Не забуду повік.

Розчулений співець обціловував княжі коліна і полп його кожуха.

— Умру за тебе, княже.

Не збрехав покруч Дуліб. Вранці Галицькі ворота відчинилися, і загін комонників на чолі з князем Іваном несподівано ударив на обложників.

Ха-ха, несподівано?

Обложники боронилися про людське око, так уночі в княжому таметі порішили воєводи. Іван Ростиславич, хитрощів не сподіваючись, кресав мечем направо і наліво. Загін, вилаштований загостреним клином, уперто летів до Володимиркового шатра. Летів... І вже Іванів меч стяв з розгону древко Володимиркового знамена, і вже крпкнули на заборолах ворохобні галичани:

— Слава! Слава!

Поквапилися.

Бо Володимирків намет стояв порожній, бо озирнувся Іван Ростиславич і зобачив, що його комонники щільно обступлепі ворожими ратниками.

Спалахнула люта січа. Іван прорвався у поле з двомастрьома десятками уцілілих воїв, решта дружини лягла трупом.

І постелився Йванові шлях до втечі. Втім, його ніхто не доганяв, Володимиркові воєводи вже стояли перед галицькими ворітьми й гукали:

— Іменем волостелина вашого законного повеліваємо: відчиніть. Князь Іван на біг комоні повернув, дружину його ми перебили. Коли ж не скоритесь, то й вас смерть постигне.

У відповідь з бійниць сипнули хмарою стріл.

Галич не здавався, в Галичі не було дулібів-покручів.

II

Спершу Лука з Вістови не мав гадки брати з собою Добронігу.

Хотів чимшвидше вирватися з Лихварового гнізда, тому мився й одягався в Лютову одежу, яку подала Добронїга, похапцем, мовби десь горіло.

Їв мало, бо майже дві седмиці пережив упроголодь. Раз у день, власне, ввечері Лют кидав йому крізь кватирку байду хліба і боклажку води. Тепер спожив би за один присіст вола... спожив би, якби не пам'ятав, чим би це скінчилося.

Сидів за столом, а на двері ціпив очі, піби очікував, що ось-ось появиться Лют. Якби й появився, то однаково у підкліть не запакує. Один раз, напоївши його вином і медом, запакував, удруге — ні.

— А де той... муж твій? — спитав після трапези, коли Доброніга змащувала йому мазями рани на ногах. Імені Лихваря не згадував, як не згадують проти ночі нечисту силу.

— З печатником княжим повіявся. До бистрицьких витоків. Хіба при ньому зважилась би?

— Як же ти тепер будеш? — турбувався Добронігою. Досі думав лише про себе, думав, що зараз узується, подякує жоні і чимдуж подасться до старійшин градських із скаргою на Лихваря: «Беззаконня чинить син Чагрів. Вольну людину підступом кинув у темницю, голодом морив, на життя важив. Хай стане на суд».— Уб'є він тебе, жоно.

— Уб'є,— кивнула головою Доброніга.— Сам переконався, який він.

— Але ж ти — жона йому, водима... й посміла мене рятувати? — дивувався Лука.

— Ет, яка жона. Роба я. Та скінчилося,— не хотіла журитися старою журбою, не жалувала, що зважилася стати супроти Люта. Здобула ж, нарешті, трут і кресало, і це головне. Далі якось буде.

— Куди ж ти підеш?

— Та кудись...— стиснула плечима.— Хоч би й з тобою на край світу,— пожартувала і зайнялась рум'янцем.

— Зі мною...— слово застрягло в горлі. Але ж бо чого застрягло, хіба вона не має права сподіватись од нього помочі? Хліб за хліб. Та тільки де той хліб спекти? Куди повезти її, в якому кутку сховати? В самого ж ні кола ні двора. Хіба що до старого батька у Вістову? Хижка батькова, правда, тісна. Не в тісноті, зрештою, справа, занадто близько сільба княжих вістунів од Галича, знайде Лют Добронігу й додому поверне.

То куди ж?..

— Чим печалишся, добрий молодче? — Добронізі знову, як у підкліті, забаглось погладити його вже причесані русяві кучері.

Не посміла.

— Тобою печалюся. Був би у мене терем за тридев'ять земель, посеред пралісів диких. Там не досягли б Лютові цупкі пальці.

— Я й так полечу. Далеко. Крила в мене... Це добре, коли людина вільна і в неї є крила.

— Дурна ти,— грубувато перебив її Лука.— Птахів ловлять сильцями і збивають на льоту стрілою. Лют уміє пускати стріли. Він свого не попустить.

— Не попустить,— погодилась.— Та я не дамся.

«Дашся, голубко, дашся. На боці твого мужа князь, єпископ, закони. Хто вислухає твої кривди, адже у святих книгах записано: «Да убоїться жона мужа». Хто повірить, що життя твоє у багатому теремі мусило бути нестерпним, якщо ти вхопила сокиру? Ні, не лишу тя. Не поганьблю честь мужа? Сховаю аж у Дрогобичі, є там у мене родич, теж ловчий, має він хижку. Сам живе, як перст. Перебудеш зиму, потім...»

— Збирайся, Доброніго...

III

Смолоскипи чадять у гридниці князя Володимирка... Чадять смолоскипи, бо свічі князь Іван Ростиславич попалив за нецілу седмицю свого пануваннячка в Галичі. Власне, ніякого панування й не було: сів Іван на стіл галицький, покликаний зворохобленою голотою, і гадав, неборака, що зловив господа бога за ноги. На радощах пирував з дружиною, гаразд, що медуші й пивниці Володимиркові дочасно не випорожнились, і старого Чагра, сина Микули, поплескував по коліні:

— Ти, мой, Чагре, не хмурся. Слово здержу, бо я веселий і добрий. Повік не забуду галицькому вічу, що через нього відзискав стіл, який належить мені по праву. Пий, Чагре!

Старий відсував жбан і виходив з княжого терема на мороз.

Печалився:

«М'яко стелить князь Іван, але...»

Княжий приклад галичани наслідували: корчемці гуділи хмільним реготом, приспівками, бійками. Жодна ніч не минала без грабунків.

Воля...

«Мовби воля здобута для того, аби темні сили в людині гору брали?»

Князь Іван розраджував:

— Ти мой, Чагре, не суди суворо. Хай люди побавляться. Відсвяткуємо наше свято і візьмемось за газдівство.

Люд малий у Галичі гуляв бездумно, вітряно, мов перед погибеллю. Чагр, звичайно, ліпше, ніж князь Іван, розумів цих рукомесників убогих, рядовичів, унотів, холопів підневільних. Занадто круто пригинав Володимирко своїх «дітей» до землі, пригинав, але не зігнув, трапилася нагода й вони вихопились з княжої долоні, як молоді тужаві дубчаки.

Хочеш їсти мед — не тривож надаремно бджіл... а ти розтривожив їх, Володимирку, й чим воно скінчилося, га?

Та чи скінчилося?

Князь Володимирко поспіхом зібрав полки, дружини боярські й обступив город смертним перстнем. Князь же Іван, замість того, щоб поза Галичем гуртувати було спільників, кликнути на поміч смердів, котрі б ударили Володимиркові в спину, безпечно розмишляв:

— Надокучили мені, Чагре, твої ради-поради. Я тут князь і по-княжому розкидаю умом — що й до чого. Мислю, що Володимирко посидить седмицю-другу на морозі та й потягне до свого Перемишля.

— Як хочеш, княже,— образився був Чагр на загоністу відповідь молодика.— Тобі видніше.

І не підступав більше до Йвана. Стругав дубові запори для градських воріт.

Позавчора розвиднілося... так розвиднілося, аж ув очах потемніло. Чагр кинув тесло й з стіни градської стежив, як танула в січі Іванова дружина, як ледве вирвався з Володимиркового сильця нерозважливий Іван, котрий, бачите, надумав раптовим наскоком прорубатися до Володимиркового шатра, щоб узяти галицького князя у бран або вбити...

Ая, візьмеш Володимирка голими руками, не такі пробували й то не зуміли.

Коли ж січа уляглася і Володимиркові бояри іменем князя веліли відчинити ворота города, сотні пар очей глянули на старого Чагра.

— Що будемо чинити, сироти, без князя? — питали його галицькі старці.

Знову у нього питали поради. Так було спочатку ворохоби, так і тепер. Іншого, мабуть, не бачили поміж собою, найдостойнішого й найрозважливішого, який у скрутну хвилину не втратив би голови. Адже добра слава жила про Чагра в Галичі: Чагр горою стояв перед дуками — старійшинами братчин, коли йшлося про добро громади. Завжди так було.

— Що чинити? — перепитав Чагр, бо й сам був розгублений.— Боронитися треба.

— То повеліваї, Чагре, спину Микули.

«Повеліватн? Це означає, що треба завдати собі на плечі немислиму ваготу: життя й здоров'я сотень містечан, долю усього Галича. Ні, пі, відмовлюся, бо чого це я повинен двигати громадську ваготу, наї хтось інший... той, хто в ратному ділі скусний. Моя хата скраю».

А якщо кожний скаже: «моя хата скраю?» Що станеться тоді з цими мужами, з цими жопами і дітьми, очі яких звернуті до мене... які вірять у мене?»

Сказав:

— Гаразд.— Лучникам на стінах наказав: — Відженіть-но стрілами Володимиркових горлачів, бо слова не дають сказати.

Повернувся до старців:

— Не жадав би я цієї велнкої честі. Та коли вкладаєте людські долі у мої долоні, то перекажіть усім, що вимагаю послуху і покори. І ще вимагаю, аби жодного мужа ніхто в городі хмільним не здибав, бо за це буде кара. Мусимо триматися бачно: Володимирко, заохочений звитягою над Іваном, спробує взяти город коп'єм. Якщо візьме — пощади від нього не сподівайся ні старому, ні малому. Щоб цього не сталося, всякий муж, котрий має силу тримати меч, хай стане на заборола. Гуртуватися братчинами. Далі разом будемо думати.

Галич скорився слову Чагровому, врозумівши лихо, яке нависло над ним.

Седмицю думали... щастя, що Володимиркові полки вичікували. За цей час батько Чагр понаставляв на стінах сотських над оружними братчинами рукомесників, біля воріт Німецьких і Тисменицьких сторожу посилив, корчемці позамикав, припаси їстівні обчислив.

А як же інакше?

— Тобі б, отче, воєводою вродитися, тисяцьким,— хвалив Чагра при здибанні його син Василько-підліток.— А ти то плугом орудував, то теслом.

Гордився Василько батьком.

— Усі ми, Василько, воєводи природжені,— одвітив синові Чагр.— Ще діди наші мовили: «Лисиці брешуть на щити...» Коли ж лисиці брешуть, то кидай рало або тесло й хапайся за меч. Ти ось недоліток, а шаблю половецьку приннув.

Хлопець розцвів, як мак:

— Разом з братчиною дереводілів я... біля воріт Німецьких.

— Хай покрова тебе береже,— Чагр перехрестив сина з сідла.

І поскакав.

Метався старий по Галичу на коні, як молодик. Де й сила бралася.

«Сила від того прибуває, що розумієш: «Лисиці брешуть на щити». Бути біді. А я двічі жити не збираюся... послужу громаді. Боюся лишень, що служба моя коротка і труд мій марний. Не візьме Володимирко Галич завтра, візьме післязавтра. Всі князі й княжата позлітаються, щоб йому допомогти».

Чагр на бігу осадив коня і тужливо обіймав Галич поглядом: і дух перехоплювало, кров замерзала від уявного видива-побоїща.

«Аякже, злетяться. Бо де це чувано, щоб городом правили смерди без князя. Воно й справді того... якось незвично. Князь повинен бути. А коли б котрогось таки запросити на стіл, доброго запросити, милосердного, який простолюд шанував би, у боронь його перед боярами брав і податями не мучив. Ет, досить, що Йванка Ростиславича запросили. Всі вони з одного поля ягоди».

Торкнув чоботом коня і подався на винницю, де ковачі просто неба гострили мечі і різну кузнь перековували на вістря стріл і списів. Ковачі нічого в нього не випитували, ковачі просто вірили, що Чагр знайде з цього вертепу дорогу і все обійдеться. Мусить обійтися, бо у них жони і дрібні діти.

Правда, що знайдеш, Чагре?

Не ховав очей ні од ковачів, ні од дереводілів, ні од гончарів, шевців, усмарів, золотарів, рибалок, ні од їхніх жон і дітей. Кого словом розвеселяв, кому підморгував кошлатою бровою, кого посмішкою підбадьорював, а кому й говорив:

— Тяжко нам — ще тяжче буде. Але минеться.

«Вони гадають, що відаю, як воно наперед буде. А я нічого не відаю. Одне знаю: битися треба з Володимирком, щоб силу нашу відчув, аби в битого князя виторгувати полегшу на майбутнє й прощення за ворохобу. Та чи в це стежкою з вертепища? Хіба для цього запалили ворохобу? Та й чи міркували, для чого запалили?»

Уранці прибули в город Володимиркові посли. Синок великого боярина Сірославича Коснятко погрожував:

— Пусто-дармо упираєтеся, галичани. Князь наш кровопролиття не жадає і по-доброму уговорює: відчиніть ворота. Інакше...

— Ну-ну, доказуй, боярчу, про то «інакше»,— Чагр роздягав до голого тіла Володимиркового посла. Той, однак, за пазухою хитрощів не припасав:

— Малій дитині відомо, що роблять з городом, коли вої беруть 'го коп'ям.

— Не кажи «гоп», поки не перескочиш. Галич спершу треба взяти.

— Візьмемо, не журися. Могуть у нашого князя велика,— хвалився Коснятко.

— Наша могуть, боярчу, не менша. Сам ти видів, їдучи сюди, що в Галичі старий і молодий при мечі. Припас Володимирко зброї доста. До того ж, город наш, наші вітці і діди 'го будували і укріпляли, рідні стіни нам поможуть. Будемо боронитися до скону.

— Нерозважливе говориш, Чагре,— заходив з іншого боку Коснятко.

— Не я говорю — народ мною переказує. А щодо нашої нерозважливості, то Володимиркова у цьому вина, його митальників. Терпіння людське, боярчу, луснуло, як гончарний глек у горні. Спробуй тепер у ньому зварити кашу.

— Ти ж у князевій ласці ходив. Син твій Ян...— закидав Коснятко сіть гамувальну. Ану, мовляв, старий Чагре, спробуй вигребтися з-під неї.

Чагр розрубав сіть навпіл:

— Про Яна мені не згадуй. Невелика честь для вітця мати сина княжим холуєм. Та й не про мене тут мова. Ти у людей поспитай, чого вони глек розбили.

— Отара завше сліпа. Тому й пастир їй потрібний. Князь велить покаятися.

— Оце і все, що має переказати своїм чадам князь?

— Все, Чагре.

— Тоді вертайся до свого князя з нічим. Ми думати будемо, зважувати свої гріхи. Бо хто ствердить, що слід каятися? І ще передай князеві: коли братиме город коп'ем, то будемо боронитися, поки живота нашого. Коли вздримо, що князь перемагає, то Галич спалимо до тла, палати княжі і боярські розкидаємо на друзки, зрівняємо все з землею, і стане город одною великою могилою.— Чагр карбував слова впевнено, бо давним-давно їх виважив;

у довгі ночі студинцеві думи обсідали голову роями.— Нащо князеві, замість города, велика могила?

Мимоволі проймався Коснятко до старого дереводіла шанобою і схилив перед ним голову.

— Передам, Чагре,— мовив упівголоса.

...Чадять смолоскипи в гридниці Володимирковій. Ядучий дим клубиться під кам'яним склепінням, осідає сажею на стіни. Стіни давно вже не білі, їх обчухрали кожухами, пооблуплювали піхвами мечів. Що коштовніше — розграбували, що могло горіти — кинули в печі. Руїна...

У гридниці душно і від печі, і від людського немитого духу. На лавах уздовж стін сидять сотські братчин і старці статечні: думу думають. Чагр, мов на сміх, вгніздився на княжому стільці, який колись вигравав золотими і срібними бляшками, на поруччі милували око різьблені пластинки з слонової кістки. Тепер він теж обдертий, як старець, розгойданий.

— Ну, то з чим, думці чесні, завтра перед людьми на віче вийдемо? — в який уже раз запитує гридницю Чагр.— Будемо боронитися, як я Косняткові говорив, чи, мо', здамося на Володимиркову ласку?

Старці патерицями виписують невидимі кола на запльованій долівці. Нема в тих колах ні віконець, ні дверей. Сотські, обсмалені на заборолах морозом і вітрами, хиляться втомлено на хрестовиння мечів.

— А з хлібом як, Чагре? — кричник Захар перший перекреслює своє коло і підсліпкувато щуриться на Чагра. В кричника повіки без єдиного волоска, червоні від давнього вогню. І такі ж спечені, черлені у кричника Захара руки, спечені, зроблені, але по-молодому непосидющі: пальці то згинаються, то розгинаються, мовби він і далі тримає в кліщах на ковадлі вихоплене з вогню залізо. Руки кричникові здаються Чагрові двома птахами, які повернулися з вирію, щоб присісти на Захарові коліна. І чомусь руки кричникові, що за довге життя зварили криці не на одну тисячу мечів і паральників, радують старого Чагра.

«Бо коли чесні руки з нами, то даремно Володимирко називає нас татями і головниками. Він хотів би, щоб ми були такими, мав би перед світом якесь виправдання. І перед самим собою. Та у нас чесні руки, княже».

— Хліба доволі,— врешті відповідає Чагр.— Якщо з розумом його ділити — до весни дотягнемо. Купець Замагора комори житом засипав, певно, на голодний передні-вок щадив, аби дорожче продати. Та й у княжих житницях поцно.

— То будемо вічеві казати: «Людове, треба стоятн перед князем за свое, якщо вже почали. А доведеться вмерти — вмремо!» — заключає кричник Захар. Червоні птахи його рук злітають угору, стискаються в п'ястуки і вдаряються об коліна.

— Чи маємо право наражати на смерть жон і дітей, чесні думці? — сумнівається батько Чагр.

— Мертві сорому не знають,— перечить йому Захар.

— Нам не про смерть думати, а про життя наших чад. Легше всього вмерти. Про Галич, його будуччину нам думати.

Розпростерлися п'ястуки кричникові, сіпнулись, але не злетіли, відразу зів'яли, закоцеміли і мовби аж почорніли.

Чорні птиці... чорна птиця... гайвороння.

І знову думці кола пишуть, пишуть довго, нудно. Сотський Михайло Заїка, швець сухорлявий, проганяє чорних птахів дзвоном меча.

— Е-е... я-якогось б-би князя п-нам з-заполучити... най си голову з тим Володимирком мастить. П-послів д-до осподина київського послати, чи що? — повторює він Чагрові мисли.

— Спершу, християни, аніж нового князя заполучати — рамці для нього вистружіть, як ярмо для вола.

Бородаті і безбороді лиця повертаються до чолового кута, в якому обтирає стіни писець Радило. Це його порада.

— Та ніби рамці маємо — віче народне,— обізвався котрийсь з думців.

— Галицьке віче з гнилого мотуззя ізсукане: де князь упреться — там і рветься.

Це знову Радило гостроязикий. Бесіда у нього трохи відмінна від галицької, вона трохи округліша і м'якша. Балакають, що писець родом з Новгорода — города північного, далекого.

— Рветься, Радиле, бо на вічі бояри і куплені князем старійшини наші людям роти затикають,— підтримав писця Чагр.

— У Галичі так, як у тій примовці: «Закон для багатого, а кара — убогому».

— Хіба десь інакше? — кричник Захар моргав голими повіками.

— Інакше не інакше, а в Новгороді Великому, приміром, віче народне кличе князя на стіл і віче при потребі зо стола його скидає,— пригадував писець Радило свою молодість новгородську. Дещо стерлося в його цупкій пам'яті, дещо через плин років мовби погарнішало.— І кличуть у Новгород князя не для правління і суду, а для того, щоб землю в боронь брав, полком верховодив. Решта його не обходить. Город прокорм йому дає, вотчинами наділяє. Він гейби челядин у народу.

— О-оце р-розумію! — вигукнув сотський Михайло.— Н-нам би такі порядки н-новгородські встановити.

«Молодші вже й переказів не пам'ятають, що й у Галичі подібне велося,— хитає головою Чагр.— Давно, правда... ще дідо Володимирків Ростислав виліпив собі з народного віча пасок для носіння меча: зручно і безпечно».

— Діло говорить Михайло,— кричник Захар стукає патерицею об долівку.— Готові, отже, рамці для князя, навіть для Володимирка,— і руки кричникові злетіли з колін. Не руки — птахи крилаті.

«То зняти пасок з князя? Зняти? — ловить Чагр черлені чесні птиці. Птиці його окрилюють. І він уже стоїть посеред гридниці ясний, ніби зсередини підсвічений лампадою, стоїть над головами думців, над їх збудженим говором. У гридниці свіжим вітром дихнуло; у гридниці закропилися жерельною водою.

— Мисль Радилова, виджу, всім припала до вподоби,— каже думцям Чагр.— Отже, завтра про це й повімо вічеві. Хай рішає. Володимиркові скажемо: «Хочеш, княже, в Галичі сидіти — ласкаво просимо, тільки давній покон нам верни і шануй. Без голосу і без згоди нашої не лупи податей, брані не починай, боярам загребущі руки вкороти. За лихварями назір ми самі вчинимо, аби рези брали по правді. Отакий наш ряд». Прийме 'го Володимирко — ворота відчинимо. Згідні, думці чесні?

— Хай буде так,— погодилися купно. Окрім хіба що сотського Михайла.

— І я н-не проти ряду... добрий він,— пояснював сотський.— Т-та... т-того... м-м-може трапитися, що Володимирко на нього не пристане.

Чагр уже не хотів розлучатися з черленою птахою надії.

— Не пристане — біда невелика. Виповімо йому: «Іншого князя пошукаємо, нам не спішно».

У сотського Михайла Заїки шестеро дрібних дітей і молода жона, про них швець турбується.

— Ой, з-зрадить н-нас Володимирко, хитрий він, роту дасть, потому її зламає. Д-де запорука, що добровільно не впустимо лиса в курник?

— Цього не стається, Михайле,— заспокоює його Чагр.— У ряді нашому обумовимо: «Відправ додому полки з чужих городів і дружини боярські, нічого Галич об'їдати. Ворохобу не згадуй і помсти не шукай. Для безпеки людської мечі залишаємо при боці...»

— Аміпь! — перехрестив гридницю писець Радило.

Гей, хто там нічку не спить?
Чагр...
Гей, хто там сніги толочить на Золотому Тоці?
Чагр...
Гей, хто сумніви, тривогу і страх гасить студеним вітром?
Чагр...
Вітром, Чагре, сумніви не розвієш і морозом тривогу не заморозиш. Що врадили у гридниці думці — хай станеться.

«Та ніби добре врадили, був би з ворохоби врожай, хліб для чорного люду. Для цього, власне, її підпімали. Але...»

І далі нипає старий дереводіл Золотим Током. Навколо нього метелиця витанцьовує: засипає свіжим пір'ям глибокі сліди, вітром надуває розіпнутий Чагрів кожух, жменями колючих іскор жбурляє у вічі. Чагр, засніжений увесь, біліє, мабуть, у густій темряві білим бобваном.

А під білим снігом сивіє до решти Чагрова голова.

«Посивієш тут не від страху перед смертю, і навіть не від одвіту за долю Галича, хоч і від цієї ваготи западаюся по коліно в землю, а від того, що у Володимирка-князя вистарчить розуму приспати галичан, погодившись на ряд про людське око. Він, може, й мечі у нас зразу не одбере і полегші дасть, поки ми не обростемо смальцем, поки не розлінимось, поки мечі наші не поржавіють. Якщо цього не зробить Володимирко, то син його Ярослав напевне, я сам видів його гнучкість у тій пригоді з Лютом. Ярослав погладив люд за шерстю, і люд заспівав йому осанну. Ми любимо, коли нас гладять за шерстю. Кажуть, що таким способом, а не пугою і криком, половці приборкують диких людей. І меч візьметься іржею в піхві, і меча не

добудеш, і вже ніхто не зважиться збурити ворохобу. Бо нащо її піднімати, коли князь добрий, коли ми обросли смальцем.

Я цього боюсь...

Чи, може, даремні мої побоювання? Серед громади завше знайдеться муж, котрий ударить у вічевий дзвін. Час, потреба людська того мужа породять. Отже, нема чого лякатися іржавчини, що роз'їдає у піхвах мечі?»

IV

Тієї ж таки хурделичної ночі, коли старий дереводіл, повернувшись із Золотого Току в спорожнілу гридницю, ліг на лаву відпочити, шевська сторожа, що пильнувала Володимирків Дітинець, привела до свого сотського Чагрового сина Василька та гончарського унота Кирила. Отрокам будь-що забаглося побачити батька Чагра. Михась Заїка, невиспаний і через те лютий, відговорював їх:

— Вештаються т-тут усякі. Н-нібито горить? Чекайте ранку, батько Чагр щойно приліг.

— Не можемо чекати,— наполягав Василько,— діло дуже пагальне.

— Якщо в-вам н-не в-втерпець, т-то мені п-передайте т-тее діло. Я тут не останній муж.

— Ні, це нас з батьком стосується.

Сотський оперезався мечем, накинув наопашки кожух і повів отроків довгими переходами, на яких подекуди догорали смолоскипи. Володимирків терем спав, із-за дверей вихоплювалося богатирське хропіння воїв. У порожній гридниці хода відбивалася гулко, мовби хтось бив калаталом по дерев'яному билу.

Чагра будили недовго. Досить було Заїці нахилитися над старим, як він схопився на рівні ноги.

— З чим приходиш, Михасю?

— Та н-ніби з н-нічим. Син т-твій Василько добивається до тебе. Я к-кажу, що не м-можна, а він, як віл, уперся,— виправдовувався Заїка, показуючи на отроків.— Г-говорить, що з нагальною орудою.

Василько, уздрівши батька схудлого і до смерті втомленого, мимоволі пожалів його, серце стиснулося, занило. Ой, нелегко нести старшинство у зворохобленому городі, та ще й у городі, обступленому ворожими полками. Нелегко. А він, Василько, розбудив старого посеред ночі, щоб до цієї ваготи додати ще одне млинове коло.

Тому тупцював Василько перішуче.

— Що скажете, вої? — Від Чагрового ока не втаїлася Василькова розгубленість.— З Мамою щось скоїлося? — подумав Чагр про жону.

— Та ні,— поспішно відповів Василько.— Мама наша жива і здорова, не далі як нині перед вечором її видів.— Я з іншим...

— Кажи, сину.

— Ця біда лише наша з тобою, батьку,— натякнув Василько на присутність Заїки.— Родинні клопоти.

— В гридниці, Васильку, чужаків нема. Всі ми тут кревняки, бо порівно ділимо незгоди.

«А лихо, про яке повім тобі зараз,— думав Василько,— тільки тебе зігне і болю завдасть».

— Лют наш об'явився,— почав здалека.

Батько Чагр насторожився. З першого дня галицької ворохоби старий дереводіл не мав про Люта ніякої звістки. І не шукав її. Сподівався, що найстаршому синові лягла під ноги одна з двох доріг: або втік передчасно з Галича, боячись помсти, або згинув десь від ворохобної руки свого боржника. І хай би згинув, не заплачу за ним, окрім ганьби, не зазнав від Люта нічого.

Гадав, що не заплаче. А тут:

— Відомо тобі, де він обертається? — спитав Василька несподівано м'яко і тепло і, може, навіть радісно, видаючи цим батьківську турботу, що всупереч розуму не вигоріла в душі, живе. Чагр схаменувся, розглядав, здавалось, у собі цю живу бадилинку і дивувався їй: «Незміряні глибини душі нашої, бо я... бо я давно прокляв Люта, відцурався од нього, готов був пространити сина мечем і водночас я зрадів, що він об'явився. Скільки у мені живе Чагрів... і кожний Чагр з іншим обличчям та іншою душею?»

Василько не зважився одним махом обрубати батькові втішну бадилину, він чипів перед ним, як перед загадкою, бо ж добре знав Чагра рішучого, безжального і страшного у своєму гніві на Люта.

— В пивниці Глібовій обертається... того Гліба, котрий корчемцю тримав поблизу Тисменицьких воріт,— прийшов Василькові на поміч унот Кирило. Чагр запам'ятав його з тієї днини, коли унот, на відомщення за безчестя Предславине, за сльози галицьких матерів, вимагав Лютової смерті.

— Ти вислідив його? — нахмурився Чагр.

Кирило згорда розправив плечі.

— Ні, бракує мені для цього часу, бо разом з братчиною скудельників по твоєму слову вартую Тисменицькі ворота. Про Люта же повідав син гончара Родима, Данько. Родим братом доводиться Глібові...

— За вість дякую,— сухо перебив Чагр.— Та тільки ніколи мені з Лютом воловодитися. По брані хіба, по всьому... Тоді всіх лихварів і Люта з ними приберемо до рук.

— Не пізно буде, батьку Чагре? — в запитанні унота чулося приховане глузування.— Чи не станеться, що, замість чесної брані, Володимирко учинить криваве побоїще?

— Мовиш, як віщун.— Старий дереводіл не приховував ворожості до унота, яка розбрунькувалася в ньому і росла. Щоб урвати неприємну розмову, позіхнув і закинув ноги на лаву, готуючись знову лягти.

— Ти ще не все почув, отче,— заступився за приятеля Василько.— Лихо не в тому, що Лют причаївся, як лис. Лихо, що він таємно винюшковує поміж нами покручів. Тому ж Данькові обіцяв плату, аби скудельників підмовляв на зраду, усім підмовленим дарує борги і рези.

— Що може лихішого вчинити Лют від того, що ним уже накоєно? — роздратовано відмахувався Чагр.— Галич на колодиці,— додав. Але впевненості в його останніх словах отроки не зачули.

— Вся таїна, отче, якраз в тому, що Лют добирає ключі, аби нашу колодицю відімкнути. Підмовлені ним скудельники повинні відчинити ворота в умовлену годину. І Володимирко...

— Брешеш! — крикнув Чагр, замахнувшись на Василька.

Однак не вдарив. Рука повисла вздовж тулуба, як зчімхнута гілка. Всякої напасті міг очікувати старий Чагр од Люта, всякої, але не цієї, не підлої зради. Втім, чому б і ні? Хіба не є правдою те, що муж, котрий у малому нечесний, без вагання скоїть безчестя велике? Надто Лют.

Чагр похнюпився, похиливши на груди голову. Син-підліток ждав од нього негайної дії, бо кожна мить дорога, бо, може, якраз у цю хвилину Лют сіє зраду, а замість твердого воїна, тисяцького над зворохобленим і гордим у своїй ворохобі Галичем, бачить Василько перед собою

скоцюрбленого, пригніченого старця, який упівголоса, мов удома перед іконами, розмовляє з богом. Син ловив молитовні батькові слова, як, бувало, ловив у долоні, граючись, камінчики на Дністровому березі... камінчики його не гріли і не боліли, він ще не вмів виміряти глибини батькового болю.

— Нащо мені, господи, ще й цей хрест? Я без цього згорбатів, двигаючи тягарі свої і людські. Та коли воля твоя, я не зрікаюсь і цього, гріх мій великий, що-м спородив упира, який дотепер точив кров з убогого люду по краплі, а нині ж готовий розлити її цілим озером. Вкажи мені, господи, стезю, на яку повинен ступити. Є у мене меч, але є і право, дане мені батьківством, умити руки, як умив їх Пилат римський перед розпненням свого сина.

Василько осмілився перервати батькову молитву.

— Поспішити б нам, отче.

Отрок справді ще не пізнав науки вимірювання глибин батьківського болю, наука ця приходить разом з першою дитиною. Василько сприймав світ білим і чорним, людей поділяв на добрих і злих, на друзів і ворогів. Тому й дивувався Чагрові.

А Чагр, покинувши недовершену розмову з богом, раптово штовхнув Василька у вир суперечностей і сумнівів, тіней і півтіней, не простягнувши йому й палиці, замість весла.

Пливи, отроче, і відповідай ясно і прямо:

— Ти жадаєш йому смерті? Братові?

— Чого ж смерті? — борсався Василько посеред виру. Бив долонями по каламутній воді, прагнучи зачепитися бодай за гриву баранців... баранці — хвилі випорскували з-під рук, не даючи ні опори, ні надії на порятунок. Щойно тепер Василько почав осягати, з чим пов'язаний його прихід у княжу гридницю. Зі смертею Лютовою... смертею... а він, Лют, який не є, а таки рідний брат.

— То чому не відповідаєш, га? — питав його Чагр.— А мене квапиш.

— Я всього не зважив, отче,— понурився Василько.

— Одна з мудростей життя якраз у тому, Васильку, щоб наперед виважувати свої слова і вчинки, аби потому не каятися. Я оце поклав на терези батьківське моє почуття до Люта. Повір, воно таки ще живе. Й на диво велике, тяжке, мов брила кам'яна. І все ж таки воно — пірце супроти злочину Лютового. Тому кажу вам, вої,

тобі, сотський Михасю,— повернувся старий до Заїки,— ідіть і приведіть сюди покруча. Хай завтра вічеве коло судить його. Що постелив собі син, на тому й виспиться.

ГЛАВА ДЕСЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Уже не лягав...

Сидів на лаві у порожній гридниці, ждав. Не траплялося йому відколи живе такого довгого ждання, як нині. За цей час можна було заново сотворити світ... сотворити і випалити його дотла сірчаним дощем.

А вони не поверталися...

Не один раз був готов рвонути двері і вибігти в хурделичну ніч. І вибіг би, коли б не боявся, що серед пітьми ждання не подовшає. В гридниці принаймні потріскують і шиплять смолоскипи, вогонь — це теж жива істота; вогонь буває гнівним і добрим, вогонь народжується і вмирає. Повідають старці, що колись на требищах поганських предки вітали народження вогню співанками, і не хтонебудь плекав той молодий вогонь, а тільки діви, котрі ще не скуштували гріха з мужем.

Вогонь... діви... Лют... народився в полі... якраз Мама брала коноплю... в полі побачив світ, а ніколи поля не любив... крикливим удався, не дай біг, і пожадливим на молоко... висушив Маму на скіпку... серед ночі прокидався і просив цицьки. Мусив Чагр уставати... вставав, брав сповиток на руки, приспівував: «Я тобі, синочку, хлібця дам... розмочу 'го в меду і дам. Їж хлібець святий — поправляйся. Мамі на радість рости, татові— на потіху... татові на потіху, людям — на добро».

На потіху, на добро, на...

Гірка зморшка покраяла Чагрові лоб.

Ая, натішився ти, Чагре, первінцем, далі нікуди. Нікуди, бо... Бо двері скрипнули.

Першим увійшов сотський Михась, а за ним — гурмою Василько, унот Кирило і ще два вої. Тримали попід руки скрученого мотуззям Люта. Був простоволосий, засніжений; сніг танув і стікав по лиці Лихварevому брудними патьоками.

Син...

Виглядав жалюгідно. Тремтів не то від морозу, не то від ляку. В Чагра заболіло серце. Сльоза навернулася на око.

Син же...

— Як же це ти, Люте, га? — питав старий понуро.— Чи правда, що зраду готував?

— Правда! Правда!! Правда!!! — вилискував у гридниці Лютів крик. Усі вздріли, а з ними й батько Чагр, що цибате його лице багровіло від злості, що булькаті глипавки гострили ножі.

— Чого ти такий, сину? — м'яко промовив Чагр.— Чи думав ти, яке лихо скоїлося б, коли б відчинив ворота князеві?

— Я думав про себе. Всяке лихо має два кінці, отче: для кого воно лихо, а для кого — гаразди,— зухвало відбивався перевет. Чи не уявляв, що його чекає?

— Бодай один раз у житті повинен би ти забути про своє і, якщо не послужити громаді, то хоч би не йти супроти неї. В обступленому городі сотні жінок, чада дрібні... Володимирко не пощадив би.

— Князь Володимирко все 'дно не пощадить. Не нині — то завтра. Чернь не може правити ні городом, ні землею.

— З кого ж би ти лупив свої борги та резп, коли прирік нас на погибель?

— Князь наш щедрий. По собі знаєш.

Так, Чагр, син Микули, пам'ятав про золотий ланцюг, повішений князем Володимирком йому на шию. Воістину, це був княжий дар... дар чи, може, плата за те, що смерд засіяв три скиби житом, щоби в Галичі множилося багатство, аби ріс він і могутнів. Бо Галич теж — княжа вотчина. Батько сіяв жито... син задумав жито витолочити.

Може, хотів витолочити, упавши в гнів, у безрозсуддя дике? То чому ж тепер, тут, перед ними, перед братом молодшим, перед сотським, унотом і воями не впаде на коліна? Чом не кається в тяжкому грісі?

Сказав про це Чагр синові.

— Ти, отче, і ввесь Галич твій зворохобився супроти князя, права свої обстоюючи. І це ви гріхом не вважаєте. Чому ж я, про себе турбуючись, маю почуватися грішником?

— Крім усього, повинен ти мати у грудях серце, а в ньому — милосердя! — гримнув Чагр кулаком по лаві. Йому починала надокучати ця бесіда. Василько помічав,

що батько смикає себе за вус, а це свідчило: сходить у ньому ярий гнів.

— А ти, всі ви мали до мене милосердя? Хіба не ти просив тоді у гуртиська меча або сулиці, щоб убити мене? — знову літав під склепінням гридниці високий Лютів крик.— Де жона моя Доброніга? Чом обходили-сте ня як прокаженого?

— Бо ти був і є прокажений. Прокажений злотом. Тяжка це слабість. Не тримав за душею нічого святого, нічого і ніщо не любив: ні отця з матір'ю, ні людей, ні города свого. Любов твоя — злото. А за Добропігу нас не кори. Її душа — на твоєму сумлінні. Завтра її душа теж прилетить на віче градське, з нею також душенька Предславина... Многії мертві й живі прийдуть, щоб судити тебе.

— Мене?! — отямився Лют. Відразу зів'яв, де й поділася наїжачена пиха.— І ти, вітець мій, що Галич нині держиш у своїй волі, позволиш?

— Через те, що я отець — не суддя-м тобі. Але тому, що я старший на Галичі, мушу повести тя на суд. А люди вже осудять. Не тільки за здирства твої осудять, ні. За те, що погубу готував Галичу. Кинь, Михайле, перевета в пивницю до ранку. Хай вої стережуть 'го пильно.

Вої будуть стерегти пильно, пивниці в князя Володимирка глибокі, чорні, перебудеш в одній такій від Великодня до Коляди й осліпнеш навіки. Лют не осліпне... йому нарокована одна ніч... завтра вранці... завтра; колись я не одну нічку просидів над ним, малим... болесть причепилася... вогневиця обвуглила губенята... воно ж жебоніло: пити, пити! Коли болесть миналася... син лякався світла... припав із заплющеними оченятами по хижі і, розпростерши руки, натикався на стіл, лавиці, як сліпець. Мама з розпуки кусала губи, а я різдвяну свічу засвітив... засвітив і, водячи нею перед видом хлопчика, просив: «Ану блимни, Лютику, хоч краєчком ока, хоч краєчком, і скажи, що тримаю в руці».

Він бачив язичок полум'я.

А нащо побачив?

Галичани утоптали сніги на Золотому Току ще до того, поки ударив вічевий дзвін. Ранок видався ясним і дзвінким, мовби і його, як оцей вічевий дзвін, вилили з голосної бронзи. Чагр, син Микули, тупцював на ганку княжої

палати, щурив очі від яскравої білизни. Сніги, що випали за ніч, радували дереводіла: «Спробуй, Володимирку, при такій білій повені, яка в полі сягає вище колін, двигнути на Галич полки».

Сьогоднішнього ранку це була єдина розрада Чагрова, та тривала вона недовго, думка про Люта знову сукалася у голові. Сукалась, як мотуз... мотуз для Люта.

Аж у серці шпигонуло...

На обличчі біль сердечний не відбився, Чагр пам'ятав, що сотні пар очей устромлені в нього. Не дай біг, щоб запримітили в ньому біль, розгубу або ж ляк.

Мусив кріпитися, гейби й не скоротав ніч без сну.

В інші часи віче збиралося мляво, містечани неохоче поспішали на калатання дзвону. Батьки градські — старійшини братчин, купчини без них полагодять справи. Крикуни, люди без сорому і честі, наперед підкуплені дуками-сріблянниками або й самим князем, від імені народу громогласно ухвалять: «Пристаємо на ваше слово, мужі гречні!»

Представлення було скомороше, а не віче.

Сьогодні ж зібралися на віче усі, липнивши на заборолах та біля обох воріт сторожу. Ще звечора один одному передавали: «Батько Чагр зрання віче скликає. Князь Володимирко боярина свого Коснятка в город прислав з грозьбою. Радитись будемо».

Стояли мовчки сотнями, мовби ось-ось повинні рушити в похід; стояли з мечами, з щитами, ратищами, рожанями; стояли скудельники, дереводіли, ковачі, лучники, шевці, ткачі. В усіх лиця схудлі, почорнілі від морозу, недоїдання і, певно, від дум. Поміж ними жінки й підлітки. Чагр, споглядаючи на них з ганку, думав, що Галич таки справді в поході за права свої предковічні.

За права свої піднесли вгору ратища й мечі, а хто просто затиснутий п'ястук, коли Чагр переповів їм вчорашню раду в гридниці.

— На цьому будемо стояти! — гуділо віче. Гуділо грізно, клекотіло, аж вороння шугнуло з білих дерев. Можливо, дехто й сумнівався, чи вірну дорогу обрали думці, можливо, хтось був не від того, щоб упасти ниць перед Володимирком і просити помилування, можливо, хтось радив би пошукати дорогу третю або й четверту. Та де її знайдеш, якусь легшу і веселішу дорогу? Треба йти до кінця разом з усіма, з Чагром. Кожному життя дороге і честь.

Василько з-поміж гурту знову тішився батьком, отрокові сподобалися і спокійні його, розсудливі слова, і впевнений погляд. Чагр не зрадив собі й тоді, коли настав час говорити про Люта.

— А тепер, чесна громадо, сповіщаю, що цієї ночі схоплено перевета, який у городі зраду готував, маючи намір підговорити декого з сотні скудельників, аби вони Тисменицькі ворота відчинили Володимиркові. Могло б це статися чи ні, але зло замислено велике. Повинні-сте судити перевета. Мені ж дозвольте умити руки, бо перевет той — Лют, що був моїм сином. Приведи-но його, Михайле,— кивнув сотському Заїці,— перед людські очі.

Якась жінка скрикнула...

Дивно, що тільки одна жона скрикнула, бо вість про зраду сколихнула віче, в гуртиську звихрився вітер, який ось-ось переросте у фаю. Кожен уявив піч, у котру крізь відчинені ворота вдарили б Володимиркові полки. О, полки княжі скупалися б у крові. Кров'ю запахло й на Золотому Току. Карою. І вже готові були містечани крикнути коротко: «Смерть перевету!» І вже свербіли у них п'яти, щоб потолочити змію. Та, зачувши ім'я переветове, враз проковтнули наготовлений вирок... проковтнули не тому, що, може, охолов їх гнів, ні, вони просто забули про вирок, дивлячись на Чагра, який, зійшовши з ганку, мив снігом руки. Знаком цим хотів відмежуватись від синової неминучої смерті.

Віче принишкло. Галичани подумки жаліли Чагра, переймалися шанобою до його батьківського горя і, мабуть, лише тепер воочію побачили його чесне служіння городу. І, певно, та жона, яка скрикнула вражено в гурті, зачувши Лютове ім'я, хотіла б якось розрадити Чагра... вона хотіла б і сотні інших. Він це жадання відчував і видів, бо хоч ніби байдуже умивав снігом руки — байдужість показна давалась йому нелегко — насправді ж був вразливий, як струна на гуслах: найменше зітхання, шепіт, погляд торкалися його.

Ще ніколи Чагр, син Микули, не мав у серці стільки любові до галичан, які гурмилися на Золотому Току. Він любив їх, своїх побратимів і посестер, за вміння шанувати чужу біду, за те, що були людьми. Коли б йому зараз сказали покласти за них голову, то поклав би без вагання.

— Батьку Чагре! — вигулькнув із-за вугла палати сотський Михась.— П-перевет Лют у п-пивниці п-повісився!..

Думці, котрі стояли ближче до Чагра, зауважили, що в нього затремтіли губи. Ні слова не зронив Чагр. Ціпенів посеред білого снігу, гейби примерз до снігового груддя, мовби одразу оглух і осліп. Його не цікавив задубілий Лютів труп з ворівкою на шиї, його вже не гріли співчутливі погляди. Чи кервавилась його душа болем, бо лежав перед ним син-первінець, який прожив життя ганебне і ганебну обрав собі смерть? Чи тішився, що вмер Лют не перед його очима, а там, у темряві?

Хто міг про це судити?

Віче розходилось.

Аж коли спорожнів Золотий Тік, Чагр спам'ятався й побачив над Лютовим трупом Маму. Вона тулилася до сина й щось жалібне, своє, материнське причитувала. Чагр поклав руку на її плече.

— Поховай 'го...— промовив. Перехрестив посиніле лице вішальника і згорблено почовгав до гридниці. На нього чекали думці. Треба було послати до Володимирка відповідь про те, що ухвалило сьогодні галицьке віче.

II

Бог послав князеві Володимиркові хурделичну ніч, і він скористався з неї негайно. Опівночі бричі поклпкали до його намету воєвод, посадників і бояр, котрі привели під зворохоблений Галич на поміч князеві полки й дружини. Чолові мужі, заспані, деякі хмільні, в засніжених шапках і кожухах, метали в князя, як списи, роздратовані погляди: мовляв, міг би ти, осподине, дочекатися ранку, не горить і не втече твій Галич.

Князь не просив нікого сідати. Сам теж стояв. Був при мечі, туго підперезаний ремінним чересом, в простих жовтих чоботях. На столі купався у променях світильників залізний шолом.

— Довгої ради не буде. Я вирішив,— князь мовби підкреслив слово «вирішив», щоб відбити боярам охоту до довгих балачок,— що годі топтатися попід галицькими стінами, мов весільним сватам перед воротьми молодої. Завтра минає друга седмиця відтоді, коли побили ми звенигородського злодія Івана. Не один раз, щоб кровцю християнську даремно не проливати, промовляли ми через послів до розуму й сумління галичан. Та велика гординя вселилася у ниців смердів,— князь підвищив голос, очі його хижо блиснули.— Ми зламаємо хребет гордині

завтра... власне, на світанку візьмемо город списом. Перекажіть воям, щоб не жаліли живота свого та щоб не щадили ворохобників.— Володимирко клепав слова різко й швидко, наперед їх патесав, як стріл, цілу тулію.— Тепер вертайтеся до своїх таборів, готуйте воїв, пороки, драбини. Вогнів не палити й крику не учиняти, аби дочасно не розтривожити галичан. Хай сплять,— в його вусах блимнула холодна посмішка.— Ми вдаримо на них до сходу сонця, у сутінках. Вдаримо несподівано.— Далі Володимирко визначав місце бранне кожному полкові й боярській дружині. Молодий Коснятко Сіославич вихопився з гурту й пробував заперечити:

— Вибачай, княже, та чи не замало воїв кидаєш на приступ стін? Чому вістря ударів правиш в основному на ворота Тисменицькі та Німецькі?

— Ловиш на лету слова,— шкріб Володимирко підрізану бороду,— і за це хвалю. Та не зважуєш, що сунути гурмою на стіни, на засніжені, льодом окуті вали — значить марно губити воїв. Наша надія — ворота,— й він, витягнувши шию, шукав очима Яна, що непомітно тулився в кутку намету. Лише він, син Чагра, галицький тисяцький Іван Халдеєвич, звенигородський посадник Ізбігнєв Іванич та ярославський боярин Онуфрій Лях пояснили б цей мимовільний княжий погляд, тільки вони втаємничені у Володимирків задум. Інші дізнаються про нього на світанку, коли впадуть Тисменицькі ворота.

Розходилися мовчки. Кроки глухли в заметілі, мовби западалися у провалля. З князем залишилися Халдеєвич, Іванич, Лях та Ян. Наймолодший Чагрів син був зібраний і рішучий. Короткий меч при боці придавав йому войовничої постави. Князь, щоправда, ледве не покепкував з того меча, подумавши, що з хвастощів почепив його співець, але вчасно схаменувся. На брані не один меч усьому голова, придається тут хитрість, гнучний ум, вигадка. А цих якостей не бракує якраз Янові: син Чагра-дереводіла за короткий час добився великого. В тому, що Йван Ростиславич утік побитим у поле, немала заслуга Яна, нині він теж Володимиркові прислужиться.

— Готові твої люди, Онуфрію? — обірвав князь свої думки й глянув на ярославського боярина.

— Так, осподине.

— Хочу їх бачити.

Дружина боярина Онуфрія була відома на галицько-коляцькому порубіжжі. Слава її сумнівна, але всім отим

зухвальцям — русинам, ляхам, уграм, сербам, які служили під рукою Онуфрія, не можна відмовити в буєсті. Служачи боярині за плату і збагачуючи його, про себе теж не забували. Не далі як два роки тому дійшла до князя скарга, що мовби Онуфрій, який супроводжував для безпеки від гірських збуїв валку моравських купців, уночі порубав їх, а добро на возах повернув до свого дворища. Правда це? Здогад заздрісного сусіди? Сам печатник Остафій розмотував цей клубок, щоб змити ганьбу з галицьких доріг, однак тільки й вивідав відоме: купців порубано. Боярин Онуфрій боронив купців, мовби як належить, навіть поранений був... Та збуїв чатувало на дорозі сила-силенна, не встояли його ратники. З нічим повернувся до Галича отець Остафій.

Порубіжжя... До князя галицького далеко, до неба — високо, а вольному — воля.

У вирку, в темряві між двома рядами Онуфрієвих воїв, Володимирко не тратив памарне велпкі слова про любов до вітцівщини, про славу й честь; слова тут вартості не мали. Він лише пагадував, що вірить Онуфрієвим соколам... що роботу в світанковій брані завдає їм важку й поплатну: за кожний змах меча, за кожну цільну стрілу буде належна винагорода.

— Добро,— відповіли за всіх кілька хриплих голосів. Відповіли діловито, мовби в сю хвилину вже спродали князеві сотні життів зворохоблених галичан. На мить заячіло у князя серце, він мовби пожалкував, що мусить потаємно купувати своїм галичанам смерті.

— Яне! — покликав свого співця, а сам думав: «То, мо', спинити наготовлену Онуфрієву дружину... а мо', попрохати, щоб задумане сповняли малою кров'ю.

— Я тут, княже,— вирос з білої каламуті Чагрів син.

— Від тебе,— говорив князь зовсім інше, ніж те, що перед хвилиною думав. Мимолетна людська слабість погасла, натомість спалахнула князівська пиха.— Від тебе залежить... сяду я завтра на стіл отчий у Галичі, а чи далі будемо толочити навкруж города сніги.

— Сядеш, мій княже.

Князь розчулено поцілував його в чоло.

— Умру за тебе,— схлипнув Ян. Він направду був тепер готовий вмерти за князя. Страх, який посив у собі з самісінького вечора, минувся... страх, що попереду всіх доведеться крастися видолинками до Мозолевого потоку, а потім він першим буде пнутися по драбині вгору до

підвалин стіни, й перший муситиме проповзти вимоїною-чорториєм у город... цією вимоїною він пробирався в город дві седмиці тому, нею ж повернувся назад із зрадливим Дулібом. Сьогодні він повторить цей шлях з сотнею відчайдухів.

— Умирати не треба, Янчику,— князь обняв його плечі.— Хай бог помагає. Рушай.

Хай бог помагає...

Сотня мовчазних воїв гуськом рушила за Яном. Кожний був з круглим і зручним половецьким щитом, кожний у білому короткому кожушку.

Йшли білі вої, як тіні, і, як тіні, зникали в темряві й хурделиці.

Ще тільки сірів на сході світанок, а Ян малював в уяві прийдешній вечір.

Ще Галичем володіла зворохоблена чернь, а він уже сидів у жаркій гридниці серед бояр, котрі запивали нинішню перемогу, і співав князеві славу.

Мав тепер право шугати думкою куди завгодно. Що на нього було князем покладено — сповнив: сотня Онуфрієва проникла услід за ним через чорторий під градською стіною і тепер лежала на пустищі поблизу Тисменицьких воріт, зарившись у сніги, непомічена вартовими на заборолах, тиха й насторожена.

Галич безпечно спав, насунувши на очі білі козирки снігу.

Галич зради не сподівався.

Зради?

Княжий співець, спіткнувшись об бридке слово, як об покинуту на дорозі падлину, заходжувався його обминати. Вдавав, що воно його не стосується. «Можливо, батькові моєму Чагрові здається, що зраджую я зворохоблений город, бо ж відкрив князеві лаз під стіною і провів крізь нього головорізів з порубіжжя, які з хвилини на хвилину нападуть на сторожу біля Тисменицьких воріт... і поллється кров, і хлинуть нестримно у відчинені ворота комонні полки Володимирка. Так задумано князем. Отже, нема моєї вини перед Галичем, я князеві служу, а не городу, не батькові своєму Чагру.

А якби й городу служив... коли б не був княжим співцем і боярином, а просто Яном-дереводілом, Яном-скудельником або ж ковачем, то, кинувши на важницю скруту обступленого полками Галича, не побіг до Володимирка? Якщо по правді — побіг би. Шкода вмирати молодим, не пабувся я на цьому світі, не пажився, не досяг ні багатства, ні почестей. Отак воно, батьку мій Чагре».

«Я завше говорив Мамі, що ти, Янчику, з Лютом два чоботи — пара,— обізвався звідкілясь батько Чагр.— Нема у вас святого за душею, старцюгами нипаєте по отчій землі. Каюся, що не задушив вас у колисці. Учинив би гріх перед богом, зате був би чистим перед людьми».

Так мовив колись... недавно ще мовив батько Чагр. Сьогодні його бесіда не причулася, ні, вона, мабуть, ожила в Яповій душі, ожила, як на його думку, дуже доречно, бо дістав принаймні якесь виправдання для свого вчинку: «Не любив мене батько Чагр, і город теж не любив. Чого ж я повинен каратися і гризтися його долею? Око за око, зуб за зуб».

Розпалював у собі гнів до батька й на город, хотів по-справжньому їх ненавидіти. Штучний вогонь не горів, хоч Ян і був князем милуваний та цілований. Всупереч власному бажанню він ще приростав пупцем до минулого... ще тримали над ним владу батькові очі. Чагрів погляд, вимогливий, пильний, сидів у ньому десь усередині й вимагав: «Зведися, чуєш, на ноги і крикни. Подай лише голос і тебе почують, сторожа на заборолах не спить. Заразударять на сполох галицькі дзвони... ти врятуєш сотні життів, порятуєш город. Твоє ім'я уже ніколи не погасне в пам'яті людській».

«Але ж уб'ють мене. Боярин Онуфрій відразу знесе голову».

«Зате по смерті житимеш».

«Я по смерті не хочу. Я тепер жити хочу».— Ян силкувався заглушити в собі батькові очі й батькову намову. Він бачив себе серед хурделиці передсвітанкової і серед елементних галицьких дзвонів несподівано великим. Великим і живим... велич і життя, славу й багатство спроможний дати йому і дасть, напевно, князь Володимирко. Він не забуде, що якраз Ян допоміг йому відзискати отчий стіл.

Хай діється воля божа.

Хай...

«Єдине, що обіцяю тобі, батьку Чагре, це не обагрити свого меча кров'ю галичан. Я співець, моя зброя — гусла, а не меч, моє діло — співати, моє діло — все бачити й

чути, щоб потім не вилетіла пісня з гусел порожньою. Я лише співець, батьку Чагре, витязем не можу бути».

І очі батька Чагра померкли в ньому.

У полі за стінами десь далеко... десь близько... десь тут, десь там кричали кречети. Це був знак, що полки Володимиркові стоять напоготові, що пора, боярине Онуфрію, починати.

Завоювавши після численних сутичок з молодим князем Ярославом та утвердивши право на правду, Іван Русин записав згодом у своєму «Хронографі»:

«Усяка олжа бридка, у сто крат вона бридкіша, коли мовиться устами того, який перший повинен боронити правду. Маю на увазі єпископа галицького Козьму, котрий нині у проповіді своїй зодягав у білі ризи покійного Володимирка, виставляючи напоказ заслуги його перед Галичем, зовсім замовчував кривди, ним же Галичу заподіяні.

Я довго думав над казанням Козьми-єпископа, й буду справедливий: не він перший на Русі блудить словами. В кожному русинові, в тому числі й у мені, дарма що почерпнув я знань, глибоко сидить поганин. З правіків ми звикли обожнювати навіть пні... божків же для себе створюємо без ліку. Князь Володимир, царство йому небесне, один з них. Я не збираюсь ані применшувати, ані перекреслювати його діяння, бо на його ж рамена справді час поклав нелегку ношу — об'єднувати й кріпити міць земель руських, що на заході сонця, а отже,— всієї Русі. Та гріхом було б не говорити, що, творячи добро для Русі, він заподіяв їй і зло. Муж, який тримає стерно землі, не повинен потішати себе: «Дрова рубають — тріски летять». Злом добра не вибудуєш, як не виплавиш золота з болотної руди. Не забуваймо, що Русь — це насамперед люди.

Заповіли нам діди: «Про мертвих поганого не говорять». Пересторога ця добра тільки для тризни, коли рідичі й приятелі покійного поминають його душу. Історія ж для науки нащадкам повинна відвівати, як ратай на вітру полову від зерна, правду від олжі, бо й через тисячу літ людям треба буде сіяти, щоб жати.

Тому я, Іван Русин, вважаю, що гріх узяв би на душу, якби утаїв від нащадків той судний для Галича день, коли на світанку, здобувши підступом і зрадою Тисменицькі ворота, воїнство Володимиркове піше й комонне затопило город, як каламутна гірська повідь.

Признаюся чесно, що не був я очевидцем, відтоді минуло десять років. Однак у Галичі дотепер пам'ятають пережите. Володимиркові вої, мов дикі половці, і рубали в пень, і кололи, і стрілами вбивали першого-ліпшого, а що за стінами градськими ховалося багато жон і дітей, то на них найшвидше падала карающа десниця князя.

Рукомесні ж люди, дарма що заскочені зненацька, боронилися хоробро... кожен дім боровся до скону. На порогах лежали мертві, як снопи. Князь Володимирко гасав по Галичу, мов крук голодний. Це, власне, не була вже чесна брань, я назову її різнею... князь гейби заприсягся вигубити до ноги малих людей, через хміль кривавий забувши, що Галич без людей — не Галич. Щастя велике, що дереводіл Чагр, який не втратив здорового глузду, і, бачачи погибель людську, разом із сотськими братчин упав до ніг князеві. Переповідають, що Чагр сказав: «Маєш, княже, нас живими: учини з нами по своїй волі, вгамуй помсту нашою кров'ю, а кров безневинну не проливай. Бо хто ж буде сіяти і жати, класти тереми й кувати мечі... Хто ж стане в обороні нашої землі, коли покличеш у похід?»

Тоді схаменувся князь.

Того дня в Галичі було потято півтисячі буйних голів... потято їх, о горе, нібито для добра Русі. Тирани люблять провини свої затуляти пишними словами про вищі цілі...»

III

Опівдні, коли в городі повсюдно мечі було кинуто в піхви, а рожанці — у тулії, бпрпчі розшукали Япа поблизу Тисменицьких воріт закляклого на морозі, зачумленого небаченою січчю, і повели до князя.

Дорога від Тисменицьких воріт до Золотого Току недалека, однак плелися вони довго, мовби мандрували з одного краю Русі на другий. Так принаймні видавалося Янові. Обіч узвозу коценіли трупи, корчилися в судомах поранені, іржали, як в жалібні сурми трубіли, коні; тут і там — де розсипаними пелюстками маків, а де озерцями — тужавіла на снігу розлита кров. Незвиклого до збранних видовищ княжого співця млоїло, й биричі підтримували його, щоб не впав.

Щоб не впав на мечі...

Мечі чорніли на снігу, як розкидані хрести.

Вість про перемогу княжу вже докотилася до найдальших галицьких слобідок і монастирів, бо великодпо загралн повсюдно дзвони; дзвони, здавалося Янові, висіли на кожній гілці... дзвони спадали з хмар... дзвони були вщерть налиті крикливими зойками; без міри сих стогонів і зойку текло, як розплавлена мідь, у Янові вуха, в очі, він по горло був налитий гарячою міддю, і якби покотився він тепер по снігу, то сніг шипів би й пирскав, мов у нього кинули кусень вийнятої з горна криці. Коли б Ян знав, що сніг направду затамує в ньому біль, притишить мідні крики, то втопився б у ньому, або впав би на вістря меча, або запався б під землю.

Дзвони нагадували про його причетність до пролитої крові, хоч власноручно він нікого не дряпнув навіть мечем. Співець запізніло каявся, що на світанку біля Тисменицьких воріт не послухав голосу батька та не запобіг смерті своєю смертю.

Княжі биричі вели його, як кволого старця, однак і через овечий кожух чув хвилинами тремтіння їхніх рук, а хвилинами — цупкість тамованої зненависті. Чи вивідали, може, отроки, що якраз він, Ян, підказав князеві початок сьогоднішнього дня? І через це бояться його й ненавидять? А якщо ненавидять, то нащо кудись вести, чом коротко не вдарять мечем? Він і не скрикне... замовкнуть нарешті дзвони... князь за ним не заплаче, та й ще невідомо, пощо кличе д'собі князь.

Ледве волочив ноги.

Мов крізь товщінь води — цілий Дністер над ним пливе, а він на самісінькому його дні — зобачив Ян на Золотому Току гурмища уцілілих містечан, зігнаних сюди й оточених рогатинами. Навпроти них князь Володимирко з боярами та воєводами, а трохи далі поруч з вічевим дзвоном в одних сорочках, простоволосі, пов'язані мотузям, мерзли на морозі сотські братчин. Попереду — батько Чагр...

Ян навіть з глибин уявного Дністра впізнав батька Чагра відразу. Старий височів прямий і спокійний. Сотські нього рівнялися; гурт бранців виростав посеред Золотого Току дубовим частоколом, готовим прийняти на груди, як і належить частоколові, всі стріли ворожі, всі мечі й рогатини. Ян уявляв себе перед частоколом мишею... ні, миша — це надто помітний звір... хотів би зникнути безслідно, ще глибше зануритися у свій Дністер... зануритися, щоб, не дай боже, не заговорив з ним батько, щоб не здибався з ним поглядом. Він терзався подвійним страхом перед Володимирком і перед Чагром, хоч Чагр не міг його досягнути, а князь не звертав на нього уваги. Поволі дно Дністрове міліло, княжий співець сплпвав на поверхню, йому знову ставали доступними звуки дня, білизна снігу й князеві слова:

— ...а щоб нікого в майбутньому вічевий дзвін не кликав до ворохоби супроти волостелпна свого, богом даного, повеліваю відняти у дзвона язик і на віки вічні забороняю не тільки в Галичі, а й по всіх городах наших збирати віча. Від них лихо для волості.

Бояри схвально гойднули шапками.

Гурмище людське приречено німувало, ніби ратища, що цілились їм у спини, простромили містечанам язики.

Ян плавав на поверхні тиші, відтаював від страху, непевності й каяття.

Смілів.

— Ну!!! — крикнув князь, тупнувши чоботом. І в ту ж мить уродився на Золотому Току гурт старійшин братчанських, дуків тутешніх, купців; між ними старшував Роман Ковач. Він перший допав дзвонового стовпа й вдарив по ньому плечем, інші хапали стовп руками, треті били по ньому чоботами; і розхитували стовп, і підкопували, й тесали з нього тріски. Здавалося: сіроманці гризуть почорніле дубове дерево. Жоден з них не думав тільки вирвати у дзвона язик, одного язика для них було замало; викорчувати стовп треба, а дзвін — розбити.

Мозолювалися, аж пара з них диміла, як від розохочених биків.

Дзвін, ударившись об землю, глухо зойкнув. Роман Ковач щосили гатив по ньому молотом, йому помагали хто чим міг, і дзвін, як живий, лементував розпачливо, далі — задеренчав, тріснув надвоє, далі — поколовся на друзки.

Старійшини стирали з чолів піт.

— Ось як воно буває,— підступивши близько до Чагра, промовив Володимирко.— Хто забагато кусав — той, як бачиш, може вдавитися.— Без вічевого дзвона мова Володимиркова подужчала; без вічевого дзвона розвиднювалося і Янові. Ні, недарма приволокли його сюди биричі, князь зажадав, щоб його співець переконався: сьогодні не просто взято город списом... нині перебито хребет черні, яка вже ніколи не посміє зв'язувати князеві руки. Подія

ця знаменна, вона вартує більше, ніж три седмиці облоги, ніж оці численні смерті. А кожна знаменна подія повинна бути записана для потомків і оспівана у піснях. Пісня — це вічна птиця, яку не простромиш стрілою і не згноїш у порубі; вічна птиця, утомившись та намуливши людям вуха, часом зникає на десятиліття або й на сотні літ, щоб однієї днини знову злетіти під хмари несподівано свіжою і молодою для нових поколінь.

Ніколи ще княжий співець так не усвідомлював своєї ваги й значимості, як тепер на Золотому Току. Він потрібний князеві, як потрібні йому бояри, злото, полки. Ян розправляв плечі, вище підносив голову. Якби не присутність батька Чагра, то, мабуть, почувався б щасливим. Поки що щастя його тривожне, бо, не дай бог, зараз похвалиться князь старому, щоб завдати болю глибшого; «В потоптанні вічевого дзвона, Чагре, є немала заслуга твого сина». «Старий при звістці цій, певна річ, не кипеться на мене,— потішав себе Ян,— він, може, й не обізветься, але ліпше, щоб князь промовчав... щоб скінчилося усе це борзо».

Чагр, син Микули, не мав надії, що сьогоднішня днина закінчиться для нього щасливо. Та й пощо думати про якесь щастя після кривавої різні, після зганьблення вічевого дзвона? Єдине, чого він жадав собі, це — промовити до галичан кілька слів і випросити у них прощення, що дозволив князеві захопити город. Не Чагрова це вина, він чекав чесного бою. І ще сказав би, щоб не тужили за дзвоном вічевим; майте, люди, дзвін у серцях, стережіть його, дітям своїм і онукам передавайте у спадок. Нині верх Володимирків, а завтра... Ні, була б це облудна поміха. Чагр признавався чесно: не видно прояснення ні на завтра, ні на післязавтра. Він не знав, як жити без князя. Інша справа, що треба шукати князя доброго.

Та чи є на світі добрі князі?

— Судив би ти нас борше, осподине,— Чагр ступив до Володимирка крок. Вартовий шарпнув його за плече.— Люди померзли, діти поперестуджуються.

— А ви вже засуджені. З тієї миті засуджені на страту, коли підняли супроти мене меч. Хіба вам не було це відомо?

— Відомо, княже.

— То чого ж зворохобилися?

— Тобі цього не зрозуміти. Тільки люди малі знають смак ворохоби. Уяви, що пожиттєво ти замкнутий у низькій хижі, дихаєш її сопухом і димом. Нарешті пощастило вибити двері, й ти дихнув волею. Це нічого, ще двері знову зачинять... важливо — ти понюхав волі.

— Чи варто вмирати заради короткої миті?

— Варто, княже.

— Може, покаєшся? Покаяному подарую життя.— Володимирко справді подумав, що тепер у змозі дозволити собі таку розкіш. Покотиться слава про нього: «Милосердний і добрий». Чагр уже не страшний, зщиблені з нього роги.

— Ні. Не по-людському це. Каятися — це значить, що не жадав я дихнути волею, значить — роб я.

— Але ж умреш! — сердився Володимирко, що дереводіл не просить ласки. Він бажав видіти Чагра на колінах — прошака збезчещеного й жалюгідного.

— Твоя воля, княже. Я пажився.

— Зате вони — молоді,— князь тицьнув рукавицею на соцьких.

— Їх і питай.

— Нема чого питати,— за всіх відповів Михась Зайка.— Ти простиш нас про людське око... ми тобі й про людське око не простимо.

Князь галицький почув, як війнуло від пов'язаних соцьких спекотливою люттю. Уперше за всю облогу Галича збагнув тую силу, котра стояла проти його сили. «Як добре... дяка тобі, господи, що зламана вона, скорена». Радість переможця розпирала його... радість бризнула у вічі. Чув її аж десь коло пупця, і почув у пучках пальців, коли манив до себе Яна.

— Мислю, що бодай ти попросиш за вітця свого? — сміявся зубато, широко.

— Я? — Співець знітився, бо не очікував такого повороту... не очікував і не міг уявити, як буде співати князеві про сьогоднішню звитягу, коли знатиме, що десь є батько Чагр.

— Чи я можу, осподине? — залепетав.

— Можеш,— карбував Володимирко.— Заслужив ти. О, жадав таки князь не смерті Чагрової, не муки тілесної, а посоромлення його і упокорення.

— Якщо можу,— казав тремтливо Ян,— то помилуй Маму, брата Василька, малу Настусю, статки роду. Хай на них не впаде твій гнів.

— Буде сповнено, як просиш. А ще?.. Над батьком — меч мій.

— Я йому не батько, княже! — шарпнувся Чагр.

— Чагр — ворог твій, а хто твій ворог — той і мій,— син обпалив батька ненавистю.

Князь остовпів. Жорстокість співцева злякала, відданість — тішила.

— Кінчайте,— кивнув комусь з воєвод, згорбившись, мовби від раптового тягаря, що сів на плечі.— Сотських з Чагром потяти тут, на очах черні.— І, не глянувши на Чагра, пішов до терема.

Іван Русин писав у «Хронографі»:

«...А ще в мої часи поруч з мужами словутними жив у Галичі боярин Ян, син Чагрів. Мабуть, з десятьох волів шкур не вистачило, коли б загадав я списати повість з його діянь. Скажу лише загально: не було святині, яку б він посоромився збезчестити, не було правди, яку б він завагався зрадити, не було білого, котре б не пробував забарвити в чорне.

Такий Ян, син Чагрів.

Повинен я однак по справедливості визнати: розуму, сили волі, спритності, терпіння в науці книжній,— бо сліпав він над книгами самотужки, щоб не числили його за неука — не бракувало. Бог один знав, як тяжко гарував він на полі пізнання. Не обділив його господь і талантом співецьким.

Він переміг себе й видобувся на високу гору; одному з багатьох тисяч до нього подібних не щастить навіть ступити на стежку, що пнеться угору, а він, син дереводілів, пішов нею відважно, здобув не тільки боярську гривну на шию — боярів у князя, як трави та листя,— а й стілець печатника.

Я довго вагався, чи варто псувати бодай клаптик пергамену на Яна, бо яке діло нащадкам нашим до чоловіка, котрий талант свій і ум, і старання зуживав для того, щоб досягнутої вершини не попуститися.

Марнотратство ж велике.

Заради, мабуть, перестороги десятому або двадцятому поколінню, що настануть після нас, пишу я таки про Яна. Бо уявляєте, яка могуть дрімала в ньому і як жаль, що розвіяна намарно. Бо навіщо дертися на вершину, коли лячно тобі поглянути вниз на грішну землю? Від висоти каламутиться у голові... ти сліпнеш од страху зірватися униз. А тим часом з вершини зриміше видно доли: може, долам цим загуслим треба вітру свіжого... може, доли загуслі спрагло порепались і їм, як рятунку, треба дощу... може, для долів сонце зависоко?

І ще тому пишу я про Яна, бо хочу сказати десятому або двадцятому поколінню:

— Не моліться на нас. Не пробуйте малювати усіх нас на іконах золотими барвами. Ми були різні. Пізнайте нас».

IV

Іван Русин збирався до Тисмениці.

Збирався довго, седмиць вісім або й більше минуло з того часу, коли, розщедрившись, князь Володимирко подарував перстень з великою краплиною бурштину в золотій пелюстці. Траплялося, що отрок надовго забував княжий дарунок, і тоді Любана цілоденно розсівала співанки, наївні і прості, про радість дівчини, яка ходить по рідній стежці з своїм ладом. Іноді Йван згадував про перстень... дівчина смутніла, а батько Боян, котрий встиг прив'язатися до розсудливого отрока, радив, щоб не квапився Іван відмикати княжим перстнем світ, бо ніхто не відає, чи варто його відмикати взагалі. Не відомо також, чи матиме перстень силу, Володимирка, може, давно нема на галицькому столі, недаремно ж тієї ночі прибігли задихані гінці з вісткою, що сів у Галичі Іван Ростиславич.

— Князі, отроче, міняються, як пори року. Ось почекай... згине сніг у пущі, тоді й рушиш.

Боян Зелейник, може, таємно сподівався, що прирасте Русин до пущі... прирасте серцем до Любани, як прирастають жолуді до теплої землі? Коли б це сталося, то лишив би Боян гідного охоронця старих богів.

Сніги в пущі танули поволі, неохоче. Посірілі, злежані замети ховалися у густих заростях, у вибалках і яругах, ночами вони кликали на поміч морозенків, котрі додавали їм зимової кріпості...

Дві сили боролися у пущі: зима і ярова пора.

Весна брала зиму облогою: густо сіяла поміж снігами на проталинах верети брандушів, розпукувала березові та вербові бруньки, з-під торішнього опалого листя вистрілювала молодим зелом.

— Тепер би дощу щедрого,— просив у Даждьбога батько Боян.— Після нього настане торжество ярове.

Русин підсвідомо ждав торжества, тепер не було такої днини, коли він один або з Любаною не блукав би пралісом: мешканець города, звиклий до бруду й галасу константинопольських вулиць й майданів, він дотепер не видів весняного скресіння землі, тому все у пралісі було для нього новим і дивним у своєму омолодженні. Він міг годинами стежити за метушливим птахом, що заходився лагодити зруйноване зимовими вітрами гніздо, і міг присісти біля дзвіночків-брендушів, милуючись тонким різьбленням вінчиків, і міг, заплющивши очі, пестити долонями сині свічі пролісків.

Очі Любанині між бруньками, між пагіллям, між молодим зелом; очі Любанині скрізь і всюди. Находило на нього неясне жадання і він губами припадав до синіх пелюсток, зціловуючи з них росу. І коли зціловував, то чув, як у ньому займається, розтікаючись по жилах, густий і темний вогонь; незнана досі полумінь лякала оторопка і насторожувала, був певний, що вогонь перекинувся на нього з вербових бруньок, з синіх пролісків, з солодкого березового соку і з Любанииних очей.

Було це велике і всесильне чародійство яр-пори, і тепер Іван не насмілювався цілувати Любанині очі: могло-бо статися, що якоїсь днини цілунки затьмарять світ... світ вміститься у Любанииних очах. І так, якщо по-правді сказати, нема в нього великої охоти вирушати в Тисменицю до тіуна Боринича. Бо нащо взагалі кудись йти... пощо чогось шукати... в пралісі тихо, спокійно... в пралісі — Любана.

Якогось ранку Русин прокинувся від дзвону, що залетів до хижі крізь відчинені двері. Хижа Боянова до самої стелі повнилася мелодійним золотим дзвоном і теплою пахучою свіжістю. Сонний ще, вихопився він на поріг... за порогом Любана зливала батькові на руки, старий умивався. Ранок теж постав перед Іваном умитим і свіжим. Недавно пролопотів дощ, бо десь іще котилися, віддаляючись, громові кола, а з дерев рясно цяпотіла краплинь.

— Перший грім — камінь голова, Йванку,— заклинала по-давньому Любана. За її спиною сходило сонце.

Сонце манило. Сонце кликало. Русин незчувся, як рушив з порога, минув ворота, пірнув під склепіння дерев.

Йшов навстріч Колові благодатному.

Дерева розступалися перед ним, гілля струшувало з обшивку важкі краплини, стовбури аж тремтіли весняними струмами соків. За одну ніч берези, верби та липи

розпустили листочки, а дуби закосичилися червонястими пуп'янками. І за одну ніч лісове зело, котре вчора трудно пробивалося крізь пласти опалого листя, вкрило землю. І за одну ніч помолоділи і мовби посвітліли насуплені смереки. Повітря пахло густим і хмільним трунком... трунок можна було різати ножем, як медові соти.

«Певно, настало торжество яр-пори»,— згадав слова Боянові. Потому почув Любанине волання. Не зупинився й не відкликнувся. Хміль першого дощу дурманив голову, коло небесне сипало під ноги проміння, праліс вабив незвіданими глибинами, і отрок підкорився, здався на його ласку. Йшов ступою, часом зривався на біг, не відчуваючи ні втоми, ні страху перед Блудом, ні болю від колючих ударів гілок. Русин взагалі не відчував себе, був тепер водночас птахом, деревом, був сонячним променем, бадилиною і навіть краплиною дощу. Реальний світ перестав існувати, мандрівка його не була звичайною, бо чим далі він віддалявся від Боянової хижі, тим глибше поринав у минуле, його обступали дуби-велети, що, певно, були велетами й сто-двісті років тому; тут, серед цих велетів, Іван зорив у вічі старій поганській Русі. Цього здибання отрок підсвідомо шукав і, знайшовши, зупинився.

Сів на пагорбку під дуплавим дубом і віддихувався. Дерева росли навколо тісним колом. Скупані дощем й осяяні вранішнім сонцем, вони скидалися на витязів із Боянових билиць. Русин направду ждав, що ось-ось із-за грубезного стовбура появиться сам волостелин Лісовий. Він десь тут... десь тут. Он, здається, бачу розчепірені його чорні покручені пальці. Ні, стримить це викорчуване бурвієм корневище. А там... там і тут стелиться борода Лісового; борода — не борода — мохи поруділі. А мо', такий борода? А пень отой, як голова в шоломі. А на дереві — Див. Ні, не Див, крук, мабуть, старий. Ха-ха, звідки у лісі круки? На оранцях вони походжають. А он із-за кущів крадуться мавки: чую ваше дихання, сміх.

Бр-р! Мороз побіг за плечима.

Хотів протверезіти і, мабуть, тверезів, бо враз запрокастилися, щезли мавки, Див, волостелин Лісовий. Казка це була ним створена і ним же розвіяна, а все ж вона існувала незалежно від нього. Здавалось йому, що сидить на майдані всім видимий, для всіх відкритий, сам же нічого не бачить. На нього споглядала пильно, з недовір'ям стара лісова Русь, ще не охрещена князями, ще не обдерта

боярськими данями, тут, у пралісі, все зосталося так, як було сто і тисячу років тому.

Іван проймався повагою до старої Русі, до її густої тиші, могутньої статечності. Він збагнув, врешті, звідки предки його викопували лихих богів: викопували з таких ось кореневищ розчепірених, з повзучих мохів, з тасмпих шелестів, викопували і творили їх з власного страху перед загадковістю і безконечністю пущі. Так, мабуть, народився Лісовий. Перун народився з-поміж зблисків мечів на бранних полях. Велеса сотворили з степового пошуму й блеяння овець, не випадково бог цей мав людське обличчя, довгі вуха і баранячі роги. Чорнобога зіткали з вечорової темряви, Ладу — з власних почувань і жадань, Хорса викували з сонячних променів, Стрибога — з вітру, Морену ж зобачили в клубах диму погребального кострища...

Донька Бояна Зелейника з собакою Убийовком знайшла Івана на пагорбі біля дуплавого дуба.

І зважилась...

Убила перед тим стрілою дикого голуба Перунові у жертву.

«Прости, боже, за мале приношення,— шептала,— бо ж я не сподівалася знайти свого лада якраз на требищі твоєму».

До Івана мовила суворо:

— Дивись і тремти.

Знову казка: голуб, дупло, біля якого дотепер сидів, нічого не підозріваючи. Дупло було високе й просторе, дно його вистелене мохом і висушеними квітами. Пощерблений іржавий меч стримів вістрям догори, ніби перегороджуючи шлях кожному, хто наважився б потривожити спокій Перуна.

Зречуся казки, сну-навіювання, хочу все наяву.

Бог раті та грому стояв біля задньої стінки дупла. Власне, тяжко було впізнати в ньому бога, Русин навіть спершу розчарувався, приглядаючись до обвугленого бервена. Лише потім помітив грубо витесану голову воїна в шоломі. Насмішкувато зиркнув у квадратне суворе лице, зиркнув і... глузування мовби застигло, криваві очниці бога, як два списи, прошили отрока.

Іванко потупив очі.

— О так, Іванку-сонечко, не дивись йому у вічі,— перестерігала Любана,— бо осліпнеш, або серце в тебе замениє. Спершу задобрю 'го жертвою. Перун любить свіжу кров.— І ударом ножа перерізала голубові шийку. Кілька крапель густої крові впали на лезо меча.

Дивна дивина...

Русин, книгочей великий, прихильник муз і наук, відчував: незбагнену силу мають над людиною поганські боги. Розумів, що й меч іржавий, і дерев'яний ідол з його кривавими глибокими очницями — омана, пустовірство, однак проймав його трепет; казав собі: отямся, візьми себе в руки, стримай дурне тремтіння, поглузуй з себе. І не міг глузувати. Бо здалося йому: досить було впасти краплинам голубиної крові на іржавий меч, як порожні очниці Любаниного бога потепліли.

Дівчина святошно й трепетливо обагрювала кров'ю вістря меча, обагрювала й проказувала:

— О Перуне, грізний боже моїх предків, прийми жертву від мене, доньки Боянової, і від лада мого Йвана. Прийми і нагостри мечі наші на ворогів наших, і напувай землю кров'ю ворогів наших, і дай нам, боже, силу, даруй мужність, і дай смерть зустріти безбоязно...

— Дай смерть зустріти безбоязно,— заворожено повторив за нею Іван Русин.

Ух, сонця повно! Світла — як моря розлив.

Праліс розступився і постелив під ноги розлогий килим зеленої муравн.

— Красно як! — скрикнув зачудовано Русин.

Застиг на березі Ворон-ріки і не міг намилуватися ні її повноводій течії, ні срібній росі дощовій, що всіяла муравву, ні теплому сонцю.

Дай руки, Любано.

Кружляли в танку. І дерева кружляли. І коло небесне. І небо. І травинка кожна.

Ух-х-х-х!

Іван забував про криваву Любанину жертву. Моторошне це видовище зосталося позаду, тепер владарює ясний день, тепер сонце, як золота ладья, пливе по небу, очі Любанині зблискують синім вогнем.

Господи, як люблю її сині вогні.

Господи, дивні діла твої і замисли твої незбагнені. Чи мало в Константинополі зустрічав я дівчат, були вони в дорогих шатах, були вродливі собою, а я оминав їх, як сліпий, бо серце моє мовчало. А тут...

Русин купався в синіх Любаниних очах, синій вогонь дзвенів у серці золотими струнами.

Любана, з обіймів вирвавшись, сіла просто на землю, що парувала. Перехилила, як птиця, голівку.

— Звідки-бо знаєш, Іванку-сонечко, що по першому громовому дощі люди черпають од землі силу, красу й плодючість?

Здвигнув плечима. Про що це вона?

— Є такий звичай. Хочеш подивитися?

Хочу дивитися.

Хочу звичай сповняти.

Хочу набратися од землі сили і краси.

— То роздягайся...

Не дала й опам'ятатися, першою скинула сорочку. Спаленіла вся, певно, рада б згоріти від сорому, але звичай є звичаєм... Іван дурів від стрункої її наготи. Іншого разу вагався б, чи варто йому, християнину, сповняти поганські звичаї, іншого разу осудив би Любану за поганську розпусту. Тепер не був на це здатний, Любанина пагота пробудила в ньому мужчину.

І він рвонув комір.

Любана його не ждала, Любана впала в молоду траву. Покотилася... Роса — як вогонь студений; дівчині ж студінь не страшна: тільки зблискували коліна, тільки стелилася по землі розплетена коса.

Мало бракувало, щоб й Іван учинив подібне, і таки учинив би, забувши про цнотливість, бо ж втрапив у полон до старої Русі, і Русь вимагала сповняти її звичаї, але тут прибігла Любана, тепер вона й не пробувала затуляти наготу; розпатлана, гаряча, квапно здирала з нього ногавиці; здирала й цокотіла зубами, і важко дихала, і плакала, і стогнала, і линула до нього тугими грудьми, і зацілювувала до нестями.

— Швидше, ладо мій, швидше! Вкупі зачерпнемо в матері землі плодючості і я народжу тобі, Йванку, дванадцять синів і тринадцяту доньку.

Не впізнавав своєї Любани. Видів лісову самицю, молоду, дику від шалу крові. Ну й що ж? Хай дика, хай лісова. До вподоби мені її порівиста нетерплячка, її вогонь, згорю в ньому.

Втрачав над собою владу.

І втратив би до решти, коли б випадково не помітив, що дівчина пробує зняти з пальця Володимирків перстень.

— Нащо він тобі, Любано...

Вона сповивала його в свою косу й казала: кину я перстень у ковбур Ворон-ріки. Посію 'го, щоб ніколи не знайти, поміж травами і кущами. Хай згине і пропаде. Бо нащо тобі, Йванку-сонечко, перстень, він відмикає перед тобою світ, я ж молю богів, щоб він зостався зачиненим.

Не хитрувала: що на думці — те й на язику.

Язик твій — ворог твій, Любано. Бо зціпив Іван пальці в кулак, уздрівши у полум'ї, що його овіювало, сумеркову пущу, хижку Боянову убогу, дупло з обгорілим Перуном.

Задихнувся.

Любано, вогне синій, світ твій вузький і маленький, Русь пралісна умерла, за пралісом живе інша Русь, їй прагну служити.

Великої треба було сили волі для того, щоб увільнитися з Любаниних обіймів і пригасити гріховне жадання.

«Та чи не муж я?»

Відштовхнув Любану пріч.

Лежала обличчям униз, животом і грудьми припадаючи до землі. Пальцями корчувала мураву. А плечі здригалися. Плакала. Думав, що здалось би підвести її, пояснити... І ще мимоволі подумав: поганська це Лада перекинулася в Любану, Лада плела на нього, християнина, сіті.

— Свят, свят,— запізніло хрестився.

Потому, коли повертались на займанку, Любана зважилась глянути йому у вічі.

— Не любиш мене, Іванку-сонечко.

— Люблю,— обняв її.— Тому й не взяв, що люблю. Взяти... і піти боржником? Ні... А зостатися навіки у пралісі теж не можу, не маю права. Кличе мене світ.

— А я?...— схлипнула. Була безпорадна, незахищена, як бадилинка при дорозі.

— І ти зі мною,— пестив її косу.

— Ой леле, не пустить батько Боян. Та й старий він, як залишу?

— Послужу поки що князеві в Тисмениці. Тут близько...

— Мене туди забереш, як помре батько? Він уже лагодиться на левади Даждьбогові.

— Візьму. І до Тисмениці. І до Галича. Народиш дванадцять синів-русинів і тринадцяту доню-русначку.

— Спершу охрестиш мене, правда? — спитала без жалю за старими богами.

Іван не відповів. Дивився на нього хмурим оком тисменицький праліс.

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА, З ЛІТА 1187

І

«А колесо...

А колесо котиться безупинно і рівномірно, і байдуже йому, що сходить і заходить сонце, що хтось народжується, а хтось вмирає, що на галицьких заборолах змінюється сторожа, що Гарасій Вірменин не відступає від мене ні на крок... колесо котиться і мимо мене, і по мені, і в мені... вже скільки днів ловлю його за дубові спиці... ловлю і ніяк не зловлю, щоб призупинити його біг, щоб зостановитись над ЧИМОСЬ ОДНИМ...

Все почалося з тієї ночі, коли приходив у ложницю син мій Володимир... син мій Володимир на пристані Дністровській у корчемці пропиває княжу честь... Дністер плине собі далі... до моря Руського. Кажуть, мовби Дністром річка зветься через те, що хтось утопив у ній свою долю і на дні річковому вона була стерта, перемелена на пісок. Колесо кругле, нема в ньому початку і кінця... а у кожного доля — це піщинка... нам тільки здається, що ми не губили її ь Дністрі, до кожного... до кожного прикочується його колесо, воно важке і ребристе, як жорновий камінь, чавить воно безжально, обертає наші стремління у пил, вітер пил розносить, дощі перемішують з глиною, а на глині броститься бур'ян.

Чекай же, колесо...

Господи, а що ж непідвладне жорстокому колесові?

Тіло — глина, тому воно смертне, душа — безсмертна. Так записано в святому письмі. Не можу я, грішний, лише уявити собі душу окремо від тіла, адже душа — це дух, пара, дим. Чи, може, душа — це мислі, вчинки? Людина вмирає, по ній зостається намислене і содіяне. Мабуть, це і є тим другим, вічним життям? Мудрець Платон іще писав: вічність людини в її дітях... діти є продовженням нашим до безконечності. Це Платон... а кормилиця моя Марія колись давно говорила: ніщо на світі не зникає, воно просто прибирає іншу подобу. Люди ніби після смерті обертаються в дерева, трави, кущі, стають звірами і птахами; добрі люди прибирають подобу добру і красну, злі — машкару погану. І вона, Марія моя, вірила у це свято... вірила, хоч щонеділі квапилася до церкви і там

терпеливо вислуховувала казання про рай і пекло. Віра прадідів дивно уживалася в ній поруч з християнством, два корені химерно переплілалися, з коренів впростало дерево, яке не боялося смерті. Чого маєш боятися смерті, коли перекопаний, що вічність тобі забезпечена?

Як просто.

Я питав кормилицю свою Марію, чим вона стане після смерті, вона відповідала: хочу бути травою... будуть по мені люди ходити... будуть мене люди коспти, а я кожної яр-пори оновлятимусь і зеленітиму... і буду навічно з синами.

Кормилиця Марія мала трьох синів: одного звали Гудимом, другого Борисом, обидва сини не повернулися з бранного поля, третій, найменший, що мав би бути моїм молочним братом, захлип маленьким без імені і без хреста. Сиротою жила Марія... сиротою... але я ніколи не видів, щоб вона оплакувала синів.

Марія, бувало, неділями любила виходити з градських воріт поза вали на оболоння, посеред якого розсівся Звенигород... у Звенигороді спершу княжив мій отець.

...Хтось термосить мене... хтось... хтось вхопився за спиці мого колеса і натужується його зупинити. Марна це робота: колесо котиться... котиться. А-а, це ти, мій добрий Вірменине? Які в тебе прохолодні долоні, тримай їх, тримай на моєму чолі... а колесо... покинь... а ліки твої набридли. Що, кажеш, трунок оцей поможе від кашлю, бо він на пелюстках макових настояний? Хіба у маках затаєна цілюща сила, Вірменине, га?»

«Колесо...

Чому ж котишся, моє ти колесо? Досить з мене цієї муки; не одне лихо було на моїй землі, грали також весілля. Адже грали, Маріє, правда?

Марія-кормилиця відповідала:

«Всі ви, можновладці, в скрутну часину на суді лепечете про крихти добра, створеного вами, забуваючи, що крихти плавали в гноївці. Бояри твої, княже, мужі градські, ігумени, лихварі, купці спритно виплітали воривки на вольних людей; вони б раді всіх обернути в холопів, холопство ж підносять як благо народне. А ти, Осьмомислом за ум наречений, сидів на золотокованому столі та тішився облудливим спокоєм. Нема спокою гіршого, як рабський».

II

Малий Родько привів Івана Русина в сад полуднувати. Іще не траплялося випадку, щоб співець негречно відмовився сісти за один стіл разом з родиною Соколянів та трьома унотами, котрі в просторій шопі день при дні під Ігнатовою рукою пізнавали ази мистецтва різьбярів. Так було заведено при житті Добромира, онука Предславиного, так зосталося й при синові його Ігнатові.

Русин умивав руки, студена вода щойно зачерпнута з криниці приємно холодила, і він не втримався від спокуси — хлюпнув собі водою в обличчя та за пазуху. Ігнат з унотами чекали за столом, умиті й причесані. Закочені рукави й розстебнуті коміри полотняних сорочок оголили жилаві руки й шиї каменярів. Співець подумав, що камінь, крім таланту, потребує також сили, без неї не дасть йому життя.

Русин сів на чільне місце, він завжди, коли був удома, сідав на чільне місце, цей звичай теж запровадив небіжчик Добромир. Коли ж Русин, бувало, роками не навідувався до Галича, ослінчика його однак за столом не займав ніхто.

Любив старий книжник цю полудневу годину. За столом, заставленим наїдками, в оточенні молодого Ігната та ще молодших унотів він теж ніби молодів, сягав думкою у ті роки, коли Добромир тільки-но починав відкривати тайни камнерізного мистецтва.

Молодість давно відшуміла, мов дощ заревцевий, а тут, за столом, серед яблунь та груш, йому видавалось, що час, як на чарівному калиновому мості, зупинився: так само, як і колись, білий обрус на столі різьбився переплетеними тінями пагілля, так само дихала в саду прохолода і серед густого листя перешіптувався легіт, так само холодило у небі яснеє Коло.

Усе було так само...

Тільки дерева тоді були молодими.

І Русин зітхав.

У зітханні його не почуєш скорботи за минулим; минуле не згинуло без сліду, його не завіяв мертвий пісок. Життєва нива ним упорожні не пройдена: десь кинуто зеренце, десь посаджено деревину. І росте сад.

Ніколи без потреби не переступав порога Ігнатової шопи, що в глибині дворища, боявся приходом своїм, словами випадковими й незначними сполошити голуба різьбярського натхнення. Приходив до шопи лише тоді, коли жадав цього Ігнат.

Велика, крита драницею шопа повнилася більшими й меншими брилами, готовими саркофагами, різьбленими плитами, які згодом прикрасять стіни якогось храму, початими і вже довершеними кам'яними іконами. Стояли тут також ковані з твердого каменю жорна і ступи, з яких починали свою науку уноти. Крізь широко відчинені двері в шопу текли потоки світла, у сонячних променях мерехтіли пасма кам'яного пилу, який духмянів молодим, щойно добутим з кресала вогнем.

Серед кам'яного знадоб'я вирізнявся стовп, прикритий полотнищем та обшитий доокіл риштуванням. Ігнат скинув полотнище і перед Іваном Русином з кам'яної брили видобувалась на світ жінка. Перше, що впало у вічі старцеві, були її перса, випуклі, сповнені молодою жагою, гріховним жаданням; перса, здавалося, своєю молодістю та жаданням гріховним розпинали тонку шату, в яку одягнув жону її творець. Аж потому Русин замилувався жіночим обличчям, округлим, лагідним, та складеними молитовно долонями. В її погляді, в стиснутих долонях, у несміливому усміху відчувалося лагідне страждання. Жона терзалася сумнівами: випрошувати їй у господа бога прощення і студеного дощу на її земні пориви, а чи хай зостанеться по-старому?

Ігнат пояснив, що це подоба святої Магдалини, яку різьбить для жіночої обителі в городі Чернь, що над Прутом при старій Берладницькій дорозі. Майстер міг би й промовчати, Русин сам упізнав у скульптурі магдалинські пристрасті... магдалинські й разом з тим притаманні всім жінкам. Не одна, мабуть, молода жона, що томить і висушує плоть у монастирі при Берладницькій дорозі, уздрить у скульптурі саму себе і свої муки.

Іван Русин дух затаїв, приниш, вражений жіночим болем; його радувала Гнатова майстерність, знання анатомії людського тіла, увага до пропорції та уміння виповнити кам'яну подобу думкою. Він не вважав себе великим поцінувачем таїнства оживлення скульптором мертвого каменю, але в Константинополі мав нагоду надивитися на статуї, створені майстрами давньої Еллади. Пізніше, мандруючи чужоземлями, бачив витвори скульпторів моравських, фразьких і німецьких. Отже, міг порівнювати та співставляти. Якусь мить Русин потерпав, що Ігнат

наслідує, йде торованою стежкою майстрів західних, побоювання це виникло одразу, як тільки згадав, що Соколян, отроком будучи, разом з ним, Іваном, теж їздив у західні землі. Годинами вони простоювали в майстернях різьбярів латинянських храмах. Небіжчик Добромир, слухаючи оповіді сина про бачене, кивав на Івана пальцем, мовляв, зіпсуєш чужоземщиною отрока. Русин відповідав: псується, піддається чужим впливам той, хто розірвав пуповину, що єднає його з отчим краєм. Ігнат проїшов, Добромире, твою школу, руське зерно в ньому скільчилося, тепер не гріх перейняти все краще у майстрів західних.

Потому, дедалі проймаючись лагідністю Ігнатової Магдалини, Русин занехав мисль про позичені впливи, бо, якщо конечно шукати наслідування, то в Магдалині швидше чується подих митців Еллади. Майстри західні творили своїх святих ницими тілом, змученими, від них віяло духом самозречення, нелюдським устремлінням до неба, натомість майстри Еллади славилися любов'ю до земного, їх кам'яні боги і герої чарують тілесною красою. Котрий би, приміром, із фразьких або німецьких різьбярів наважився, як оце Ігнат Соколян, так звабливо вирізьбити жіночі перса, які будять мисль про любовні утіхи, а не настроюють на молитовний лад. Отже, Ігнат — спадкоємець майстрів Еллади? Але не був він ніколи в Константинополі, не оглядав скульптури давньогрецькі... Пощо, зрештою, шукаю у його Магдалині чужих зразків, хоч би й грецьких, мовби не вірю у самобутність руського таланту. Дивне надто і високе його уміння? Так. Одначе батько Ігнатів, словутний хитрець Добромир, теж колись дерзав виліпити з глини подобу жінки. Дерзання це мало не коштувало йому життя: ченці галицькі, юрба богомільна ворохобу підняла, що Соколян ліпить святу, подібну до своєї жони-іберійки. Добромир опісля, пам'ятаючи про камені, жбурнуті в нього, не ризикував повертатися до юнацької мрії, але хто сумнівається, що йому забракло б таланту зобразити в камені задумане?

Задумане й недовершене вітцем — довершить син його. Споконвіку так велося, що сини ідуть далі.

— Великого ти батька гідний син,— повернувся до Ігната Русин. І поклав йому на плечі обидві руки.

Іван Русин прямував через сад, замережаний сонячними плямами й темними тінями, борзо і легко, мовби струсив з плечей дозрілу ваготу літ. Дивно, що не натикався на дерева, бо, замисливишись, не видів їх, і не бачив уноотів, котрі розімліло лежали під кущами, відпочиваючи після обіду.

Русин поспішав до своєї світлиці, до свого «Хронографа», до свого «Саду», поспішав і радів щедрістю Руської землі, яка рясно родить таланти.

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Говорю зчаста я: «Служу Русі». А що є службою мовою? Який високий чин творив на протязі життя, хронографе Іване? Закладав школи, боровсь за правду? Шукав талантів на землі? Товмачив Слово чужоземне на Слово руське? Беріг світильник отчий, оливу підливав? Князів я совістив? Збирав легенди давні про славу предків? Усе було це, так, було. Та чи назвеш його великим чином? Мабуть, що ні, усе це рядове, незначне. А що велике суть? Умерти? Вмерти за отчину найлегше, важче для неї жити каждодневно; важче часом видобуть з оков співця, що правду глаголив...»

III

— Хай буде так і нині,— повторив молитовно Василько, син Чагрів, онук Микулин. Повторив, хоч і добре пам'ятав, що того далекого святвечора сокира на порозі не вберегла миру в Чагровій родині, злагода сяка-така трималася до третього пугаря, пиво ж розв'язало язики і розпалювало пристрасті... сокира стерегла на порозі олжу.

«Проте вона повинна берегти добро і відганяти зло,— міркував уперто Василько.— Предки наші недаремно призначали її сторожем на порозі... пригадаю сокирі стару службу і я, мушу пригадати, бо хоч сьогодні не святвечір, бо хоч в моїй колибі нема порога, зате є в колибі Анна... хай ніяка нечиста сила не проникне на її ложе... хай обминає її смерть і слабість...»

Розумів, що хапається бадилини; розумів, а проте підняв на дровітні смерековий обрізок, припасував, замість порога, в колибі й устромив у нього сокиру.

Перехрестився, чекаючи полегші.

Полегша не приходила, Василько сновидою блукав по дворищі, прислухаючись до колиби... Анна, видно,

дрімала... Василько без сокири не міг знайти роботи... робота ж непереробленa підморгувала до нього з кожного кута: треба сіно, що в острівках під частоколом дозрівало, скидати в пластянку... пора до соляного жерела податися й наварити на зиму солі... потрібно каміння дикого налупати на хатнє вогнище... здалось би вполювати звіра, бо м'ясо кінчається...

А ще треба покрити хижу, бо ось-ось вперіщать дощі, треба змайструвати вікна й двері, стіл і лавиці.

Руки ж, мов на зло, не бралися ні за студену воду, черево не просило їжі, ноги не повертали на стежку, що біжить до пралісу, очі не запримічали лук та рогатину; одна-єдина гризота полонила Василька: Анна.

На Анні світ зійшовся клином.

Поза тим Анниним світом гойдалися в мареві гори... гори дибилися, лізли круто одна поперед одної до неба. Були гори схожі на розпалених битвою биків: тут і там вони впиралися лобами, боки біліли розпорюваними кам'яними ребрами, скрізь висіло фалаття обвалів. Бики глухо постогнували, диміли змучено парою, сиза мряка холодила їх зачучмелілі голови. Ще вчора Василько, син Чагрів, викроював поміж роботою віконце, щоб надивитися на дике боріння мертвого каменю і зеленого розмаю лісів; непорочна первозданність природи не пригнічувала дереводіла, не применшувала його до макового зеренця, а навпаки, робила його дужчим, манила у свої гущавини і стремітні вершини, і дереводіл струмував себе, щоб не піддатися гірській ворожбитності. Небачене ним раніше висталище вливало у нього молоду силу, він приборкував її і переливав у сокиру, що літала в його руках, то рівно тешучи колоди, то мережачи одвірки трилисниками, хрестиками, смерічками, які сплітались у єдиний вінок.

Ще вчора...

А нині стрімкий лет каменю і живих соків до високості існує поза Васильком, не зачіпає його ані краєчком, світ, великий і необнятий, вмістився у закуреній колибі, де на білій постелі спить Анна.

Ще вчора Василько, син Чагрів, припадав душею до гірської диво-краси: смереки дзвонили йому густим басовитим гулом, буки, що подекуди побагряніли від перших морозців, калатали на схилах малиново й поважно, рідкі у цих краях берези сполохано били тривогу тисячами пожовклих листочків. Лісова музика всотувалась у Василькове серце, мучила його і тішила, викрешувала то усміх,

то сльозу, інколи спалювала його на попіл, а інколи воскрешала, підносила до хмар, й тоді дереводіл гріховно відчував себе богом. У такі хмільні часини Василько жбурляв сокиру, бо вона була недоскопалою, щоб вправити його душу, вихоплювався на колоду і, склавши дудкою долоні, гукав:

— Гей-гей!!!

Відгомін котився пралісом вільно, не страшні йому були ані урвища, ані буреломи, і Василькові здавалось, що він теж котиться пралісом могутньо, аж поки ХТОСЬ повторював:

— Гей-гей!!!

В якусь ТАКУ хвилю Анна прикипіла до бородатого бога душею, не помічала ні його сивини, ні зморщок, забувала про його літа, бачила лише молоді, повні вогню очі і аж задихалася від кохання, лепечучи: «Васильку мій, Васи...»

Незбагненого лада послала їй доля.

Нині навіть воля не радувала; дибаючи дворищем, він не розрізняв у шумі праліснoму різноголосся дзвонів; умілий дзвонар, який дотепер чарував слух злагодженою музикою, раптово умер, краса потемніла, праліс обернувся в гурмище дерев, гори — в каміння, пізні косиці — в підстилку для коня; Василько тепер не міг назвати себе ані богом, ані навіть людиною; мурахою повзав по землі; в ньому причаївся жах перед тим ментом, коли прокинеться Анна і почнуться її родові муки.

Васильку, сину Чагрів, скажи: боїшся втратити своє останнє кохання? А чи в тобі гніздиться звичайний ляк мужа, якому жона має народити первістка? А може, це розуміння важливості хвилини, яка вирішить: бути на землі, плодитися далі колінові Чагровому, а чи знидіти, пропасти, розвіятися без сліду в пустці?

Передторішньої осені він скуштував гіркоту цієї пустки, гіркішого дотепер не переживав, бо навколо товпилися люди, птахи, звірина, текли води, росли дерева і трави, світило сонце, вмирали святі і виплоджувалися дияволи, а Василька, сина Чагрового, це не обходило, світ існував сам по собі, дереводіл же — сам у собі, всі кольори вбралися в чорний колір, всі почуття переткалися байдужістю, вдень і вночі без супочинку він шкутильгав бібліейською пустелею і не знав, коли впаде. Але чекав того падіння конечного, та й, зрештою, навіщо кудись іти,

чому б не впасти відразу, однаково пустелі немає кінця-краю і не врунтиться на ній бодай кволого пагінця надії.

Бодай пагінця...

Вперше здибавши Анну, йому й не снилося, що вона і є той паросток, з якого має вибуяти ліс.

Діялося це на шляху з Галича в Угри неподалік від городка гірського воєводи Микули. День тоді догоряв, призахідне сонце підпалило молоді зарості бучини, що росла обабіч старовинного шляху, і все навколо потопало в полуміні. Дівчина, що необережно вихопилась з гущавини на дорогу і сторожко заціпеніла на обочині, теж палахкотіла в осінньому вогні, бризки дотлівали в її очах, жевріли в косах, на стрункіх ногах, обутих у легкі шкуряки, і навіть гніздилися в двох кошелях з опеньками.

Він, щоб не сполошити дівчини, здалека призупинив коня і крикнув:

— Чи далеко городок воєводи?

Василько при першому здибанні не розпізнав чорнявої вроди дівчини, був ще повен довгої і небезпечної дороги із Снятина, ще причувався йому за плечима чвал погоні, хоч і догадувався, що погоні у цей бік не буде. Лютий його ворог великий боярин галицький Костянтин Сірославич нацькував биричів, певно, на шлях Берладницький, бо куди ще, як не в берладники, податися ворохобникові з роду Чагра. Василько ж, не дурний будучи, повернув коня до верхів'я Прута-річки, над якою десь у горах заклав порубіжний городок давній приятель батька Чагра воєвода Микула Яремич. Сподівався знайти у нього пристанище і прокорм до весни... І ще в той час Василько був повний згадками про смерть жони Ради та синка Чагра.

Дівчина підозріло й разом з тим іронічно пасла очима його пошарпану вверю і стомленого коня.

— А ти хто будеш, що боярського городка питаєш?

— Хіба не бачиш, путник я. А шукаю городка тому, що сидить в ньому давній задруг мій, воєвода Микула.

— Довгий твій шлях, якщо не відаєш відомого: нема воєводи Микули. Три весни минуло, як убили його угри.

Похилився на луку сідла. Спитав глухо:

— Хто ж тепер на порубіжжі щит тримає?

— Син Микули, Микита.

Зійшов із сідла. Зірвав придорожню стеблину, жував її і думав, що біди спадають на нього одна за одною. Шукав притулку в Яремичевому городку... а нині хто поручиться, що боярин Микита посів після батька, крім маєтностей, також і щиру душу.

Жура краяла зморшками його чоло: терпке стало життя, як цей сік із бадилини.

— Може, я чимсь зараджу? — несподівано обізвалась дівчина. Голос її долунав мовби іздалека, з-поза його зажури.

— Ой леле, дівко красна,— зітхнув.— Коли муж сам собі не зарадить, то...— Бачив: готова поспішити на поміч, і це його зворушило.— Чия будеш? Боярська?

Вважав її за челядину двірську. Одежа на ній проста, самоткана.

— Ні, я мамина,— в кутиках її уст вловив посмішку.— А коли направду, то отець мій був гриднем у старого воєводи, разом з ним і згинув. Ми з мамою тут...

— Як звешся?

— Анною...

— Отож, Анно, коли жадаєш мені добра, скажи: що за чоловік ваш боярич?

Бавилася ножем у піхвах, притороченим ремінцем до пояса, мовчала.

— Чому не відповідаєш? Для мене це важливо.

— Інших бояр не знаю, тому порівняти не можу. Та мовлять люди: червиве яблуко впало із здорової яблуні. До меча охочий Микитка, але й до хмелю теж борзий і до жінок...— Сказала це поважно, мовби материні слова переповідала. І додала: — Суди сам, отже...

Зважував. А мусить таки йти до Яремичевого городка. Нема інших доріг.

Анна ступала у своїх шкуряках легко, як сарна, навіть мовби не примічала, що дорога пнулася вгору. Зате Василькові зробилося парко, ноги не звикли до крутоверхів. Вона про це, певно, здогадалася, бо сказала:

— Виджу, ти в наших краях уперше.

— Світ великий, Анно. Скрізь не встигнеш.

Видерлись нарешті на хребет, звідси було видно долину, стиснуту зусібіч лісистими горами. Поміж звивистими берегами блиснув старий Васильків знайомець — Прут. На правому його боці, над урвищем, тулився городок воєводи Яремича з присадкуватою церковцею, теремом, кількома довгими хижами, що служили пристанищем для воїв; городок наїжачився високим частоколом, вежицями-стрільницями на вуглах і через те виглядав неприступним, суворим. Два чи три десятки хижок розбіглися поза

частоколом, там їм дихалося вільніше, а їх безпеку стерегли власні тини.

В добрі минулі часи Василько багато наслухався про городок посеред гір від воєводи Яремича; старий воїн, наїжджаючи з справунками до Галича, не обминав Чагрового дворища. Була на це причина: Чагр і Яремич — краяни із весі над Золотою Бистрицею. На одній землі росли, а вдачі мали різні: Яремич до меча тягнувся, а Чагр — до тесла. Проте коли князь Ярослав за вірну службу на порубіжжі повісив Яремичу на шию боярську гривну, воєвода не цурався дереводіла.

— Приїхав би ти, Васильку, до мене в гори,— говорив він, бувало, синові Чагра.— Мало б твоє тесло роботу.

Василько обіцяв:

— Виберусь колись...

І ось аж тепер приїхав... приїхав, може, задля того, щоб син Яремичів Микитка поглузував з опалого Чагрового роду... і то ще гаразд, коли тільки поглузує. Що ж буде, коли, заради вислужування перед Коснятком Сірославичем, накаже забити Василька в колодки?

Аж призупинився Василько. Студений піт виступив на чолі. Чи не правцює добровільно в пастку?

— Тепер мусиш іти, сторожа на вежицях нас помітила,— промовила Анна.— Коли повернешся — запідозрять у лихому...

— Це так,— погодився Василько.— Тільки жахно мені долю випробовувати. Я до старого Яремича як до батька їхав, а до молодого...

— Молодому не відкривайся — ось і вся мудрість, путнику. Залиши при собі своє ім'я і своє життя, назвися ким забажаєш, тут приймають усіх, у кого рука до меча охоча.

IV

Умів чекати боярин Ян.

Умів у великому й малому ждати, вичікувати й перечікувати; служба при княжому столі, люди, серед яких обертався довгі роки, навчили нелегкої науки ждання. Науку цю син Чагрів збагнув до дна, і в умінні собі на втіху був подібний до того садівника, котрий і після спаса не поспішає зривати з дерева плід, бо знає садівник: яблуко наллється соком, обгалуниться сонцем, черешок його зів'яне й тоді воно саме солодкою краплею впаде у плетену коробицю. Ян був подібний до ловчого, котрий не бігає за звіриною лісовими нетрями й не тратить намарне стріли, а витерплює на чатах біля водопою довге ждання. Терпіння ж окуповується сторицею: кожна пущена стріла вціляє під лопатку.

А тому боярин немало нині здивувався, упіймавши себе на нетерплячці; здивувався і огнівався, бо не личить сивоголовому виказувати нетерплячку, міг би й забути, що послав кудись Дуліба Покруча... Дуліб упорожні не вернеться.

Отак умовляв себе.

Це мало помагало, здобута при княжому дворі наука годилася тільки для людських очей, від себе не міг приховати, що нетерплячка мучить його й піднімається, як у діжі опара; печатникові здавалось, що Покруч спізнюється.

Ждав його, як голодний великодня.

Кілька разів збирався навіть плеснути в долоні, щоб подали корзно й палицю, намірюючись рушити навстріч Покручеві, та всякий раз брав себе в руки, утихомирювався. Чого доброго, стріне хтось з галичан на нічній вулиці й запідозрить печатника у причетності до того, що зараз має скоїтися.

Зараз?

Господи, чому ж досі не скоїлося, найвища пора, щоб нічна тиша розкололася лементом дзвонів і бил, криком сполошених містечан, щоб край неба обагрився пожежею. Це був би знак, що сповнено Покручем його веління... тоді він подякував би небесам за поміч і почовгав би у ложницю спати. Іще одне діло зроблено, а добре воно, чи зле — кому про це судити?

А може, Покруч обійшовся без вогню, він уміє справи вершити шито-крито. Та коби...

Боярин Ян висунувся боком із-за стола і присів на підвіконну лаву. Наслуховував. Вікно із грубої слюди — ніякий згук не проб'ється до хоромини боярської. Однак печатник невдовзі таки зачув у нетерплячій тиші Покручеву ходу... зачув, а чи, може, внутрішніми якимись очима винюшкував у глухому провулку постать Покруча... винюшкував і провадив її, як пес, до потайної хвіртки в саду.

Лише один Покруч, окрім осподаря, має ключ від потайної хвіртки.

Ось ключ скреготнув у замку: ось вартового оклик; ось пискнули в завісах двері; скрипнули половиці на переходах.

І Покруч уже на порозі.

— Ти? — навіщось спитав його печатник.

— Ну я,— Дуліб скинув з голови каптур. Не вклонився бояринові й не глянув на нього, іншого за негречне поводження з осподарем не минула б кара... іншого, але не Покруча.

— Чом не хвалишся? — боярин пробував зіп'ястися на ноги. Це йому не вдавалося. Отяжіли ноги від вина, через це сердився на себе і на Дуліба, котрий сушив біля стола недопиту корчагу.

Пив через крису жадібно, вино стікало по цапиній борідці й багрило на грудях сорочку.

— Нема чим хвалитися,— врешті передихнув Дуліб. Долоні втер полою чорного корзна й, мов рівний з рівним, сів поруч Яна. Тінь од нього прилипла до стіни.

— Злякався,— обірвав його печатник.

— Таке вигадаєш. Мене не знаєш? Не вигоріло за першим разом — вигорить за другим. Високий тин вигородив майстер кам'яних справ Соколян навколо терема Русинового. Привратник не спить. Пси спущені. Як міг підступитися до терема з трутом?

— Старієш, Дулібе,— дорікнув печатник. Він не міг примиритися, що загадане ним негайно не здійснено. Тепер чекай завтрашнього, післязавтрашнього вечора, а може статися, що післязавтрашній вечір запізниться.— Ум, вигадливість твоя колишня зсохлися на тріску. Кипчаки городи палять на відстані, мечучи вогненими стрілами, а ти терему не даси ради.

— Оба старіємо,— позіхнув Дуліб. Справді, сидячи поруч на лаві такі неподібні,— бо один з них високий і сухий, а другий — приземкуватий,— були, як близнюки, на себе схожі. Схожість ця в обличчях — гостроносих, сухих, і в очах — прищурених, цупких. Виглядали обидва, як старі круки.

— Ти теж розмишляєш, боярине, як дитя. Половці... тут половці твої ні до чого. Терем у саду, як у вінку. Дерева — крислаті, стрілою до терема не проб'єш. Хіба зволиш підкотити пороки,— посміхнувся.

— Но-но, волю язикові даєш,— погрозливо сказав Ян. Дуліб зневажливо махнув рукою.

— Не пирскай, боярине. Я тобі потрібний, ти — мені. Але не будемо в цьому ділі квапитися. Я спробую підкупити або привратника Соколянового, або когось з употів, або нового чоловіка підішлю. Якщо не згорить писання Русинове, то до твоїх рук неушкодженим доставлю. Тільки не знаю, якого біса заповзявся ти на це писання? Що тобі до нього? Яку шкоду... шкоду для волості галицької або для себе вбачаєш у тому, що Русин списав «Хронограф» та уклав пісні різні.

— Яку? — княжого печатника прибила розгуба. Він не ждав, що Дуліб Покруч, який звик сповняти його веління без зайвих слів, почне розпитувати про доцільність знищення Русинового писання. Він взагалі був певний, що вірний Покруч ніколи не замислювався над своїми вчинками.

І раптом...

Міг би Ян відбутися окриком, що, мовляв, не для твоєї голови, пиций смерде, мої задуми... горобцеві ж не збагнути підпебесні стремління беркута. Міг би, врешті, просто змовчати, але сказати правду — ні.

— Так треба,— промимрив у відповідь.

— Кому? — уперся Дуліб, котрий вочевидь помітив бояринову розгубу.

Вчинки свої, замисли печатник пояснював лише князеві та зрідка — боярській думі, але пояснювати щось холопові... Забагато волі дістав Дуліб, ходить без ланцюга й нашийника, мовби дурний теє вигадав, що пес завше залишається псом. І забагато знає Дуліб Покруч про свого осподаря, а всяке знання таїть у собі небезпеку. Хіба не може трапитися, що одного разу пес, ударений біля порога Янового, побіжить до порога Русинового й слово в слово переповість про діяння свої, вчинені з відома, благословіння і повеління мого? Русин на руку меткий, писати «Хронограф» і на старість не покинув. Яким постану з його хартій перед прийдешніми поколіннями?

Думка про посмертну славу була новою гостею на його чолі. Дотепер жив одним днем, одним життям, зрідка лише крадькома зазирав на останній рубіж, і прагнув віддалити його, відсунути. Але рубежа не переступав ніколи. Тому новій гості сьогодні приглядався пильно, спершу вона видавалася, як усе нове, значущою і чомусь білою, він затуляв повіки перед її білизною і глухманів душею. Потім доглупався, що не варто, мабуть, надто перейматися новою гостею: мертві-бо сорому не знають. Що йому до

того, якщо Іван Русин у своєму «Хронографі» через сто, двісті, або тисячу літ виведе його, Яна, сина Чагрового, на Золоті Токи на людський суд. З нього, Яна, через тисячу літ навіть тіні не залишиться, навіть праху, лише ім'я буде розп'ято.

Лише ім'я...

«Ім'я моє, виходить, тоді зрівняється з іменем Іуди Іскаріотського,— морщив боярин чоло.— Давно нема на землі зрадливого апостола, забули люди про його могилу, а Святе письмо донесло з правіку Іудину зраду; донині кожного зрадника таврують Іудиним іменем, і будуть таврувати поки світа та сонця. Невже й мені судилася подібна доля? Долю мою посмертну тримає на припоні якийсь Покруч, від нього залежить, водитимуть на Золоті Токи моє ім'я, щоб поглумитися з нього, а чи поросте воно муравою, забуттям, як тисячі й тисячі інших, до яких не торкалося перо, вмочене в кіновар.

То, отже, зло в тому, що багато розплодилося писців?

А якби котроїсь горобиної ночі вигубити, як Ірод немовлят, усіх тих, що орудують пером. Міг би я тоді спокійно вмерти. Та хіба всіх вигубиш?.. Насіяв їх без ліку Іван Русин по городах і по весях навіть. Найлегше згубити того, який найближче... котрий знає про свого осподина забагато й котрий при першій нагоді може стати жерелом, з якого питимуть книжники. Згубити Покруча?..

Боярин скоса зирнув на нього, прагнучи уявити поруч себе порожнє місце. Ніколи це місце не пустувало, з молодих літ Покруч був у нього під рукою, власне, був Покруч десницею, без якої Ян не міг жити. Уявивши нині місце спорожнілим, боярин охолов, мовби й направду відтято в нього тую десницю, страх розширив йому зіниці: два страхи, як когути, чубилися в ньому: перший страх перед язиком Покручевим, другий страх — присохнути самотнім і безпорадним без того, хто був його слухняною і вірною тінню, яку ліпив упродовж цілого життя і тішився її досконалістю.

— Чого зиркаєш на мене сполохано? — спам'ятав боярина Покручів голос.

— Привиділось мені казна-що,— буркнув Ян і стулив повіки, щоб Покруч не вичитав з очей найпотаємніше.— Іди спати.

— Іду,— підвівся одразу Покруч.— Хоч і не засну, на ложі буду думати, що великий ти чоловік, боярине, у злому. Мучить тебе чужа слава, чужій славі заздриш, лет її передбачаєш у прийдешньому. І тому патягусш тятиву, поки ту славу в змозі досягнути.

— Ти про що? — мовби не розумів боярин.

— Про те ж... про писання Русинове.

Варто б похвалити проникливість Дулібову... самого себе похвалити, що добротно виліпив власну тінь. Це погано, дуже погано, коли тінь розбалакується, ліпше, якби змовкла вона навіки, але без неї поки що не обійтися... ще сліпає над телячою шкірою ненависний Русин. То хай зостається усе по-старому, до пори до часу.

ГЛАВА ДВАНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Тіун Боринич вибудував терем на горбі біля церкви. Високий, укритий драницею ганок служив йому замість вежиці, звідки в ярмаркові дні любив зорити за торжищем. Сьогодні Боринич теж розсівся на ганку й солодко плямкає губами: густо купців на торжищі, гори краму. А від кожного воза, від діжки, від коробиці, від пари рогів митальники на воротях луплять мито. Княжий це, звичайно, добиток, Боринич тільки слуга в князя, але в нього клепки не порозсихалися, щоб не схіснувати з нагоди. Князь Володимирко попід вікнами з сумою не піде... не лічив він, приміром, скільки сьогодні пропущено через Коломийські ворота купецьких возів.

Князь не лічив... а писець Іван Русин? Ой леле, не дурно приблукав молодик у Тисменицю з княжим перстнем. Хто поручиться, що не підісланий він Володимирком? Наш князь на хитрощі страх який придатний. Молодика стерегтися треба... береженого бог береже, а там задобримо його, купимо. Хе-хе, не таких укоськували. Всі молодики попервах чеснотами натоптані, як мішки ключем, аж поки життя не прикрутить: а плетіть небораки з ключя мотуззя.

— Хіба не слушно мислю, Іване? — Боринич краєм ока глянув на Русина, що нудьгував поруч.

— Про що?

— Про чесноти людські та їх скороминучість. Чесноти всілякі — одежина святочна, а всяка одежина зношується, найборше на ліктях.

— Це як у кого, бояринe. В робів, наприклад, лати на колінах, а у челяді — на ліктях. Це від того, що ліктями вибиваються з гурту на чоло.

— Ох, злоязикий ти,— крутив борідкою Боринич.— А дарма. Мав у голові олію той мудрець, який сказав: язик мій — ворог мій.

Це, мабуть, скидалося на погрозу. Ну, то хай, іншим разом посперечаюсь з боярином, а тепер... А тепер прикипів поглядом до білявої дівочої голови, яку запримітив у людському стовпищі. Біле волосся... біла хвиля... біла корогва... біла з'ява маячила... маячила і зникала.

Вона?

Обоє летіли собі навстріч; дві ладьї краяли навпіл море, й воно податливо розступалося. Тепер на вітру морському Русин стямився: не гоже було трубіти з тіупового ганку ім'я судженої... і не гоже летіти без пам'яті через увесь торжок, муж він — писець, що подумають про нього язикаті ярмарчани.

Задихано впала йому на груди й порівисто обіймала, ніжно брала в долоні його лице, обціловувала... обцілову вала й плакала. Жебоніла:

— Забув свою Любану... ти забув, а я виглядаю щодня... а вже два місяці минуло, вже літо в розпалі, ми ж, Іванку-сонечко, прощалися яр-порою.

Доокіл голотилися, певно, ярмарчани, і, певно, вони посмішковувалися з їхнього здибання; хто посмішковувався доброзичливо, хто заздрісно, хто сумовито, згадуючи власні молоді літа. А хто й огнівано.

«А мо', й правда, що на світі лише я і Любана?»

В дівочих обіймах був захищений од зла, як у зеленій колисці пралісу, де нема тіунів Бориничів, їхніх підсолоджених бесід, сувоїв з телячої шкіри й трубок берестяних з довгими й нудними рядами чисел та одноманітних слів. Ех, вхопити б Любану за руку та гайнути б з Тисмениці, далі від крикливого й хитрого цього торжища, який зветься християнським світом, і зачипитися назавжди у тихому й правдивому світі старого Бояна...

І він, задуманий, виводив таки Любану з гурту. Дівчина ступала за ним покірливо, й мало вже бракувало, щоб повернули вони до Галицьких воріт.

Мало і багато.

Під церквою лунко вдарили била. Металевий згук нагадав Русинові, що зараз посадник Данило Калитич іменем князя чинитиме суд і розправу. Такий покон у Тисменици: в ярмаркові дні оправдували чесних і карали винних. Вир на торжищі присмирнів; люди, забувши про двох молодят, захмелілих од щастя, посунули під церкву.

Воочію жадали уздріти таїнство творення справедливості.

Справедливості? Сподіватися справедливості від Данила Калитича... від того козолупа, котрий у чинбарнях своїх люд підневільний тримає гірше, ніж смерд робучих волів.

О сліпці!

Ім'я Калитича, мов путня вода, остудило Русина; веревечка Любиної колиски урвалася. Вона присіла на пласт сіна, біля якого ремигали воли. Іван утер долонею лице.

— Чого ти тут?

— Схотіла й прийшла.

— Назавжди?

— Ая... батько Боян не знає.

— Сердитись буде.

— Перетерплю. За тобою ж прийшла.

— Направду?

— Мо', підеш? — питала безпосередньо, як дитина.

— Куди?

— У праліс. Тужно без тебе.

— І мені тужно. Але я на службі княжій.

— Ти сам, як князь,— гладила його зелений новенький каптан. Навіть торкнулася пальчиком запилених чобіт.— Красно убрався.

— Інакше не личить писцеві при княжому тіуні,— відповів Іван, пригадуючи, як недовірливо позирав на нього Боринич, коли став перед ним у вовчій шкурі. Коли б не перстень Володимирків, то прогнав би палицями. По одежині приймають людину.

— Княжому писцеві, може, вже не до пари дівчина з Боянової займанки? — Любанин голос бринів сльозою.— Може, нову тут ладу завів. У Тисмениці дівок красних — гать гати.

— Любана на світі одна,— глаїв її ревнощі. Глаїв і милувався нею.— Я тій єдиній на світі терем різьблений збудую... вберу в бобряні шати, куплю чобітки.

Русин справді у цю хвилину клав би зруби ясенові, міряв би ладі чобітки, одягав би її в тонку сорочицю.

А з цього усього купив... скляне намисто.

Намисто було синє-синє...

А вона була красна, як сонце; і день був тоді красний, святочний; і були того дня веселі грища скоморохів, і були смутнії співи гуслярські, і були підхмелені боярове, галасливі купці.

Ген-ген сполудня, коли Русин вивів Любану за ворота на узлісся, вона впала лицем у густий мох і довго лежала непорушно, вдихаючи його запахи.

— Очищаюся от многоликого того світу,— промовила згодом.— Але люб він мені, бо ти є в ньому. Буду і я.— Поцілувала Івана в чоло.— Пора мені. Батько Боян чекає.

Безвусий молодик, Іванів, може, ровесник, у каптані, в яких красуються, як когути, гридні зі сторожі Данилка Калитича, спроквола цмулив пиво й зрідка поглядав на Йвана Русина, що притулився за довгим столом біля дверей.

Гридень удавав, начебто особа тіунового писця його не цікавить. Принаймні він хотів, щоб так корчемця думала.

Іван майже щовечора гостював у Захарія Лупія. Правду кажучи, йому не дуже смакувало корчемне пиво з сушеною рибою. Зате мав змогу цілий вечір надивлятися на хмільний люд. Поруч з вірменами-чинбарями, містечанами тисменицькими, воями з тутешньої сотні в корчемці пирували і купці галицькі, і солевари коломийські, і німецькі, ляцькі, моравські гості. Тут, як на роздоріжжі, схрещувалися чутки-новини з різних земель; тут пили з радості, з удачі, і пили, заливаючи смуток. Люди приходили сюди з відкритими серцями, як до святого храму. Іванові здавалося, що вони на порозі скидали з себе буденні строї: одні скидали бундючність, інші — пригніченість, треті — злість. Хміль їх рівняв. Не рівняв хміль тільки їхні калити: ці хлепчуть пиво, а тим — цідять з амфор густе вино.

Було по опівночі, коли Русин загорнувся у корзно й вдарив коліном двері. Ніч стояла глуха і тиха, а після світла корчемних смолоскипів — сліпа, як овід.

Услід за ним вихитався з корчемці молодик... Іван чомусь був певний, що це Калитичів гридень. На хвіртці підождав його і спитав:

— Маєш до мене справу?

— Мовчи,— шепнув молодик і, повернувшись до корчемних вікон, у яких крізь бичачі міхурі слабо пробивалося світло, додав: — Боюся послухів Данилових. Вони всюдисущі, Русине.

— Можливо,— відповів Іван.— Мене хіба знаєш?

— Так. Бачив позавчора на торжку.— Вони пішли поруч.

— На торжку не ти один мене бачив.

— Зате тільки я відаю, що дівчина, з якою ти цілувався, донька Бояна Зелейника.

— Ого, вивідав ти багато,— посміхнувся про себе Русин.— Чи ти часом не сам послух Данилів.

— Не уривай честі,— попросив молодик.— Кличуть мене Степанцем, син я Троянів. Чув, мабуть, про такого від Любани?

— Он ти хто? — Русин пожалів, що в корчемці не приглянувся до Степанця.— Повідала Любана, як ти вводив її у світ ратайський.

— Вводив, та не ввів,— зітхнув Степанець.— Мати не дозволила. Шкода. Красна вельми дівка... любив би я її.

— І тепер любиш? — У Русинові прокинулася ревність до того першого, який цілував Любану.

— Чув я од людей: любов — як ватра. Її сокотити треба. Без догляду погасне.

— Чого ж ти тут? — подобрішав Іван.— Ти ж — ратай, а хизуєшся чомусь малиновим каптаном Даниловим.

— Риба шукає, де глибше, а людина — де краще. Мати моя померла, господарка запустіла. Продав я єдиного старого вола — весь скарб мій — і подався до Тисмениці.

— Робота, гадаю, не важка. На всьому готовому.

— Зате — бридка. Й лиха на додачу.

— Ніхто не прикував тебе до Данила. Вольний ти, а світ широкий.

— Ой ні, скувало ня хресне цілування. Сам Калитич велів при ньому заприсягтися, кличучи у свідки господа бога, що не винесу й не розголошу поза воротами ані побаченого, ані почутого на дворищі, що три роки буду служити йому вірою і правдою. Коли ж нарушу цілування — смерть. Страх, як бачиш, мене сковує.

— Нащо мені... чужому про це повідаєш?

— Бо вірю тобі.

— Першому-ліпшому?

— Першого-ліпшого Любана не покохала б. Коли я позавчора уздрів тебе з нею, то аж прояснів: посилає мені бог поміч і розраду. Русин не дасть чинити наругу над

людьми... знайде на Калитича управу.— Степанець сипав словами квапливо, й Русин не міг уловити головного.

— Почекай,— зупинив Степанця.— Чую, що важливе маєш мені казати. Ліпше-но зійдемо з дороги, щоб нас вартівники нічні не примітили.

За хвилину сиділи на зарослому корчами пустищі, що примикало до кладовища.

— Тепер повідай, якщо вже почав,— нагадав Русин.

— Навіть повідати моторошно. Я бачив на дворищі Даниловому... у шопах чинбарських людей... власне, я пильную їх... люди ці крадені з волі й силоміць обернуті в робів,— нескладно почав Степанець.— Данилові надібно багато рук до корит... до вичинення шкіри.

— Що треба, то треба,— кивнув Русин.— Але не розумію, як це «краденими з волі»?

— А так. Тримає Данило Калитич ватагу головників — вірних псів, котрі перестрівають у полі необережного смерда, на шляху — самотнього подорожного. І...

— Де ж закони руські, князь, старійшини, паремті, тисменицькі?

Ратайський син не ждав, що молодий писець, котрому доступна таїна мудрих книг, не розуміє простих речей.

— Був у Тисмениці по Коляді князь наш. Чув ти про це? Навіть у шопи чинбарські повела 'го цікавість. І що з того? Один з таких крадених, Добромир з галицького роду Соколянів, по недосвідченості своїй шукав у Володимирка правди.

— І князь не оборонив?

— Князеві розтлумачили, що не варто слухати купленого роба-скомороха. Добромирові повезло, його тільки обсинцювали, поки притомність не втратив, і кинули в поруб. Зате трьом новачкам, недавно впійманим у засідках, відтяли язики. На всяк випадок і на острах іншим.

Іван, похиливши голову, дерев'янів на пеньку. Неймовірне оповідав Степанець... і чому тільки Степанець? Ну добре, молода душа і чиста ворохобиться проти беззаконня і шукає оборони для Данилових мучеників. А чому ж інші мовчать? Невже до тіуна не долетіли жахні чутки із-за частоколу Калитичевого обійстя? Невже старійшини, мужі градські куплені Данилом з тельбухами? Невже стоїть Тисмениця на краю землі й ніякий сміливець не дійшов до Галича, щоб торкнутися дверної клямки в княжій гридниці?

Ніяка птаха не долітає до Галича.

А може, летіли білі птахи до стольного города... летіли, а їх наздоганяли стріли і вбивали на лету, ловили у сильця? Тому нема охочих в'язати ціпи з всесильним княжим посадником. Тому тиша й благодать у Тисменицi. Нікому нема діла до того, що в гнилій тисменицькій тиші данилки калитичі роблять з вольних робів, бесідливих — німими, сміливців прозивають скоморохами.

О, високо сидиш, княже Володимире, на золотокованому престолі! Аж надто високо!

Русин ще не уявляв, як і чим допоможе Даниловим страдникам. «Та й чи поможу взагалі? Бо чи є у мене сила,— сумнівався,— яка б зламала й перемогла силу княжого посадника? Чи маю приятелів з дужими плечима, котрі у разі потреби підсобили б та оборонили? З Калитичем битися важко, ще й з місця не рушиш, як спіткнешся об підставлену ногу й полетиш у поруб.

Отже, й собі набрати в рот води? Отже, й моя хата скраю?»

Небо над Тисменицею прояснилося, темрява мовби посріблiла, й Русин виразно бачив Степанцеве лице. Троянів син ждав од нього поради, обіцянки, дії, нарешті, ждав Степанець, а за ним усі оті без'язикі, отой Добромир з галицького роду Соколянів. Вони допоминаються у Русина оборони, й байдуже їм, що він молодий і недосвідчений... що тільки-но відкриває для себе Русь... що теж тремтить за власне життя.

«Але ж і Степанцеві життя дороге, і він важив головою, насмілившись розказати про Данилову татьбу. Бо якби натрапив на іншого... Честь і хвала тобі, хоробрий Троянів сину».

— Ти заприсягнешся, коли буде потреба, перед людьми й перед богом і підтвердиш те, що оповів мені тут? Чи уявляєш, на яку небезпеку наражаєшся? Ти і я...

— Присягну перед ким хочеш,— похопився Степанець.— Ти лише розвороши Данилове кублище. А настане суд — допитається князь правди і в німих. Якщо виживе у порубі Добромир, то за всіх розповість, за живих і мертвих посвідчить.

«Ой, високо сидиш, княже Володимире...
Ой, маєш ти людей малих за хробаків.
А мене, мабуть, то й зовсім забув?

Бо, певно, затих у твоїх вухах мій регіт... моє прокляття... моя надія. Ти поховав мене... всі живі запечатали навіки мій гріб, навіть баба Предслава не являється у снах. Дивно якось: був Добромир і нема Добромира. Скінчився на мені славний рід Соколянів.

Скінчився — не скінчився... Скінчився, бо батоги Половчана-Вихреста безжально й щільно лягали один попри одного, поки не заслонили сонце. І не скінчився, бо не здох я... бо кинуто мене в яму; вміють дереводіли Данилові гладенько ями обшивати тисом — не намацаєш шпаринки. Днище вистелили мирвою... я лежу на гнилій мирві і на власному гною, тіло моє пострупіло, а небо надо мною високе, а сонячні промені такі скупі, а дощик ллється і ллється на мою голову.

Дивуюся, княже, чому я досі не вмер... чому не обернувся у звіра... чому ум мій не померк?

Зате не дивно мені, о стороже законів руських, що я не визнав себе побідженим.

Бо єсьм Добромир з роду Соколянів.

Чуєш, сам Данило Калитич не лінується приходити до моєї ями. Складе нечестивець долоні жолобком й гукає, мовби каміння жбурляє в криницю: «Агей, чоловіче нерозумний, назовися робом, і я подарую тобі волю!»

Ти здибав колись, княже, вільного роба?

По правді сказати, я ніяк не розгадаю замислу посадникового. Адже й без мене доста у нього підневільних людей, котрі лютою роботою примножують гривни; адже й без мене насолоджується він повсякчасно побідою сильного над слабим. А може, толочить він стежку до моєї ями для того, щоб побавитися і відпочити після трудів многих?

Нудно живеться твоєму посадникові, княже».

II

У підклітній хоромині тіунового терема Русин запалив світильник і завмер, похилившись на стіл.

На тисовому столі, як на розлогому полі, розпластав крила сокіл. Птах, здавалося, ось-ось змахне крильми, вдарить напролом грудьми об хрестовиння віконця і майне в сріблясту просторінь тисменицької ночі.

Сокіл був дерев'яний, різьблений з липового поліна обтинком ножа; ніж і поліно кинув непомітно Добромирові в яму Троянів син, і цим, може, нехитрим даром порятував його від розпуки. «Коли ж, Степанцю, порятував ближнього у великому, то порятуй у ще більшому: подай ’му мотуз або драбину й виведи на ясні зорі, на тихі води,— розмовляв Русин подумки з Степанцем.— Тобі це з руки, адже сокотиш-пильнуєш Добромирову яму. Лихо, правда, що в острозі Калитичевому не одна яма... що, вирвавшись з темниці, волею ще не дихнеш, бовваніють бо непідкупні, ситі вартівники на воротах і на вежицях. Інакше треба визволяти Добромира й побратимів з Данилового брану. Інакше... але як?»

— Ну лети ж, лети,— заохочував Іван Русин дерев'яного птаха, беручи його в долоні. Відколи живе... з тих пір, як навчився умом і серцем осягати глибину, скритну силу витворів ізографів, скульпторів, поетів, золотих справ майстрів, він не пам'ятає, щоб був колись більш зворушеним, ніж тепер. А мав же нагоду споглядати довершені скульптури старої Еллади, привезені до Константинополя.

Вогонь у ньому горів... дерев'яна птиця вогонь роз'ятрювала; не вдалася птиця досконалою, ремісник, може, осудив би сокола, що пір'ячко його не пригладжено, що обскубаний у неї хвіст. Добромир, видно, не дбав, щоб витвір його комусь припав до вподоби, він прагнув одного: дати соколу стремління до лету. Воно, стремління, таїлося у гострих і квапливих лініях крил і в напруженій шиї. В лініях цих — душа митцева. Добромирів порив. Але почекай, при чому тут митець. Повідав же Стёпанець, що Добромир у Галичі кував крицю, а в Данила — виминав шкіри. Виминав... ну й що з того? В гнилій ямі прокинулася в ньому з конечної потреби жага до творчості.

Коли вдосвіта Русина розбудили й сказали, що якийсь дідок, вишкандибавши з лісу, очікує його на Галицьких воротах, то він спочатку не повірив. Боян? Хто ж інший? А коли так... мусило немаловажне щось статися, якщо Зелейник виповз з пралісу на людські очі. Щось важливе... щось тривожне... щось пов'язане з Любаною?

Русин, хлюпнувши в обличчя студенцевої води, вискочив з тіунового дворища, як з підпаленої хижі. Тисменицькі вулиці прокидалися від сну. На тихому ще торжку нипали бродячі собаки. У пройомі уже відчинених градських воріт виднів до пояса спеленаний мрякою ліс. На

опущеному мосту вигрівався проти сонця, як кіт, закоцюблий за ніч гридень. У стайнях трубіла голодна худоба, в курниках піяли когути.

Іван на ходу ловив ці буденні вранішні звуки: баглося йому ті звуки, як розрізнені букви, піднести на долонях до очей, щоб роздивитися їх пильно, бо чимсь вони не подібні до вчорашніх і позавчорашніх, деренчить у них тривога, й пахнуть звуки погарищем.

«Не накликай лиха,— картав себе Іван,— воно в призначений час без тебе вдарить копитом об твій поріг. Хто це сказав? Хто? Я сам? І чому, власне, я сподіваюся лиха... чому це мусить бути Зелейник Боян, а не хтось інший?»

Ні, був таки батько Боян. Сидів Боян на греблі оборонного рову поникліий і відчужений. Довколишній світ — оці поля тисменицькі, що хвилювали зеленим житом, витоптана вівцями оболонь, розчинені навстіж ворота, крізь які, мов на іконі, виписувалася церква із золотим хрестом, закурені вбогі хижі рукомесних людей, для яких не знайшлося місця у тісному городі... увесь довколишній світ, посвіжілий за ніч і оманливо підзолочений ранковим сонцем, для Зелейника, мабуть, не існував, старий просто його не бачив, стуливши повіки. Чужий він був йому, ненависний; ворожість карбувалася зморшками на Бояновому чолі... ворожість причаїлася навіть в його скуйовдженій бороді.

— Батько Бояне...

Старий лупнув очима. Ліпше б він далі хмурився і гнівався, ліпше б цідив погляд крізь вузькі щілинки повік, ліпше... бо, хлюпнувши на Йвана широким зором, одразу виповів йому все. В очах не було ані злості, ані байдужості, ані осуду, ані жадання помсти: очі були налиті сумом... сум скраплювався у сльози. А може, сльози, як жерела підземні, били у ньому й вирували, бо старий аж тремтів од їхньої підспудної сили.

— Щось з Любаною, батьку? — хрипло вичавив з себе Русин.

Старий не зронив слова. Мовчки покульгав навпростець через жита, й даремно тільки гридні біля воріт галайкали, щоб не толочив людський труд.

Услід за ним, як вервечкою спутаний, дибав Іван Русин. Жита купали його в студених росах... він ніс у собі драглисту студінь... страх і непевність обернулися в студінь. Посеред житів Іван не втерпів і спитав, що сталося.

А сталося з Любаною. Цілу добу вештапася десь у пралісі, додому вернулася змучена й закривавлена. І не при своєму розумі.

Боян розповідав неохоче — спішив чимдуж на займанку. Він, мабуть, не помічав дерев, повторно переживаючи ранок, коли Любапа появилася на порозі хижі. Вигляпула із-за одвірка несміливо, як зайча з борозни, ноги під нею гнулися, поділ сорочки розірваний навпіл, і голе тіло сороміцьке світилося, очі... її очі мовби хтось випив до дна, такі вони були порожні, а на обличчі, на губах блукала тиха й ласкава посмішка. Боян шарпнувся до неї з пенька, на якому дрімав біля вогнища, жасна догадка поцілила в тім'я.

Застогнав:

— Що з тобою, дитино?

— Нічо',— здвигнула плечима й засміялася безжурно. Від її сміху замерзала кров.— Бігала я до Йванка-сонечка в Тисменицю. Іванко намисто мені купив. Глянь-но, яке красне,— і розтулила долоню, на ній блимнули краплинами роси кілька синіх намистин.— Вони, правда, розірвали намисто... розірвали й потолочили, але Йванко 'го позбирає. Йванко ня любить. Ти ж знаєш, батьку, що він мене любить? — допитувалася.

— Авжеж, знаю,— заспокоював доню Боян. А самому хотілося плакати — і боявся плачем доньку тривожити; хотів волати на весь праліс — боявся доньку криком сполошити; хотів прокляти рід людський до сьомого коліна — і не міг ворухнути занімілими губами; хотів поволати на поміч старих добрих богів — і не зважився їх турбувати.

— Хто ті люди були, що намисто розірвали...— врешті спитав.

— Темно у пралісі... троє їх напало. Один брав мій вінок. У нього такі кріпкі руки...

— Чи не боярич той, син Сірославичів, що тебе од нього Русин оборонив? Він?

— Він... не він... він... не він! — Дівчина раптом, розпростерши руки, як підбитий журавель крила, пішла колом по хижі. Співала:

Пливи, мій вінчику, плесом-дунавм,
До берега кам'яного не приставай,
А приставай до берега веленого,
Де мій ладо стоїть...

Боян не чув дотепер цієї співанки, через хвилину Любана теж її забула і, присівши в кутку, почала обмацувати долівку. Як сліпа.

— Де мій віно́к, батьку? Я мушу знайти свій віно́к... як без вінка до свого лада вийду?

Боян напував її відварами зілля.

Боян пригадував старі предківські заклинання.

І все спливало в пісок. Минався сон і дівчина знову нипала по кутках, шукаючи свого вінка.

В старого серце краялося жалем.

І тоді він загадав привести на займанку Івана Русина.

— Твоя поява, Іванку,— говорив по дорозі,— повинна її розбудити. Це має бути, як грім. Будь громом, Іванку... Ох, як зараз конче треба грому великого, потрясіння. Щоб чорна кров відхлинула від її голови.

Іван готов був стати громом, блискавкою, чорним щезником, білим ангелом — тільки б це помогло Любані.

А потім Боян і Русин почули собаче виття.

Собаче завивання, моторошне й далеке, вилунювалося мовби з-під землі, а вилунившись — залило собою весь праліс; виття клубилося у кожному дуплі, трепетало в осикових кронах і чорними краплинами спадало з дубового листя.

Іван зупинився. Страх здавив горло.

— То Убийвовк,— сказав чомусь пошепки Боян.

І вони побігли на Убийвовкове виття.

Та хіба можна смерть наздігнати?

Іван сидів на бервені посеред займанки, думки, як вороння, кружляли-билися в його голові. Дорікав Любані, як живій, що саморучно замахнулася ножем на власне життя; дорікав і розумів, що зробила це в приступі божевілля. Вони з батьком Бояном спізнилися. Коли б були поруч, то цього, може, не сталося б. Ех, якби та коли б. Якби вона не приходила до Тисмениці... якби він провів її додому... якби її стежка обминула лихих людей, які чатували на її цноту. Хто ті люди... хто був той тать, що потолочив її вінок? Чи він, Іван, дізнається про це колись? Та й чи це головне — дізнатися? Любані нічим уже не поможеш, як не загоїш і свою рану. Тільки тепер зрозумів, як любив лісову дівчину.

Русин за думками не бачив, як старий Боян носив до хижі сухий хмиз, дрова і пласти сіна. Опам'ятався аж

тоді, коли Зелейник підступив до нього. Був у білій сорочці, підперезаний ремінним чересом. Світився незбагненною урочистістю.

— Скінчилося,— сказав.— Дійшли ми з Любаною до рубежа. Наш час настав. Іди... попрощайся з нею.

— Що? — не втямив Іван.— Будемо її ховати?

— Іди, іди.— Боян завів його до хижі, що була до половини закладена дровами. Любана лежала на ребристому дров'яному ложі, застеленому сіном. І теж — у чистій сорочці. Ліворуч витягнувся нерухомо Убийвовк, задушений або ж заколений. Праворуч — іще одна лежанка. Боянова? Що взагалі надумав робити старий Боян Зелейник? Спалити тіло Любанине?

— Так,— підтвердив Боян.— Вона, Іванку-сонечку, народилася у старій вірі, в старій вірі жила й умерла. За старим поконом наші тіла стануть попелом.

— Хіба і ви? — шелеспув губами Іван.

— І я. Нема чо' мені на землі робити. Нажився. Буду на Даждьбогових левадах полювати з Вовкодавом. Любана нам їсти варитиме. І тебе буде виглядати. А поки що — прощайся.

Русин припав губами до Любанииого чола. І рвучко підвівся. «Якби знаття... якби був глибоко переконаний, що грішний цей світ — лише переддвері до раювання вічного, то, може, я теж ліг би побіч Любани. Будеш і мені, Любано, їсти варити, сорочки прати, і будеш менї сина колисати: люлі-люлі.

А хіба в царстві тіней є колиски? А сонце є? А дощ? А ярмарки? А щиросердні Степанці, котрі, нехтуючи власною небезпекою, шукають заступників, які повинні розкопати Данилкові ями».

Дивно, що він і тут пам'ятав про Данилкові ями.

Данилкові ями і Любанина смерть — гудзи на одній вервечці.

Мимоволі покосився на відчинені двері; за дверима ясніє гожий день; в тому дні живуть дерева й звірі, птахи й люди, Степанці й Данилки, добро й зло. Ні, він ще землю не оздобив добром, не лишив на ній сліду, воюючи зі злом.

«Ніби не однаково: є мій слід на землі чи нема?»

— Ну, годі,— Боян обняв Івана.— Нам час.

— Спам'ятайся, батьку! — щербив Русин задумане Бояном.— Тобі ще жити та жити.

— Ні, кличуть ня боги,— випроваджував він Русина з хижі.— Вірю: добре серце маєш. А ще передбачаю: будеш шукати серед людей того, що занапастив Любану. Міркую, що боярина Сіославича це татьба... колись він пробував її напастити, коли був тут князь Володимирко. Пам'ятаєш? Та не шукай помсти... нам з Любаною не помсти, нам згадки треба.

«Сіославич... Сіославич... Сіославич...» — мислено повторяв Іван ім'я, що раптом стало ненависне.

А Зелейник рішуче поліз на приготовану лежанку.

— Ну, чого стоїш! — крикнув уже звідти.— Люта смерть моя буде, не для тебе видовище. Двері лиши відчиненими, аби душі в диму не блукали.

В його долонях сипнуло іскрами кресало.

І другий раз сипнуло...

І третій...

Полум'я вродилося біля Любаниного ізголов'я, полум'я якусь хвилину пнулося вгору, потім його пелюстки опали на сухе сіно й задиміли.

Іван стрілою вилетів з сіней.

Надвечір'ям, вихопившись на узлісся і уздрівши над річкою сельбище, Іван вирішив нарешті відпочити. Ліг у траву. Над ним у прозорій високості ліниво погойдували зеленими шапками дуби. Смереки дрімали, розморені денною спекою. Медово пахли незаймані трави. Бджоли й комарі нашинали поміж бадилинками струни; бджолині струни — басовиті: дж-дж-дж! Комарині — тоненькі: тінь-ті-і-нь! І більше ніякого згуку. Праліс ревниво стереже добрі й злі свої таємниці, сюди, на узлісся, не докотився навіть сморід погарища. Бо що до того полеві житньому, хижкам убогих смердів, дворищеві боярському, яке стримить на пагорбі, що десь у пралісовій колисці вогонь спалив до тла Боянову хижу, а разом і її господарів. Адже в пущі щодня хтось умирає: умирають старі боги старої Русі, гинуть у пазурах хижаків зайці, сіроманці ріжуть сарн, дикі вепри розпорюють черева сіроманцям, сохнуть і падають дерева. Таке життя. На місце померлих приходять новонароджені. Спливе час, і там, де диміла Боянова хижка, розкущиться малина, на осонному подвір'ї повистрілюють з жолудів молоденькі дубчаки, лисиці попід недопаленими вуглами випорпають нори — прийде-бо речинець родити.

Над Іваном хиталося, щохвилі міняючи візерунки, щільне плетиво з галуззя і листя; було йому затишно лежати під візерунчастим куполом і слухати, як ниють утомлені ноги. Якоїсь миті скував його сумнів у правдоподібності пережитого: сьогоднішній день — це мов примарний сон.

Коли б сон... А то направду була смерть, і були виразні, як викувані, слова Бояна Зелейника про злочин боярича Сіославича.

І Русин пружно скочив на ноги.

III

Ох Перуне...

Варта біля воріт княжого Дітинця замахувалася на нього, зсинцьованого галуззям, простоволосого, запорошеного й почорнілого; варта гнала його геть, як прошака, не вислухавши ні слова, ні півслова. Тільки-но Іван пробував пояснити, що конечно повинен бачити князя Володимира, як котрийсь з гриднів тицяв під ніс волохатого кулака й велів забиратися звідси на всі чотири вітри.

Русин врешті здогадався показати Володимирків перстень, і гридень, не так заворожений княжим знаком, як блиском золота, покривуляв ліниво до терема. Невдовзі вернувся.

— Князь передав: жди. Знадобишся — покличуть.

— Коли?

Гридень стиснув плечима.

Іван тільки тепер відчув утому й голод. З учорашнього дня не мав у роті ні рісочки... з учорашнього дня він у дорозі; власне, бездоріжжям, лісами та яругами, обходячи весі й прислухаючись до кожного шереху, торував Русин шлях від Боянової займанки до стольного Галича. Дорога видалася такою безконечною, що полум'я Боянової хижі встигло віддалитися і мовби пригаснути.

Сів у тіні кислатої липи, прихилився до її теплого стовбура й склепив повіки. Вчора вранці не повірив би, коли б йому сказали, що коли втрапить до Галича, то не кинеться оглядати стольний город, а сяде каменем під деревом і ждатиме.

Мав досить часу на обдумування слів, призначених для князя галицького. «Та що, власне, скажу йому? Про безчестя і смерть Любанину? Що князеві до неї, у його землі Любан без числа. Родичам близьким належить

гонити слід — так велить закон, а вже опісля, упіймавши головника, провадити його на княжий суд. Мені, отже, належить слід той гонити. Любана — лада моя. Гонити, але як... без приятелів, без покровителів і без резани в калитці? Ворогів тільки придбаєш. То, може, промовчати? Мовчати також про лиходійства Данила Калитича... про муку Добромира Соколяна... про вільних, яких підступно обертають у робів? Кому ж тут гонити слід? Князеві, мабуть? Повинен би знати володар Галича слова поета, мовлені ним на площі в Афінах: «Якщо влада в твоїй руці, то не правуй через лукавих людей; в чому б вони не согрішили, а вина впаде на тебе, ти ж бо поставлений на чоло».

Солона-поета це мисль...

Біда, що афіняни теж не завжди прислухалися до Солона, а князеві галицькому мудрість тисячолітня, мабуть, теж зайва. Не побажає він пальцем кивнути супроти слуги свого можного, а коли й кивне, то хіба Данило не відкупиться? Скарбу у нього без ліку.

Отже, лишилося мені одне: встати й іти, дочасно зникнути. Піду на свою Суздальщину. Русь-бо велика... обминну кривду. Тут обминну й там. Русь справді велика, та чи після цього буду я самим собою у власних думках?»

Дрімав...

І ледь-ледь не проспав добру нагоду — княжича Ярослава, що вертався з воєводою Ратибором із поля. Княжич був у кольчузі, в позолоченому шоломі... шолом підказав Русинові, кого бог йому посилає. Без довгого вагання кинувся поперед коней і вхопився за стремено.

— Стань і вислухай,— благав.

Княжич, стомлений ратною наукою воєводи, нахмурився, збираючись кликнути гриднів з супроводу, щоб прибрали з дороги смерда.

— Чого жадаєш?

— Справедливості.

Княжич зиркнув на воєводу: цим нагадав старому про їх давню зимову бесіду.

— Всі зелені прагнуть справедливості. Їм здається, що на справедливості світ тримається,— відкрито глузував воєвода.

— Я не вершу правосуддя,— на противагу воєводі лагідно промовив Ярослав. Йому чимсь подобався оцей отрок, що так сміливо вхопив за стремено.— Є князь на те, батько мій.

— Вітець твій тримає мене під воротами від полудня... То бодай ти вислухай: «Місто державне оце не загине ніколи за Зевса впроком чи через гнів вічноблаженних богів,— спала йому доречно на думку, а може, наперед підготовлена Солонова елегія. Русин, щоправда, не відразу знаходив відповідні для перекладу слова, тому перейшов на мову грецьку.— Адже прихильна заступниця наша Паллада Афіна, грізного батька донька, руки простерла над ним. Нищити прагнуть, проте, городяни самі величезне місто, з безумства свого й грошей віддавшись жазі...»

Ярослав рвучко відкинувся в сідлі назад; лице просіяло: не кожного дня здибаєш на Золотому Току отрока, котрий примовляє до тебе устами грецьких поетів. А з вигляду отрок — волоцюга, хіба до поезії йому.

— Ти гречин єси? — поцікавився Ярослав, хоч тепер це не мало значення. Він уже знав, що мусить з отроком поговорити... поговорити, може, й про поезію, яку любив.

— Русин єсьм...

...А все ж того дня княжич про поезію більше не згадував, дарма що в світлиці його, де сиділи обидва, книг грецьких і латинянських було немало; Іван оповідав про митарства свої, з Цареграда починаючи і вогнем Боянової хижки закінчуючи. Знав, що княжич його зрозуміє; мав у його особі слухача уважного й просвіченого.

І не помилився.

— Якої помочі сподіваєшся від батька мого — князя?

— Покарати зло...

— Кого карати? — перебив Ярослав.— Які в тебе підстави підозрівати, що вганьбив Любану якраз син боярський Сірославич? Сумніваюся, щоб ти міг це довести.

— Це обов'язок мій. Справа честі.

— Честі тобі не додасться, а Любана не воскресне, якщо навіть Сірославич визнає себе винним. Поголовщину він заплатить єпископу... а ти ворога заполучиш на все життя. Та й ще хто поручиться за твоє життя? Вельми лукаві бояри галицькі, й кріпость у них велика.

— Повинен би князь боронити правду.

— Правда на боці можних,— повторив княжич мовлене колись воєводою Ратибором.

— І це говориш ти, один з тих, яким належить закони пильнувати?

— Пастиря без бука паршива вівця не боїться. Тим паче до тура голіруч не підступай.— Ярослав нехотячи

видав потаємні батькові розмисли.— У бояр великих густіше мечів, ніж у мого батька... і до пори до часу зважати на це треба.— Ярослав розмовляв з Русином вільно, навіть надто вільно. Радів, що випадок звів його з рівним співбесідником. Завдячував це книгам... книги стали мостом, що сполучив два протилежні береги. Хай міст цей поки що хиткий, бо велика різниця між княжим сином і просвіченим смердом... міст треба кріпити... гуртувати навколо себе мужів учених, ширити учення книжне повсюдно... книги напувають людей розумом, лагідністю і поміркованістю, тоді ніхто не попиратиме закони. Не меч буде стояти на сторожі справедливості, а сумління.

— Поки примножиться у твого вітця мечів — кістки Соколянові побіліють у Калитичевій ямі.

Княжич розвів руками.

— Що я можу? — Він повертався з омріяного свого справедливого княження у майбутньому в грішну сьогочасність.— Будь на це воля моя — я б завтра наїхав на Калитича. Та поки що я тільки княжий син.

— Учися бути князем,— кував Іван крицю, поки гаряча.— Наука ця, мабуть, як усяка наука, важка, та рано чи пізно її треба починати. Тож чому не започаткувати її з діла доброго й святого? Гадаєш, один Соколян у тенетах Данилових? Десятки їх... Десяткові вільних повернена воля — це часом більше важить, ніж побідна рать. Про це теж думай. Люд руський уміє шанувати й возвеличувати тих, хто боронить справедливість.

— Хіба й тобі о славу розходиться? — захоплений пристрастю Русиновою, княжич шанобливо дивився на нього.— І через це ти тут?

— Я в Галич прийшов для того, щоб оповісти про смерть Любанину й безчинства тисменицькі. Це мій обов'язок.

Переконав-таки Русин княжого сина.

А Ярослав утішений: вволив його волю батько-князь. Правда, не обійшлося без помочі отця Остафія — давнього недруга тисменицького посадника.

— Якщо підтвердиться мовлене про лиходійство Данилове,— сказав він мовби між іншим,— то без числа кун припливе до спорожнілої твоєї скотниці, княже. Доручи це Ярославові.

Тобі ж хосен двоякий. Про перший уже знаєш, а другий: прославишся оборонцем простолюддя. Після галицької ворохоби тобі це не завадить.

Кількох слів печатникових вистачило, щоб досвітком молодша дружина на чолі з Ярославом осідлала коней і рушила на Тисменицю.

На цей раз не дзвонили у Тисмениці дзвони.

Ярославів наїзд застав Данила Калиткча зненацька. Ще до полуденка було далеко, коли прибіг від тіуна челядин і передав:

— Син князя нашого Володимира хоче з тобою говорити.

— Звідки він тут? — Тісна стала хоромина, забракло повітря Калитичу.

— Щойно приїхав.

— Сам?

— З дружиною. При ньому писець Русин, який позавчора зник із города.

«Русин? Ой не подобається мені цей нагальний приїзд. Невже лисиця галицька занюхала смажене? А ще той Русин... Що він може знати про мій промисел? Може — не може, а ліпше, щоб гнив у ямі... про це колись я думав і не додумав. О господи, клопоти... А мо', даремні мої тривоги? Однак треба йти... з дарами треба йти, перун би вцілив у княжича! Ярослав до книг замилування має, візьму, мабуть, євангеліє, воно, правда, для єпископа Козьми призначалося, та почекає владика...»

Загорнув євангеліє у плат бобряний, кликнув трьох гриднів з собою.

Ярослав чекав у саду тіуна. Сад густий, зарослий; під кислатими яблунями віяло приємним холодком. Поруч за простим, із обаполів збитим, столом сидів Русин. Його відразу й не впізнаєш: каптан на ньому новий, з плеча Ярославового. Тіун Боринич, наляканий і підлесливий, наливав у пугарі пива. Данило крадькома моргнув Боринчу, мовляв, що за свіжа напасть? Той здвигнув плечима.

— Смальцем заплив ти, Калитичу,— дорікнув княжич, розглядаючи його розповнілу статуру.— Я у городі, а до посадника послів шлють, щоб з'явився перед очі. Сам повинен зустрічати.

— Винен я, світлий княжичу,— Данило гнувся в три погибелі.— Слабую трохи...— Оці слова мовив, мед у зморшках на обличчі розлив, аж текло по бороді, а з-під лоба сторожко попасав обох молодиків. Видалися вони простодушними й по молодості зеленими умом... а коли зеленими, то нема страху, не таких мудрагеликів обводив навколо пальця. Самого князя, бувало...

— То й видно, що хворощі в тебе,— глузував Ярослав.— Гридні попід руки водять,— кивав на трьох молодців, що стовбичили за Даниловими плечами.

— Узяв хлопців для безпеки.— Калитич подав гридням знак, щоб щезли.— Береженого бог береже... ніс я дещо коштовне для тебе. Подивися.— Розгорнув бобряний плат на столі. Золота обкладинка євангелія з карбованим густим плетивом винограду й срібними медальйонами, на яких лики євангелістів, блиснула сяйно проти сонця... блиснула й осліпила Ярослава. Аж дух забило від краси.— Дар це для тебе,— закінчив Данило, задоволений враженням, яке справило на княжича євангеліє.

Ярослав забув подякувати, любуючись тонкою роботою золотаря і каліграфа.

— Дар справді княжий, вартує дорого,— опам'ятався врешті, бо ж не задля євангелія примчався сюди з дружиною. Данило подумки хвалив себе: «Маю тепер високоуродженого отрока в жмені, не посміє бути невдячним. Тіун Боринич з цього приводу сказав би: рука руку миє».

— Марниця, не варто й говорити,— солодив він повні губи.— Для тебе сорочки не пошкодував би.

— Ну, певно,— втрутився в розмову Русин.— Тобі сорочки не шкода, бо не сієш коноплю і не вибираєш, стебло не миєш, не прядеш і не тчеш.

— Жіноча це робота,— хотів Калитич відбутися жартом; жарт плавав зверху, на дні ятрився гнів. З великою охотою побалакав би з Русином по-своєму, аби знав пес місце. Та стримувався. Сидить-бо Русин з Ярославом.

— Щоб ти повів на те, посаднику, коли б я направду приїхав знімати з тебе сорочку,— здалека підступав Ярослав. Євангеліє, щоб не мозолило очі, прикрив плахтиною.

Сміявся Данило Калитич, підтримуючи обома руками розгойданий живіт.

— Дай боже, княжичу, жартувати.

А серце мліло: ой, відає щось княжий син.

— Чого ж жартувати. Маю на гадці іншу сорочку... жадав би голу душу твою уздріти. Сідай та розсупонься з одеж облудливих. Розмова буде довгою. І ти, тіуне, сідай.

— Якщо розмова довга, то, мабуть, не тут її провадити,— похопився Данило.— Прошу до мене в гостинну.— О, добре було б опинитися в цю хвилину за воротами свого дворища: там розуміють кожний його погляд, знак. Картав себе: «Попо прибіг, дурню, на зов Ярослава?»

— На похуденок встигнемо до тебе, Калитичу,— посіяв Ярослав надію. І відразу її потолочив.— Якщо, звичайно, оправдаєшся.

— Хіба це суд? — образився посадник. В голосі тремтіння. Груди вип'ятив згорда.— По якому праву? — цідив спроквола. З солодкої лести не зосталося сліду. Волохаті руки зціпив у кулаки; бив би себе кулачищами по голові, аби мудрішою була... по дурному втрапив у нехитрі тенета. Бодай узяв би з собою більше гриднів... ці три десь там за деревами напоготові... хоч тут силою не візьмеш. Хіба, може, вдати смертельно ображеного й піти? Не дати їм опам'ятатися.

Так і зробив.

— Ні кроку! — Ярослав згаряча вхопився за меч.

Мусив зупинитися.

— Силі скоряюся, княжий сину,— промовив глухо у бороду.— Та гадаю, не гаразд чинив... по-молодому, не похвалить за це батько. Міг би порозмовляти зі мною в чотири ока, а не уривати честі прилюдно.

— Правда прилюдність любить, посаднику.

— Тоді, якщо це суд, клич мужів градських.

— Буде суд...

— Не забувай — єсьм посадник княжий на Тисмениці.

— О честі княжого мужа якраз розходиться.

Бесіда їх нагадувала двобій мечників, котрі пробували взаємно міцність щитів.

— Хіба не був я вірним слугою твого батька? — боронився Данило Калитич.— Уся Тисмениця посвідчить: чистий я перед богом, князем і людьми.

— Чистий? Стало відомо в Галичі: людей рукомесних, чиїм трудом багатієш, до худоби у своїх шопах прирівняв,— наступав княжич.

— Рукомесні люди різні є у мене. З робами чиню на власний розсуд. Право на це моє.

— Закупів множиш...

— Це теж не гріх,— легко відбився Калитич.— По своїй волі йдуть. Нікого не силую.

— Непокірливих у ямах гноїш, на життя їхнє важиш.

— Трапляється, якщо послух забувають.

— Вольних у робів обертаєш. Оружники твої, яко таті, чигають на подорожніх. Чи й на розбій маєш право?

Посадник зблід.

— Очорнено мене,— простогнав і мимохіть оглянувся навколо. І про це Галичу відомо? Видав хтось. Скільки літ було шито-крито, а тут... Хто доніс? Русин? Тіун Боринич? Зрештою, пізно тепер угадувати... тепер головне заперечувати, зволікати час. Якась нагода трапиться, щоб передати Половчану: «Замети сліди на дворищі, жодного не пощади, хто б став причиною для звинувачення. Хай потім шукають вітра в полі».— Слово даю, євангеліє цілую: очорнено.

Ось для чого знадобилося його євангеліє...

— А якщо видоків приведу перед очі,— відповів Ярослав,— і вони посвідчать? Що тоді?

— Нема такого видока.

— Є,— припечатав Іван Русин.— Ти сам привів.

— То покажи 'го,— посадник зготувався до найгіршого. А думка билася в голові, як спійманa птаха: «Кого привів... кого?»

— Сюди, Степанцю! — раптом гукнув Русин.

«Степанець — тихоня... сирота безрідний зважився на зраду?» — посадник хлепнув повітря, як викинута на берег риба.— Як тепер викрутитися? Втекти? Шугнути в кущі... далі — на своє дворище. Відсидітися там... якусь часину виграти».

Степанець, син Троянів, справді вигулькнув із-за дерев; вигулькнув, але не добіг до Ярослава. Впав, скрикнувши від болю.

В правому плечі стриміла стріла.

— Вірних людей маєш, посаднику,— повернувся до Калитича княжич. А за Данилом — слід простиг. Тіуна трясла пропасниця.

— Лови! — штовхнув його в плече Ярослав.— Живого або мертвого.

Через кілька хвилин, коли на шум надбігли Ярославові гридні, з кущів донісся храп:

— Ряту...

Кричав тіун Боринич.

Його знайшли у хащах молодого вишняка. Сидів у рва-

ній сорочці, з розкуйовдженою бородою, задиханий, з вп'ряченими очима; сидів і тупо споглядав на мертве тіло посадника. Біля ніг червонів закривавлений ніж.

— Душив він мене... і я мусив,— виправдовувався Боринич.

«...Тепер вітцівщини душу відчиняю, пізнаю і служу їй, як син матері. І вже достигають жовтобокі яблука на деревцях, мною посаджених.

Мушу признатися, Продроме, що коли ладья торкнулася носом лівого берега Дунай-ріки і я разом з Вавилом, робом твоїм колишнім, рушив до Галича Руською землею, то терзалося серце сумнівами: чи розумно вчинив, покинувши Константинополь, а в ньому приятелів і книги? Я вдивлявся в лице отчої землі, шукав у ньому тих купальських співів дівочих, про які повідав Вавило. Інколи знаходив і впізнавав знайомі риси, а інколи не міг прочитати й знаку. Русь відкривалася мені неохоче, поволі, як перед чужинцем.

Однак таки відкривалася.

Я бачив, мандруючи з Вавилом через весі і города, убогість і тяжку роботу поруч з позолоченою розкішшю і безділлям. Зустрічались нам по дорозі правда і кривда, добро і зло. Словом, мій Продроме, Русь — це не Вавилова обітована земля, яка наснилась йому у рабстві. Вовки, Продроме, скрізь сірі, як однакові сильні цього світу.

Поступово сумніви мої розвіювались, я сприймав Русь такою, як вона є, і, хоч німб навколо її голови зник, мені дедалі дорожчими ставали і її печальні зморшки, і рубці мечеві й від батогів, і її лагідний усміх. Русь зглянулася на мене, подобрішала, тепер не товчуся по ній верхоглядним прочанином, і мені видається, що живу на отчій землі з-перед віків.

Славлю господа нашого, що дав мені Вавила. Коли б, чуєш, цей муж іншого нічого великого і благочестивого не содіяв у житті, то й одне його навернення заблуканої вівці вартує царства небесного.

В якомусь посланні до тебе, Продроме, описуючи пригоди наші і Вавилову смерть, я згадував, що повсюдно адибав на руській землі людей просвічених, з письмом знайомих. Так воно і є, дарма ти дивуєшся. Сидячи в городі царському, закохані у велич власну і засліплені своєю мудрістю, ви не помічаєте, що за рубежами

Візантії розправляють крила народи і племена з молодою кров'ю у жилах. В цьому ж такі варварському, як ти пишеш, Галичі, є мужі, котрі сміливо могли б посоромити зазнайків ромейських. Про Київ і не говорю. Сам князь тутешній, дарма що роками молодий, вільно багатьма мовами чужих земель бесідує, читає поетів і мудреців давніх грецьких і латинянських. Дай боже, Продроме, щоб і ваші василевси прославились такими книголюбцями, опікунами наук і муз, як князь наш Ярослав, якого люблю і шаную... Та не подумай, що уподібнююсь тобі й заробляю на хліб насущний лестощами, хитро зітканими у віршах. Боюсь дволичності й ненавиджу її.

Прости мені, Продроме, за болючу прямоту моїх слів, хай буде тобі на рану бальзамом те, що навіть помилки вчителя вчать учня розуму.

Якось князь Ярослав мовби жартома дорікнув мені, що маючи хист поетичний, я повинен віддячити йому чимось: піснею, билиною, сказанням. Віддячити за те, що приголубив мене, дав хліб і одежу. Як бачиш, Продроме, всі володарі, будь вони василевси ромейські, а чи князі галицькі, мають охоту щоночі спати з дівкою-славою. Я відповів йому: «Не вмію, осподине, плести вінки з воскових квітів... воскові косиці, може, красні, але щирістю не пахнуть».

І мій князь, упіймавши облизня, розгнівався, але простодушність мою не карав.

А я, грішний, славолюбство мого князя гадаю використати... та й уже потихо добуваю хосен: за моєю намовою і його повелінням монастирі галицькі будують шпиталі для старців і калік. При князеві писців гуртую і товмачів-драгоманів, які повісті цікаві, хроніки грецькі й латинянські на руське Слово перекладають... щоправда, книги святі, одкровення отців церкви й без мене в монастирях охоче переписують. Маю також на гадці шукати отроків, котрі б навчилися зображати на іконах лики святих, бо дотепер це роблять майстри київські та візантійські. На черзі — училища у Галичі й по інших городах закладати... училища на Русі не новина, ще князь Ярослав київський, що Мудрим прозваний, заснував їх у Києві та Новгороді — Галич піде їхніми стопами.

Багато, Продроме, в мене задумів, і хочу похвалитися тобі, що чую силу, аби їх у діло обернути, певна річ, з княжою поміччю. Цією роботою сплачую Русі синівський борг. Бо що слова? Брязкітливих слів множество розсипано скрізь про любов до вітчизни, але з них не викуєш ні меча, ані орала.

Боюся, Продроме, що не зрозумієш мою радість, яка овіює мене, коли бачу: старання мої подібні на дощ, який напуває у травні ораницю. Отже, недаремно топчу р'яст на білому світі, отже, не пусто ритор Поліклет привчав мене, малого, різкою до науки, отже, не згайнував я час, сидячи у твоєму саду і слухаючи мудрі речі.

Хочу сповістити тобі, Продроме, що князь не висадив твого учня на високий стілець при дворі. Ярослав довірив мені писати «Хронограф». Я це діло задумав широко, не лише про події сьогочасні пишу, згадкою сягаю також у прадавні часи. Для цього князь розіслав по всіх усюдах писців, книгочеїв монастирських та охочих бояр, аби від старців, котрі перейняли перекази з днів минулих від дідів і прадідів, записували і мені несли. Робота копітка дуже і велика, бо дотепер подібним тут не займалися. Роботою цією вельми пишаюся, нема більшої честі для мене, як повідати нині живучим і тим, що прийдуть після нас, про славу минулих днів. Я мовби докопуюсь до західного кореня того могутнього дуба, що посадженнй пращурами в Києві, і мовлю: гляньте, русини, як кріпко і здавен-давна вросли ви у землю під Угорськими горами.

Як і в кожній роботі, мій любий Продроме, надибую на труднощі, встиг уже обзавестися ворогами, якщо, може, не явними, то потаємними напевно. Є тут чолов'яга один, Яном кличуть, має він вплив на князя, і тому, трапляється, боляче наступає мені на пальці. Є й інші... Та бог з ними. Задругів у мене в десять крат більше, і цим задоволений.

Ось і прийшов кінець моєму писанню, Продроме. Сподіваюся, що воно не загубиться, гречник Олексій, який у Галичі при церкві святої Анни комору тримає з товаром різним, обіцяв його в Константинополь довезти. Він наслухався про Феодора Продрома всячини доброї і похвальної, хоче з тобою запізнатися...»

«Во ім'я отця, і сина, і святого духа...

Це я, бабо Предславо, онук твій Добромир, починаю молитву поминальну на могилці твоїй; могилку показали добрі люди, вони ж і оповіли про твою ганьбу, прийняту через борг мій Лютові Лихварю, і про твою смерть. Ще рік, ще два й від твоєї могилки не лишилося б сліду, вона

й так запалася, поросла травою. Ні стежки до неї, ні хреста, ні знаку ніякого на ній.

Я лежу пластом на могилці — тебе обіймаю... обіймаю і вишіптую оці слова, уткнувшись лицем у цвинтарну траву. І печалюся при цьому несправедливістю світу: чому після нас зостається тільки трава? Чому заросли стежки до багатьох могилок, що поруч з твоєю, адже в них лежить прах не безрідних людей; люди ці колись ходили на брань, вони будували, сіяли, кували кригу, родили дітей. Гріх смертельний чинять живі, близькі й далекі свояки, бо нехтуючи пам'яттю про дідів і прадідів, мимоволі себе обкрадають... рвуть коріння, що в'яже їх з минувшиною, а коріння це, по собі знаю, повне життєдайних соків.

Від гордині це, бабо Предславо. Живі мислять: усе, що досягнуто нами,— багатство, слава, ум — це, мовляв, здобутки нашого лише завзяття й труда. Живі забувають, що вони не починали з голого місця, і до них жили покоління, котрі зоставили їм у спадок підвалини. Живі кладуть на підвалини свій зруб... вінчик або два, і відходять, уступаючи місце новому колінові. Ті теж кладуть свої вінчики — і так без кінця будується палата, що зветься життям. О, певна річ, бабо Предславо, кожне нове покоління обтешує свій зруб інакше, краще, розумніше, може, бо досвід перейняли від попередників своїх.

Та чому... чому я на твоїй могилці повторяю свої роздуми, нанизані на стержні днів, перебутих у Даниловому порубі; мав я там час на розмисли. Повторяю, мабуть, через те, що не впевнений єсьм: прийшов би нині до тебе, коли б я не пам'ятав про діда нашого Велета, про батька, про життя твоє, повне незгод, лиха, нещасть, але попри все — життя красне і горде. Повір, нікому з роду нашого не випало на долю стількох випробувань, як мені, і мусив я вчитися від когось переносити їх гідно. Данило Калитич не одну седмицю і не дві тримав мене в порубі, ніяку преісподню не порівняєш з тією ямою. Там гній служив мені постіллю, там вода у дощові ночі доходила часом до колін, там воші, болячки, струпи мучили мене, як дияволів полк, там голод і розпука самотинна доводили мене до безумства, там я бачив, замість сонця, лише скибочку світла.

Хіба важко було зламатися?

Та все ж, коли ранками піднімали віко над ямою і в отворі бачив бородату пику мучителя мого Калитича, я

зводився на ноги, опирався плечима об слизьку стіну, мовби готуючись прийняти бій. Він кричав у мою преісподню, щоб я покаявся і назвався робом його... ледь назвуся так і мене витягнуть з ями, помпують, одягнуть, дадуть досхочу їжі, і я знову втішатимуся вітром і сонцем, і робота важка в Данилових чинбарнях буде здаватися раєм.

Спокуса була вельми велика, я божеволів од мислі, що згнию в порубі заживо; і, може б, я здався на ласку Данилову, коли б не тліли в мені твої, бабо Предславо, слова, що в нашому роді не плодилися ниці роби; плодилися в нас вої, ратаї, рибарі — люди вольнії і горді своєю волею. То чому я, останній з Соколянів, повинен, рятуючи життя, добровільно кувати себе у вериги, коли безчестя гіршого ніж добровільне рабство нема. Тому я відповідав із свого дна: «Ні, краще смерть!»

І віко падало...

Можливо, що через затятість свою той щасливий день, коли мене визволено з поруба, коли помили мене, підстригли, одягли в чисту одежу, позавивали мої рани-болі в білі полотна й поклали на м'яку постіль, я не вважав божим чудом. Так і сказав рятівникам своїм Руспну Івану, княжичу Ярославу та гридневі Степанцю, сину Трояновому, що був поранений того дня.

— Не богохуль,— озвався тоді Ярослав. Мені зав'язали очі рідким полотном, крізь яке пробивалося слабе світло, бо міг би після довгої ясної темряви осліпнути; я не бачив княжича, але гадаю, що чоло його краялося подивом, чому цей смерд у порятунку своєму чудесному й несподіваному не видить перста божого.— Бог послав тобі Степанця... бог звів Степанця з Іваном,— продовжував Ярослав.— Бог хотів, щоб восторжествувала справедливість.

Русин з Степанцем теж сиділи в хоромині, я чув їхню присутність. Зрештою, Степанець, якого я впізнав по голосу, запобігливо підтакнув Ярославу: «Істину речеш, княжичу».

Що він знав про мою істину?

— Істина,— сказав я,— у тому, що вдалося мені витримати двобій з Данилом.

Степанець засміявся. Вважав мене за дитину, яка на радощах лепече дурниці. Ярослав мовив:

— Ти кволий, Добромире. Пальцем тебе можна зборотн. Про який, отже, двобій може йти мова. Ти був гнидою

супроти Калитича... міг він тебе прикласти до нігтя і...

— А міг, княжичу,— боронив мене Іван Русин.— У Данилковій волі було вбити Соколяна... але не мав він сили зламати його дух. Тому, гадаю, він має слушність, коли говорить про двобій. Чи сталось би те, що нині сталося в Тисменици, якщо б Добромир Соколян упокорився насиллю одразу, як тільки його привели до Калитичевої чинбарні? Мабуть, ні... Тихо було б у Тисменици, далі множив би Данило скарби й множив би зло. Ти ж розмовляв, княжичу, в шопах з кожем'яками... з тими, що упокорилися. Що в них залишилося від людей вольних? Навіть жадання волі притупилося. Коли їх вивели за ворота й сказали: «Ідіть, перед вами дороги відкриті», то вони злякалися доріг... дехто, о горе, позадкував до своїх чинбарських корит. У них зламаний дух, Данило не кував їх руки... скував серця. Соколян же повстав супроти вериг духовних. І переміг.

Він красно говорив, Іван Русин. Тепер у Галичі ми з ним часто й довго ведемо бесіди; про тебе теж згадуємо, бабо Предславо. Підозріваю навіть, що він непомітно вистелив мою стежку до твоєї могили. І ось я тут... жалем і вдячністю до тебе сповнений, бабо моя Предславо. Я ще не відаю, що буду робити в Галичі, прибувають поки що сили після довгих митарств, зате достеменно знаю, що першим ділом покладу тобі пам'ятник... тобі й до тебе подібним. Аби не згубилася твоя могила, аби пам'ятник той свідчив: живі не забули попередників своїх. Від попередників черпаємо, як з криниці, ум, силу духу — і цим багатіємо. Я ковач — і пам'ятник, може, викую з криці... тільки ржавіє криця, піддатна вона дощам і вітрові. Я в ямі Данилковій постиг і удосконалив уміння своє різьбити дерево, може, покладу тобі пам'ятник дубовий?

А мо', з білого каменю?

...Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Амінь».

Слова з «Хронографа»:

«Літа 1150-го Володимир галицький допоміг Юрію Долгорукому відзискати стіл київський. Проти Юрія тоді сполчилася вся Русь, один Володимирко руку його тримав. Князь галицький прийшов «д'Києву, став біля Ольжиної могили, і кияни змушені були прийняти Юрія на княжіння по раз другий.

На цьому однак не скінчилося, бо знову Ізяслав Мстиславич покликав угрів десять тисяч, і ціле літо брань точилася. Володимирко же кріпко на боці свата стояв. Не відрікся від нього й тоді, коли погнали Юрія...»

IV

— Анно!..

Наздогнав її, коли дівчина минула ворота церковної огради, схопив за руку, мовби боявся, що Анна загубиться у великодному натовпі. Анна була в святошному кожушку, полу якого червоніли вишитими косицями, в зграбних шкуряках і вовняних копитцях. З чорнявого личка не змилася ще молитовна задума, віяв від неї дух ладану і свіжої паски, яку тримала у вузлику.

— Христос воскрес, Анно! — майже вигукнув. І відразу засоромився радісного оклику. Радість променилась не від того, що пройнявся великодним співом і великодним калатанням єдиного на тутешній дзвініці дзвона — воскресіння скресло в ньому самому. Йому на диво стало леготно, ніби й не пережив на боярській конюшні довгої зими, яка була повна смутку за небіжчицею жоною Радою та за сином Чагром.

Коли ж на схилах гір почав таяти сніг і городок Яремичів ожив дзюрчанням потоків, жура Василькова посвітліла. Рада з сином кудись віддалилася, зникла, потекла з весняними водами до далекого моря, і Василько знову відчув себе мужем, хай, може, не першої молодості, але ще досить кріпким, щоб почати життя заново.

З тієї пори почав марити Анною...

— Воістину воскрес! — одповіла дівчина, байдуже ковзнувши поглядом по його постаті. Не помічала на ньому ні нової вбері, подарованої до свята боярином Микиткою, ні ясного усміху. Стежила за людським річищем, що, хлинувши з церковної огради, розтікалося струмками по горах і долах, а подекуди струмки вже обміліли; виголодніші за великий піст, верховинці чимдуж квапилися до своїх гражд.

— Ти привик до Горбів? — врешті згадала про Василька.— Чом до нас не заходиш?

— Хіба мене ждали!

— Ждали чи ні, але у Яремичів городок я тебе привела. Рахуй, що кума тобі, родичка.

— Хай кума дозволить з нею похристосуватись,— випалив і... почервонів. І грів у долонях писанку, сонцями й місяцями розмальовану.

— А чом би й ні,— задерикувато відповіла дівчина. І перша простягнула свою писанку.— Ану, чия міцніша!

Не помітив, чия писанка хруснула, бачив близько-близько Аннині тернові очі. Хотілося, як молодому, припасти до Аннииних губ... гасив у собі вогонь. Справа й зліва обминали їх статечні газди і газдині з кошиками і посвяченими пасками. Чи важко їм пустити сироту на язики? Тому нагнув Аннину голівку й поцілував у лоб. Поцілував і задихнувся, схмелів одразу. Коси її пахли сіном.

— Цілуєш, як мерця,— засміялася.

Чи і в ній скресала весна? Чи й вона, може, снила про нього? Ая, снила дівка про старого діда.

Та все ж душа раділа, в душу Василькову увірвався отой єдиний на дзвіниці великодний дзвін; великодний дзвін розправив Василькові плечі, налив силою груди, чувся він дужим, молодим і багатим. З багатства великого сягнув рукою до кишені сардака й простягнув Анні тканé золотúми і срібними нитками чільце.

— Візьми,— попросив.— Це єдиний мій скарб, який зостався по першій жоні. Їй сама княгиня Настуся дарувала. Давно це діялось...

— Ов, то ти дукар. З князями знався.

— Знався, Анно,— підтакнув, хоч досі ніколи нікому не повідав про себе.

Зорила на нього трохи недовірливо, брати чільце не поспішала.

— Візьми,— повторив.— На пам'ять. Посилає ня боярин на ціле літо в пущу сіль варити.

— Коли? — посмутніла, але чільце взяла.

— По святах.

— Не їдь...— ні з того ні з сього в її очах зблисла сльоза.— Не їдь...

Що цим хотіла сказати?

Не дізнався, бо з місця побігла під гору і зникла поміж людьми. Не міг же парубком летіти за нею. Чув на плечах роки, а в бороді — срібні нитки.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

І

Слова з «Хронографа»:

...Жив-був муж Білий. Ніхто в Городниці не пам'ятає, чому його нарекли Білим. Може, тому, що предки його називалися білими хорватами? Або через те, що мав він чисті помисли, любив свою землю, стеріг її від чужинців, засівав житом і закосичував садами.

Однієї весни появилися на Дністрі люті Обри. Білий орав тоді своє поле. Кличе його Коган Обрів перед себе та й мовить:

— Вибирай, Білий: або поклонися мені й на знак покори впряжися у рало, замість волів,— і я милостиво подарую тобі життя. Або добувай меч — і почнемо битися.

— Добре,— відповів Білий.— Будемо битися. Я не звик у ярмі нидіти. Одне прошу: почекай, поки ораницю житом засію.

— Про мене,— сміявся глузливо Каган,— засівай. Та пуста твоя робота, з цього жита хліба не спечеш. На бранному полі я пощади не знаю.

Білий посіяв у ріллю зерно, випряг волів і пустив їх пастися, потім дворуч ухопив меча.

І почали вони битися.

І билися вони три дні.

Три дні й три ночі лускали над полем громи, мечі викрешували блискавиці, а на четвертий упав Білий з коня, прошитий наскрізь ратищем... упав і так говорить до Кагана Обрів:

— Убив ти мене, вороже, але не переміг.

Каган утер з чола кривавий піт, бо таки добре натомився і, не второпавши різниці між словами «убив» і «переміг» — для нього вони мали однаковий зміст,— розрегодався:

— Дурний єси, Білий, як чіп. Ти кров'ю підплив, а я в сідлі сиджу. Це і є перемога.

Посік він Білого на мак, навергав над ним високу могилу, щоб ратай не воскрес, та й поїхав далі нові землі під свою руку підбивати.

Чи довго-коротко воював, досить того, що по якомусь часі їде він придністрянським полем, на якому зазнав колись слави, убивши Білого. Каган збирався було кепкувати з Білого, мовляв, ти, Білий, у сирій землі лежиш, а я

над отчиною твоєю владарюю, але осікся на півслові. Всяке бачив Каган на своєму житті, а такого — не доводилося: на тій же могилі, яку він над посіченим висипав, жито колосилося, а посеред нього — із серпом на рамені стояв Білий. Позаду стерня золотою смагою вилискувала, а на стернищі, як вежиці сторожові,— полукіпки.

— Диви, ти хіба живий? — вибалушив глипаки Каган.— Та я ж тебе на мак посік.

І відчув Каган, що бере його страх.

— Посік, але не переміг,— по-молодецьки розправив плечі Білий. Кагану здалося, що ратай мовби помолодшав і виріс на цілий сажень.— Я ж тебе попереджав.

— То як, будемо битися по раз другий, а чи поклонишся мені й назовешся робом?

— Будемо битися,— стояв на своєму Білий і вихопив з полукіпка меча.

Поки він мечем оперізувався, Каган Обрів подумав: «Не варто, мабуть, схрещувати свій меч з ратаєм, сидить у ньому незбагненна сила, непіддатлива смерті. Спробую по-доброму його приручити».

— Передумав я з тобою моцуватися,— хитрив Каган.— Бачу, лицар з тебе хоробрий. Дам тобі краще свою доню у жони. Візьмеш?

— Візьму,— погодився на це Білий.— Донька твоя красна, буду її любити.

Каган доні своїй нашептав на вухо:

— Не тне Білого меч — повинна його підкосити твоя краса. Полони ратая, замотелич, народи йому синів, виховай їх так, щоб ні слова батьківського не знали, ні минувшини роду його... щоб не мали сини ні крапельки любові до цієї землі, яку він оре й засіває, щоб снили степом, походами, кров'ю. Учиниш мою волю, Доню?

— Спробую, батьку.

Каган весело скочив на коня: був тепер упевнений, що виплів на ратая сильце. І поїхав собі посвистуючи.

А Доня пам'ятала батькове веління лише до тієї миті, поки Білий її не поцілував.

Минув час — і зупинив втретє Каган коня над Дністром, щоб потішитися перемогою над Білим. Тепер знав достеменно: не лишилося од ратая сліду найменшого.

Але глип...

Білий, живий і здоровий, та ще ніби й молодший, та ще ширший у плечах і вищий ростом, поратується на току. Поруч з ним помахують ціпами кріпкі, як дубчаки, отроки. Сестри їхні — дівчата снопи перевертають. Меншенькі — коло водять:

Ми жито змолотимо — змолотим,
Коровай спечемо май та спечем...

Каган вдивлявся їм ув обличчя, бачив сині очі, успадковані від Білого, і чорні брови, успадковані від його Доні. Молодшенькі тицяли у нього пальчиками й запитували маму:

— Хто цей поганин, мамо?

А Доня, що віяла жито, хилилася перед батьком:

— Не сповнила я твого веління. Велика ж бо любов у Білого.

Крикнув тоді Каган Обрів:

— То що, Білий, будемо битися, а чи добровільно обніметеш мої ноги? Втретє запитую.

— Утретє відповідаю: будемо битися.— Білий кинув ціп і поплював на руків'я меча. Покидали також ціпи його сини.

Каган готувався до бою, а серце його стиснулося страхом: «Ти постарів, Кагане, руки в тебе ослабли, меч твій пощербився у численних січах. А Білий, гляди, не один, у нього полк синів, та всі молоді й дужі. Ліпше-но, Кагане, випробуй на них чари срібла-злота. Золото посварить їх і розмежує, вийме у них серця, жадоба зробить гнучкими їх хребти. І тоді, як трава, вони ляжуть під копита твого коня».

Як надумав — так і вчинив Каган Обрів. Висипав на тік мішок золота та поїхав собі далі.

Через роки Каган знову повернувся на Дністер.

А на Дністрі ладьї пливуть...

А на дністровому березі гради височать, та всі стінами кріпкими обгороджені, та всі куполи божниць чистим золотом світяться.

А на придністровських оболонях шерегуються полки; у них воїв — як трави та листя.

А на придністровській ниві походжає за плугом ратай Білий.

І зрозумів тоді Каган Обрів, що золото повернуто Білим на добро його ж землі.

І розгнівався Каган Обрів; у гніві він і згорів, чорний дим ударив од нього аж попід хмари.

І пропали Обри.

Відтоді на Русі говорять: згинете без роду, без сліду, без минувшини й будуччини, яко обри...»

Круто, не по-людському жив колишній властитель цього дворища Лют Лихвар: не пошкодував він срібла на просторий терем, вибудувавши його на кам'яній підкліті, дворище обніс високим дубовим тином, який теж коштував немало, а деревця тут не посадив ні одного. Коли Іван Русин навідався сюди вперше, сховавши в рукав дарчу грамоту, то жахнувся неприв'ітною похмурістю, що дихнула на нього із хащів кропиви і будяків, з вибитих вікон і перекошених дверей. Здавалося, ось-ось вигулькне з моторошної пустки, як з глибокого болота, тінь Люта, сина Чагрового, який безславно укоротив собі віку в княжій пивниці... вигулькне й спитає: «Чого приблудив непрошеним до мого притулку, хіба тобі не відомо, що зрадників-покручів земля не приймає і я перебуваю тут?»

«Відомо,— подумки відповідав Іван, каменіючи на хвірті.— І я з великою охотою відмовився б від княжого дару, бо не потрібний він мені, надто просторий цей дім; мені б вистачило однієї хоромини. Та є у мене ще хтось, його назвав другом, про нього я піклуюся. Добромир це Соколян. З ним роба-іберійка. А це вже ціла родина»,— і попростував зарослою стежкою до дверей.

Помогли загосподарювати терем люди з братчини ковачів, у якій колись числився Добромир. Прийшли також дереводіли. Працювали з доброї ласки, без плати: Галич наслухався про доброчинство Іванове та про муки Добромирові в Тисмениці. Через седмицю терем ожив, над дахом закучерявився дим. А щоб тінь вішальника не надокучала новим мешканцям, привели попа, й той заново освятив хороми нижні і верхні, підкліті, пороги й ціле дворище.

...Сьогодні Іван Русин задумав посадити на дворищі сад. Спозаранку, озброївшись заступом, заходився копати ями. Робота спорилася, дарма що з незвички боліла спина й мліли руки.

Осінь лише починалася. День випогодився ясний і високий, як дзвініця. Сонце припікало по-літньому й скоро біла Іванова сорочка потемніла від поту. Земля пахла густо, хмільно... земляний дух нуртував кров, породжував у мозку вервечку спогадів, які він ніяк не міг просвітлити, пригадати ясно. Мусили б це бути спогади, пов'язані з розораною пахучою землею... мусили б, але дотепер він не ходив по свіжій борозні, так трапилось, що не ходив ані в далекому Константинополі, ні тут, удома, адже в

городі народився і в городі зростав. То чого ж пустомарно напливають туманні марева, нібито він десь-колись уже переживав щастя од того, що вдихає первісний запах землі. А може, не він це переживав, може, обізвався в ньому голос предків-ратаїв з-під Перемишля та Суздаля? «Якщо так,— то це знак добрий,— думав Русин.— Означає він: зв'язок мій з отчою землею і з предками не висуканий з тверезих лише розмислів ума й розуміння синівського обов'язку. Зв'язок мій первинний».

За думками забув про заступ. Коли скрипнула хвіртка — гадав, що повернувся Добромир з деревцями від садівника. Одначе прямував до нього Ян. Княжий співець загорда дер носа, а прутиком, граючись, бив по халявах зелених чобіт. Красень. Іван не знав, як повинен зустрічати Яна, бо в гості його не сподівався. Тільки випрямився і відкинув з чола пасмо волосся, мовби готувався відбити небезпеку з відкритим забралом. Неймовірно, але при здибанні з Яном завжди інстинктивно відчував затаєне лихо, що підкрадалося; лихо, а чи стіну, яка постала між ними ще в тисменицькому пралісі під час княжих ловів. І хоч зчаста бачилися обидва на Володимирковому дворі, жоден не квапився стіну руйнувати. Русин не прощав запроданства музи навіть Продромові, а син Чагрів продав князеві не тільки хист свій і гусла, на його сумлінні сотні смертей, які він посіяв у Галичі.

Галич про це пам'ятає... Галич пам'ятає, а Ян сьогодні, ніби забувши про стіну, замість привітання підморгнув по-своєцькому і, сміючись, жартував:

— Скарби, виджу, шукаєш?

— А таки так,— відповів поважно Іван. Нахилився, підняв грудку землі, підкинув її на долоні.— Мабуть, легша від золота, але дорожча в сто крат. Якщо взагалі є їй ціна.

— Я про скарби Лютові, брата мого.

— Гадаєш, вони по ньому зосталися?

— Багатий був Лют...

— Чув я. Та до мене тут шукали. В підклітях долівка була перекопана, мов вепри там жирували. Половиці в хоромах зірвали.

— Знайшли щось? — Ян пошкодував, що не проник сюди першим... міг би йому дістатися Лютів добиток. Кілька ночей після того, коли князь Володимирко погасив кров'ю галицьку ворохобу, не спав, роздумуючи: йти чи не йти. Страх перед вішальником переміг захланність.

— Твоя правда,— охоче погодився Ян. Не показував виду, що не до вподоби йому осуд Люта.— Чом не питаєш, з чим я до тебе?

Іван стиснув плечима. Справді, яка потреба нагальна пригнала сюди княжного співця? Володимирко кличе? Печатник Остафій? Для цього послали б бирича. Чи, мо', миритися задумав Ян?

— Скажеш,— обізвався стиха.

— Скажу, аякже,— підтакнув співець.— Миру шукаю, Іване. Не розумію, чому бокуємо обидва, як кровні вороги. Що не поділили ми між собою? Золото? Славу? Хіба не однаково заробляємо свій хліб, служачи князеві? — питав і водночас стверджував.

«Він з шкури лізе, щоб довести: між ним і мною нема різниці,— кипіло в Івана.— Однаковість ця зовнішня у тому, що служимо князеві. Мета ж наша різна».

Ян, певно, помітив внутрішнє Іванове боріння, бо промовив:

— Лежить у тебе на серці наша сварка в Бояновій займанці. Завинив тоді я — пробач.— Він, ламаючи пиху, добивався-таки зближення. Видів-бо щоденно: все більше сили й ваги здобуває при дворі Володимирковому тихий зовні й скромний Іван Русин. Особливо прихильний до нього княжич Ярослав... княжич на батьків стіл колись сяде.

— Сварка — це ще не ворожнеча, боярине,— уникнув Русин прямої відповіді.

— Маєш слушність,— знову повеселів Ян. Гостроносе обличчя княжого співця мінялося щохвилини, мовби він приміряв машкари скоморохів. Ось воно знову посмутніло.— Ще не забув своєї лади?

Іван здригнувся. Не любив, коли хтось торкався його рани.

— Не треба про це,— попросив стримано.

— Треба! — Машкара Янова прибрала суворої затятості.— Хтось нишком безкарно сміється з твого нещастя, а ти: «не треба». Я б на твоєму місці...

«Невже й у цих ніби щирих, непідроблених словах княжого співця затаєна підступність? Несподівано й уперто набивається у приятелі, і на правах приятеля лізе в душу з порадами. Хочу вірити, що чинить це з добрих побуджень, і в цю хвилину, може, Ян є тим Яном, яким був до того, поки не зазнав ласки княжої за облудний спів. Однак не варто йому довірятися».

— Хай того, що сміється, бог покарає,— зітхнув Русин.— А тебе прошу: не ятри рапу.— Взяв заступ і почав обтісувати краї недокопаної ями.

Ян відступився на крок. Образився. Йому таки по-справжньому, просто по-людському жаль Русина... Русина і тієї Любани. Ожила в ньому чиста жалість молодого мужа, який сам жадав кохання. На якусь мить з його голови вивітрилося, що не задля жалощів якихось приблудив на це дворище.

— Невже тобі справді байдуже, хто збезчестив Любану? — вигукнув по-юнацькому безпосередньо.

— А ти... ніби тобі відомо, чиїх це рук справа? — Іван з розмаху всадив заступ у землю, аж тріснуло держалко. Й тріснула, урвалася вуздечка внутрішня, невидима, виплекана вихованням у ромейському Вавілоні; вуздечку він завжди наструнював при розмові з людьми непевними. Тепер же без остроги линув навстріч Янові. Був відкритий і довірливий.

— Відомо,— кивнув співець.— Я такий... схочу — з-під землі вивідаю,— признався без лукавства. Й дивно, признання це немовби обох зблизило, зблизило бодай на мить, і в цю мить перестали існувати умовності, взаємне недовір'я. Стояли собі над ямою двоє молодиків і тільки: — Ось гляди,— і Ян розтулив долоню.

На долоні синіли дві краплини намиста... того намиста, яке купив Русин Любані в останній їхній день у Тисмениці.

— Дай...

Намистини обпекли холодом руку; намистини — дві замералі Любанині сльози.

— Хто? — зрадливо тремтіли в Івана губи. А в очах знову спалахнув вогонь Боянової хижі. За цим вогнем і за димом удушливим Русин не був спроможний уздріти, що Ян отямився і знову став гравцем у задуманому ним дійстві. Старався бути безстороннім. Його діло розпочати гру, крутнути колесо, а далі буде видно...

— Боярич Коснятко Сірославич,— пустив Ян колесо з гори.

— А-а,— лише вимовив Іван. Давні підозріння підтвердилися. Тепер має доказ Коснятькової вини... а винного хай покарає закон.— Звідки це в тебе? — глянув допитливо в Янове обличчя. Княжий співець не встиг змити з лиця злорадності. «Чому він тішиться?» — опалило Русина.

І він підібрав покинуту вуздечку, хоч і нелегко було піднімати. Тримав-бо на долоні Любанині сльози.

— Через свою людину в холопа Коснятkового роздобув. Той підняв намистини на місці, коли Коснятко Любану...— цідив жорстоко боярин. Жорстокість не вразила Івана, був внутрішньо готовий до неї.

— Витратився ти, мабуть, на ці намистини? Я заплачу.

Ян обурився:

— За кого мене маєш? Я по-дружньому... Намистини Любанині посвідчать проти татя. Лише на носі закарбуй: холопа бояричевого нема серед живих. Мого імені на суді теж не згадуй. Сам розумієш: не хочу сваритися з великими боярами.

II

Ольга...

Коли батько вперше назвав ім'я цієї княжни, то, правду кажучи, Ярослав зачув у ньому лагідну струну, ніжну мелодію, звабливу округлість: Оль-га. Через це не дуже й перечив батькові, коли той повів розмову про весілля. Та й пощо дурно перечити, адже заведено на Русі: князь-батько вибирає синові водимицю. До того ж Ярослав був зеленим отроком, кров у ньому шумувала при одній згадці про жіночі пестощі. Шкода, звичайно, що сам не зустрічався віч-на-віч з тією Ольгою... а принизливо, коли тобі, як робу, дають жону. Міг би сам вибрати. Є серед галицьких бояришень білі лебідки.

Тай хай буде Ольга-княжна, доня великого князя київського Юрія. Воля батькова — закон.

Вона приїхала в Галич з величезним обозом. Міцні, ковані залізом вози вгиналися під скринями та клунками, на яких похитувалися втомлені дорогою дівчата та молодиці. За возами вигинали шиї осідлані коштовними сідлами арабські скакуни — дар князя Юрія молодому.

Багато, пишно вивінував свою доню, що засиділась у дівах, князь Юрій.

Ярослава віно не цікавило. Стояв з батьком на воротях Дітинця і нетерпляче очікував, поки передній віз, на якому половецьким способом вивершена біла вежиця, зупиниться, полотняні фіранки розсунуться, і він подасть руку судженій.

Яка вона? Красна собою? Статна? Добра душею?

Княжна ступила на землю. Була ростом вписока, стрункa. На круглому лиці поблимували приязно по-степовому скошені очі. Гарна.

Подав їй руку і повів до батька.

Вів і думав: «Гарна, а чому не схвилювала мене її степова краса? Чому з першої хвилини чужа вона для мене? Бо інакшу любу собі вимріяв?»

Це в полудне діялося, а ввечері, осідлавши коня, Ярослав гайнув пріч з Галича, від Ольги, від весілля.

Сховався у Перемишлі.

Вуй Ратибор прискакав навздогін і передав слово в слово веління Володимиркове:

— Нерозумно чиниш, сину. Мене осоромив і честь князя Юрія надщербив. Вернися. Думай про добро землі галицької, про її союзника, якого матимеш в особі князя Юрія та його синів. А дівка... як дівка.

Від себе одноокий Ратибор сокрушно додав:

— Скорися, Ярославе. Князі собі не належать.

«Скорися, бо так задумано батьком моїм. Скорися, бо так вимагають бояри. Скорися для добра землі галицької. Скорися для власного добра. О, Перуне! Невже в покорі сутність життя? А може, сутність його у ворохобі, га? Хто скаже? Може, повсякчасно треба поставати проти обставин і проти самого себе? І для цього написати на щиті: «Життя — це вічний бунт, ворохоба». Будеш дотримуватися цієї заповіді — залишишся самим собою. Залишуся... та чи втримаю на голові шапку княжу? А що, коли всі, маючи перед очима мій приклад, забагнуть бути самими собою? Легко посіяти ворохобне зерно, тяжко ворохобне жито жати. Отже, смиритися? Бо хто смиренний — той спасенний. Отже, життя — це ланцюг терпінь?»

Думки пливли, мов води у вижолобленому річищі; вода в річищі навесні лупає і підмиває береги, у повідь вона розливається на десятки поприщ, і нема сили, яка протистояла б їй.

«Чи дочекаюся я своєї повіді? Чи навчуся лупати береги?»

Князь Володимирко бучні хрестини онукові справляв, котрого на дідову честь нарекли Володимиром...

Вино текло рікою.

Бояри не скупилися на дари й на віншування. Сам Володимирко на радощах цілував у чоло невістку Ольгу Юріївну й підливав їй меду в золотий пугар.

Спостережливі, пильні очі в хронографа Русина, якого теж запросили на учту й посадили поміж попами та ігуменами галицьких монастирів. Дарма виночерпії дбали, щоб пугар його був повний, Русин пив мало й через те гостроти зору не втрачав. Втім, не треба було особливої гостроти, щоб добачити роблену веселість Ярославову. Кожного разу, коли повертався до Ольги, приклеював до губ посмішку; губи сміялися, а обличчя темніло зажурою.

Не радувався він синові, Ольга — йому чужа.

Подумки Русин ганьбив за це Ярослава і... співчував. Співчуття потребувала також Ольга: не люб їй Ярослав. Гірка їх доля. Суджено їм в одному ярмі життєву ниву пройти, дітей плодити, рядитися про людське око в личини щасливої родини, а в личинах тих насправді ні ниточки ясної, ні рубчика теплого. І ні для кого з гостей Володимиркових не є це тайною...

А все ж тільки після того, коли Ольга, поклонившись усім доземно, подріботіла в свої хороми, гості зітхнули з полегшею; слава богу, позбулися скованості. Мав слушність поет, котрий учив: «Коли знаєш, що в калитці твоїй серед монет є один фальшивий гріш, то мимоволі до кожного приглядаєшся підозріло».

Ех, коби лише один фальшивий гріш...

Ось підступив до Івана Русина з повною чарою Коснятко Сіраславич. Чого якраз до нього? Щоб поглузувати? Аби помиритися? Гризе його, як черв'як, гріх смертельний?

— Випити з тобою бажаю,— лупав Коснятко посоловілими очима.

І тільки?

Красенем удався Коснятко: високий, стрункий, смоляний ус обрамляє підковою вуста. Голена борода з ямкою. Правою рукою по-панібратськи оперся на Іванове плече, а лівою тицяє межи очі чару з вином.

Несвідома була десниця бояричева, що наструнює тятиву лука...

Луком став Іван Русин, напруженим, готовим до стрілу... луком, а чи пращею, в котру, замість коленого каміння, поклали Любанині намистини. Вже мало Іванові бракувало — пальці-бо торкнулися повного пугара,— щоб

плеснути Косняткові вином у лице. Потому хай буде, що буде.

Проте якась сила не дала пустити тятиву; силою цією не була ані обдумана обережність, і навіть не ляк перед наслідками.

А все ж зняв з тятиви стрілу. Учинив це всупереч чиємусь поглядові, очікуючому й торжествуючому, що націлився йому в груди.

Був це Янів погляд.

Співець, примостившись з гуслами на ослоні за Володимирковими плечима, не спускав з Івана очей, які заохочували, повелівали, просили: «Ну-ну, плесни в боярську пику вином, зневаж Коснятка, маєш для цього привід. А вже що Коснятко з тобою вчинить, то будемо вдіти...»

«Не дочекаєшся, Янку»,— затявся Русин і миролюбиво кивнув Косняткові:

— Вип'ємо. Чого ж не випити з красним молодцем.

І обидва вп'терли уста.

— Не думав я, правду кажучи, що книжники до питва охочі,— віддихавшись, мовив Коснятко.

— Даремно. Книжники, як відомо, докопуються до дна,— весело відповів Русин і посадив боярина на лаву.— А взагалі, що ти знаєш про нас... книжників?

— Мало знаю. Хіба одне: вам належить возвеличувати нашу буєсть.

— Про злочини ваші ми теж повинні писати,— додав Іван, маючи на думці Любанину смерть.

— Говориш так... ніби й мене причисляєш до головників.

— Не впійманий — не злодій.

— Чому ж слід не женеш? — безпечно втягнувся в розмову Коснятко. Йому подобалося запросто розмовляти з Русином, просвічений ум якого хвалить сам князь. Задля ближчого знайомства з ним, власне, й набився випити пугар вина. Хай бачить княжич Ярослав, що Костянтин Сіраславич теж не ликом шитий, не одні гульки йому в голові, лови та ристалища. З ученим мужем теж годен піп в'язати.

— Слід я догнав, бояричу. Ось він,— Іван дістав з чересa шкіряну торбину й висипав на долоню дві сині намистини. Коснятко зиркнув на них байдуже. На вродливому лиці не мелькнуло ні спомину, ні навіть зацікавлення.

— Невже вони нічого не нагадують... якоїсь людини... якоїсь події? — вів обережно Іван свою ладью. Вів закрутами, остерігаючись сплеснути веслом, щоб передчасно не сполошити дичину. Не загадував наперед дичину вполювати... досить зблизька на неї поглянути.

— Бог ми свідок, що ні,— здвигнув плечима Коснятко.

— Намистини належали дівчині, котру я мав узяти за жону.

Іван таки сплеснув веслом. На чолі Коснятковому брижилися стурбовано зморшки: прагнув збагнути підводну течію Іванової мови.

— А хтось перебіг? — кинув навздогад. Вичікував, поки прояснить темне. Тривожно стукала у скронях кров. Неприємний холод повзав за плечима... холод од того, що Іван мовби роздягав його до голого тіла. Коснятко тверезів... про щось здогадувався... і безпричинно, здавалось би, злився на себе, що затіяв з Русином бесіду. Найліпше було б одв'язатися від нього, встати й піти, не треба ні про що згадувати.

Русин притримав боярина за полу каптана.

— Почекай, ти ж бо не дослухав: не перебіг хтось, а силоміць узяв її вінок. Вона втратила з розпуки розум і наклала на себе руки. Я бачив дим... полум'я, в якому дівчина згоріла.— І різко підвів голову.— Хіба не докотилася чутка про її смерть до тебе, га? — тамував Русин у собі тремтіння. Одного тепер боявся: не дай бог зірватися й закричати. Адже ладья його без перепон запливла в найгустіші хащі, голий ціпенів у непевності; поки що він заціп, але кожної хвилини може схаменутися. Тоді все пропаде. Коснятковi вистачить розуму пояснити боярам, що, мовляв, перепив княжий хронограф, міцне на хрестинах вино.

— Земля різними чутками повниться,— ухилився від відповіді боярич.— Щось тебе не зрозумію: при чому тут я?

Аж тепер блискавка роздерла мозок; при її світлі побачив білоголову дівчину, що билася в його руках.

Русин стежив за виряченими очима боярича... виряченими, але тверезими, залитими страхом. Чув смердючий піт, що пахтів од нього, як від загнаного жеребця. Тепер Русин не сумнівався у Коснятковій вині, тепер міг встати й прилюдно тицьнути пальцем: «Цей, вельможні боярове, і ви, святі отці, попирає закони землі нашої. Суди його, княже».

Ех, жадання вельми звабливе й солодке, як медівник, що підвішений до хреста на куполі церкви Святого Спаса: бачить око — та зуб не дістане. Міг тільки радіти з власного судилища над Коснятком.

— А при тому, боярине, що намистини походять з тисменицької пущі. Їх підібрав холоп твій Онуфрій на тому місці... де... Пам'ятаєш?

— Пам'я...— ледь не видав Коснятка зрадливий язик. І тут же спам'ятався: — Був холоп Онуфрій — і нема. Вмер, розумієш! — вигукнув зраділо, вхопившись за рятівну соломинку.— Вмер! — повторив і поволі видибував з каламутного ковбура на мілкий брід.— Мертві не свідчать... і твої намистини не посвідчать,— приходив до тями.— Ох, налякав ти мене задарма,— стер рукавом з чола піт. І раптом, відкинувши назад чубату голову, залився довгим сміхом. Сміх булькотів у горлі, як пожадливі ковтки вина; сміх трусив усім його тілом; сміх був внутрішній, утробний. Він видавлював на очах аж сльози, але на сусідів не переходив і нікого до веселощів не заохочував. Сміх належав тільки йому... йому він і потрібний, бо заспокоював і повертав у звичний світ, у знайому княжу гридницю поміж друзів і батькових приятелів. Книжник Іван Русин — треба віддати смердові належне — вивів його, Коснятка, на слизьке, над прірву, й він, глипнувши вниз, жахнувся її чорноти... жахнувся, бо Русин здер з нього боярську одіж, відібрав меч, приспав родову пиху, розвіяв могуть старого родового кореня. Коснятко, голий і принижений, як жебрак, тремтів над прірвою під вагою скоєного гріха. А гріх той не вартий горіхової шкарлупщі: не перша у нього Любана й не остання. Розуміється, що коли б Русин вигулькнув перед князем та боярами з своїми звинуваченнями, якби до того виставив видока, то присудив би князь або єпископ виру. Адже вільною була Любана. Гривен, щоправда, не шкода, батькові вони, а честі б урвали добрий шмат.

«Та обійшлося, слава богу. І честь при мені, й батькові гривни цілі».

— Гадаю, доста насміявся з себе,— дзвонив пугарем Іван Русин.

— І з тебе теж,— боярич підставив виночерпію пугар.— І ще посміюся, якщо спробуєш шукати правди в князя.

— Це справді виглядало б смішно,— хитнув головою Русин.— Любанине життя дорожче золотих гривен, його

не воскресить ні твоє посоромлення, ні моє задоволення од месті. Княжий суд не означав би, що восторжествувала справедливість. Крім того, ти б постарався найняти вбивцю. У Галичі вулиці темні, хто упімнувся б за безрідним Іваном?

— У тебе, знаєш, голова на місці,— Косняткові припав до вподоби кінець бесіди.— Признайся тільки, пощо випитував у мене й виводив на слизьке?

— Себе випробовував. Ти, певно, бачив, як ковачі пробують кріпость мечів: б'ють лезом об лезо.

— Дивний єси, Іване,— поволі вимовив Коснятко й уперше за нинішній вечір і за всі здибання дотеперішні глянув шанобливо на книжника.

«...А може бути, що не шаноби я заслуговую, а презирства, глуму,— до ранку скрипів половицями у верхніх своїх хоромах Іван Русин. Не міг заснути після хрестин.— Хто знає, чи я не навмисне, мов бридкий страхопуд, вигадав особливу якусь дорогу, на котрій приріс себе без стогону й нарікань перетерплювати зневаги й ім'я чогось вищого? Чи не ліпше учинив би я, як це личить мужеві, коли б попросив князя, щоб розсудив нас з Костянтином Сіославичем божим судом? Хай би бризнули іскрами наші мечі на Золотому Току, хай потекла би кров...»

III

Владика Козьма будує кам'яні палати...

Це лише так говориться «будує владика», насправді ж на його дворищі зранку до вечора юрмляться гурти смердів з Козьмових вотчин. Владика ж, щоб не чути цілоденного гомону, скрипу саней та погейкування на волів, якими возять камінь, ранньої весни покинув своє дворище, давши його під руку тіуну-здателю гречину Фомі, й замешкав у келіях Святоіванівського монастиря.

Тихо в обителі, солодко... ніщо й ніхто не заважає углубитися в книги святі, в розмисли. А надокучить — велить запрягти у візок коней і котить від города до города — суди чинить, попів наставляє, учить. Пасе стадо своє. Зрідка в його товаристві можна побачити Івана Русина.

В Галичі Русина знає старий і малий. Ніби народився тут.

Радісно йому від цього.

Полюбився Галич Русинові, звідав тут він усі вулиці й площі, церкви, стовпи-вежиці — й описав їх у «Хронографі». Початок книги аж гуде іменами майстрів, купчинів, бояр, лихварів, воїв; лунає у «Хронографі» передзвін сокир, клепачів — бо ж розбудував князь Володимирко свій стольний город, прикрашав його, пестив. Князь у чаді будівельному ніби позабув про ворохобу... а може, таким способом замолював гріх, оті смерті п'яти сотень ворохобників? Колись Іван прочитав йому з «Хронографа» опис подій післяріздвяних, то Володимирко, мовби збоку по-новому на них глянувши, за голову взявся і спитав, чи варто було про це згадувати.

— Ти ж, княже, наставляючи мене літописцем своїм, жадав, щоб ніяке зерно з великої твоєї вини не було втрачене, щоб правду я писав, як діялося,— боронився сміливо Іван.— До того ж прийдешні покоління без страшної цієї правди не зрозуміють труднощів володаря, котрий в один кулак зібрав усі уділи галицькі.

Цим доводом покорив Володимирка.

Зате історія тисменицька про Данила Калитича, Степанця, княжича Ярослава та Добромира Соколяна припала князеві до вподоби. Навіть цікавився:

— Де нині мученик той Данилів... Добромир?

— У мене. Терем Люта Лихваря просторий, а я один, як перст. Господарює в ньому Добромир з жоною іберійкою, яку княжич Ярослав подарував йому у Тисмениці. Роба вона була Данилова. Добромир волю їй дав і за водиму взяв. Чадо у них, синок Ігнат.

— А ти?

— Мені двох верхніх хоромин вистачає.

— Далі крицю кує Соколян?

— Ні. Камінь різьбить.

— Ковач... і камінь?

— Люди шукають таланту в собі до смерті. А він молодий... Буде з нього добрий майстро. Галичу такі люди вельми надібні.— Далі розповів, що з потреби духовної минулої ще осені почав припадати Добромир до каменю, надумав покласти пам'ятник, на могилі баби Предслави. Цілу зиму виковував з кам'яної брили хрест; тепер цей хрест, білий, високий, вкопано на могилі. Вінки на ньому тернові вирізьблені. А на раменах карби: «Тут спочиває баба Предслава з роду Соколянів».

З хреста цього й почалося Іванове замилування каменем.

...Учора по дорозі до писчої палати Іван Русин повернув на єпископове дворище. Хоч муляри тільки-но закладали підвалини, під довгою шопою уже працювали каменярізи, наперед готуючи рельєфи для прикрашення стін. Здатель Фома, видно, прагнув здивувати владику пишнотою.

Перший скраю під шопою ворожив над каменем старости різьбярський Сава Бутич. Він підвів голову, прищурено глянув з-під волохатих брів на Йвана, мовляв, швендяють тут усякі.

— Я зараз піду,— поспішив Русин заспокоїти старого, бо начувся про його круту вдачу. Увесь він, цей славутний майстро, був крутий і вузлуватий: і лоб у вузлах, і руки, і лице. Іван мимохіть подумав, що майстро, мабуть, самого себе з каменю викував.— Хочу тільки довідатися, як працює унот Добромир?

— Не чую,— приклав Сава долоню до вуха. Під шопою, як у кузні, стояв передзвін клепачів.

— Про унота Добромира питаю.

— А-а,— зачув нарешті староста.— Нема тут унота, майстро Соколян. Тепер він хитрець, мене доганяє,— хвалив Добромира.— Камінь йому розкрився.

Велика ж бо це похвала. Сава — майстро знакомитий, кожний боярин у Галичі хотів би роздобути його кам'яну дивної краси іконку. Іван якось бачив одну, на якій зображені князі Борис і Гліб, і не міг очей відірвати. З червонястого каменю різьблена, вона мовби випромінювала сяйво і цим нагадувала про кров Бориса й Гліба, підступно убитих і згодом причислених до святих. Лише митець, котрому справді камінь розкрився до дна, міг видобути криваве це полум'я і скористатися з нього при вирішенні свого задуму. Митець цей, мовлять, у Києві вчився і в Новгороді: через довгі роки науки й старання досяг він висот. Так і записав про нього Русин у своєму «Хронографі».

— Чи не забагато честі вділяєш Добромирові? — сумнівався Іван.— Та й чи не зашвидко? Сам-бо честь хитрецьку здобував роками.

— Це інша справа. Я в камені довго шукав кусня хліба — і більше нічого. Сказали те — зроблю, звеліли це — сповню. Не боліла мене робота кам'яна й не запалювала. Добромир же в камінь вкладає душу. У цьому різниця

між моєю молодістю і його. Зрештою, іди сам подивися. Гадаю, оцінити зумієш.— І знову схилився над своїм різьбленням.

Як же не похвалиш хитреця цього, котрий без трактатів велемудрих накреслив рубіж, що прокладений між мистецтвом і ремісництвом.

Добромир, не ждавши Іванових відвідин, зніяковів. Похапцем змів пил з кам'яної брили й просив сідати.

— Не зважай,— відмахнувся Русин.— По дорозі я... Забаглося поглянути, що робиш. Ти вдома не розповідав, що в унотах більше не ходиш.

— О, вже похвалився наш старий? У нього добре серце, бачить моє старання. Якось він сказав: «Гріх тебе тримати в підручних, сам твори. Заробок більший». Але навіть він, майстро зело досвідчений, у душі почувається унотом. Всі ми, якщо по правді сказати, вічні уноти, вічні новоуки, бо камінь на камінь не схожий. Кожна чиста плита, яка лягає на твій стіл,— обліг, який всякий раз мусиш орати по-новому. Ти ж бо сам учив мене простої науки: чим далі в ліс — тим більше дерев.

До мови Добромирової прислухався унот, який поруч тесав камінь. На користь йому почуте, прийде й до нього час, як оце до Добромира, показувати, виставляти на людський суд засіяне своє поле. Наступить і його черга хвилюватися: а що ж побачать і візьмуть з його поля сторонні люди? Дорідне колосся? Кукіль?

Добромирове поле невеличке — довжиною шість і шириною дві п'яді. Білий кам'яний брус лежав перед ним на грубому, збитому з обаполів, столі. Майстро, мабуть, щойно працював над ним, бо не встиг прибрати мису з мокрим піском, долота й клепачі.

— Дивися.

Іванове око спершу розгубилося перед кам'яним мереживом, потому вловило ритм ліній рельєфу... вловило й замилувалося, і побігло по рівчаках, досконало відшліфованих після долота мокрим зернистим піском. Лінії були ключами-дорогами, що вели до цілого... вели до Добромирового поля, яке раптом поширшало і стало глибшим. На його просторі здибилися у затятому герці дві дивні істоти: в істот собачі голови, довгі гострі крила й зміїні туловища. Їх лапи, озброєні пазурами, товкли, ламали, чавили виноградні кетяги, і глибина поля, здавалося, постогнувала від напруги й рику. Увесь рельєф двигтів жаром боротьби, дикої сили й зненависті. Іван зажмурив

очі, але й при стулених віях, у собі, видів собаконтахів, вони вповзли до нього й нуртували думку. І за це повинен би похвалити Добромира. Та, замість похвали, відступаючи крок назад, спитав:

— Навіщо ти так... страшно? Що хочеш цим сказати?

— Я так задумав, мій добродію,— відповів майстро.— Камінь цей вмурують над дверима до хором єпископських. Я ж інші бачу двері... двері до людських душ. Завжди товчеться біля них зло, котре прагне скочити всередину, полонити нас і потолочити наш виноград. Шкода, але іноді це йому вдається,— посмутнів Добромир.

— Якщо під виноградними гронами розумієш добро, то пригадай: виноградна лоза з черенка виростає.

— Так, але хто лічив, скільки черенків усохло? Сади виросли б з них неосяжні.

— Коли б кожний, хто переступатиме поріг нового дому, вмів прочитати з твого каменя біль за усохлими садами.

— Я плекаю надію. Інакше навіщо гризти цей камінь? — блиснули заповзято очі Добромирові. У них горіло натхнення і віра у велике призначення мистецтва. Він не помітив, що віру цю святу запозичив з вечорових Іванових бесід: Русин його підспудні потоки-пориви направляв ненав'язливою рукою в єдине жолобище. Тепер вона, віра в силу мистецтва, стала власною, Добромировою, в ній він бачив смисл своєї праці.— Інакше,— продовжував Соколян,— навіщо б я воскрешав з пам'яті, оживляв, давав зриму плоть тварям, званим смоками, про які повідала мені в казках баба Предслава? Я з дитинства уявляв зло в образі смока.

— Зло многолике, мій приятелю,— обережно поправив його Русин.— Одначе це добре, що уявляєш його по-своєму. Кожний хитрець повинен по-своєму бачити речі, навіть ті, які промигтіли перед тисячами очей... і повинен неповторно повідати про них, показувати їх людям. Так учив і наставляв учитель мій Продром.

Увечері Русин писав у своєму «Хронографі»:

«...Серед багатьох хитреців галицьких, чиї імена я вже згадував, хочу кіновар'ю написати ім'я Добромира Соколяна. Ім'я це поки що невідоме в Галичі, Соколяна не запрошують наперебій бояри і багаті містечани, щоб різьбою прикрашав нові палати. Та свідчу тут і пророкую: великого мужа матиме Русь на цьому поприщі. Великість

його природна, бо природні корені живлять цей молодий ще хист. Він сказав мені сьогодні: «Я узяв цих смоків, яких бачиш на мовму кам'яному різьбленні і котрі означають зло, з казок мові баби Предслави».

Хто замолоду черпав з криниці народної, у того ніколи не висохне душа від спраги».

IV

Такого не прощають...

Князь Володимирко був певний, що король угорський Гейза та великий князь київський Ізяслав не простять йому побиття десятитисячної угорської раті під волинським городком Сапогиню. Полк той вів з Угорщини на поміч Ізяславу його син і зять Гейзи — Мстислав: угри поспішали допомогти Києву в його брані з Юрієм Долгоруким. На річці Рут Юрій був переможений без помочі угрів, і ця вість, очевидно, вельми втішила Мстислава та угорських банів. На радощах вони сіли пирувати. Князь Володимирко, який стояв на той час у Божську, опечалений невдачею свого тестя Юрія, швидким і скритним переходом досяг Сапогині, вночі напав на захмелілий угорський стан і...

І тільки Мстислав Ізяславич з малою дружиною врятувався від погибелі, доскакавши до Луцька.

І ось вістуни доносять, що на галицьке небо сунуть чорні хмари: король Гейза перейшов Дуклянські ворота і тримає путь на Перемишль. Ізяслав з київським полком, усіма чорними клобуками, полками волинських князів — своїх родичів прямує старою дорогою з Володимира на Крилів, Тарногород, теж маючи на оці Перемишль.

«Ну що ж, воріженьки,— думав Володимирко,— ласкаво просимо. І на цей раз, якщо господь поможе, поб'ю вас. У полках моїх сімдесят тисяч воїв».

Володимирко потирав долоні, що свербіли — просили меча, й пригадував той скрутний час, коли крадькома від галицького віча й зневірених поразкою під Звенигородом бояр гартував із кметів перші сотні постійної дружини, мріючи про могутність ромейських когорт.

Та минулося...

У тому минулому він раз і назавше відрізав язик вічевому дзвонові, бояри і купці теж відчули міць його руки. Бо не сотні, а тисячі — цілі болгарські та сербські когорти, найняті за Дунаєм, стоять готові до брані.

Під Перемишлем однак когорти пайманців не втримали бродів через Сан і, затиснуті уграми й киянами в улоговині між Саном та його притокою В'яром, були розбиті і розсіяні. Ой, полягло тоді болгар і сербів без числа... Щастя, що галицький полк урятувався, запершись у Перемишлі. Володимирко знову, як під Звенигородом, був змушений вдатися до підкупу... на цей раз угорських банів та єпископів. Через послів своїх — печатника Остафія та звенигородського посадника Збігнєва Іванича просив Гейзу:

— Королю ясний, змилуйся, і не віддавай мене на поталу Ізяславу. Згадай, що не раз я ставав до помочі батькові твоєму сліпому Беллі, а моєму тестеві.

— Змилуйся,— підтакнули куплені угорські єпископи.— Князь Володимир поранений лежить... при смерті. Гріх візьмеш на душу.

Уговорили-таки Гейзу.

Король послав до Перемишля своїх воєвод, Ізяслав — своїх. Володимирко, спеленаний полотном, під яким не було й малої рани, цілував хрестик, що ніби був збитий з хреста, на якому вмирав син господній, і підписав грамоту, в якій говорилося: «Навічно зрікаюся Погоринської волості... в покорі до кінця живота свого буду ходити під орудою князя Ізяслава... королю ясному Гейзі за видатки похідні заплачу дві тисячі срібних гривен».

Що хотіли, те й писали у грамоті переможці. Їх сила і їх воля.

А він, заледве мирники покинули ложницю, схопився на ноги і люто погрозив їм услід кулаком.

І кулаком розтирав лівий бік. Серце то бігло шалено, б'ючись об клітку ребер, то завмирало, як завмирає у кузні вогонь, коли майстро забуває полатати дірявий міх.

Ще тоді у Перемишлі, може, почав умирати князь Володимир.

У Перемишлі починалося, в Галичі — звершилося.

Веретено Ростиславичів успадкував княжич Ярослав цілком несподівано.

Це сталося літньої днини, коли великий князь київський Ізяслав прислав до Галича боярина свого Петра Бориславича, мужа чоластого, вельми красноречивого, характером — нетерплячого. На Русі знали його також як великого книжника і літописця київського.

Ні, не по-гречному повелися в Галичі з київським боярином.

— Передай послові Ізяславовому, що тут я волостелин: коли схочу — тоді й покличу 'го в гридницю! — скипів Володимирко, зачувши від печатника Петрову вимогу.— Я не поспішаю дізнатися про Ізяславове слово. Хай жде Петро седмицю або й дві. Поки пиха з нього спаде.

Ходив прудко по хоромині й розтирав долонею груди там, де серце, яке після звенигородської поразки майже щоднини давало про себе знати. Добре, що воно взагалі ще б'ється, особливо після торішньої ганьби під Перемишлем.

— Заспокойся, княже,— Остафій пробував утихомирити князя.— Муж Петро...

— Це той Петро Бориславич, котрий торік тицяв мені в Перемишлі хрестик цілувати?

— Він, княже,— кивнув головою отець Остафій.

— Тим паче, хай жде. А не хоче — скатертиною дорога.

— Це призвело б до нової брані,— попередив печатник.

— Хіба, гадаєш, він з добром приїхав? Нам до брані не звикати. Рано чи пізно, а зіткнемося ми з Ізяславом не на життя, а на смерть. Тісно нам обом на Русі.

Навіть отець Остафій, найближчий до Володимирка муж, і то інколи шукав глибшого смислу в запальних рішеннях свого князя: що означає його вічна плавба проти течії? Звичайнісіньке самолюбство? Жадоба нових земель? Чи промисел господній обрав Володимирко на розбудовника галицької волості? Так само розбудовує Русь князь Юрій Суздальський. Тільки Володимирко та Юрій з численної братії князівської не дуже зважають на окрики великого князя київського, а то й піднімають на Київ меч. Володимирка, правда, поки що перемагають і принижують, і, здавалось би, повинен він раз і назавше сидіти каменем у своєму Галичі, як побитий пес, повинен би... а він щоразу воскрешає з попелу й гострить новий меч.

Гострить-то гострить, а невдача звенигородська, яка сталася шість років тому, тяжко вдарила по Володимиркові: ні полків тобі, ні срібла-злота. Інший змирився б, а він заходився поповнити скарбницю правдами й неправдами, обкладаючи непосильними податями смердів та ремісників, і... викликав ворохобу в Галичі, через яку замало не втратив отчий стіл. Князь покарав ворохобників жорстоко, як ніхто до нього не карав, але ворохоба навчила

його розуму: хочеш їсти мед — не розполошуй бджіл. Тепер учився газдувати: Краснопіль — городок над Золотою Бистрицею. Коломия над Прутом денно і нощно варять сіль. Нові соляні варниці задимілп у Дрогобичі і під Перемишлем. Сіль — золота жила Галича. Якраз завдяки солі князь Володимирко торік зумів вивести під Перемишль супроти угрів та Ізяслава сімдесят тисяч воїв, з них добра половина була найнята за Дунай-рікою серед сербів та болгар.

— Насмілюсь пригадати, княже, що лише вчора говорив я тобі про лист воєводи Милодовича, котрий пише: «Не швидше, ніж через сім-вісім седмиць приведу з Болгарії полк наємних воїв». Відомо тобі, що й князьки половецькі, котрі дали згоду служитп Галичу за плату, досі не прислали жодного комонника,— перестерігав печатник.

— Тому й тримай Петра Бориславича у сінях подовше,— несподівано заверпив бесіду князь.

А все ж покликав Петра на третій день. Київський боярин переступив поріг гридниці розмашисто і гордовито, але й не без хвилювання, дарма що бував у бувальцях. За три дні Бориславич огляпув Галич і переконався: стольний Володимирків город не зрівняєш ні з Перемишлем, ні з Луцьком, ні з Берестям та многими іншими городами. Галич ріс і багатів, одягався в дерево й камінь, осторожився могутньо валами й стінами. І все це наверга но за неповних десять років, відколи сидить тут Володимирко.

Мусив визнати боярин Петро: помилявся він до цих пір, недооцінюючи галицького князя. Ніхто ж інший, а таки він, Бориславич, назвав його колись, мов недоросля, з яким і рахуватися не варто,— Володимирком.

«Цікаво, чи відомо йому про це?» — шибнула неприємна думка.

Князь сидів на високому стільці, бильця якого прикрашені майстерно слоновою кісткою, золотом і коштовним камінням; князь сидів прямо, по-молодечому, черлене корзно спадало з правого плеча на коліна. Руки сціпив на перехресті оголеного меча. Обіч — на дзиглику син Володимирків і зять князя суздальського — Ярослав. За їхніми плечима застигли з коргвами два гридні. Великі бояри порозсідалися статечно на лавах уздовж стін. Вони теж опиралися на оголені мечі. Й мечі оці, й нависле склепіння гридниці, й пронизливе око галки — знамена землі галицької, що була викладена з різнокольорової смальти на

чоловій стіні, й уся ця холодна пишнота не віщували Петру Бориславичу удачі.

— Вітає тебе, княже, волостелин київський великий князь Ізяслав,— почав хрипло.— Вітає й питає про здоров'я.

— Дякуємо,— відповів стримано Володимирко.— Ми при доброму здоров'ї, чого й твоєму князеві зичимо. З чим ти загостив до нас?

— Князь великий Ізяслав прислав мене, боярина свого, до тебе з питанням: коли зволиш віддати Погоринську волость?

— Кому віддавати? — прикинувся заскоченим Володимирко.— І чому маю Погорипь віддавати?

Сміявся в очі Володимирко.

Петро Бориславич ждав можливої відмови, але зухвалого глузування... глузування з себе й великого князя київського не сподівався.

— Бо Погорипь неправдою ти узяв...

— Не неправдою, а мечем.

— Торік у Перемишлі ти обіцяв, що городи погоринські Волині повернеш. Хресну грамоту на це підписав.

— Підписав, боярине. Ти ж був при цьому і бачив: не міг я відмовити уграм та Ізяславу. Чоботом наступили на горло.

— І хрест цілував,— правив своє боярин Петро.— Гріх матимеш.

— Не єпископ єси, боярине, щоб гріхами мене лякати,— скочив з стільця Володимирко.

— Промовляю до твого сумління, княже.

— Не посольське це діло дбати про чиєсь сумління. Язик у тебе свербить — князеві своєму прислужися.

— Ізяслав і твій волостелин,— випалив зопалу Петро.

— Не визнаю над собою іншого волостелина, окрім бога.

— Гординя рече твоїми устами. Будеш каятися.

— Що! — Володимирко впритул підступив до Бориславича. Вдарив кінцем меча об кам'яну долівку.— Довгий язик маєш, Петре Бориславичу, гляди, щоб я не вкоротив. Знаєш-бо: мені це недовго. Прощення проси.

Бориславич потемнів. Шкодував, що необережно сипав словами. Уповав: у Галичі шанують великого князя Ізяслава та його послів. Шанують і рахуються. Тим часом...

Оглянувся, шукаючи підтримки в галицьких бояр. Вони теж споглядали на нього насмішкувато й очікуюче:

ждали його посоромлення. О, це далеко не ті галицькі бояри, котрі десять років тому недовірливо й неохоче прийняли в Галичі Володимирка. Князь обдарував їх землями, перестав після галицької ворохоби покладатися у своїх замислах і діяннях на поміч простолюду. Бояри стали опорою його стола: в свою чергу, полки Володимиркові берегли їх, боярів, од усяких несподіванок. Воістину не дурний вигадав: кріпка рука в князя, надійний стіл його — боярам життя миліше, множиться їх добро.

Вростали в землю галицькі бояри. Від неї — сила.

— Ну! — крикнув Володимирко.— Прощення проси.

Петро вагався. В якусь хвилю ним володіло бажання жбурнути під ноги Володимиркові хресну грамоту й вибігти пріч з гридниці.

«Та чи дійду бодай до порога?»

І схилив покірливо голову.

— Пробач, якщо можеш, княже.

— Ось так, Петре,— змилостивився Володимирко.— Буде це тобі наукою, як розмовляти з волостелином галицьким. Князеві ж своєму передай моє слово: не віддам я волості Погоринської. Моя це земля. Іще передай Ізяславові: хай стережеться. Я не забув зла, ним спричиненого.

Петро Бориславич поклав до ніг князя хресну грамоту й відступив до дверей.

Це діялося посеред дня, а при заході сонця, повертаючись з церкви, князь Володимир Володаревич раптом вхопився за серце, поточився... Хтось невидимий — невидимим був день сьогоднішній, тривожний і клопітливий — поцілив стрілою в груди. Пекучий біль розлився по тілу, забило віддих. Думки, що не покидали його ні в церкві, ні отут на переходах, котрі вели до палати, про наступну брань з Ізяславом — а брань почнеться, як тільки-но Петро Бориславич дістанеться Києва — думки, отже, розсипалися, мов іржавий ланцюг, на окремі ланки, врешті, ланки ці теж кудись зникли, уступивши місце болеві й чорноті... а чорноти хлюпнуто в очі цілий кухоль.

— Господи...

Ковтнув повітря і, чіпляючись за поруччя, почав хилитися долі. Його підхопили отець Остафій, Сірослав Сірославич та інші бояри, що відстояли з ним вечірню.

— Лічця кликніть! — гукнув отець Остафій.

— Не треба... Доконав ня такп Ізяслав,— устиг вимовити князь.— Сина мого... Ярослава любіть... волость пильнуйте. Це мій вам заповіт.

І вмер.

— Ти мудро розсудив, княже,— перший сколихнув застояне мовчання Іван Русин.

— В чому ж мудрість моя? — Ярослав не по-княжому сів на поріг гридниці, яку щойно залишили великі бояри. В думках він припадав до деревища свого батька, що споряджений лежить у придворній церкві.

Така несподівана... така невчасна смерть.

Ніби смерть буває колись вчасною?

— У тому, що звелів наздогнати Петра Бориславича у Болшеві й повернути його в Галич... що перепросив за поганьблення, вчинене над ним небіжчиком князем, і засвідчив свою покору князеві київському. Ізяславу цього досить. Брань зупинена, меч кинутий в піхви. Ти врятував од погибелі сотні життів.

— Чого ж бояри мої думні, а найперше Сірослав Сірославич, противилися цьому? Адже ти чув, що казали тут... ніби збочую з второваної батьком стежки? Гаразд, що підтримав мене печатник Остафій.

— Боярська дзвініця низька, княжа — висока. З неї видніше... Адже було покладено на важниці людські життя. І без цього розлито ріки братньої крові. Ворогам нашим, половцям, це на руку.— Русин говорив з молодим князем як рівний з рівним. Цього домагався сам Ярослав, коли вони заприятелювали після тисменицької виправи. Не мав тоді княжич товариства милішого від Івана Русина та каліграфа Радила Новгороддя.— Ну, а стежку, Ярославе,— продовжував Русин,— якщо себе шанувати-меш, протопчеш свою, відмінну від батькової. Вочевидь це трудніше, ніж ступати за переднім слід у слід. Зате й честь більша.

Ярослав Осьмомисл літа 1187-го тримав на колінах бокате веретено й розмотував з нього нитки. Пучками пальців уперто вимацував різницю між ниткою, яку сукав батько, і ниткою своєю. І не знаходив. Соталася таки одна й та ж нитка, де рівна й міцна, як волосінь, а де тоненька або ж груба й розчухрана.

Думав:

«Як не крути, а мушу годитися з присудом власним: не було в мене ні відмінної нитки, ні власної стежки.

Не було, чуєш, Іване Русине?»

Бо яка різниця між Володимирковим крутійством з Погориною і зволіканням Ярослава? Хіба що подібність одягали в різні одежі: Володимирко нагло принизив гідність Петра Бориславича та його князя, а Ярослав же, повернувши посла з дороги, сам схилив покірно голову:

— Скажи від мене князеві великому Ізяславу: бог узяв Володимира Володаревича. Хай Ізяслав стане моїм батьком, замість померлого. Ізяслав ворогував з Володимиром, тепер бог їх розсудив і ворожнеча скінчилася. Я успадкував княжіння, полки й дружину свого родителя, один лише спис стримить біля його домовини, але й він у моїй долоні. Вклоняюся Ізяславові й прошу, щоб прийняв мене за сина. Мстислав, син його, хай їздить біля правого стремена великого князя, а я з усіма своїми полками — біля лівого.

Покірливу голову не січуть. Кожний жадає мати підручного. Так розсудивши, поїхав на радощах київський боярин.

«Хіба не марно, отже, шукати якоїсь різниці між питкою батьковою і моєю? Коли б різниця виявилася, то свідчила б, як свідок на суді, що син не осягнув до дна велич батькових замислів і устремлінь. Мова тут не про вбогу Погоринь тільки, мова про відокремлення од Києва, від старого пня, котрий поки що шумить розложистою кроною понад Руссю, але свіжих соків яровим пагінцям не дає, і від спеки не боронить.

Крім того, різниця свідчила б також, що коротка в мене пам'ять: нещасливу битву під Перемишлем засіяв мохом забуття. Гріх би я мав перед родом своїм... Тому хилив я покірливо голову перед Петром Бориславичем, а бачив перед собою ложницю у Перемиському Дітинці, і видів боярина Петра, який прикладав до вуст родителя мого хрест для цілування, приговорюючи: «Цілуй, княже, й поклонися, що не піднімеш меча на Ізяслава... що Погорині віддаси».

Ми повинні завше і всюди бути синами своїх батьків.

V

Вячко Горбун ніколи на ніч постелі не стелив, і до цього у зарубі солеварському призвичаїлись. Він звечора ловив стриножених коней, що паслися доокіл на лісових галявинах, напував їх і припинав під піддашшям, що було покрите корою та смерековим чатинням. Після цього Вячко кілька разів обходив з внутрішнього та зовнішнього боку зарубову стіну, вилаштовану з колод, корневищ та гілля, яка безпечним перстнем обступала таборище.

Василько, син Чагрів, спершу не пропускав жодного надвечір'я, спостерігаючи, як готується Горбун до вартн. Щось правічне, зникле, забуте людьми воскрешало в рухах цього присадкуватого чолов'яги, воляча сила якого, здавалося, таїлась у потворному горбі. Як тільки він виходив на сторожову стежку, то й де дівалася ведмежа незграбність, у Вячка мовби вселявся лісовий звір і лісовий птах, ступав він беззвучно, під легкою ногою не тріснe патиччя і не хитнеться бадилина, од його ока не сховається ні зірваний листок, ні звірячий слід на моховій подушці, а вухо вловлювало найменший шерех.

Одного вечора після того, коли Вячко, обійшовши таборище і завалившн вузький прохід-ворота бервенами, розлігся на кожусі біля ватри, яка горітиме всю ніч, Василько зважився присісти поруч. Спитав:

— Що ти можеш почути у цьому однотонному пошумі? Мені видається, що світ повний лісовим шелестом, тільки ним...

Вячко, підперши долонями вузьке бородате лице, з якого не вичитаєш ніякої мислі, несміливо і водночас підозріло втупився у Василька. Солевари уникали Горбунового погляду, були певні, що він чарівним чином просвердлює очима лодину наскрізь... просвердлює і читає, як з писаного, найпотаємнішу думку.

— Чого не спиш? — замість відповіді, перегодом спитав Вячко.

— Не хочу. Гнітить мене ліс, давить,— мимоволі скаржився Василько... Мовив святу правду. Тоді, на початку лісового життя, нипав приголомшений дикою пущею. Найбільше докучала самотність з настанням вечора. Густа пітьма лякала його. Василько навіть простягував руку і в темряві намацував плече Діда Солевара, який хропів на лежанці поруч. Але й дотик до теплого тіла не рятував од самотини, йому деколи баглося в сю ж хвилю

осідлати Сивого і гайнути вріч з таборища, далі від Вячка, від боярина Яремича, від цього лісу. Гайнути поміж люди, на чисті поля, до яких звик, сидячи над Прутом. Проте дурне бажання тамував у собі, бо куди мав би податися? Куди і до кого? Адже в Коснятка Сіославича довгі руки і цупка пам'ять. Хіба не на це зважив боярин Микита, котрий напровесні звелів їхати на літо варити в пущі сіль?

— Для тебе й для мене це буде краще. Втямив?

Чого ж, Василько, син Чагрів, не нинішній, він зрозумів, що Яремич теж побоюється тримати на видноті втікача. В пущі жодеп пес його не розшукає, а там... перемелеться... забудеться. Та й матиме Яремич хосен.

— Звикнеш,— обізвався на Василькову скаргу Вячко, підсуваючи до себе рожанець і тулію з стрілами. Чи мало це означати попередження: не пробуй, чоловіче, втікати від лісової нудьги, несхибна стріла наздожене? — Всі ви... ті, що прибленькали на Горби з полів, тяжко приростаєте до лісу.

— Ти хіба приростав легше? — блимнув Василько з-під вуса посмішкою.

— Я не приростав, я в лісі вродився, ми од віків тут сидимо. Батько мій, дід, пращур,— згорда відказав Вячко. Василько при цих словах зримо уявив роки, ті роки, котрі лишилися йому на життя, змарнованими у пущі. Звідки міг знати, що настане день, коли ліс йому полюбиться, і він покладе посеред нього перший вінчик зруба новой хижі. А тоді мимовільний протест потряс пим і рвучко кинув на ноги.

— Но-но! — й собі погрозливо звівся Горбун.— Не дурій, звідси й кроку не ступиш.

— Ов, а то чому? — Василько дражнив Горбуна, хоч про втечу поки що не помишляв.— Я вольний чоловік. Схочу — піду, і ти дорогу не заступиш. Ні ти, ні боярин твій.

— Спробуй,— спокійно відповів Вячко, і якраз його спокій поцілив у Василька. Дотепер не задумувався, що сам собі не належить. Роботу, яку сповняв узимку на конюшні і тепер у таборищі, вважав платою за харч і одежину, яку давав боярин Микита Яремич. А виходить, що його числять підневільним холопом, робом. Несподіване відкриття вразило й розлютило.

— І спробую, коли буде потреба.

— Всяка спроба закінчиться невдачею. Спершу будеш мати справу зі мною,— Вячко лупко ляснув долонею по тулії з стрілами.— А вже потім з ніччю і пущею. Ти питав, що ловлю вухом у цьому шумовинні? Всяке ловлю... чую, приміром, що не далі як за два поприща звідси блукають сіроманці. Вчора вночі ведмідь...

— Пусте,— перебив Василько.— Я не зелений отрок, в якого страшко вселився, і ти, Вячку, це знаєш,— на ловах з тобою були. Та й не вночі кидав би я наше становисько, яко тать. Коли ж надумаю, скажу тобі: «Я йду, Вячку. Бий чолом від мене боярину Яремичу».

— Нема куди тобі йти,— уже лагідніше промовив Горбун. Видно, зачув у Васильковій мові гідність мужа і заклеклу рішучість.

Чагрів син зітхнув:

— А нема, Вячку, правду мовиш. Світ ніби й великий, і світ, Вячку, малий, перегороджений безліччю стін: з однієї кліті втечеш, до іншої втрапиш.

Оті кліті часто снилися Василькові, ніщо більше — лише кліті, смердючі, тісні. Він прокидався серед ночі, кожна кісточка боліла, мовби лісові духи котили по ньому жорнові кола. Розтирав руки й ноги, біль минався, однак Василько ще довго лежав горілиць без сну, прислухаючись до посапування солеварів, котрі спали в колибі на сіні покотом. Окрім Вячка і Василька, було їх в зарубі ще троє, всі підстаркуваті і всі мовчазні, чужі один одному. Хіба що Дідо Солевар, якого Яремич поставив головувати над усіма, зрідка любив побалакати про свою молодість, згадати про те, коли зневажений будучи княжим митальником на варниці соляній у Дрогобичі, вихопив із-за череса ніж і... і накивав п'ятами у праліси Горбів, рятуючись від княжої кари.

«Нас усіх привів на порубіжжя Угорське під руку Яремича страх перед якоюсь карою. І боярин Яремич, кожній новій людині на безлюдді радіючи, людей прийняв, йому що... Княжі закони посеред Горбів сили не мають. Яремич сам собі закони пише,— міркував Василько.— Але хіба робота наша не є такою ж карою? З диму та в полум'я».

Колись, як ще сестра Настуся сиділа княгинею в теремах Осьмомислових... колись, як Василька, сина Чагрового, князь Ярослав назвав своїм Будівничим, він об'їздив майже всі городи галицької землі, залатуючи княжі справунки. Тоді ж побував на соляних варницях у Дрого-

бичі, де надивився, як жилаві воли, запряжені в дубові коловороти, піднімали з криниць-«вікон» важкі, шиті з шкіри коші з сировицею. Коші ці підхоплювали робітні люди, які виливали сировицю у кадовби. Далі солона вода текла по жалобах до збитої з обаполів вежиці, в якій на підмурках стояли довгі і вузькі клепані із заліза черені.

Ні вдень, ні вночі, ні зимою, ні літом не гасли під черенами вогні...

У дощаній вежиці, повній димом та парою, не можна було дихнути. Люди снували між черенами, як видива. І лише коли на черенах гусла сіль, люди стирали з чолів піт.

Воістину, з людського поту варили сіль... тішились свіжим повітрям недовго.

Її — білу, вологу ще й гарячу — згрібали-натоптували в бербеничкн різної величини, широкі в горловинах і вузькі у денцях. Бербенички ті виносили в сусідню вежицю, геть-чисто заставлену полицями, обережно перевертали вверх дном. Полиці вгиналнсь під вагою численних головажень, яким ще належало висохнути і затвердпути перед тим, як рушити на торжища.

Тут, серед пущі, сіль варили не по-дрогобицькому розмаху — всього на двох малих черенах. Але все 'дно нагарує за день, як віл, надвечір руки й ноги мліють. До того ж будь завжди насторожі. Боярин Микитка потолочив право власності... вдає молодик, що не помітив на межових деревах княжого знаку-знамена. Тому й озирайся, щоб не впали зненацька княжі побережники. Виходить, не від одного лише дикого звіра та від бродника припадкового наказав Вячко зрубати доокіл таборпська стіну. Ой, не погладив би галицький князь свого порубіжного боярина по голові, коли б довідався про промисли соляні. Та Галич далеко... а п'ять мужів за літо кілька возів солі наварять.

Але треба спати...

Василько заривається глибше у сіно, бо ночі в пущі студені. Сіно пахне різнотрав'ям; сіно пахне чомусь великодніми святами; сіно пахне чомусь Аннпною косою.

Решта ночі минає, гейби батогом тріснув. Василько довго протирає очі, коли Горбун на світанку трясе його за плече.

— Вставай, днпться-бо на сході.

Вячко завше будить Василька першого. Так заведено Дідом Солеваром.

Василько, сонний ще й неумитий, чалапкав до черенів, розгрібав попіл і роздував вогонь. Потому, нарубавши про запас дров, хлюпав у лице водою з кадовба, шептав уранішню молитву і ловив себе на думці, що про боже не має й гадки... щодня ловив... на гадці у нього вода, принесена з недалекого озерця, яка теж пахне Аннпними косами.

Після снідання, коли на черенах починала закипати сировиця, Вячко Горбун лягав до полудня спати. Лягав, не розперізуючи череса з мечем, а рожанець і тулію з стрілами клав під праву руку. Вдень у становиську порядкував Дідо Солевар. Власне, порядкувати старому не доводилося, бо два його помічники-смерди діло своє сповняли справно. Василько рубав дрова і пильнував ватри. Йому ж Вячко доручив також поглядати на коней, виведених на росу, і тримати на оці прохід у стіні, тобто ворота.

Був швець, жнець і на дуду грець...

А все ж першим помітив вершника Дідо Солевар, коли той виїжджав у заруб.

— Чужак! — гойкнув хрипло Дідо і всі, покинувши роботу, хто з ножем, хто з дрючком, а Василько з сокирою, метнулися до непрошеного гостя. Від оклику прокинувся Вячко, що спав у колибі.

Вершник не поспішав повертати коня на біг і це було його помилкою. Сидів у сідлі й зацікавлено розглядав становисько. Здавалося, що не помічав недружелюбної зустрічі, його мовби більше цікавили головажні солі, що білілн під піддашшям. Зрештою, подібним чином він міг тамувати досаду, що нерозсудливо потрапив у пастку. В чистому полі і на лісовій галявині голими руками його не візьмеш. Був коренастий, широкоплечий, при боці звисав меч, до сідла приторочено ратище.

— Хто ви і чиї люди будете? — вершник попередив запитання Вячкове, який виступив наперед, тримаючи на тятиві стрілу.

— А ти хто? — цілився йому у груди Вячко.

Готов був Вячко на все.

Вершник мовчав. Шукав, певно, виходу з вовчої ями, непомітно пробував наструнити вуздечку.

— Злізай,— звелів глухо Вячко.— І не дурій... Сам винен — даремне діло.

— Права не маєш ня силувати,— згорда процідив вершник.— Я ловчий і побережник князя галицького. Бачи-

те? — тицьнув п'ятірнею в срібну бляху з викарбуваною головою лева, що висіла на грудях.— Зовусь Лукою. Лукою Вістовичем.

«Лука Вістович! — ледь не скрикнув Василько.— Той Лука, про ловчі звитяги котрого у Васильковому отроцтві говорив увесь Галич, за яким дітвора бігала табунцями. Але ж бо ширилася колись чутка, сам батько Чагр повідав, що ловчий Лука з Вістови був Лютом занапащений. Відтоді ніхто не здибав Луку у Галичі. Як у воду впав. Батько Чагр навіть винаймав службу божу за упокій його душі».

А попри все на коні сидів Лука з Вістови. Тепер Василько впізнавав у бородатому дідугані кущисті брови, глибоко посаджені очі та перебитий у якійсь лісовій сутичці ніс молодого Луки.

«Ти, Луко, пам'ятаєш мене, Василька, сина Чагрового?» — висіло на язику запитання. Висіло, але, на щастя, не зірвалося. Бо хто знає, як подивився б на його знайомство пес Яремичів Вячко?

— Право, Вістовичу, у цьому зарубі ми встановлюємо, князеве ж право нас не обходить,— сміявся у вічі Горбун.

— Це ж розбій! Ви на княжчині, бачу, сіль варите та ще й княжого мужа зневажаєте.

— Через те, що на княжчині, повеліваю вдруге: злізай. І кинь зброю.

Мусив Лука скоритися. Зійшов з сідла і далеко жбурнув ніж і меч, жбурнув і... і в ту ж хвилю впали на нього з мотуззям Яремичеві смерди.

ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Ходить сон коло вікон...

Не бере Василька, сина Чагрового, сон... сон блудить пущею... а в колибі нема вікон... блудить і полошить у гущаках лісового звіра і птаха.

А ніч — як яма.

На самісінькому її дні лежить сперевеслений думами Василько. Думи прялися вервечками, з них можна зіткати життя; прялися і рвалися вервечки на гудзах. Гудзом був нинішній день: полонення Луки Вістовича. Солевари прив'язали його до дубчака біля дровітні. Від Васильково-

го бервена, на якому рубав дрова, до дубчака один скік. Проте словом не перемовився. Словом ні, бо пантрує Вячко, а поглядами — порозумілися. Не міг, звичайно, княжий побережник упізнати в дроворубі того юнця Чагрового, брата Лютового, бо між ними лежали роки, він просто мовчки просив у Василька порятунку.

Василько й сам побивався: треба ловчого рятувати, треба. Вячко Горбун готов на все, аби тільки князь галицький не довідався, що люди боярина Микити варять на його землях сіль. Уб'є Вячко бранця: мертві ж не свідчать. Дивно, що досі не погубив. А втім, що мені до того, мені б перебути лиху годину в безпеці, поки челядь Сірославичева переконається, що побіг я на Дунай поміж бродників. Як тут, у пралісі, не щемно, але правду мовив Вячко: нікуди мені йти. Можна б і назавжди одомаритися на Горбах в городку Яремичевому. В городку тому Анна...

Одомаритися?

Це означає здатися на милість боярина Микитки, власноручно викувати собі ціп. Подзвонив боярин ланцюгом цієї провесні: «Їдь, смерде, сіль мені варити». Наступної весни знову подзвонить і загадає нову роботу. Тож пощо було поставати на Пруті супроти великого боярина Сірославича? Яка різниця між ярмом дубовим і ярмом тисовим?

Чи, мо', звикаю до ярма? Воли ж бо звикають. І люди теж. Ось ці, що сплять поруч, і Вячко.

Крізь отвір у колибі Василько дивився на Горбуна коло ватри. Ватра квітла червоно, здалека здавалося, що Вячко затуляє горбом вікно, в якому світиться. Може, це і є те вікно, котре Василько повинен цієї ночі відчинити. Якраз сьогодні, завтра може бути пізно. Неволя теж має коріння, як пирій: вчасно не виполеш — вольнее поле зарасте.

Анна...

Рушив з колиби на вогонь, на Вячка прямо і відкрито, ще й мугикав під ніс співанку, аби боярський пес не запідозрив лихого. Втім, Василько ще не мав виваженого задуму, не відав, яким способом відчинятиме своє вікно. Та й чи відчинятиме взагалі?

Горбун мовби й не помічав Чагрового сина, за останні вечори звик до його посиденьок біля вогнища.

— Що-с намислив, Вячку, робити з полоненіком? — почав Василько навпростець. Слова капали спокійно, аж віби нудьгуюче.

— Та вже щось надумав,— відповів Вячко. Василькова байдужість його присипляла.— А ти що б порадив? — додав, кладучи у ватру довгі замашні поліна.

— В такому ділі з мене кепський порадник,— позіхнув Василько.— Тобі належить рішати.

— Я рішив,— холодно відрубав Горбун.— Піде полоненик до предків.

— Страшний ти, Вячку, і боярину своєму служиш вірою і правдою,— чи то похвалив його Василько, чи то осудив.— Я, на твоєму місці будучи, пустив би 'го, нащо гріх на душу брати. Словом би мужа заручився б, що тіунам княжим не проговориться про нашу варницю.

Горбун пирснув сміхом.

— Словом би його заручився?..— Ах, розвеселила його наївна Василькова порада, бо сміх булькотів у ньому, як у горнці каша. Він аж голову відкинув назад і очі заплющив.

Василько хвилю уловив, це була одна-єдина можливість, бо відкрито напасти на Горбуна не зважився б: Вячко й ведмедя зборов би. Тая хвиля випала коротка, але її вистачило, щоб дереводіл вхопив з ватри обгоріле поліно і вперіщив ним Вячкові межи очі. Той упав навзнак, як підтятий. А тепер, поки лежить без пам'яті, обезброїти, зв'язати руки-ноги кінськими путами й припнути до високого пня. Кляп — Вячкові в зуби, аби не крикнув та дочасно не сполошив смердів. Хай сплять...

А тепер — бігом до Луки і шар-р ножем по воривках. Щойно після цього утер з чола піт. Утер і сам себе похвалив за бистроту, за удачу. Чи, мо', старий Лука народився в сорочці?

Збудження уляглося, дарма що діло не закінчено. Вячків меч при боці і рожанець з стрілами на плечі додавали впевненості. Та все ж підганяв Луку, аби чимдуж сідлав коней.

Шалів Лука Вістович від радості. Не міг Лука відірватися від Василькових грудей. Схлипував старий, як дитина, і, як дитину, гладив Василько старого по скуйовдженій голові, чув на долонях сльози, а біля шиї чув старече жеботіння, що по-дурному вчора потрапив у пастку, була б йому нагальна смерть, він, Лука, має щастя на дурні смерті. Вже колись...

— Доволі! — аж огнівався Василько.— Час довершувати почате. Гадаю, що заберемо з собою усіх бояринових коней, щоб не гнали погонею слідом. Не збідніє Яремич.

— Ти під рукою боярина Яремича ходиш? — дізнався Лука запізніло про людей, які його полонили.

— Своєю волею ходжу, Луко з Вістови.

— Звідки знаєш, як мене у молодості кликали?

— Знаю. Моє ім'я теж тобі знайоме. Я брат Лютів — Василько.

— Старого Чагра син?

Василько затулив побережникові вусатий рот.

— Мовчи. Ми ще не у пралісі. В кожного солевара по рожанцю. Очі меткі мають.

— Та я...— похнюпився Лука, пригадавши Лютову пивницю. Певно, й обличчя у нього потемніло. Карб давній на Чагрів болів його, і Василько це відчував. Винувато прошептав:

— Казали містечани галицькі, що ніби братчик мій звів тебе з світу.

— Ледь не звів, до смерті лишилася чисниця,— торкався давнього карбу старий Лука.— Добре, що Доброніту бог тоді надніс. Втекли ми обоє на ясні зорі, на тихі води,— посміхнувся. І його усміх, здавалося, зажеврів у темряві.

— То й Доброніга жива? Втекла? — настала Василькова черга дивуватися. Адже жодна душа в Галичі не відала про її долю. Судачили, що втопилася. Бо, повернувшись тоді з солених жерел, застав Лют порожній терем.

— Жона мені Доброніга ось уже котрий рік. П'ятьох синів зростили,— ожив, звеселився Лука.— І онуків уже маємо копу. Роки ж... Завтра в полудне уздриш її. Чи куди поїдеш?

— Не думав я про це,— відповів Василько.— Та, мабуть, не вернуся в Яремичів городок.— І заходився кульбачити свого Сивого, обабіч до сідла приторочував коней бояринових.

— Чув я, при Настасі любив тебе князь Ярослав. У ласці його великій ти ходив.

— Ходив. Та світ міняється, Луко. Все міняється навколо. Ми теж. Пора нам,— смикнув Сивого за вузду. Біля ватри, що пригасала, Василько зупинив коней. Горбун прийшов уже до себе, бо утробно стогнав.

— Ну-ну, Вячку, не моцуйся пусто, полежи до ранку, поки тя розпутають,— нахилився над ним дереводіл.— На мене зуб не гостри, бо казав я, що піду звідси славно-явно. Боярину своєму Микиті кланяйся в ноги. Передай: коні забрано як плату за роботу коло черенів. І ще повідай:

князеві галицькому і в носі не засвербить про варниці оці. Княжої сировиці мені не шкода.

І повів Сивого слідом за Лукою, який уже відкотив набік бервена з проходу.

Ліс розступався перед ними неохоче, мовби пристав до змови з Яремичем.

II

Його вели попід руки Сірослав Сірославич та Ізбігнєв Іванич, вели урочисто, нога поза ногу, і Ярославу здавалося, що до північної години вони не дійдуть до Галицької могили.

Попереду дружинники несли щит і меч усопшого князя Володимира, печатник Остафій, спотикаючись об поли волосяниці, тулив до грудей святе письмо. Хтось з бояр рольних ніс чересло, старійшини братчин рукомесних — хто тесало, хто кліщі, хто клепало, хто заступ. А єпископ Козьма, підтримуваний двома ченцями — вінець княжий.

За Ярославом сунули попи у ризах, бояри великі й служиві, купці галицькі і чужоземні гості, зажитні містечани.

Усі йшли мовчки, статечно. Обабіч них, розганяючи темряву, потріскували високо піднесені смолоскипи. За межею світла у пітьмі сунув і посапував чи не увесь Галич: мужі, жони, цікаві до всього дітлахи.

Ярослав зціплював зуби, щоб не цокотіли від хвилювання і нічної прохолоди. Був лише в ногавицях та в довгій до колін розперезаній сорочці.

Ще вчора пробував спекатися походу до Галицької могили, доводячи, що віє од нього, мовляв, поганським поконом, уже ніде на Русі не вінчають нового князя на стіл. Його благословляє на многотрудний путь єпископ або ж ієрей простий, і діло на цьому завершується. Власне, діло завершується учтою.

Сірослав з боярами стояв на своєму:

— Не переч. Справіку, відколи стоїть Галич, водили князів на Галицьку могилу. Тебе теж поведемо. Так хочуть люди... люди завжди падкі на видовища, чому б бодай у малому їм не догодити?

І він неохоче уступив: хай бачить люд, що син Володимирків вінчається на стіл галицький... хай чернь дивиться та іншого собі князя не шукає. Хай чутка про вінчання

його покотиться Руссю і потолочить лихі заміри ворогів посадити в Галичі Івана Ростиславича.

З усього, навіть припадкового або святого хосен добувай... добувай, як з сот мед.

Галицька могила вирпнула з темряви чорним горбом. Білий плаский камінь яснів на її вершині, ніби витесаний з слонової кістки. Не дійшовши до нього два-три кроки, Ярослав упав на коліна, за ним уклякли попи й бояри, гридні й містечани, старійшини градські. Поза межами смолоскипних німбів гупнув колінами об землю простолюд.

Молилися.

Шепітливі слова лилися з уст вільно, як ллється з повного жбана вино. Кожний молився за себе, своє на умі маючи, свого ж бога просячи.

Ніч лежала навкруги притихла, лагідна й м'яка, як хутро молодого оленя. Тільки з Дністрового річища вишугував вологий вітрило... вітрило куйовдив чуприни й бороди. Та хто на нього зважав? Хто взагалі цієї ночі щось інше запримічав, окрім Ярослава в білій сорочці? Не з однієї любові стежили за ним... з ним пов'язували свої надії. Безліч очей стерегло ту хвилину, коли після молитви Сірослав та Ізбігнєв Іванич підвели Ярослава з колін і посадовили на камінь. Хтось, може, зачудований ніччю, вогнями смолоскипів, ходом празничним, сподівався, що зараз або ясінь ударить від Ярослава, або заспівають небеса, а тим часом, замість чуда, прогуркотів у тиші Сірославичів бас:

— Повідай нам, сину Володимирів: твердо сидіти на кадмені предковічному?

— Твердо, люди мої,— відповів навчений наперед Ярослав.

— Так знай же, буде тобі твердо сидіти на княжому столі. Якщо боїшся цього, то встань і йди пріч. Шукай поза Галичем каменя м'якого.

— Нема на світі каменя м'якого. І нема на світі любішого й дорожчого від землі отчої.

— А що видиш навколо, сину Володимирів? — прийшла черга питати Ізбігнєву Іваничу.

— Виджу, люди, пітьму нічну, мерехтіння смолоскипне... І ще уздрів він у мерехтінні смолоскипів зблиски очей простолюду; зблиски мигали, іскрилися справа й зліва, їх було так багато і світилися вони так таємниче, загадково, що йому стало моторошно.

Чого вони ждуть від нього? Миру? Хліба? Видовищ? Полегші від податей? Повеління, щоб купці дешевше продавали сіль? Щоб не кликав на бранні поля?

Ізбігнєв Іванич поклав на плече долоню.

— Такий чекає тебе княжий путь: сумерковий, ледве намічений смолоскипами. Кожний, хто хоче доїхати вчасно до мети, вирушає в дорогу з ночі. Тому слухай: якщо не чуєшся впевненим у дорозі своїй, коли не маєш у собі сили, щоб її освітити, то йди геть з Галицької могили. Хто сліпий душею, тому й удень недоступне сонце.

— Я візьму в путь меч батька мого й він світитиме мені.— Ярослав поспішав струсити з себе моторошність, навіяну зблисками очей, і простяг руку до меча, який подав гридень. З мечем чувся безпечніше... з мечем на колінах йому починала подобатися оця трохи турботлива незвична ніч.

— А ще візьму з собою сокиру гостру, щоб у путі міг зрубати то город, то засіку, то божницю святу. А ще візьму книгу, щоб путь свій засівати добрим і розумним. А ще візьму...

На камінь побіч нього клали приношу: чересло, сокиру, клепало...

— Хай бог помагає тобі, сину Володимирів. А щоб на княжому путі не скрутила тебе гординя, аби ти тямив, що з землі вийшов і в землю підеш, щоб землею снив, землю сокотив і землею, яко отець, піклувався — сіємо по тобі землею.— Обидва бояри брали з-під ніг пил, дрібні грудки, й посипали Ярославові голову.

Він смиренно хилився, слухаючи, як на волосся й поза обшивку сиплеться порох... слухав і думав: «Та чи може це супроти гордині?» Зрештою, дуже скоро пересвідчився, що навіть грудки отчої землі силою-чародійкою не наділені, сила проти гордині у нас самих, і таки тут, на Галицькій могилі, мусив з собою боротися... мусив, бо наостанку бояри привели перед нього старця подорожнього, подали жбан з водою і рушник і казали вмити йому ноги.

Мав би це бути доказ любові й служіння людям малим.

Ноги старцеві пахтіли смородом, ступні почервивлені саднами й обліплені брудом. Торкаючись до них, Ярослав тамував блювоту й огиду. Ох, з великою охотою пожбурив би в бур'яни жбан, а діда штовхнув би в темінь.

Та покон — як глуха стіна: не обійдеш її, не перестрибнеш.

Пересилив себе.

І тішився, що в малому себе пересилив, бо якщо зміг у малому, то переборе й у великому. Це, очевидно, неабияка мудрість уміти унизитися для того, щоб возвеличитися.

Аж опісля поцілував хрест, і єпископ поклав йому на голову княжий вінець. Ніч прогриміла заздоровицею.

— Многая літа-літа!..

Співали всі: співали бояри й отроки з смолоскипами, співали ченці й гридні, і співала чернь поза вогнями смолоскипів. Заздоровниця то розпадалася на окремі слова, то знову сдналася в один голос. Князя несли високо на руках. Було йому незручно й трохи боляче висіти над головами, а все ж серед колотнечі й галасу вловлював у темряві поза ясними колами смолоскипів зблиски уважних, допитливих очей.

Чого вони, оці очі, жадали?

Слова з «Хронографа»:

«Приходили до Ярослава посли з Суздаля, через них переказував Юрій: «Ти знаєш, зятю, що не дав мені бог княжити в Києві, сиджу тепер у Суздалі, на краю нашої землі, подібно, як ти сидиш під горами Угорськими. Ми суть твердині, що стережуть землю отчу, і через це рідніші, ніж просто тесть і зять. Тому прошу тя: дозволь рукоместним людям своїм, а також книжникам, смердам-ратаям, хитрецям-здателям, які схочуть поїхати до мене. Я будую многії города: Юріїв у Полі, Переяслав, Владимир на Клязьмі, Ярославль, Кострому... ото ж люди мені знадобні вельми.

Просив я князя: «Вволи волю Юрієву, подумай про твердиню руську на півночі, по-братньому хай Галич поділиться добром з Суздалем. Браття-бо ми вдиноутробні».

Послухав Ярослав моєї просьби і многим містечанам і смердам з Галича та Перемишля дозволив їхати з мужами Юрієвими».

III

«Навіть брані батька свого Володимира мусив докінчувати молодий князь Ярослав...» — писав Іван Русин у «Хронографі».

Рівні ряди уставного письма шикувалися на пергамені, як вої на полі перед тим, коли сурми й роги покличуть їх на смерть.

«...А все через тоту Погоринську волость лилася кровця русинів. Так пояснювали в Києві та в Галичі. Я, щоправда, мислю інакше: не так уже й важливо було для Києва, щоб повернути волинським родичам два-три городки, хосен з них невеликий; Галич теж не вважав, що без Погорині збідніє. Розходилося тут про більше: якщо Галич зречеться Погорині, то далі ходити йому покірливо біля київського стремена, як ходять князі володимирські, луцькі, берестейські, чернігівські та многії інші. Коли ж бо втримав їх при собі, то це означатиме, що він розв'язав собі руки.

До мислей цих дійшов я не відразу. Записую їх після січі кривавої під Теребовлею... записую, а душа моя сумнівами повниться. Бо не відаю: тішитися маю, а чи сумувати, що сини поросли пір'ям, і вже слово вітцівське неспроможне визначити синам границю їхнього лету.

Куди вони летять? На зломиголову? До сонця?

Стверджую: старе і спорохнявіле мусить уступити місце новому й молодому. Тільки... уступлення це означав поділ Русі, ослаблення її могуті.

Як бути?

А може, і Києву, і Суздалю, і Полоцьку в Русі Чорній, і Галичу треба відмовитися від єдності, збитої обручами примусу, і замість неї шукати згоди, заснованої на узах рівності і братерства?

Непереможною, славутною на весь світ стала б земля Руська...

Та хіба осягнуть потребу насущну князі руські? Хіба слово моє проб'ється до їхніх гординею зіпсутих сердець? Хіба покинуть вони товктися на отчій землі, яко дияволи на залізному току?

О земле моя многостраждальна».

«О земле моя многостраждальна, о городе, що звешся Теребовль, напоять тебе князі руські кров'ю руською, а поля навкружні засіють руськими кістками».

«...Списую пергамени не для себе, і навіть не для князя свого Ярослава... пишу для грядущих поколінь, аби на помилках прадідів училися вони розуму, аби не гострили на себе взаємно мечі лише через те, що одного брата мати

скупала в Дніпрі, а другого — в Дністрі. Мати ж бо одна, чуєте, нащадки мої далекі!»

«Під князем Ярославом кінь буланої масті тупцював, копитами орав весняну мураву.

Князь Ярослав, приклавши до шолома долоню, зорив пильно поперед себе, жадаючи уздріти в тумані київські полки. Цього теж прагли воєводи, що перстнем оточили князя на пагорбі. Дарма. Густа мряка застеляла видноколо, і тільки здалека долітали людські голоси; долітали глухо, як дзвони з-під води.

І ще було чутно, як стогне під копитами земля.

Велику силу скупчив цієї весни князь київський Ізяслав... скупчив і повів проти Ярослава.

Бо і Ярослав, як і вітець його небіжчик, не поспішав віддавати Погориньо. Ніби й не він просився торік у Петра Бориславича, що, мовляв, хай Ізяслав-князь замінить мені вітця.

...Вони були за пеленою туману, до них іще ні списом не докинути, ні з рожанця дострілити, але їх подих уже віяв ув обличчя галицьких воїв. Віяло, власне, смертю. Ярославу-князю теж, мабуть, спала на думку смерть, що він оглянувся позад себе на власні полки.

Щити оболонь перегородили. Попереду лучники з наготовленими на тятивах стрілами, за ними — озброєні мечами і ратицями піщі. Позаду — комонники. Тисячі наїжачених списів, тисячі шоломів і просто непокритих голів, лопотіння ратних корогов додали Ярославу певності. Долоня стисла руків'я меча. Князь думав, що мусить сьогодні перемогти... мусить відомстити за поразки батькові під Звенигородом та Перемишлем... і мусить втримати Погориньо. Це справа його честі.

Я сидів на комоні збоку й трішки позаду, звідси було мені видно, як мінилося князеве лице. Я навіть помічав, що його нетерплячка передавалася через остроги коневі. І брав мене від цієї гарячки страх, що недосвідчений Ярослав не впорається сьогодні з ратним ділом. Адже йде на нього не хто-небудь,— Ізяслав іде, той, про якого на Русі говорять, що він з сідла не висідав, а меч кладе під подушку й у своїй ложниці будучи. Ярослав проти нього — дитя... він, хоч знань почерпнув з книг, досвідом ратним не зрівняється з князем київським, перша це його брань.

Єдина надія на воєвод.

Головний полк галичан очолив великий боярин Сірослав Сірославич, полк правої руки, який складався з перемишлянців та звенигородців — воєвода Ізбігнєв Іванич, полк лівої руки — наємні сербо-болгарські когорти — воєвода Милодан. Усі три були славутні воєводи... і всі три воєводи биті Ізяславом під Перемишлем.

То невже?..

Ні, не буду сумніватися. Мовлять-бо вої: не гоже думати про поразку ще до того, поки почнеться брань. Воєві належить прагнути перемоги.

І мені теж прагнути?

Я роздвоююсь, я розколююсь, бо не відаю, кому вимолювати в господа перемогу: Ярославу чи Ізяславу? Перемога Ярославова звістила б, що заходить слава Київого сонця. Перемога ж Ізяславова скувала б руки моєму князю. Зате знаю я достеменно, що не жадаю, аби ні тут, ні деінде лилась руська кров від руського меча. Я знаю також, що сьогоднішнє побоїще ще можна попередити, досить тільки Ярославу послати навстріч князеві київському бояр з словом своїм:

— Повертай полки, великий господине. Віддаю я Погорині. І хай буде між нами вічний мир.

Я так учинив би, я поїхав би навстріч Ізяславу. Та ба... Мов волання на бранному полі не важить ні резани... на бранному полі слово має меч і рожанець.

Мгла тим часом розвіялась. Вітер небо підмів. На Теребовль, на оболонь перед нею сонце сіяло проміння. Ясно як! Очі сліпнуть од блиску шоломів і списів. Здавалося: поміж воями причаїлися тисячі блискавиць, і досить помаху княжого меча, як вони, мов хижі соколи, устремляться назустріч одна одній.

Кияни зупинилися на відстані польоту стріли. Ярослав завмер на своєму буланому коні, і даремно я шукав на його лиці переляку або нерішучості. Губи у нього стиснуті, очі — прищурені. В князеві обізвалася буйна кров руських князів та угорських королів.

Жадав мій князь крові.

Жадав... ніби недавно ми з ним не ткали, як писані рушники, довгі бесіди. А на тому рушнику — милосердя, любов до ближнього свого, осуд братовбивства, потребе конечна миру для галицької землі, плекання науки книжної...

Нині він потоптав писаний рушник.

Нині він жадав крові і був вельми розгніваний, коли Сірослав Сірославич, шанобливо торкнувшись його коліна, закованого в лати, глухо сказав:

— Зараз брань почнемо, княже. Але до того, поки почнемо, просимо: їдь геть з поля... їдь у Теребовль.

— Що-о! — сіпнувся Ярослав.— Як смієш, боярине?

Мій князь, паленіючи від образи, до кінця, певно, не второпав дивного прохання великого боярина.

— Смію, осподине,— карбував поважно відповідь Сірослав Сірославич.— Не від себе одного говорю, а від усієї братії боярської. Наш рішенець такий: забирай дружину свою молодшу і вертай у Теребовль. Звідти позирай за нами.

Князь то білів, то червонів. Куди ж: до втечі його спонукають?

— Не переч,— продовжував боярин.— Ти молодий вси, княже, і ти у нас один. Якщо учиниться лихе в тобою — і нам, і дітям нашим життя не буде.

Ярославова запальність поступово переходила в розгубу, він поглядав на бояр, сподіваючись глузування або ж підступу, а натомість бачив ув очах щиру турботу й навіть любов. Особливо в очах давнього й незрадливого батькового приятеля Ізбігнєва Іванича, якому він вірив. Тому скорився.

Два отроки взяли його коня за вуздечку й повели в Теребовль. За князем слухняно чвалала молодша дружина.

І тільки-но ми стали на заборолах теребовельських, як у стані галицькому і в стані київському заревли сурми і роги. Дві сили руські, два вітри, виколисані на одинокому древі, рушили... рушили з гамором, з криком, з гучними ударами мечів об щити, рушили, взаємно посіваючи себе хмарами стріл. На полі вище лементу й гуку, вище корогов злетіли перші зойки тих, що впали. По вбитих, потолочених і поранених сунули сліпо й могутньо дві супротивні тисячні лави... в лавах уже пропав страх перед смертю.

Зійшлися...

І була січа велика.

Я тільки загально можу написати, що була січа велика, бо лави, вдарившись грудьми, перемішалися. В цьому, гадаю, була помилка воєводи галицького полку Сірослава Сірославича, який не поставив списоносців за плечима стрільців. Списи зупинили б, як гостра стіна, навалу й

дали б змогу кинути проти київських піщів комонників. Але легко мені судити про ратоборський хист воєводи із-за теребовельського заборола, великий боярин і так метався на коні... метався, поки не впав чи то від списа, чи від сокири.

Оболонь роїлася шершенями... сам господь бог відав, як упізнавав ворог ворога: піщі билися з піщями, комонники, топчучи своїх-таки піщів, шукали герцю з комонниками. Клич «Кирiє елейсон» то вибухав тисячним ревом, заглушуючи дзвін мечів, іржання коней, стогін і зойки людські, то квилив підстреленою чайкою, видобувшись окремо з слабих уст.

Князь мій Ярослав каменів.

Це була в його житті перша брань, і, мабуть, лише тепер він по-справжньому відчув тягар княжої шапки, і, мабуть, терзався виною за пролиту кров. Бо в його-таки волі було гукнути перед бойовищем: «Стійте, браття! Сором нам щербити руські мечі об руські кістки!»

Тепер доля винесла його на градську стіну, щоб мів надивитися не на скомороше представлення, а на пир смертельний — гіркий плід свого послухняства боярам.

Не карай мене, Ярославе, і не гони пріч, коли завтра прочитаєш оці рядки в «Хронографі». Очевидно, це осуд... але водночас, осподине, це крик зболілої душі видока, що бачив кривавий пир.

Хто скаже тобі правду, якщо я не скажу?

Співець твій Ян? Од нього не діждешся...

І чуєш, княже, не заслонюй рукавом вид свій, від побоїща не заслонишся навіть муром високим. Хай воно навіки вкарбується в твоєму серці, щоб, якщо носиш у грудях любов до отчої землі та її людей, не дозволяв у майбутньому натравлювати брата на брата. Бодай ти один з численної братії княжої на Русі не дозволиш...

Дивися...

Дивися, осподине, київські комонники вбили клин між твоїми піщями й комонниками, а комоні галицькі побігли у поле. Сам князь Ізяслав... бачиш Ізяслава в червленому корзні й у золоченому шоломі... сам князь Ізяслав погнав твоїх комонників у поле, а чорні клобуки обсіли галицьких піщів і колять їх і рубають упень.

Дивися, осподине, хай карбів у тобі незаговних карбується стільки, скільки в смертей у нинішній днині. Дивися, як пішець у кольчузі, той простоволосий, бачиш, ко-

сить навколо себе довжелезним мечем і не дає клобукам приступу. Що вони націляться на нього списом — вціляє спис у щит підставлений, що спробують вдарити мечем — меч їх одбиває своїм мечем, що спробують потоптати конем — падає кінь з вершником. Якщо виживе сей лицар, княже, то поклич його до себе і дай йому боярську гривну, бо за тебе він б'ється.

Ні, не вижив лицар, досяг його ворожий меч і покотилася голова. Чи заступиш ти, княже, вітцеві — сина, жоні — мужа, а дітям — батька? Чи матиме право співець твій Ян заспівати про нього: «Ой упав він снопом за землю руську»? Не заспівав, бо поляг лицар за честь твою і не більше.

Дивися: там на пагорбі чорні клобуки обступили галицьку корогов. З корогвою, може, десять мужів, забивши списи в землю, стоять, як вкопані. З синього полотнища корогви рветься увись чорна галка з розпростертими крилами... даремно рветься. Клобуки, відскочивши від колючого пагорба, пустили на сміливців хмару стріл. І ще пустили. Іще. Хто не вмер від стріли, того порубано мечами. І хитнулася корогва. Впала. Забилася галицька галка під копитом степового коня. Крик переможний клобуків глушив її квиління...»

Квиління галчине ударило князя у тім'я. Усяке досі траплялося з галицькими полками, не раз були биті угражками, ляхами або ж тими таки киянами, але не було випадку, щоб корогва упала під ворожі копита.

Упала ганьба на Ярославову голову. Він круто повернувся й звелів:

— Коня!

Готов був бігти, летіти на пагорб той скривавлений, щоб підняти свою корогву.

Йому заступив дорогу Костянтин Сірославич. Воєвода молодшої дружини розпростер руки.

— Не пущу,— сказав рішуче.— Сам загинеш і нас погубиш.

— Про що турбота? Хіба не бачиш, що впало галицьке знамено? — князь тицяв рукавицею у напрямі горба.

— Бачу,— відповів ствердно Коснятко.— Але до цього я бачив, княже, як упав з коня мій батько. Я однак не метнувся йому на поміч, бо моє місце тут, на заборолах

теребовльських, коло тебе, княже. Ти ж сам колись говорив: «Піддасися хвилі — втратиш вічність».

Так, він це говорив... говорив зовсім недавно, пируючи з боярами у стравниці. Лив тоді студену воду на гарячі боярські голови, бо, сівши на отчий стіл, хотів княжити розсудливо. О боже... Легко учити розважливості на пиру, і тяжко бути розсудливим, коли споглядаєш, як ворожі копита толочать твій родовий стяг. Ще важче усвідомлювати: боярська правда завжди чомусь зверху. Зранку бояри просили: «Йди, осподине, в город». І він не послухався їх, пішов. Тепер йому мовлять: «Не смій піднімати корогов з-під копит»,— і він теж повинен скоритися. Чому це так? Адже він волостелин, під його рукою обширні землі, тисячні полки, срібло й злото в потаємних скотницях. І разом з тим він — як глиняний той когутик — забавка. Кожному вольно подути когутові у хвіст, щоб залився сюрчанням.

Дивно. Невже й батько його Володимир був таким собі глиняним півником? Невже і його в'язали боярські посторонки? В'язали, мабуть. Пробував од них увільнитися... було це тоді, коли тільки-но сів у Галичі. Та, обступлений зусібіч лукавими сусідами, мусив дійти з боярами згоди. Згода, щоправда, укріпила його стіл, але погрубшали водночас і боярські воривки.

«Чи порву їх колись?»

«Чи порву?»

«Порву!» — князь Ярослав рубнув рукою, ніби вдарив мечем.

Ніхто не помітив його внутрішньої борні. Гридні, що голотилися на заборолах, воєвода їхній Коснятко, хронограф Іван Русин були зайняті іншим. Вони слухали мотрошну порожнечу, що розлилася під Теребовлею після заходу сонця. Справді, повінь порожня і непевна: добігає до вечірнього рубежа нинішня днина... Цієї бранної днини ліг кістками галицький полк, за його недобитками погнався у поле Ізяслав... цієї бранної днини полки Ізбігнєва Іванича та когорти воєводи Милодана побігли добивати за горбами чернігівців та волинян. І ніхто з ворогів не знає, кому випаде честь прибити на рубежі дня свій переможний щит.

«Мій це буде щит? Ізяславів?»

Ярослав стрепенувся.

— Пішли гінців до Ізбігнєва та Милодана,— кинув Косняткові.— Хочу знати, на чому стою.

«Ніхто в Теребовлі сеї ночі не зімкнув очей. У князя мого пробудилася жадоба діяння. Він мовби прагнув надолужити прогаяний день: обійшов заборола, перевірив варту біля воріт, радився з теребовельським тисяцьким про відсіч Ізяславові, якщо той завтра спробує узяти город списом.

Князь київський однак не мав і гадки про Теребовль. Заночувавши в п'яти поприщах від города, він нетерпляче очікував вістей про долю волинських і чернігівських полків, які весь день відбивалися від перемишлянців та болгар.

Не були вісті радісними для Ізяслава; втішили вони мого князя надвечір чернігівців та волинян розбито вщент: «А якщо їх розбито,— кмітував Ярослав,— то чи не спробувати всією силою впасти на Ізяслава? Щоправда, вої і коні смертельно втомлені... але переможемо, браття, утому. Від сьогоднішньої ночі залежатиме, може, майбуття Галича».

І князь Ярослав звелів: хай воєводи Милодан та Іванич повертають полки під заборола Теребовлі. Тут вої і коні перепочинуть, і на світанку, коли твердо засне Ізяслав, учиниться божа воля.

Про перепочинок воєводи не хотіли чути. Болгарські когорти та перемишлянський полк повернули лицем до заходу й у темноті почали брати Ізяслава в обручі. Ззаду киянам, аби перегородити дорогу до втечі, Ярослав послав свою молодшу дружину і свіжих воїв з теребовельської залоги.

А ніч — яма могильна.

Вої в Ізяславому стані, як здалося спершу, спали кріпким сном. Численні вогнища, розкладені ввечора, пригасали.

Чому я кречетом не стану, чому не полечу понад білими вежами київськими та не закричу: «А вставайте-но, сідлайте чимдуж комоні свої і, поки обручі намертво не заклепані, чвалайте пріч у землю київську... навертайте комоні на біг, бо знову проллється братня кров».

Дзяно.

Крикливе, люте «елейсон» розкололо сонне поле. Клич бранний підпалив смолоскипи. Сама ніч, здавалося, освітила вежі київські: миша не втече.

Таборище Ізяславове зустріло наступ... тишею. Мирно догоряли вогнища, покинуті людьми вежі лопотіли пустою.

Невже мисль моя обернулася кречетом?

Невже Ізяслав, передбачаючи подібне, сам здогадався обхитрити Ярослава, і, зоставивши вежі та вогні біля них, звечора подався усвояси!

Я дякував господу, що так сталося.

А князь мій обдурений метав у старого лиса Ізяслава прокляття.

А молитва моя вдячна урвалася... урвалася від жаху. Я нипав із смолоскипом поміж білими вежами і рахував обезглавлені трупи. Десять... двадцять п'ять... сорок... сто... Всі вони були воями галицького полку... всі вони, певно, взяті Ізяславом у бран, бо руки мали пов'язані. Лише один з них зостався живий — свідки завжди залишаються, щоб посвідчити історії.

Свідком цим був Степанець, син Троянів.

Розкажи-но, Троянів сину, смутну повість свою, щоб я записав її у «Хронограф», аби потомки прийдешні не повторяли помилок дідів своїх, аби взаємно себе не винуватили на потіху ворогам.

І мовив Степанець, син Троянів:

— Цілий день ганявся за недобитками галичан Ізяслав-князь. Ми нишкли, яко зайці, у вибалках, за горбами, в корчах. І, мабуть, минуло б нас лихо, якби не вздріли серед поля нашу корогву. Хтось підняв її високо: маячив нею, кликав до себе.

Корогва звала гуртуватися.

Хто міг виворожити, що Ізяслав пастку нам готує? Хто міг би здогадатися, що корогва в Ізяславових руках?

Коли зійшлися ми, вцілілі й поранені, докупи, Ізяслав обступив нас хмарою. І що ми могли вдіяти супроти хмари? Крикнули нам: «Мечі кидайте». Ми кинули. Здалися не на ласку дикого кумана, а християнина, русина.

Нас пов'язали...

Нас пов'язали і, коли запала ніч, усіх потято безжально. Ізяслав-бо квапився вельми втекти з таборища, а бранці ж для нього — зайва обуза. Відпустити ж нас на волю... о ні, це було б для князя київського гріхом.

Я один лишився... я упросив отрока. Він теж, може, недавно був ратаєм, як я. Отрок казав впасти поміж трупи...

Оце все записав я, Русин Іван, хронограф. Записав не кіновар'ю, а кров'ю з серця добутою. Ой гірко писати історію про те, як убиває брат брата».

Обезглавлених несли на щитах... щити гойдалися, пливучи один за одним, як ладьї на чорній ріці. Обіч них йшли вої з смолоскипами, стомлено волочучи важкі ноги і ще важчі мечі. Смолоскипи, зрештою, були вже зайвими: просівався ранок. Ніхто з воїв однак не гасив головні, їм здавалося, що на щитах несуть тіла погибших, а душі їхні — в огнях смолоскипів. А може, димними вогнями освітлювали вони душам дорогу на той світ?

Попереду щитів несли на полотнищах порубані голови. Було це жахне видовище. Вирячені мертві очі стріляли поглядами у живих, і живі, мовби завинивши перед ними, потупляли вид, знічувалися. Це мало помагало, мертві очі просвердлювали їх паскрізь, і живі чули в собі їхній вогонь.

Один князь Ярослав не відвертав лиця від мертвих голів, дарма що до вчорашньої днини й сьогоднішньої ночі він не бачив нараз так багато смертей. Людина звикає до всього. Князь теж встиг звикнути до них, як до чогось буденного, безславна втеча Ізяславова утвердила його в думці, що смерті просто були необхідними. Нова це була думка для юного князя, дика, може, та він мусив оправдатися якось перед самим собою. Оправдання мало підставу: адже Київ не скоро збереться з силами, значить, відбулася остання рать, Погоринь навічно залишиться при Галичі, тепер можна установлювати й поволі розширяти волость, ніхто ж не посміє перечити. Вся ж бо Русь вчора сполчилася на нього — й розійшлися хмари. Він, щоправда, втратив галицький полк, Ізяслав же за те і наступники його втратили право покрикувати на молодшого.

Гордощі вселилися у юного князя. Цього світанку він по-справжньому розкуштував смак влади і приємну ваготу княжого вінця. Коли б не оця скорботна процесія з розпластаними щитами й димними смолоскипами, то вколов би коня острогами, кликнув би за собою Яна-співця, і поскакав би в чисте поле. Й, скачучи в радісному хмілю, кричав би Яну, аби той співав щось переможне, гідне події, яка скоїлася під Теребовлею.

Однак не давав волі втісі своїй. Княжий кінь сумирно ступав попереду молодшої дружини й воєвод. Обличчя Ярославове теж мовби про людське око краялося смутком... краялося, а, проте, мертві зіниці мертвих голів пробивали, як шкаралущу, напускну скорботу й бачили в ньому затаєну веселість.

Чи судили його за це? Невідомо. Він — князь, а князеві не вільно піддаватися настроєві хвилини, він повинен всяку хвилину зважувати, як важить купець на долоні гривну. Різниця в тому, що купців багато, князь у волості один, йому богом призначено стояти вище всіх, бачити далі всіх, чути краще всіх, повелівати життям і смертю усіх. Бо він знамено, корогва цієї землі. Не випадково ж учора бояри, бережучи корогву, відіслали його у безпечне місце. Яку користь, наприклад, мала б земля галицька з теребовльського побоїща, коли б Ярослав ліг снопом на оболоні? Ніякої. Ізяслав, який утік нині боязливо в поле, завтра прислав би в Галич свого ставленика.

Чи вірно я мислю, о голови моїх воїв?

З мертвими домовитися простіше, вони не вміють перечити. Тяжче з живими.

Іван Русин якраз посипав піском сторінку пергамену, коли князь Ярослав увійшов до гридниці... увійшов пружно, легко, бадьоро. Він уже встиг виспатися і умитися. Русин важко підвівся навстріч. Плечі його горбилися, почервонілі очі зайшлися сльозою.

— Чом не спав? — засміявся безпричинно Ярослав. І веселість ця ніяк не пасувала до його чорного на знак жалоби корзна.

«Хотів би я знати, мій княже, хто нині в Теребовлі лягав спати,— подумав Русин.— Одні могили копають довжелезні й широкі, другі трупи з поля зносять, треті молебні заупокійні правлять, четверті зброю визбирують, п'яті лікують рани, а шості — вмирають від ран. Лише ти, княже, спав, як немовля».

Але, замість відповіді, якою огнівив би князя, заходився здувати з хартії пісок. Пояснив:

— Щоб не задавнилося в пам'яті, записав отут...

Ярослав подумки хвалив хронографа. Взявся читати... читання його захопило. Високе чоло спершу світилося увагою, зацікавленням, думою, пізніше — потемніло. Князь відсунув важку в шкіряній оправі книгу й, косо глянувши на Івана, промовив глухо:

— Якийсь я невиразний постаю у твоєму описові вчорашньої брані.

Іван хитав головою.

— Знаєш-бо, княже, що око в мене бистре. Крім того, десницею я пишу, а в ошуйці тримаю тереги.

— Міг би підкинути тягарець у мою мису,— кисло посміхнувся Ярослав.— Більше заважило б.

— Міг би,— погодився Іван.— Перо в моїй руці. Та тільки те, що діялося вчора, історії належить, а вона, осподине, не дівка з дністрової пристані, яка чорнить брови й рум'янить лице. Дівці це дозволено. А історії... рано чи пізно полуда з неї злущиться. А правду не зітреш, якщо навіть почнеш випалювати написане залізом. Тому я не вклав тобі в уста дзвінких слів, не дав в долоню переможного меча і не пустив тебе по бранному полі рубати впень Ізяславових воїв.

Сміливо говорив Русин.

— Інші-бо дієписці...— знову натякнув князь про давнє: «Чий хліб їси — того й хвали».

— Не можу уподібнюватися, княже, ні красноусту ігумену Видубецького монастиря в Києві — Сильвестрові, ні боярину київському Петру Бориславичу, котрі — мовлять так про них — і чорне в діяннях князів в писанні своєму вибілювали. Перший з них служив Мономаху, другий служить Ізяславу.

— Кому ти служиш? — не втерпів князь.

— Говорив ще вітцеві твоєму, коли брав мене до себе й дієписцем наставляв, тобі теж повторю: хочу служити отчій землі.

— Служи, бог з тобою. Це однак не завадило б тобі у писанні нинішнім порадіти з нашої перемоги й Галич прославити. Напевно, розумієш, що означає для Галича саме такий кінець теребовльського побоїща?

— Розумію. Тому одне око моє сміється, а друге плаче.

— Невже справді, Йване, болять тебе всієї Русі болі? — здвигнув плечима князь.— Хто ти єси?

— Я — русин, княже. І вірно ти підмітив: болять-таки мене руські болі.

Слова з «Хронографа»:

«Літа 1155-го Юрій Долгорукий втретє прийшов до Києва, де зустріли його за звичаєм і посадили на стіл вітця його Мономаха.

Усе життя, видно, снив Юрій Києвом. Чого шукав він у граді первопрестольному? Здійснення задумів своїх, щоб Київ стояв високо над всіма городами й землями, щоб знову була Русь єдина».

11*

IV

На Клима Добротвора бог не купував глини: плечі виліпив завширшки в двері, лице кругле, борода — лопатою. Ходить він у хоромині, кружляє, заклавши звично руки за спину, як кінь у замісі глини: туп-туп. Половиці під ним гнуться.

Хоромина висока, кам'яні стіни свіжо побілені, долівка до жовтого воску вимита. Двоє вікон, прорубані під склепінчастою стелею, засклені прозорою слюдою. Уздовж бокових стін лави широкі, нові. Під чоловою стіною, на якій ікона святого Николи,— кафедра. Тепер і не впізнаєш, що тут дід і батько Клима Добротвора хоронили берцівки з медом, кружала воску, амфори з конопляною олією.

Скарбовитий був купецький рід Добротворів. Батько Климів, не поскупившись на срібло, церкву Воскресіння Христового воздвиг, а біля неї стіна в стіну кліть одною крамову — комору.

Комора давно спорожніла. Клим Добротвор, замість торгового промислу, науками філософськими зайнявся, істини шукав у книгах і смислу в житті. Дехто в Галичі з того дивацтва кепкував, дехто кривився, а інший пальцем крутив по лобі, мовляв, звихнувся з розуму Клим Добротвор. Іван же Русин не міг надивуватися світлій голові Климовій та його захопленням Епікуром.

«Оце тобі купецький син...— міркував.— Оце тобі Русь варварська. Поки в золотошатій Греції ламають списи в суперечці про розчленованість і єдність святої трійці, Клим Добротвор слідом за Епікуром повторює упевнено:

— Все на цьому світі прахом єсть. Тіло розпадається і душа розпадеться. Живи, поки живеться, тільки по-людському живи.

Був би страшним єретиком Клим Добротвор у Візантії, а у Галичі попи тільки на нього косяться, що до храму святого не ходить».

Коли ж Іван задумав у Галичі училище закласти, то першим ділом за порадою до Добротвора вдався. Той ледве не задушив молодика в обіймах.

— Вбий мене грім, ти мудро надумав,— клекотав його густий басище.— Потребує наша земля учених мужів. Я про бояр не кажу, їх чада навчителів мають теремних з пелюшок, я думаю про людей малих, котрі князеві і державі служать. А що на це Ярослав-князь?

— Та нічо', благословляє. Урок пообіцяв давати навчителеві. Каже: «Шукай, Іване, людину мудру і терпелливу на навчителя. Крім цього, хоромину якусь під училище треба приспособити».

Здалека обкошував Іван Русин.

— За навчителя став би, гадаю, інок Гавриїл, котрий боярина Вербича доньку учив. Дівка вже виросла, без роботи старець Гавриїл,— вмішалася в розмову кругла, як копиця, жона Климова.

— Мудрість свою могла б у горнець бовтнути,— розізлився Клим.— Досить, що богобоязливий старець боярищною білим світом, богом і людьми залякав: дівка в монастир проситься. Нам навчителя треба такого, котрий би галицькі чада для життя гартував: цупких, веселих, тямковитих, до меча, до випа й до книги охочих. Святих і без науки маємо забагато. Розвелось їх, як псів.

— Помовчав би, Климе. Горланиш богопротивні речі. До єпископа-владики дійде,— перестерігала жона.

— А якби ти... навчителем, га? — перебив Іван сімейну сварку.

— Спаси і сохрани,— сплеснула Добротвориха в долоні.— Клопоту йому бракує? Най уже чипить над своїми книгами.

— Цить, стара! — Добротвор аж ногою притупнув.— Вічно свій язик встромиш куди й не треба. Русин діло говорить. Боюся лишень, чи зможу.

— Не святі горнці ліплять. Трудно, звичайно. Але комусь треба починати.

Добротвор тер бороду. Вагався.

— Боюся. Не проста це справа — діти. Кажуть: діти — що глина або тісто, можеш з них і янголів і дияволів виліпити.

— Якщо подібних до себе мужів з хлопаків наліпиш — честь тобі й уклін доземний.

— А єпископ? Вовком на мене зиркає, щонеділі з кафальниці кісточки мої миє.

— То князева турбота. Князь за тобою стоїть.

— Якщо так — то можна спробувати,— легко здався Добротвор.— Бо таки направду є щось у цьому черепку,— тицьнув себе по лобі,— шкода, аби воно пусто-марно пішло зі мною в гріб... дітей своїх не дочекався-м. Ану, ладо моя,— полагіднів Клим і добродушно ляснув стару по ягодиці,— клади на стіл пиво, бо спекота.

Поки жона бігала до пивниці, вони й про спорожнілу комору біля церкви Воскресіння Христового згадали.

Розмова ця посеред літа відбувалася, за цей час Добротвор кліть-комору до порядку привів: на свій кошт і лавиці в дереводілів замовив, і грубу, щоб дітлахи в морози дрижаків не ловили, вимурував, і азбуківники на липових дошках наказав вирізати.

І ось маєш...

День, коли науку вирішили починати, настав, а жодний дітлах не явився до школи, хоч і повинно їх зібратися дванадцять — якраз скільки імен списано на грамотці, яку Клим скручує у трубку, мне. Це діти княжих менших людей — тіунів, митальників, вирників, биричів, є між ними й пагінці старійшин братчанських, купців.

Є на грамотці, у школі ж — ні одного.

— Гуп-гуп...— чоботиська Климові топчуть кола посеред хоромини.

Нервує Клим Добротвор.

Русин співчуває навчителеві. Готувався він до сьогоднішньої днини, як до великодня, слів, мабуть, припас для цієї оказії красних.

Ех...

Іван сидить на покуті мовби й спокійно, та спокій цей роблений, гризе тривога: а що, коли сюди ніхто дітлаха не приведе? Нове це діло для Галича, небачене, навіть слово «школа» незнайоме і раніше не вживане, бо позичене з грецької мови. Правда, Іван не полінувався і обійшов усі дворища, з родичами перебалакав, бо передбачав подібне. Родичі начебто жадають дітям добра.

Жадають, а тут ось порожньо.

«Невже дурно снив я про школу, спершу про одну, згодом — у кожному городі, весі. Щоб уся земля прозріла, щоб книги відкривали свій дивний світ не одним тільки боярам. Людям простим сонце теж потрібне.

Невже муж цей Клим піде звідси образою поранений? З виду він грубуватий, душу ж має м'яку, чутливу. Аж помолодів Клим, школу оцю готуючи. Не шкодував ні рук своїх, ні гроша. Він, може, на старість зрозумів, що замало життя прожити лише для себе, себе одного знанням збагачувати. Знання почерпнуті треба комусь передати у спадок».

Іван Русин став насупроти Клима.

— Чув я, навчителю,, що Епікур, якому поклоняється, сміявся з життейських незгод.

— Ет,— призупинився Добротвор,— сам знаю. Але Епікур у Галичі не жив і школи в Галичі не закладав. Я хіба можу сміятися з людської глупоти, з родичів моїх новоуків. Але темні вони, гріх сміятися.

— Пам'ятаєш примовку: тягли ведмедя до меду, урвали хвіст...

— Нема кому тягти, Іванку,— зітхнув Добротвор.

— До князя вдамося. Він обіцяв приїхати на хрестини шкільні.

Про вовка помовка...

Двері відчинилися навстіж. Князь Ярослав з єпископом галицьким Козьмою та боярином Яном переступили поріг. Корзна на них мокрі — дощ надворі хлюпоче. Осінь.

Русин і навчитель схилили голови.

Князь застиг посеред кліті, веселість, з якою переступив поріг, зблякла, брови зійшлися на переніссі.

— Що означає ця пустка?

Русин розвів руками.

Ян підступив до Ярослава і впівголоса вибачливо протуркотів на вухо, туркування своє мовби для одного князя призначав, бо жолобком долоні захистився, насправді ж розраховував, що й інші почують:

— Я цього боявся, осподине. Лихі язики розтрубіли в городі: чого доброго зможе навчити Клим Добротвор, коли сам він зійшов на пси, добиток вітцівський розтринькав... до храму святого не ходить.

Мовив це боярин гейби безпристрасно, одцак Русин вловив у кутиках його губ приховане глузування.

Клим Добротвор знітився, посірів, сльози мимоволі зволожили очі. Ховаючи сльози і біль, він з похиленою великою головою рушив до дверей.

Дощ чалапав босими ногами за порогом.

Дощ...

— Стій! — крикнув Климові князь, аж відгомін пішов по голосній кліті.— Бабські язики на припоні не втримаєш. Моє на то повеління було, щоб ти за навчителя став... а добром своїм кожен волен розпоряджатися, як схоче. І а душею своєю теж, владико,— сказав князь єпископу, помітивши, видно, що той неприязно поглядає на Добротвора.— Ти ж, боярине, подумав би, де і що говорити.

— Мій обов'язок, осподине, передати тобі, що балакають. Родичі налякались...

— До родичів негайно биричів пошли,— обірвав його князь.— Нехай скажуть: князь Ярослав повелів, щоб у

цю ж хвилю привели чад своїх на науку. Хто не послухає — силою вести.

— Воля твоя, княже.

Биричі скочили в сідла.

Ярослав же з єпископом оглядали лави, кафедру, азбуківники. Повеселілий Клим непомітно змахнув рукавом сльози.

Русин святкував перемогу:

«Поле за нами зосталось, Добротворе. Та стережімось, ворог не переможений. Дивно, що ворогів наживаємо, чинячи святу справу».

Князь оперся ліктями об кафедру і говорив:

— Русин, хронограф мій, гаразд придумав з школами для книжного учення. Хвалю. І хвалю купця Клима, який труда не жаліє для громади.— Тут князь пальцем погрозив у його бік.— Тільки дивись мені, речей богопротивних з дітьми не веди, християнські чесноти плекай у них, бо інакше...— Не доказав князь своєї погрози. Звернувся до єпископа: — А ти, владико, розкинь умом і накажи, щоб при монастирях подібні учидлища закладали, користь від них землі буде велика. Посадникам своїм у городах теж напишемо про це.

ГЛАВА П'ЯТНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Боярин Яремич ще додивлявся вранішні сни, як Лука з Василько вклонилися сонцю на розлогій галявині, що квітчастою веретою розстелилася понад Золотою Бистрицею. Ріка за літо обміліла, широким її жолобищем в'юнилося поміж камінням кілька прозорих рукавців, котрі або зливалися воєдино, обнімалися, або ж знову розбігалися попід береги, ховаючись від сонця в затінку смерек.

Василько пустив Сивого з підпряжними попасати, а сам пішов до Бистриці митися. Студена вода обпікала руки і лице. Мився довго і старанно, ніби хотів злупити з себе не тільки бруд, а й очиститися від холопства, що всупереч його волі таки пристало до нього, як капустяний лист до коржа.

Коли ж Василько вернувся чистий і свіжий, Лука обняв його за плечі. Був Лука ростом нижчий від Чагрового сина і старший на десять весен, але сила в руках ще грала.

— В боргу я перед тобою, заступцю мій,— забаглось старому почати день і бесіду добрими словами.— Якби не ти...

— Якби не ти,— в тон мовив йому Василько,— то хто знає, коли б я зважився відчинити своє вікно.— І сплило на згадку: вчорашній вечір, ватра, горбаті Вячкові плечі.— Та не будемо про це. Краще-но ляжемо — перепочинемо.

Тепле сонце, тихий перешепіт трав навіювали сонливість. Обидва боролися з дрімотою, бо чекала їх дорога на Краснопіль, що нишк десь там унизу в підніжжі Горбів. Василько ніколи не бачив соляного города, закладеного князем Володимирком і розбудованого його сином Ярославом, і, правду кажучи, не мав охоти на нього дивитися. Цією ж дорогою, тільки повернути треба вгору, можна втрапити до Яремичевого городка. Там Анна...

— Мучить тебе якась гризота, брате,— заговорив Лука, помітивши на Васильковому чолі журбу.

— Та все те ж: куди їхати? Тягне до Яремича. Живе в його городку любов не любов... швидше — надія. Повістував уже-м тобі про своє життя.

— Надія — то добре,— глянув йому у вічі Лука.— Проте до Микитки тя не пущу. Небезпечно. Але... Є в Краснопіллі купчина один іудейської віри. Знаю 'го давно. Їздить він часто до Яремичевого городка. Повелю йому: «Привези Анну». І привезе... Ти ж погостюєш поки що в мене. А там і осядеш у Краснопіллі назавше.

Лука говорив діло. Справді, чом не осісти в Краснопіллі. Ні Коснятко Сірославич, ні тим більше Микита Яремич носа туди не запхає, княжа це вотчина.

— Може, твоя правда, Луко,— і мимохіть оглянувся за Сивим. Не так за конем оглянувся, як за сокирою біля сідла.— Утомився я від бігів. Старію... Старію, а сина не дочекався.

— Дочекаєшся,— підморгнув кошлатою бровою побережник.— Аби жона молода. Оседок покладеш.

— Давно я нічого не будував,— вихопилось зітхання.— Ще як князь Ярослав волость розбудовував... А опісля — одну хижу над Прутом зліпив. Боюся, що й забув, як в'язати вінці.

— Ти забув — сокира пам'ятає. Торкнешся топорища — пригадаєш. Чого в житті навчився — як гривна на дорозі.

— А ти як жив увесь цей час?

— Та, дякувать богові і духам лісовим, несогірше,— відповів Лука.— Про синів повідав уже. Не знали ні вони, ні Доброніга нестатків: завше був хліб і було м'ясо на столі, і голими не ходили. Що ж більше треба християнину?

— Так мало людині треба? Хліб і одежа? А для душі? — Василько, сам убогий і самотній, жалів змарнованого Лукою життя; жалів, бо в тому житті, окрім турботи про хліб й одежину, окрім миси з м'ясивом на столі, що сяяла, замість сонця, іншого світила не знали.

Так думав Василько.

— Для душі, брате,— сказав йому Лука,— я маю Добронігу. І мав праліс. Це дуже багато. Адже нипаю я лісами змалку, ти знаєш.— Зіниці ловчого при цьому сяйнули гордістю. І таки завоював старий право на гордість, даремно Василько поквапився судити, що мису з м'ясивом на столі Лука числив своїм сонцем, даремно. Лука жив Добронігою, синами, і жив пралісом. Мав свій храм, жалощ свій мав. Отой жалощ — скарб, коштовніший од куп і соболів, його не можна ні продати, ні вкрасти, ні обміняти, він ніколи не зменшується, навпаки — якщо дбаєш про нього, то скарб духовний множиться.

— Заздрю тобі, Луко,— сказав Василько, підводячись.— Мої ж бо хмари почорніли.

— В тебе є надія, Васильку, яка зветься Анною, і сокира.

— То батькова ще...

— Тим краще. Славен був дереводіл Чагр, син Микули.

II

Ярослав грюкнув дверима княгининої ложниці, аж мигнули світильники на поставцях і лампади під іконостасом. Зробив це не навмисне, багато, мабуть, нетерплячки текло в його жилах... багато, бо ж з-під Теребовлі кривавої вернувся хоч і не переможцем, але й не переможеним.

І першим ділом — до княгині.

Ольга стояла на колінах перед іконами в довгій туніці. По плечах розметалася буйна чорна коса. Лагодилася спати. На нього, коли вбіг у ложницю, як навіжений, лише озирнулася. Дошептала ще свою молитву, добила поклони, перехрестилася і аж тоді:

— О, ти вже вернувся?

Питала так, ніби з пиру приїхав.

Поки біг довгими переходами палати, поки розперізував черес з мечем, то уявляв, як підхопить Ольгу на руки...

Знудьгувався-таки за нею.

Знудьгувався, бо було це задовго до тієї літньої днини, коли уздрів на березі Уняви-ріки Настусю, доню Чагрову. Тоді ще Ярослав мав надію, що викреше в собі любов до Ольги, інколи йому здавалося, що кохає її, що не чужа вона, адже народила йому спна Володимира та доню Єфросинію.

Нині теж піддався омані й жадав Ольгу, як тієї першої ночі, коли лягла поруч. Була це любов, а чи сила чоловіча прагла утихомирення? Хто відає?

Холодний погляд з Ольжиних очей протверезив князя і образив. Якби стояла ближче, то, може, вдарив би навідліт. Вдарив би... зігнав би злість... і що з того?

Повернувся похнюплено до дверей.

— Ну чого ти, княже? — зупинила його на порозі.— Якщо прийшов, то роздягайся.

Роззувала його, знімала сорочку, лягла побіч, здогадалася й поцілувати. Він відповідав на цілунки, жінчине голе тіло хвилювало. А спивши чару насолоди, відсунувся до побічниці і карався думками, що він і вона бавляться у ложниці в любов з обов'язку, ще, може, з потреби природньої. Забавка схожа на бесіду чужоземних послів у грудниці: шкаралуща позолочена, а ядро — виїдене, порожнє. У гридниці, зрештою, позолотою й брязкальцями бавитися дозволено, але в жінчиній ложниці...

— Не любиш мене, Ольго,— повернув до неї голову.— Лежимо в одній постелі, як випадкові подорожні, що зійшлися на одну ніч.— У його грудях ячав жаль.

— Ет, пощо даремно тратити слова про якусь любов. Є вона, нема її, яка різниця? — позіхнула.— Батьки нас вінчали.

Дотепер на подібні Ярославові жалоби пробувала відбуватися жартами, або криво переконувати, що, мовляв, її князь помиляється, вона кохає своє сонечко, і доказ цьому — діти. Хіба, приміром, маленька Фросина не подібна на нього, як дві краплі води? Він цим колись задовольнявся... загадка про дітей наповняла серце радісним щемом. Сьогодні ж Ольга підняла забрало, їй, певно, надокучило лежати в постелі скоморохом... тим скоморохом, який вдає, ніби йому весело й тоді, коли його батожать.

— А чи я... по правді скажи: люба тобі? — додала згодом і позіхнула. Коли б заплакала, або бодай пожалілася на долю, то б він...

Що б він учинив?

— Я б хотів, щоб стала любою,— промовив з серцем.

— Марниця все це, мій князю: люблю — не люблю. Ти мій муж мій перед богом і людьми, отець моїх дітей. Це суттне. А решта...

Повернулася до нього спиною, даючи зрозуміти, що бесіда вичерпана. Ще хвилину-другу посапувала, а далі — заснула.

Заздрив їй.

Ольга спала спокійно. Завжди цінувала спокій понад усе. Не бачила,- мабуть, причини для хвилювання. Нащо сушити голову єризотами, коли вона — княгиня галицька; на її боці церква, усталений закон: що зав'язане на небесі, те не розв'яжеш на землі.

А любов? Любов, як пташка під хмарами: сяде на твою гілку — добре, не сяде — гілка від цього не всохне.

Князь Ярослав, звісивши ноги через побічницю, потягнувся до чобіт.

Тісно князеві поміж молодими яблунями, які посадив небіжчик батько його за теремом на місці викорчуваного лісу. Задихався у темряві. Ніч, як скеля, давила на нього, гнула до землі.

Сипався на голову яблуневий цвіт.

Пагілля било по обличчі, виноградна лоза перепинала ходу. Він не зважав ні на що, відчував тільки, що, мов жбан по горло повний в'язкою, як смола, темрявою. Темряву цю ані не виллєш, ані не вимолиш молитвою, ані не випудиш ворожбою. Невже призначено йому носити в собі пітьму осоружну до кінця днів, а життя, власне, щойно починається.

Ех, Ольго, Ольго, каро моя.

III

«А таки милостивим був старий князь Володимир, подарувавши мені Братишани з ріллею, лугами, ловищами, рибною Унявою, смердами та ще й з Параскевою. Вона, хоч і грішила в дівоцтві з князем, після тієї давньої шлюбної ночі упокорилася і остепенилася...»

Боярин Ян тихою ступою міряє стежку понад річкою, береги Уняви низькі, порослі вільшаною і верболозом. Стежка петляє поміж корчами, стелиться у травах, що сягають бояринові вище череса. На осонних галявинах рябіє від косиць... косиці спині, червоні, жовті, білі — посіяно їх із щедрої долоні. Ближче до річки, до води латаття тулиться і кашка, вище — кров'яник і цілі верети ромашок. Косиці ромашкові на дебелих стебельцях, головаті, з білими вінчиками, розпуклі й пахучі, нагадують бояринові жону Параскеву, що якраз у соковитій порі: круглолицю, стегнисту, з білими повними руками.

«А волошки на сестру Настусю схожі...»

Не рад боярин непрошеній гадці про сестру. Хмурпться чоло. Очі помигують, мовби впіймано боярина в чужій коморі. Бо лихе задумав супроти рідної сестри боярин, ой лихе...

Він, щоправда, самому собі не признається, ще не впевнений, чи учинить зло, а чи себе переможе й дивитиметься у вічі Настусі чесними очима.

Ян присідає навпочіпки біля волошки, що вигнала гіпке стебельце обіч стежини і пильно розглядає темно-синє квітчине око. Око її волохате, пелюстки ніжні, дрібненькі. Така ж і сестра Настуся: стан тонкий, чорна коса аж вилискує, личко вродливе, очища сині, глибокі, вії пухнасті.

Не раз любувався сестрою потаємно і в душі хвалив Параскеву, що здогадалася після страти батька Чагра приголубити в себе сиротку. Все ж таки в боярському теремі росте... в боярському, а не в родині дереводіла Василька, який успадкував домарування. В теремі і книги під руками, і челядь, і краса дівоча від роботи не марніє. Знайдеться, певно, молодець на неї, може, боярин який або купець грошовитий.

Якогось дня, крадькома милуючись сестрою і розмірковуючи над її долею, бо дівка стала на порі, Яна пронизала блискавиця: «А йому Настуся до серця припала б?»

Сестра, що сиділа з вишиванням біля вікна, повернула у його бік гладко причесану голівку й показала в посмішці разок білих зубів.

— Ти щось мовив, брате?

Ні, він нічого не сказав, він думав: «То припала б?»

Студений піт краплився на чолі боярина Яна. Чимало нагрішив він, старому князеві догоджаючи: блудословив, лестощі сипав, брехню возвеличував співанками, мов

найсвятішу правдоньку, батька Чагра відцурався у рокову хвилю. Але додуматися до ТАКОГО... сестриним вінком ярмаркувати?

Червоний увесь, боярин вискочив у сіни.

— Коня! — гукнув отрокові.

Вилетів навіжено, безпам'ятно в поле. Стрічний вітер бив у лице колючим крилом, боярин періщив коня нагайкою: швидше, коню, швидше!

Втікав від самого себе?

Любив боярин сестру... любив не тому, що була вродливою. Він угадав у ній те, чого бракувало і йому самому, і жоні Параскеві, і князеві — усім їм бракувало дитинночистого захоплення світом. Вони, шукаючи у світі вигоди, відповідно ділили його на біле й чорне, на ніч і день. Настуся шукала в ньому лише білизни.

Смішна дівка.

Колись Ян глузував із сестриної сліпоти і пророкував їй, коли виросте, болюче прозріння. В бесідах принагідних встромляв у голубі стіни Настусиної казки шпички, іржаві гвіздки, терня, чорнив стіни лайном. Вона ж ні одному його слову не вірила, висмикувала з тих стін колючки і змивала леп чистою водою. Дитинство Настусине минулося, а казка її живе.

— Пощо, сестро, рядиш людей у білу вберю і янгольські крила до грішного тіла ліпиш? — не стерпів якось Ян.— Пам'ятай, коли на те пішло, що князь Володимирко стяв голову батькові нашому Чагру.

— На князевому місці я, певно, теж вчинила би подібно. Батько ворохобу проти нього підняв. Та... здається мені чомусь, що й князь опісля каявся від содіяного.

— Дурна ти, Настусю, мов чіп,— бризкав слиною Ян.— Люди грішать не для того, аби потому каятися, вони просто не можуть не грішити. Така вже порода людська. Вдень зі свічкою не знайдеш у нас помислу світлого, одне маємо на умі: якби ущемити чимсь ближнього і з того ущемлення вигоду добути. Хіба замислюється, приміром, сіроманець, пожираючи вівцю, що укорочує їй вік? Коли б починав мислити — здох би з голоду. Оце тобі, дівко, віз і перевіз.

— Людина, брате, не звір. Бог дав нам душу й ум.

— Ет, пізнав я людське кодло, бо кручуся щодень серед звірів великих і малих. Всі вони на одне копито, всі: смерди, князі, єпископи, бояри! — уже кричав Ян.— Ти ж бо судиш про людей, у золотій клітці сидячи. Ти — пташка, яку годують з долоні, звідки ж пташці знати, що долоня зціплюється в кулак.

— А я гадаю, брате, що ти навмисне не жадаєш видіти в людині людське, карбуєш для себе тільки кулаки, замість терпеливих добрих долонь. А я їх бачу... навіть твої долоні. Ще батько Чагр, пам'ятаю, гудив тебе, як міг. Так само брат Василько. Смерди твої тут, у Братишанах, проклинають тебе по-всякому. Сліпці! Я перед господом посвідчила би: не такий ти,— кращий... але красою своєю встидаєшся. Мене, приміром, любиш без всякої користі.

Ну, що їй на це скажеш? А головне, звідки почерпнула УСЬОГО ЦЬОГО? З книг? З бесід людських? Чи просто вигадала собі казку, щоб легше їй у світі дихалось?

Живи собі, дівко, живи...

З сестриної казки боярин теж варив сіль. Коли вертався з Галича у вотчину, то відпочивав у її голубому королівстві, омивався від олжі; тут складав нові співанки, овіяний Настусиним леготом. Недаремно ж якось докотилося до Яна, що Іван Русин, прослухавши нову співанку князького співця, промовив:

— У пісні Чагрового сина дивовижний сплав смердючої смоли з пахощами польового квіту. У ній дві ріки злиті воєдино — низом струмінь чистий, верхом — каламуть.

Може, струмінь чистий позичено з Настусиної казки?

Тепер диявол наслав на нього мисль: «Розтопчи сестрине королівство, розметай 'го...»

Того дня, коли мисль грішна скільчилася, повернувсь у терем увечері. Стривожена Параскева перестріла на ганку. Був змучений, мовби махав ціпом усю днину.

— Що з тобою, мужу? Чи не заслаб?

Він відсторонив її і похнюплено подибав до ложниці. Вранці на допитливий погляд жони відповів весело:

— Сам не знаю, що найшло на мене. Очевидно, співанка нова у мені кільчиться. Бо таки співець я.

Обіймав Параскеву.

Брехав собі й цілому світові.

Кукільне ж зерно на брехні сходить борзо.

«А що, було б несогірше, коли б ВІН її узяв. Те, що в НЬОГО жона і діти — марниця. Всім відомо — не любить ВІН жону, ненависна вона ЙОМУ, чужа».

«Але ж бо сестру занапащу, казку її розтолочу. Не дочекаюсь за це прощення ні на цьому, ні на тому світі».

Хрестився побожно боярин Ян, син Чагрів.

Нині ж над річкою Унявою обома долонями пестив темноокий вінчик волошки, пестив і примовляв:

— Хіба не однаково, хто волошку зірве першим? Хтось мусить зірвати, така доля волошкова.

Мислено виправдовувався:

«З цього хосен матиму, цим доведу Настусі, що її голубе королівство — терем з рожевого павутиння. І моя прихильність до неї — теж рожевий туман? Повіяв вітер — і нема. Моє ж ніде не повинно пропасти. Так любив повторяти брат, царство йому небесне. Лют у цьому ділі не завагався б ні на хвилю, я знаю... він крем'яний був і упертий, всяку гризьбу сумління, сльози, охи, родинні узи не визнавав. Не посоромився ж прийти до мене по весіллі витребовувати борг:

— Я тобі, брате, мудру раду нараяв, пам'ятаєш? І гусла позичив. Тепер ти — боярин, вотчину маєш — плати за гусла і за пораду.

Дивно? Мабуть, ні. Був би інакшим брат Лют, то маєтку не доробився б. З нічого починав... Ще на Золотій Бистриці кидав на плечі міх і нипав околичними ведмежими кутами: з того правдою і неправдою вивірицю сторгує, у того куницю або соболя запівдарма виманить. Носив мізерію у Тисменицю, збував Данилові Калитичу, куну-дві зиску мав — і з того був радий. Дністер-бо теж починається з малосильного струмка.

Це Лют... Ян, правду кажучи, якоїсь там куни не потребує: Параскева газдує у вотчині з головою. Полегшує смердам і цим на свою землю інших зманює. Цілий кінець у Братишанах заселила бояриня прийшлими смердами, новий смерд — нові прибутки боярському дворові. Що не рік — повнішають у боярина коробиці статками, тріщать повні медушні й пивниці, худобина множиться. Тільки для кого добро шпаруємо? Нема у Параскеви дітей, а пора найвища... п'ята зима минула від весілля. Вже й обкурювали її ворожбитним зіллям, і яр-порою обов ходили на світанку в поле, цілий загін жита витолочили, качаючись по землі, щоб набратися від неї родючості.

Не помогло.

Ян виношує гадку, що варто також до бога вдатися. Поофірує всевишньому жертву — церкву покладе, може, умилостивить небесного владику. Церкву вибудував би брат Василько.

«Притупити б тую даровиту сокиру чимсь... чужі сокири... чужі гусла... чужу славу. Го, знайшов би спосіб, як

притупити і вкоротити... себе на чільне місце виставити. Але для цього треба влади, бо яка влада у служивого боярина? Інша річ, коли б...»

До того «коли б» високо, як до неба, не досягнеш. Ян мав на увазі стілець княжого печатника. Не нині-завтра захлипне старець Остафій, віджив він призначений час на цьому світі. Гаразд було б скористатися з нагоди: і честь тобі відразу, і сила, і, розуміється, слава. Ех, мрії нездійснимі, забаганка примхлива. На княжому дворі подейкують, що після Остафія Ярослав печатником настановить Івана Руспна.

Заскоро здох князь Володимирко... при ньому співець більше значив, довіряв Янові старий князь не одні співанки, а й ще дещо. Мудрий печатник Остафій копита відкине й не знатиме, що я за кожним його кроком і словом стежив і князеві до вух доносив.

Думки бояринові, який зацип над волошкою, не гармоніювали ні з його одежею, ані з дпем навколишнім. Боярин був у сорочці, пояс на ньому тканий, чорної барви. Чоботи — із зеленої хзи. Голова непокрита, довгі косми розвихрилися, м'яка борідка кучерявилася лагідно.

Чисто святий Юрій зійшов з ікони.

Святий Юрій на кожній іконі воює з гаддям, а цей гадця у собі плекає.

— А якщо ВІН візьме Настусю? О, якби взяв, мав би 'го в кулаці, отут, о-о.

Боярин висмикнув волошку, синій вінчик хитнувся і поник.

Нічого не змінилося в полі, хоч і поменшало у травах на одну косицю.

Нічогісінько...

Заревець далі буйно газдував, і далі під сонцем дозрівали жита та ячмені, і далі з вибалків та облогових клинів долітали приглушені далиною людські голоси і передзвін кіс — це смерди братишанські поспішали накосити до жнив сіна... І далі вітер-польовик дихав розімлілим зелом і землею.

«Отже, вирішено: ВІН візьме її».

Боярин свиснув на коня, що попасався поблизу. Конь потряс гривою, заіржав. Мовляв, чую тебе, пане.

І тут же йому відповів інший кінь.

Бояриня Параскева випливла з-поміж трав і хлібів, видно, плавання її було нелегким, довго шукала в полі

мужа, бо верховець її змокрів, обличчя ж Параскеви посіріло від пилюки.

Скочила з сідла перед остовпілим чоловіком, впала до ніг.

— Не чини того, що-с задумав,— простогнала.— Я догадуюсь... давно помітила: важиш на сестру.

Упав грім на різдво.

Відступав од неї переполошений, вона повзла за ним на колінах і хапала за ноги. Плечі її тремтіли від плачу.

— Ти ЙОМУ Настусю готуєш. Не каліч дівці життя. Досить, що мене скалічено.

— Звідки знаєш про Настусю? — хрипів. Вхопив жону за розпатлані коси.— Звідки?

— Очі твої виказали, Янчику. Недомовки, усмішки. Нині, коли-м похвалилася тобі, що Настуся любить купатися біля Броду, ти проговорився: варто б, мовляв, поглянути, яка вона тілом, чи красна. І я здогадалася. Адже правда, мужу, йдеш підглядати дівочу вроду, прицінюєшся, чи зможеш ЙОМУ дівку продати,— сипала слова уривчасто, сльози котилися по миловидному лиці, залишаючи чорні борозни.

Коби лише на лиці борозни...

Ян наготовився було потішитись з жінчиних страхів, навіть посмішку приклеїв до губ. Та враз зірвався:

— Вижу, вгадала-с.— Жінчині мокрі очі, розкуйовджені коси, брудне обличчя і розпухлі губи, уся її принижена постать сколихнули в ньому огиду. «Бач, за Настусиним вінком побивається, свого ж не вберегла з старим князем... сука. Мені така досталася... якщо мені таку всучено, то й Настусю такою комусь дам, хай поплаче. Чому комусь має бути краще, ніж мені?»

Ледь не випалив Параскеві усього. Нова думка згладила першу:

«Ніби винна вона, що старий князь на сироту полакомився? Хіба я винен, що не вродився боярином? Такий світ. Світ нами крутить, розщибує, лише найловкіші втримуються в сідлі, слабаки падають і повзають під копитами. І я поповзав... Настуся — моє стремено, при помочі якого вихоплюсь на коня. Так».

— Ні-і-і!!! — полетів полем Паращин зойк.— Як же воно, Янчику, га? Змалечку вчила-м Настусю: світ добрий, люди добрі, шукай, дитино, всюди і в кожному добра. Хотіла-м, щоб вона не проклинала світ, як я. Аби жила у ньому ясно.

«Хто б міг подумати, що це Параскева Настусину казку будувала?»

— Так треба, Параскево,— подобрів і гладив її тремтливі плечі.— Треба для мене, для тебе, для Настусі теж. Тому прошу: нікому про це ні півслова. Хай бог тебе боронить. Мене ж ти знаєш. Уб'ю.

Торкнувся ножа, що висів при пересі в окутій сріблом піхві.

ГЛАВА ШІСТНАДЦЯТА, З ЛІТА 1187

I

За вікном княжої ложниці шуміла злива. Громові коні, трохи запізнілі для вересня, викрешували копитами блискавиці на Золотому Току й притьмом бігли за Дністер пожирувати на розлогій оболоні. Князеві Ярославу Осьмомислу забаглося взяти наопашки теплу опанчу й вичовгати на ганок, щоб послухати, як з невидимих хмар, що десь там у високості згурмлені в чорні отари, випрядаються тисячі тисяч дощових ниток.

Лічець Гарасій Вірменин, при столі сидячи, голосно й співуче, як дяк у церкві апостола Павла послання, читає книгу, що зветься «Хронографією», складену грецьким дієписцем і філософом Михайлом Пселлом. Книга ця вельми коштовна і рідкісна, привіз її з Константинополя єпископ Козьма разом з іншими дарами від кесаря Мануїла. О, воістину по-царськи розщедрився тоді Мануїл... і на слово Осьмомислове, яке мовив до нього через своїх послів, радо пристав: помирився з братаничем своїм Андроником Комненим, котрий шукав оборони й прокормлення у родича свого по матері князя галицького. З усіх дарів Ярослав найбільше книгу цінував, читав її залюбки і навіть, піддавшись умовлянням Івана Русина, готувався її перетлумачити на русинську мову.

Готувався...

Ех, не одна борозна засохла на його полі, яловіє поле облогом, бо й третини не виорав: закоротке життя дано людині.

Князь Ярослав Осьмомисл сидів на постелі, обличчя його в променях світильників, що горіли на столі, видавалося посвіжілим, а запалі очі проясніли утихомиреністю.

Полегша наступила після тієї пам'ятної ночі, коли приходив до нього хмільний Володимир. Дрімали, очевид-

но, в жилах старого князя невідомі сили, припасені на останок. Гнів і жаль на безпутнього сина, страх, що зоставляє галицький стіл на непевному роздоріжжі, прагнення знайти раду на лихо, яке насувалося, воскресили в ньому бажання жити.

Чи надовго?

Довго-недовго, треба однак щось діяти, аби будівля величава, підвалини якої закладали дідо Володар та батько Володимир, не захиталися в ту ж мить, коли зімкне навіки очі.

Ох запізно замислився над головним старий Осьмомисл, ох запізно.

А може, відступить Морена бодай на два-три роки? Відступить, Маріє?

Кликав кормилицю Марію в снах, у мареннях, і часом наяву прислуховувався, чи це припадком не її шкуряки топають за дверима. Чекав, що появиться на порозі. Мав на думці їй сказати, що коли відхлипає болесть, то по-батьківському, як вона не раз просила, заопікується малими людьми, по-новому правитиме стерном княжим.

Марія не поверталася, а князь, зрадівши полегші, повелів, щоб печатник Ян кожного ранку приходив у ложницю із звідомленнями: чи не судять криво у волості смердів, чи не ворохобляться вони й чернь градська від утисків і рабунків боярських, княжих та монастирських тіунів, чи щедро уродило цього року жито, чи не ростуть ціни на сіль.

Ян і до цього переповідав князеві новини, добуті від видоків, котрих Осьмомисл, подібно як батько його, тримав не лише в своїх городах, а й по чужих волостях. Мав він також довірених мужів при дворах імператорів грецького та німецького, короля угорського і князів ляцьких. Але дотепер Ян починав звідомлення про події й новини з-поза меж галицької землі, домашні ж справи відкладав напослідок, вони, мовляв, од нас не втечуть. Коли ж князь Ярослав велить з них починати, то — будь ласка. В душі печатник глузував: «Не діждешся, княже, щоб я виклав тобі, мов на долоні, всю галицьку правду. Півправди... четвертину та й то просіяну розкажу. Не дозволяють великі бояри тривожити тебе домашніми абищицями. Потішу я тебе хіба новиною, що воєвода чільний Костянтин Сірославич, замість сербів, котрі відпросилися на отчу землю, найняв на службу полк болгар... найняв

і повів на порубіжжя ляцьке. Болгари прийшли при добрій зброї, мечі їхні, сам відаєш, примусили торік гречинів визнати Царство Болгарське яко волость непідвладну Цареграду. Нині серби цього домагаються, і якщо бог поможе, то станеться по-їхньому. Фрідріх Барбаросса, імператор німецький прислав свого посла з дарами, питає німчин про твоє здоров'я. Король угорський водно шле хартії до ляхів: смерті твоєї ждуть сусідоньки. Але ні, й цього тобі, осподине, теж не повім. Княжич Володимир вирядив учора всупереч твоїй волі гінця з грамоткою до Романа Мстиславича Волинського, в грамотці пише: «Бути шлюбові мого сина з твоєю донею, княже Романе, хай тільки-но помре мій отець». І тут з дня на день очікують твоєї смерті. О бачиш, і цю вість мушу втаїти від тебе. Далі... В Новгороді Великому й по всій Русі північній пошесть ходить, нема ні города, ні весі, ні дворища, в яких би не слабували люди, але, слава богу, вмирають мало. Великий князь суздальський Всеволод цього літа міжусобицю рязанських князів усмирив мечем: узяв у землі рязанській великий полон, многії города і весі розкидав і попалив. Те, чого він не доконав, доконали погані половці, котрі теж ходили на Рязань.

Скрізь і всюди тлум, руїна, смерті, змови, лукавство.

І так діялося справіку, бо й лічець Гарасій вичитує в «Хронографії» грецької:

«...Прибічники Феодори знали, що сестра її заздрісна, вона радше допоможе сісти на царський стіл конюхові, аніж погодиться правити разом з нею...»

— Доволі, Гарасію,— перервав Осьмомисл читання.— Йди і відпочинь. Відсипайся...

«І набирайся сил на майбутнє,— подумав про себе лічець.— Не вірю в твоє одужання, княже. Полегша оця — перепочинок перед далекою дорогою». Князя однак лічець послухав, клацнула за ним дверна клямка.

Князь залишився один.

Останнім часом Ярослав шукав самоти, дарма що самотність його була умовна: після відвідин Володимирових приставлено до порога ложниці двох воїв, вої пантрують також на переходах, і на ганку, і стережуть дворище пильно.

В спокої і безпеці розмотував князь своє веретено. Сумніви напали на Осьмомисла. Він сподівався, що перемагає пучками безконечно довгу нитку й бодай самого себе переконає, що на ній менше, ніж на батьковій, гудзів: він

княжив мудріше, чесніше, з більшою користю для рідної землі.

Отже, різні наші нитки, отче...

Різні?

Чого ж тримає нині одне повне веретено, лише одне веретено, а повинно бути двоє? З цього виходить — як усе просто і ясно,— що він, успадкувавши від батька веретено і прядучи мовби свою нитку, насправді ж продовжував прясти нитку батькову. Мусив прясти, бо був один кужель, одне повісмо — одна ж земля.

Отже, ніякої різниці нема й не було?

Сумно...

Заплющив очі, бачив уявні кужіль і веретено. Хто тепер продовжить його нитку, Осьмомислову? Володимир — син безпуттєвий, ледащо? Олег Настусин? Він жадав би, щоб продовжував Олег. В того ясний ум, до книг охочий і до меча. В праці — наполегливий, на бранному полі хоробрий, землю отчу любить. Чом не князь для Галича? Шкода, ненавидять Олега великі бояри, Настащиним сином, а не Ярославичем, величають між собою. Може статися, що по його смерті брати не поладять, і з цього скористається Роман Мстиславович волинський, він давно позирає заздро на Галич. Хто знає, чи не він якраз, відклавши многотрудне веретено Ростиславичів, почне прясти в Галичі свою нитку. Веретено Ростиславичів закотиться під лаву й про нього забудуть назавше.

— Не допусти цього, господи,— благав побожно князь. Веретено Ростиславичів лежало у нього на колінах.

II

Іван Русин переступив поріг ложниці.

— Чолом тобі, княже. Кликав мене?

Не бачилися давно, тепер один одного міряли поглядами. В Русиновому серці заскимлів жаль: звела хвороба Осьмомисла на ні нащо, лежить на постелі вихуділий і білий... такий білий, мовби смерть уже поклала на нього свою печать.

— Міг би прийти, Іване, й без зову,— дорікнув князь.

— Не пускали до тебе,— Русин присів на дзиглик біля ложа.

— Полегшало, здається, мені,— князь запримітив щиру скорботу на лиці хронографа... скорбота Іванова втішила: є на світі людина, якій він не байдужий.— Коса небоги-костомахи висіла наді мною на волоску. Ще трохи — й обірвався б волосок.

— Спаси й сохрани,— Русин звів очі на ікони.— Зашвидко тобі вмирати, Володимировичу. Молодший ти від мене, і справ маєш невирішених багато. Живи сто літ.

— В сто років теж буде копа справунків,— посміхнувся блідо Осьмомисл.— За життя приростаємо до землі тисячами ниток, мовби ми вічні.

— Правду кажеш,— погодився співець,— тільки різні у нас нитки. Вмирає смерд — він покидає тільки родину, котрій надокучив хворощами, волів та ораницю. Вмирає співець... він залишає перо й, може, недоспівану пісню. Князь залишає державу.

— Ще гірше, коли кидає державу в непевності... наступники його спроможні дуже швидко розвалити будівлю, яку він зводив усе життя, а перед ним коло будівлі цієї заходжувався батько його. Це ти мав на увазі?

Русин, щоб не хвилювати хворого, не поспішав з відповіддю.

— Хіба ти кликав мене для того, щоб я конче відповідав? — підвівся Русин з дзиглика й заходив по ложниці. Був прямий, сива грива розсипалася по плечах. З постаті його кремезної і не вгадаєш, що книжник він, що довгі години просиджує за столом.

— Може, й для того, Йване,— підтвердив князь.

— Ти сам зело мудрий.

— Мудреці теж часом потребують поради,— заперечив князь.— Тим більше, я грішний. Не про мале річ. Річ про єдність і цілість галицької землі.

— Боюся, що нинішні наші вболівання про цілість галицької землі ні до чого. Запізно, княже. Треба було тоді...

— Ніколи не пізно виправляти помилку.

— Усьому свій час,— відказав Русин.— Дівку віддають заміж, коли вона розквітла, землю орють навесні, вино давлять з достиглих ягід. Хіба я тобі не говорив?

— Говорив,— погаслим голосом обізвався князь.— В мене тоді не було ні сили, ні охоти. Страшна смерть Настусина спричинилася до того, що я мовби духовно онімів, затерп. Пальцем не міг кивнути.

— Як на те пішло, Ярославе, то повинен тобі ще раз заперечити: не онімів твій дух, ні — ти просто злякався. Злякався за стіл свій, за життя власне. Тебе мучила думка, що за спиною, попіднімавши голови з отруйними

жалами, чатують змії — бояри твої великі. Замість того, щоб рубати зміям голови, ти поїв їх молоком.

Русин повторив нині мовлене князеві через седмицю після того, коли підкуплені великими боярами лиходії черпали долонями охололий попіл з кострища на Золотому Току, на якому спалили Настусю, і розвіювали його на вітру, вигукуючи при цьому:

— Згинь! Зщезни, відьмо! Лети на бескеття, на вертепи, де хрещений люд не ходить. Тьфу! Тьфу! Тьфу!

Князь тоді кволо хитав головою, раптово посивілий, лицем чорний від пережитого. Він остерігався навіть торкнутися власного меча, який повернули бояри. На руках він не мав посторонків, як у ту днину, коли страчували на Золотому Току Настусю, але бояри домоглися більшого: закували у вериги його волю.

— Не докоряй за старе,— ворухнувся, мовби хотів устати з ложа князь.— Прав ти був, що говорити. Тоді однак, крім смерті Настусиної, не спроможний був щось бачити... про щось міркувати. Боярове мої кострищем тим випалили в мені душу. А я ж людина, Йване.

Русин мислено ставив себе на місце Ярославове й не був упевнений, чи теж зважився б торкнутися меча. Вголос же мовив інше:

— Зрозумілі мені людські страждання. Та опріч усього,— ти глава землі, і про це тобі належало б пам'ятати. Вуй твій Ратибор при нагоді повторяв: «Князеві важче жити, ніж гридневі, але на те він князь, щоб ваготу двигати».

— Досить про минуле, не вернеш його,— просив Осьмомисл.— Рятуймо те, що тепер удасться порятувати.

— І це правда,— кивнув Русин.— Ти щось замислив?

— Так,— у голосі князя задзвеніла криця.— Лежу отут гнилим бервеном і думаю: зостанеться по мені в Галичі один князь.

— А Володимир?

— Володимир повинен умерти,— коротко, гостро, як мечем, відрубав Осьмомисл.— Вмерти до того, поки я ляжу на сани. Чи як порадиш... я покликав тебе для ради.

— Господи,— хронограф заслонив лице руками. Чи причулося йому? Вогневиця ж у Ярослава Осьмомисла. Він хворий... і від слабості ця бредня.

Потішав себе так, бо знав: князь при тверезому умі... і не в цю хвилю, зрештою, родився його нелюдський задум. «Сплодився він давно, мабуть,— терзався Русин,— я

нині князь обрав мене суддею, щоб випіс я рішпнець». Дорого би заплатив Русин, щоб не відповідати «так» чи «ні». «А я на перепутті: моє «ні» означатиме байдужість до майбутнього землі галицької... моє «так» обагрить руки кров'ю».

Стримів посеред ложпиці із затуленим долонями лицем, так стримітп довго пе міг, мусив відповісти. Князь-бо ждав.

— Слухай-пе, Ярославе, а інакше пе можна? — шукав Русин третього, милосерднішого рішення, хоч робота ця марна, третього рішення просто пе може бутп. Якщо розділить Осьмомисл землю між спнами, то вдвоє зменшиться-ся могуть, і знову її топтатимуть полки угорські, ляцькі; сусідні руські князівства теж раді б відрізати від неї скибу. Коли ж сяде у Галичі Володимир... Володимир проп'є княжий стіл, запродасть край чужинцям або дасть на розтерзання боярам. Олег... проти сина Настащиного Володимир буде плести змови, сіятиме чварп.

О брешуть лисиці на черлені щити!

Дивився Іван Русин в жахну крпницю Осьмомпсла й осягав глибину його роздвоєності: був він водночас батьком і волостелином. Два чоловіки сиділи в ньому непримиренні, дві ріки, що пливли в одному руслі. Їх не розділиш... котрусь ріку треба вичерпати до дна.

— Баришся з відповіддю, Іване,— квапив князь.

— Я думаю... тут довго думати треба.

— Довго? — Осьмомисл гнівно глипнув на Русина.— Ти ж любив повчати: «Усьому свій час і місце. Завтра може бути пізно».

— Але ж нині не вмираєш! — вигукнув хронограф. І подумки, скоцюрбившись, плазував у кущі, аби тільки не відповідати. Дотепер не ухилявся від небезпеки і відповідальності, від допомоги й поради розумної кожному, хто її потребував. Дотепер... а нині ненавидів себе за нишкнення в кущах, дрібнів і коростявів у власних очах. А язик задубів, уста заніміли, не могли й не вміли зронити: «Вбий, отче, сина свого для добра держави».

Оціпеніння Русинове тривало довго.

Потім знову уявив себе на місці Осьмомисла й взяв у руки тверезі важниці. Розсудливо поклав на правий таріль жменю золота, що означало зов крові, прив'язаність до сина, батьківську любов, на лівий — кинув ребристий шмат криці. Це був символ обов'язку чоловічого мужа перед краєм. Якусь хвилину тарілі застигли

рівноважно... в наступну ж таріль з крицею різко хитнувся вниз. Сталося. Двоякого рішення для Русина бути не могло.

Та чи міг, чи мав право міряти своїм мірчуком князеві почуття? В кожного своє розуміння обов'язку перед землею, на якій живеш.

Осьмомислові ж сказав:

— В таких випадках, мій княже, порад у сторонніх не питають, бо ніякому дорадцеві не випадає намовляти когось до гріха. Треба тут радитися з власним серцем і сумлінням. Ти, мабуть, не забув, як у твоїй юності зворохобився Галич на чолі з дереводілом Чагром, сином Микули? Отож, однієї ночі дійшло до Чагра, що син його Лют Лихвар підкупляв стражу, що відчинили ворота полкам твого батька. Тяжко пережив дереводіл зраду свого сина. В його волі було прощати й карати. Однак він звелів: упіймайте перевета й судіть. В нього, до речі, теж билося вітцівське серце.

— Я зрозумів тебе, Йване,— долинув до хронографа смутний голос Осьмомисла.— Можеш іти собі...

Того надвечір'я Русин довго йшов до своєї господи. Комонники й пішці, купці та рукомесні люди, жони й дітлахи галицькі обминали старця, уступали шанобливо дорогу. Досі містечани не бачили таким співця свого й хронографа, який завжди тримав голову високо, й завжди знаходив привітне слово для дорослого й малого. Тому сьогодні зустрічні люди позирали на нього з турботою: чи не зганьбив хтось Русина... чи не причепилася до нього слабість... чи не впало на його сиву голову нещастя? Котрась з сміливіших жон галицьких спитала про це старця. Він ніяк, як заспаний, не міг второпати причину її турботи, а второпавши, посміхнувся: «Ні, ні, жоно мила, все гаразд». І пішов далі. Адже не скажеш жоні, що в палатах княжих, коли зважував синівський обов'язок перед отчою землею і любов родителя, спало йому на думку написати колись про важниці, про золото й крицю на тарелях, про князя Осьмомисла й простого дереводіла Чагра. Дереводіл злетів ой як високо у своєму нещасті. Чи князь досягне його і зрівняється з ним силою духа?

III

Василько, син Чагрів, виплітає колиску...

Іще його син в утробі материнії, іще Анна спить у колибі, вимучена першими переймами, а Василько виплітає синові колиску.

Синові...

Розпарив над багаттям ліщинове пруття, зігнув його в дуги, а вже потому клав лозину до лозини. Колискові дуги нагадали Василькові отроцтво на дністровому березі; на дністровому березі дереводіли, а часто й батько Чагр з ними, майстрували ладьї... білі ладьї з сухого, голосного, як дзвін, дерева ще світили ребристими кістяками, але у них уже вселився рух, стремління вихопитися на річкове плесо, гойднутися й попливти.

«Отже, колиска схожа на ладью? А таки так, бо життя — це плавба, людина починає плавбу з першої хвилі життя і закінчує її в деревищі, що теж схоже на ладью. Початок і кінець, вони однакові для всіх, і колиска і деревища нагадують собою ладьї, все однакове. Зате не однакова ріка, якою пливе людина. В одного вона чиста і прозора, в другого — каламутна, в того третього — кручена, звивиста, у того п'ятого — рівна до нудоти.

Від кого залежать вдачі наших рік? Ось моя, приміром? Від бога? Від дідька? Від мене самого? А чи від того, в якій ми колисці виростаємо? Але ж бо ми: небіжчик Лют, Ян, брат середущий, я, Настуся — мученица — з одного лона вийшли і в одній колисці вигойдані, а які ми рівні.

Може, долі наші залежать від материних співанок... співанки материнські ніхто на пергамен не записує, в кожної матері своя пісня. Для кожної дитини у неї інша пісня. Люту-первенцю Мама мугикала про скарб, якого не мала і про який снила, мені ж співанкою навіяла непокору, вічну ворохобу і вічне прагнення чогось... чого й сам не збагну. Настусі ж наворожила журбу.

Коли б це правда... коли б... то я б виніс свого сина на оце шумовисько лісове, хай шумовисько навіває у нього жадання волі, бодай такої дикої, як у мене, але волі таки вільної, без князя, і без бояр, і без старійшин, і без купця.

Коли б це правда...

А може, долі наші залежать від того, чим тую колиску вистелити? Поклала наша Мама Лютові в колиску резану,

Янові — зміїну шкуру, мені — тріску стругову, а Насті — сльози.

Коли б це була правда... коли б... то я вистелив би синові колиску оцим розмаїттям зел, скропив би водою з потоку, поміж пруття вплів би свій хист до сокири, свою ворохобу також і своє стремління до чогось...

Коли б це була правда».

IV

Гора з горою не сходиться...

...Валували собаки. Згодом тяжко скрипнули східці: гуп-гуп. Ішов-таки до Йвана Русина боярин Костянтин Сірославич. Через сорок майже років після пам'ятних тих хрестин продовжать вони нині плетіння словес. А про що? За цей час не були ні ворогами запеклими, ні приятелями близькими, кожний торував власну дорогу... дороги їх розбіглися у протилежні боки. Мусило щось важливе скоїтися, якщо Сірославич звернув із свого гостинця і, витоптавши немале коло, ударив калаталом, у Русинові ворота.

— Ласкаво прошу, воєводо.

Відчинив навстіж двері. На порозі вклонився чемно бояринові, узяв його під руку й завів до світлиці.

— Сідай, гостем будеш,— показав Русин на ослін побіля стола.

— Постою.— Боярин розглядався по світлиці.— Гріх сидіти перед тими, котрі й після смерті живуть у цих книгах,— кивнув на полиці.

Утішив цим Русина вельми, хоч незвично чути від нього похвальбу книжникам. Муж він ратний, ціле життя перебув у походах, водячи на бранні поля полки Ярослава Осьмомисла. Для нього, як і для покійного Володимирка-князя, найвища мудрість — сила і меч; мечі покарбували на ньому свої сліди: рубці на обличчі, сиві шрами на руках. Як небо від землі, різнився він од того молодика, котрого Русин вивів колись на тонкий лід. Воєводою ставши, Сірославич сам водив недругів на кручі... виводив і жбурляв без жалю на тонкий лід кого силою оружною, кого змовою підступною.

Таким був і є цей дідуган. Горделивий і скритний. Спробуй-но вичитати з боярського лиця причину його появи тут. Втім, навіщо вичитувати, краще спитати навпростець.

— Попрощатися хочу. Я побудував у тисменицькому пралісі монастир. Туди іду,— відповів боярин.

Що, що? В монастир? Оцей пишновусий витязь, перший після князя муж у галицькій землі, гульвіса замолоду, в зрілих роках — статечний воїн, який зажив слави, почестей і багатства — зібрався у монастир? Якось не в'язалися з монастирською келією і волосяницею ні голене його обличчя з навислими, густим інеєм припорошеними бровами, ні з різким, звичним повелівати голосом, ні гнучка його, не дивлячись на похилі роки, статура. Втім, монастир монастиреві не рівня, це ж його власне пристанище, на його гривні вибудоване й вивіноване. Буде й там правити братією, як полком у полі.

— Чого шукаєш в обителі?

— Спокою, Іване. Супочинку від мирської суєти.

«О так, у новій обителі Унявській, у пралісі тисменицькому тиші вистачає. Тільки, мабуть, річ не в одному спокої. В городку твоєму Коснятині над Прутом теж не дуже гамірно. Признайся: іншого прагнеш?

— Самого себе спробую знайти.

— Пізно, воєводо. Для цього дано було тобі ціле життя. Що знайдеш у сумерках, коли сонце заходить?

— Смолоскип запалю — я до цього готовий. У довгому житті, сам відаєш, мені бракувало часу на розмисли й шукання. Зрештою, я шукав... попервах насолод земних, грішних, потім — слави й маєтностей. Ситий ним по горло. Я багатий і убогий, бо зрозумів: замало цього.

— Чого жадаєш на додачу?

— Не знаю... Може, служіння... посвяти чомусь вищому.

— Мечем, воєводо, служив Руській землі. Що є вище?

— Бог.

— Богові, отже, готуєш душу свою. Зело похвально. Тільки бог любить чистих.

— Тому й повернув до тебе, щоб очиститися.

— Помилився воротами. Я не владика, не піп, гріхи не відпускаю і не відмолюю.

— Не про всі гріхи говорю. Про один. Любанина смерть — карб на моєму сумлінні.

— Не сумнівався я у цьому, воєводо.

— І ціле життя носив камінь за пазухою, не зважившись кинути його в мене? Страх тебе брав, що зламаю руку?

— Замолоду, може, боявся. Потім — перегоріло. Люди жми... віск м'який.

— Люди мстиві, Йване. Ти теж не святий. Я певен, що ти відплатив мені, очорнивши ім'я моє в «Хронографі».

На посічені зморшками Русинові губи сіла тиха посмішка.

— В обитель збираєшся, воєводо, а про мирське турбуєшся.

— Не інок ще я...

— Отже, воєводі, а не іпокові мовлю: ти мечем служив Русі, я — пером. Іржавий меч не рубає вражих голів, перо жовчю не пише. Я оберігав його чистоту, щоб сучасники або нащадки, читаючи моє писання, не винили Русина в порахунках особистих. Я списав діяння праведні й славні, не замовчав кривих і безчесних. Нікого не обділив, нікого не обікрав, і нікому — ні князеві, ні скусному майстрові, ні зодчому, ні ізографу, ні тобі, воєводо, нічого не додав. Ось тут твоє життя.— Русин зняв з полиці і поклав на стіл три товстезні у шкіряних палітурках книги.

— Твоє життя теж у них, Іване,— Костянтин Сіославич задумливо гортав важкі аркуші пергамену, любуючись рівними рядками устава й красними буквами.— Ти теж вибудував свій монастир, Іване. Свій храм...

— Свій? Про себе найменше я думав. Якщо це храм, як ти кажеш, то хай будуть відчинені його двері для всіх.

— Великодушний і щедрий ти, Іване. Отож, не поскупися і вділи мені часточку з щедрот своїх: прости гріх мій.

— Після похвали твоєї я нібито повинен сказати, що прощаю. Але я мовлю: ні, воєводо. Уяви себе на моєму місці... уяви не Русина-книжника, а просто старого самотнього чоловіка. Ось ти в монастир наготовився, довершивши на цьому світі мирські справи. Власне, всі справи й маєтності ти синам передав. Троє їх у тебе. А я моє перст.

Знічений і мовчазний переступив Костянтин Сіославич високий поріг. На східцях зупинився.

— Чуєш, у монастирі Унявському заведу братчину писців каліграфів... заведу й повелю переписати твій «Хронограф». Піде він поміж люди з іменем Русина. Вибудований тобою храм стане святинею для многих допитливих умів. Хіба це не плата велика, царська за труди... хіба це не твоє потаємне жадання? За це — простиш?

— Змій ти єси, спокусник, воєводо,— сказав Іван Русин. А в думці віддав належне воєводі: умів Сіославич воювати не тільки силою, до хитрощів теж удавався. Бо ще перед хвилею повертався він з бранного поля побитим і непрощеним, а оце знову рушив у наступ, намацавши податливу стіну.— Виганяють тебе в двері — лізеш крізь вікно.

— Сам винен, Іване, що вікна твої відчинені... що кожний зазирне тобі в душу й вивідає: хронограф і книжник Іван Русин набагато більший од Івана-чоловіка. Перший завжди перемагає в тобі другого.

— Іди, іди,— квапив його Русин.— Сатана...

— То згода?

— Спершу писців поклич. Потім дасн мені знати.

Це звучало як натяк на згоду. Та й як, зрештою, не погодишся, коли життя твоє торкнулося призахідного пруга; життя не змарноване, ось дні, седмиці, місяці й роки лежать перед тобою перелиті в слова, прошиті тонкою жилою і оправлені в дерев'яні дошки й шкіру. Книги. Чудо з чудес! Чудо тобі належить і водночас не тобі. Всім... У книгах руських слава і руська недоля. Хай читають. Але одну хартію читатиме десять книгочеїв, десять переписаних хартій — сотні. Ох, звабні слова торочить воєвода про братчину писців. А що, скарбу в нього без ліку, телят на хартії не пошкодує. Колись на княжих каліграфів Русин мав надію; тепер надія гасне разом з Осьмомислом.

V

Завжди, коли сум'яття клубилося у грудях, Русин кликав сідлати коня і їхав через увесь Галич до храму Успіння Богородиці. Біля його стін знаходив утіху й умиротворення.

У будний день Галич не марнував часу на молитви, церковна ограда стояла пусткою. Іван присідав на камінь біля головного входу, зручно підпирав лице долонями. І відразу спадала з нього вага великих і малих турбот, переставали боліти давні і нові рубці. В голові прояснювалося. Голоси купців, що торгували неподалік на Золотому Току, квапливе тупотіння коней, собачий гавкіт, перестук молотів у численних кузнях над Ликвою, плач дітей, чийсь сміх розгонистий, чиясь співанка біля корчемці — все це поступово глухло, зникало.

На землі залишався тільки Іван Русин під білими стінами храму.

Власне, не на землі. Івана підхоплювала музика... музика теж була на диво стрункою і білою, як стіни храму. Іван здавався їй на ласку, як часом у спеку здавався на ласку дністрових хвиль. Музика підносила його, але ніколи не віддаляла від храмових стін, вона жила у них, вилунювалася з їх високої стрункості й величавості, з чотирьох рядів рельєфів, що надавали чоловій стіні пишної краси. Не перший раз і не сотий навіть припадав Русин до рельєфів поглядом, і не міг намилуватися ними.

На першому, нижньому ярусі вирізьблено виноград; лоза переплiталася з травами й косицями, кожна гілка, гроно, листок дивували окремішньою своєю майстерною досконалістю, і водночас єднала їх в одне ціле гармонія буяння і росту. Русинові часом баглося простягнути руку, щоб зірвати, полакомитися зрілим кетягом; порив цей був, на його думку, грішним. Буяння соків матері землі майстро вирізьбив на білому камені; білизна возвеличувала й освячувала земну красу.

На другому ярусі походжали статечно пардуси.

На третьому грифони.

На четвертому закам'яніло дванадцять жіночих облич. Для байдужого ока всі вони були однаковими, з ніжним овалом і великими очима. Насправді ж кожному майстро дав окремішню печать: одному обличчю затаєний сум, другому — радість, третьому — розпач, четвертому — крик, п'ятому — задуму, шостому — гнів, сьомому...

Все залежало від малюнка очей і уст.

Власне, все залежало від різця, від майстрового задуму. Небіжчик Добромир Соколян пояснював Русину:

— Я прагнув зобразити на храмовій стіні нашу землю. Сам бачиш: тут квіти й трави, звірі й птахи. А на горі вінець творіння господнього — людина.

— Духовні отці можуть закинути тобі: зависоко піднесена людина, найвище-бо — господь. Його ж ти не вирізьбив.

— Для них приготував я відповідь: храм вінчають золоті хрести на маківках; хрести — це і є божі знаки. Крім того, я і здатель Яким Суздалець попередньо з князем усе узгодили. Осьмомисл благословив наш задум. Хай тепер сам, коли що, з святими отцями балакає.

— Ой хитруєш, Добромире. Ховаєшся за широкі плечі.

— Навчився. Не перший рік біля каменю.— Та й справді, не перший. Майже тридцять весен минуло відтоді, коли Добромир Соколян різьбив камінь для єпископської палати.

— Різьбярство й хитрощі? Камінь любить чесну, відкриту душу... в нього олжу не вкрапиш. Він весь на видноті.

— Повторяю однак, добродію мій: не перший рік я біля каменю. А хто нині кам'яні будівлі зводить і кличе мене їх прикрашати? Князь, бояри його, багаті купці, монастирі. У них гривни... Отож, ті, що з гривнами, впевнені, що начебто вони виробили власні й притому глибокі, безпомильні судження про мистецтво. Вони пробують учити тебе: «Оце варто б зробити так, а оце — отак». Я вислуховую їх — куди ж дінешся од сильних світу цього — підтакую і вдаю, що погоджуюсь з ними, хвалю їх смак і широту уяви, а потому поволеньки підсуваю їм свій задум, який нібито повністю збігається з їхніми побажаннями. Вовк ситий і коза ціла. Що зробиш, Іване. В наш час перший-ліпший срібняк, не соромлячись, може тицьнути перстом у моє різьблення або в твою книгу і сказати: «Не так». Та ще й запідозрить тебе, чи випадком мистецтвом своїм не підкопуєш підвалини княжі, боярські або ж церковні.

— Значить, сильні ми й небезпечні, якщо нас бояться. Ми города і весі не беремо списом, ми завойовуємо серця і душі.

— Тільки й радості.

— А радість зело велика — служити людям, будити їх думку, розкривати глибини краси. Тобі, наприклад, видається, що тешеш і різьбиш камінь, а насправді ж обтешуєш людину, дбаєш про її духовну досконалість. Твоя оця стіна — цілий трактат про високе призначення людини на землі, про те, що не личить їй падати низько у своїх помислах і вчинках.

— Правду кажучи, про це я не мислив, коли різьбив жіночі обличчя,— по-новому приглядався до своїх витворів Добромир Соколян.

— У цьому тайна справжнього мистецтва, що кожний витлумачує його відповідно до свого бачення світу. Мистецтво подібне до молитви: в однакові слова усяк вкладає свій зміст. Мені цікаво, що мав на увазі майстро, карбуючи на камені жіночі лики?

— Не огнівайся, мій добродію, я думав про Любану.

— Ти ж у вічі її не бачив.

— Помиляєшся. Слухаючи оповіді твої, я уздрів дівчину серцем. На її пам'ять я це вирізьбив,— і Соколян відійшов набік, покинувши Івана самого.

Любана...

Ходить Любана з Русином ціле його життя до старості; в його старості поділилася з ним своєю молодістю, і він, приглядаючись до чолової стіни соборного храму галицької землі, таки молодів... молодів і впізнавав у різьблених обличчях четвертого яруса знайомі очі, рівний ніс, уста, хвилю розпущених кіс.

Чудо.

Був за це чудо вдячний Соколяну, бо роки давно згладили в пам'яті, обернули в розпливчату хмарку любі серцю риси.

І треба ж — сіла хмарка на білу стіну й скульптор зіткав з її павутин зримі образи; кожний образ — свічадо, в якому відбивався душевний стан Любани. В їх розміщенні є свій порядок, чергування — від елегійної безтурботної задуми до утробного крику. «Воістину,— хитав головою Іван Русин,— ціле життя дівчини з тисменицького пралісу вирізьбив Добромир Соколян. І може, учинив він гріх, що оповів про її життя на стіні християнського храму, адже язичницею жила й померла Любана, старим богам поклонялася. Але, о господи, прости йому прогрішення, це і є один з тих випадків, до якого стосуються слова з святого писання: «Вони не знають, що творять». Винен тут шал творіння... а творчість прирівнюють з богорівними діяннями. За що ж карати його? Краще поглянь, як просто в образі однієї з дів він розповів про митарства тисяч.

Це була остання робота майстра Добромира. Вічную пам'ять по ньому співали в цьому ж храмі Успення. Люд галицький, оплакуючи його, казав:

— Жити ж Соколяну та жити, коли б камінь не із'їв його грудей.

Однак камінь цей, добрі люди, дарував йому вічність. Чада малі, які зіп'ялися на ноги вже після його смерті, щоднини чують від родичів своїх: «У Добромировій церкві владика службу правив», «Вітер буде, Добромирові маківки вогнем палають», «Учора зустрів біля Добромирового стрия свого Юрашка, хмільний — світа не бачить».

Добромир і Добромир... Ім'я його богородичне затьмарило. Воля на це людська. Якої більшої слави й визнання міг би жадати для себе митець? Втім, він не турбувався про славу, він творив.

П'ять років будував князь Ярослав Осьмомисл храм Успення Богородиці. Будуючи його, потаємно мислив, що навколо пальця обвів своїх бояр. Настусі це пам'ятник. Її лик вирізьбив майстро на четвертому ярусі...

Владика галицький, освячуючи храм, тішився: возвеличить храм славу господню і укріпить віру Христову.

Іван Русин у «Хронографі» своєму співав осанну не тільки Соколяну, а й здателям також, ізографам. А через них — усій Руській землі.

Сам Добромир, як ми знаємо, присвятив свою працю Любані.

А час інакше повівся, він рішуче перекреслив наміри князя, єпископа, не порахувався також з побажанням митця. І присудив: «Добромирів це храм. Хай ім'я його не погасне у віках».

— Хай не погасне,— шептав Іван Русин, встаючи з каменя.— Завдяки талантові його я до скону вдивлятимуся в обличчя Любанине. Він зобразив її молодою... я молодістю її молодію на схилі життя.

...Біля воріт церковної огради Русинів кінь рив копитами землю.

«До вас, наших далеких нащадків, котрі будуть у Руській землі, звертаюся я... Звертаюся і прошу: не блудіть по білому світу з короткою пам'яттю. Пам'ятайте про нас. Ми коріння, з якого здійметься вгору ваше дерево».

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Вороняче крячання під Пліснеськом чаїлося в пьому з молодих літ, коли князь Ярослав, задоволений училищем Клима Добротвора у Галичі, повелів закладати подібні не лише в монастирях, а й по всіх більших і менших галицьких городах. Тоді ж Іван Русин побував у Перемишлі, Ярославлі, Коломиї, Черні, Бакоті, Кременці, не минуло княже веління і города Пліснеська.

Русин приїхав у Пліснеськ посеред осені. Осінь владарювала суха, тепла; ранками дрімучі праліси на горах

Вороняках палали бездимним вогнем; старе горбате цвинтарище, що прилягало із північного заходу до градських валів, по-літньому виблискувало розсипами роси. Іван стояв на градській стіні, кутаючись від ранкової прохолоди в тепле корзно, і баглося йому скочити в пожухлі трави цвинтарища й покотитися по них, як котилася у тисменицькій пущі його Любана після першого весняного дощу.

Спомин про Любану, як вітер лампадку, погасив веселі росяні розсипи. Русин повернувся лицем до города. Пліснеськ, осторожений стінами й валами, здався йому похмурим. Та він таким і був: зруби численних будинків, що тулилися на посаді один до одного, як близнюки, чорніли старим дубом, а дахи — старою драницею. Усе тут дихало давниною, зеленим мохом. Правда, позавчора, коли тільки-но приїхав у Пліснеськ, Русин не помітив його похмурості. Йому навіть сподобалася тиха задумливість города, дубова кріпота... кріпота Пліснеську конче потрібна, адже стоїть він на волинському порубіжжі й стереже разом з Божським та Олеським галицьку землю.

Непривітність города почала різьбитися, впадати Іванові у вічі вчора після розмови з княжим посадником Данилом Гарбузовичем. Посадник теребив густу і руду, як хвіст лиса, бороду, й казав, що сумнівається, чи старійшини градські пристануть на слово Ярославове. Ні, він, посадник, не проти науки княжої, князь це гаразд придумав, але... хто знає, чи потрібно її у порубіжній глухомані? Навчителю треба від города урок давати... чада від звичного діла відривай, а вони — помічники у кожному домі.

Мовби у воду дивився посадник Гарбузович.

У полудне старійшини пліснеські, що зібралися у посадській гридниці, побожно вислухали грамоту молодого князя про книжне учення; з неменшою також увагою прийняли Іванові палкі слова про користь від книг мудрих. Коли ж він закінчив, з лави підвівся юрливий купчина з приплюснутим носом.

— Мудрий наш князь,— почав він з похвали,— й зело мудре діло задумав... Хай господь за це продовжить йому літа. Князь мислить широко, з висоти золотокованого стола бачить усю землю, як на долоні. Він мовби наш земний бог. Чи не правду мовлю? — звернувся купчина до попа, що дрімав у кутку.— Одне діло — Перемишль, Галич, Теребовль, а зовсім інше — наш Пліснеськ. Там від

книжного учення — користь... у нас учення зайве, ми на порубіжжі стоїмо, нам воїв треба ростити, а не книжників. Для книг попів маємо, дяків — і досить. А хто хоче чад своїх книгами просвіщати — то зробить це вдома. Отже, чесні мужі, пощо будемо сушити собі голови з навчителем, його уроком... а ще мусимо дбати громадою про дах над головою навчителя та його учидлища, про книги, які вельми дорогі, та азбуківники. На все це знадобляться гривни. А ми люди убогі, порубіжні... До того ж, у грамоті прямо не пишеться про Пліснеськ, князь лише нам радить... наша воля на його раду пристати або ж ні. Чи як думаєте, чесні мужі градські?

Старійшини тепер нічого не думали, вони тільки вдавали, що морщать лоби. Насправді ж ще до Іванового приходу до гридниці вони вирішили: зайве-бо учення книжне для пліснеських чад. Хай ліпше вчаться ремесла якого... з ремесла хліб будуть їсти, а книга — марниця. Для Русина це не було новиною, в інших городах теж нелегко йому доводилося. Щоправда, в городах тих інших побіч з ворогами книги він знаходив серед старійшин, як Романа Іванчича в Коломиї, наприклад, і ревних її поборників.

А тут відчув, що уткнувся чолом у глухі ворота. Йому, може, треба було спокійно добирати ключі до воріт, крапля води, кажуть, камінь довбає, а він розпалився, поліз на ворота приступом.

І з нічим вибіг з мовчазної гридниці.

День хилився до заходу. Сонце низько висіло над Вороняками. Вечорова студінь, що віяла з лісів і дебрів, обіймала Русина, він поволі остивав, проймався розсудливістю. Дарма кричав у гридниці: княжне учення — новина для цього лісового краю. Не кожна щепа приживається одразу на дичці, інколи садівник щепить її і другий раз, і третій. Мабуть, не гоже йому, мов тому нетерпеливому садівнику, який, зазнавши невдачі, лишає деревце рости дичкою... з дички плоди терпкі й малі... на дичках вороння любить гніздитися.

Він спершу не помітив ворон, бо зір його скакав, як олень, попід лісом. А, побачивши їх на оболоні,— здивувався. Оболонь побусіла від птахів. Тисячі їх було, хмара... Деякі, ті, що хоробріші, пнулися на схили валів. Поважні й відгодовані ворони чимсь нагадували набундючених градських старійшин. Різниця тільки, що старійшини

мовчали, а ворони крячанням своїм заливало Іванові вуха... заливало чорним розтопленим воском.

Русин попросив у сторожового гридня лук-рожанець. Стріла полетіла у воронячий полк. Котрась з птиць скрикнула смертельно... котрась злетіла перелякано, всі ж інші на стрілу й не зважили.

— Одною стрілою нічого не вдієш,— шанобливо й разом з тим трохи зверхньо сказав йому гридень.— Тут гуртом треба... сипнути б хмарою стріл.

Воістину: мудрість у простоті. Чом він сам, Іван Русин, не здогадався: зазнав ти невдачі в розмові з старійшинами, спробуй щастя з малими людьми.

— Дякую тобі за науку.

І він знову став перед посадником.

— Іменем князя нашого Ярослава й правом даним мені грамотою вимагаю: склич віче. Хай усі містечани пліснеські довідаються, що князь думає, аби чада їхні не никали світом сліпими. Хай чують містечани і рішають.

— Ти що? — волохаті брови Гарбузовича сповзли на перенісся.— Здурів єси, княжий чоловіче, чи забув, що після ворохоби галицької при князеві Володимирку-небіжчику одрізано у вічевих дзвонів язики.

— А ти прив'яжи,— напосідав на посадника Русин.

...Його привезли в Галич закованого в ланцюги ще до перших заморозків. Княжий печатник Остафій не поспішав кликати ковача, щоб збив з його рук вериги. Ніколи було... Він з перебільшеною увагою слухав метушливого пліснеського купчину, того самого златоуста, який посмішковувався у гридниці з Русина. Купець торочив:

— Ми не проти книжної науки, отче Остафію, видить бог, що не проти. Ми не гірші від інших... Але нам був потрібен час, щоб усе зважити, поміркувати. Куди ж квапитися? А молодик цей, що на возі у веригах, уперся: «Віче скликай, посаднику». Словом, ворохобу явну чинив. У нього, звичайно, грамота є... з печаттю нібито. Однак Пліснеськ запідозрив: а що, коли грамота підроблена? Тому й привезли 'го сюди. Вам тут вид...

Русин не дослухав купця, бачив перед собою ворони під Пліснеськом і чув їхнє крячання.

Чорний липкий віск лився і лився у душу.

Сміявся князь Ярослав з пригоди пліснеської.
А Клим Добротвор зітхнув тяжко.

Русин не надокучав Добротворові: новоуки червоніють при чужій людині, дар мови втрачають. Зате часто навідувався до Русина Добротвор... навідувався з журбою або за порадою.

Якогось вечора зимового Добротвор ускочив у Іванові хороми так прудко, мовби гналися за ним вовки. Іній посріблив йому довгі вуса, очі блищали весело, як після чаші меду.

Рукастий, широкогрудий, він ухопив Івана по-ведмежому в обійми, стиснув, аж кістки хруснули.

— Терпи, дієписцю,— басив.— Терпи й не вельми витріщайся на Клима. Сьогодні мої новоуки псалми Давидові почали читати: літера до літери — слово вродилося. Слово до слова — мисль виражена. Хочеш їх почути?

— Питаєш. Це й для мене радість.

— Тож-бо і є — радість. Були собі отроки, блукали в пітьмі, як сліпі кошенята, книга для них — за сімома замками, письмо для них — таїна чародійська. І ось послав бог день, коли псалтир відкрився їм як початок. Тепер дорога до знань проторена — хай ідуть.

— Хай ідуть,— святочно повторив Іван.— Лише пильнуй, учителю,— від тебе великою мірою це залежить,— щоб на псалтирі отроки не зупинилися. Куй з них книжників-філософів, поетів, писців, навчителів. Будуть вони для землі Руської як сіль.

— Амінь,— гупнув Добротвор кулачищем у груди. Й одразу додав: — Чи нема в тебе, дієписцю, чим закропити душу. З такої нагоди...

З такої святешної нагоди Русин поклав на стіл жбан вина, вистояного в княжих медушах.

Пили.

Пахуче вино галицьке.

Наступного ж ранку, коли Русин відчинив двері учидлища, то побачив Добротвора зовсім інакшого, ніж той був учора: замисленого, врівноваженого. В потертому каптані з чорного сукна й поруділих чоботях він скидався на збіднілого купчину. Високе його чоло і глибокі очі свідчили про розум. «Таких Добротворів на Русі — жменя,— думав Іван.— Жменя або пригорщі...» Виявилося це тепер, коли по всіх майже монастирях, а де їх немає — при церквах почали закладати учидлища, подібні до галицького. Новоуків не бракує, але не бракує також навчителів не тільки з кола монастирської братії, а й з

кола тих, що їдять хліб з торгівлі, рукомесла або з ратної справи. Вони — зерна, з яких уродиться туге колосся.

В шкільній хоромині посіяно тишу; чутно, як посапують отроки, схилившись над вощеними дощинами. Новоуки писали; писання давалося важко: у того русявого піт краплився на чолі... той довгобразий язик висолопив... той раз по раз носом шморгає. Сиділо їх до десяти. Іванів погляд цупко, прискіпливо обмацував по черзі кожного... прагнув Русин у цю хвилину володіти даром ясновидця, щоб угадати їхню долю. Угадати: чи буде мати отча земля від них користь? Годі, звичайно, сподіватися, що всі присвятять себе важкій і безконечній роботі книжника; той перейме рукомесло вітця свого, той захопиться торгом, того вабитиме княжна служба... Ні, не виворожиш тепер їхньої долі. Одне відомо: ким би вони не стали, коли виростуть, яку б роботу не сповняли, але книга для них уже не буде недосяжною загадкою або тільки річчю, рівноцінною десятьом парам волів. Вони пізнають дузовну вагу книг, а отже — справжню їх ціну. Вогник у душах їхніх запалено — посвітліє на отчій землі.

Добротвор переходив від одного новоука до другого; тому щось показував, тицяючи пальцем у навощену дошку, тому неголосно пояснював, того підбадьорював кивком голови або поплескував по плечі, а того кирпатого боляче смикнув за чуба, і отрок аж писнув.

Ой пищать, мабуть, новоуки від суботніх різок; он півкопи лозин стирчить за іконою богородиці — нагадування для збитошників та лінтюхів.

А потім Добротвор звелів русявому новоуку читати псалтир. Чому якраз русявому? Може, він найкращий, найстаранніший, і Добротвор хоче похвалитися. Що ж, це добра хвальба.

«— Блаженний муж, котрий не ходить на раду нечестивих і не стоїть на путі грішних, і не сидить на зборищі розпусників...» — тремтів попервах дзвінкий голос отрока — хвилювався книгочей. Далі заспокоївся, і перший Давидів псалом поплив рівно, молитовно.

Не один раз Іван Русин слухав Давидові псалми, сам колись їх учив; розумів також, що у хоромині шкільній Клим Добротвор не творить чуда, а проте його теж, мов новоука, трусила остуда.

— Чий син будеш? — спитав отрока по закінченню читання.

— Батько мій коні глядить у князя,— засоромлено понурився новоук. Було новоуку років десять-одинадцять; на ньому чоботята латані, сорочка — з грубого полотна.

— Це все 'дно, що боярин,— реготнув кирпатий. Хлопець, видно, зух, палець йому в рот не клади.

— Но-но, поговориш у мене,— погрозив Добротвор пальцем.

— Передаси батькові,— мовив тим часом Іван до русявого,— щоб нині надвечір на Золотий Тік прийшов, до купця Семиволоса. Куплю тобі за старання у науці книжній каптан і чоботи.

Хлопець розцвів. Приятелі його й собі почали просити:

— Послухай нас... ми теж читаємо гладко.

«Правда, вони читають гладко... правда, усім чадам небагатих служилих людей хочеться нових чобіток, але я сам бідний. Може, не тре було... може, помилився я, що одного з-поміж багатьох вирізнив і нагородив. Учинив це я у пориві, з утіхи, научителю Климе, зрозумій мене. І не знаю, научителю Добротворе, чим би я тебе винагородив. Чим? Дарую тобі свою любов».

II

Видиво це було? Омана?

Князь Ярослав завмер у густому вільшняку, остерігаючись поворухнутися й навіть глибше дихнути, щоб видиво дочасно не сполошилось.

Князь давно пережив зелене отроцтво, минувся той час, коли обдає вогневицею зблиск жіночого коліна, він уже пізнав жіночу звабу, мав сина, а проте почувався заворожим, очманілим новачком на любовному поприщі.

У кількох кроках від його засідки купалася в річці дівчина.

Дівчина не мала й гадки, що за нею підглядають. Падала дівчина дзвінко пластом на воду, розсіваючи іскристі краплини. Пливла дівчина, як риба, тіло її в'юнке і сильне світилося в зеленкуватій воді. Врешті вичалапала на мілке, де вода сягала литок і, заклавши за шию руки, стала вигріватись проти сонця.

І проти князя...

Ярослав похітливо вимацував кожну лінію її тіла і не міг налюбуватися їх досконалістю. Хвилинами сумнівався в реальному існуванні голої дівчини, вона скидалася радше на русалку... лише в русалок, певно, такі точені,

мовби з білого мармуру, стегна і настовбурчені, як груші, груденята, й буйна грива смоляного волосся, і лебедина шия, на якій зеленою ниткою вигравало скляне намисто.

Але ж, о боже, як дізнався боярин Ян, син Чагрів, що в Уняві-ріці посеред гожого дня полощеться русалка?

Хто ж вона?

Доня якогось боярина? Смерда? Ян нічого не пояснив, він зостався з кіньми у балці. Тільки й сказав:

— Я обіцяв утішити тебе, княже. Слово своє нині сповняю. Іди прямо на оті вільхові корчі, там зобачиш... А що побачиш — бери. Для тебе сокотив.

«Для мене боярин беріг оцю дівчину? Похвально, похвально вельми. Винюхав гостроносий підлиза, що за тридев'ять земель урвався б я од жони своєї княгині Ольги, що ночі з нею гіркі».

Дівчині, видно, надокучило вигріватися проти сонця, вона ще трохи поплавала й рушила на берег... пішла просто на князя. Під кущами на сухій вербовій колоді біліла її одежа.

«Зараз одягнеться й зникне... і не справдиться обіцяна Яном утіха. А я, мов німий бовван, завмер у корчах і боюся вийти до неї, встидаючись її наготи. Чого встидаюся? Чи страшно мені нарушити вірність княгині? Смішно... Князь я... Зараз вискочу з кущів і візьму її. Візьму не задурно, віддячуся по-княжому».

Рішуче ступив до річки.

Захмілів. Кров стукала клевцями в скронях, вогонь сушив губи і маслянив очі. А все ж через хміль викрещувалось: «Хай вона, русалка чорнокоса, побіжить, хай ряту-ється, тоді наздожену, зімну, обцілую».

Вона ж стояла як укопана, стояла розгублена й огніна. Щось говорила. Не відразу дійшли до князя слова:

— Чи не соромно тобі, витязю?

— Чого ж соромно? — хрипло спитав.—Ти така красна. Візьму тебе.

Зачула в його голосі вагання і просьбу. Це її втішило.

— Як так візьмеш? Ніби я тебе знаю? Чи люблю? Хіба жона я тобі шлюбна?

Лебеділа розсудливо, мовби й не про неї йшлося, мовби не стояла перед ним гола, манлива і беззахисна. Князь мимоволі заслухався; руки, що простяг було, опали, замість того, щоб стиснути її в обіймах.

— Люблю тебе,— мовив глухо.— Тому візьму.

— Ніби ти пес? — докоряла.— Або жеребець з дикого табуна? Як візьмеш мене без згоди? Лише в звірини так. І в князів.

Грім на голову.

— У князів?

— Авжеж. Знаю жону одну, дівкою сором прийняла від князя Володимирка. Сила, кажуть, дуби пригинає. Кається тепер за нелюбом.

«Даремно її слухаю. Близько вона, візьму...»

А говорив інше:

— Я не такий.

— Вірю — не такий.— Ти добрий, звіром не станеш.

— Ой потопчу,— швидше благав, ніж погрожував.

— Ні. Відвернися. Сорочку вберу.

Робив, що сказала.

Заворожила його розсудливою впевненістю? Торкнула в ньому людяну струну? Чи, може, втратив принагідну хвилю? Як би там не було, тепер її не зачепить. Страждав би від її плачу. Уявив дівчину на муравi потолочену, на хвилях Уняви-ріки побачив її вінок. Поплив дівочий віночок у ковбур, закрутив ним водовир. І нема його, втопився. Ні, ні. Інша справа, коли б покохала, назвала б ладом. Досить, що має вдома нелюбу.

— Чия будеш? — не осмілювавсь глянути на неї, дарма що вже була одягнута.

— Є у Галичі княжий співець Ян, син Чагрів. Я — сестра бояринова, Настуся. Живу тут у його вотчині. А ти?

«Янова сестра? Рідний брат заохочував мене: «Візьми її»? — жахнувся.

— Гніву на мене не май, Настусю,— почав вибачатися.— Не з добра сюди приблудив. Ладу шукаю.

— Знайдеш,— мовила, розчісуючи коси.— Такого молодця кожна полюбить.

— А ти... ти полюбила б?

Погрозила пальчиком:

— Швидкий єси, незнайомцю.— І задумалася.— Не вмію ще любити.

«Гадаєш, Настусю, що я вмію, ніби я когось любив? Лишив мені батько землю, стіл у Галичі, челядь, сріблаякото, жоною нагородив. Багатий я... і бідний».

Жартував:

— Тать я.

— Воно й видно,— ямки на її личку повнилися веселістю.

— Якщо не віриш, що я тать-головник, то поцілуй.

— За віщо?

— На завдаток. Щоб пам'ятку мав про твою науку.

Інша не зважилась би наражатися на нову небезпеку, а Настуся стала навшпиньки, бо виріс молодий князь високим, і цмокнула в щоку.

— На, маєш пам'ятку.

Зовсім близько бачив її очі, карі, продовгуваті, як сливи, ласкаві.

— Смілива ти, Настусю.

— Та де смілива. Спершу напав страх. Ледь не вмерла. Але я завжди вірю, що в людині людяного більше, аніж того чорного, бісівського.

Мовить, як з книжки читає.

— Хто тебе дивної віри навчив? Брат?

— Отакої, він навчить...— спохмурніла. Заквапилась.— Чекають мене вдома. Прощай.

— Підожди,— просив Ярослав.— Чом не відповідаєш, чи мене полюбила б?

— Але й ти не сказав, хто єси.

— Князь я галицький.

Стрепенулась. Була б втекла, коли б не втримав за руку.

— Не бійся. Не вчиню нічого злого,— і припав устами до її пальчиків.— Тепер біжи.

Вона бігла й оглядалася... бігла й оглядалася. В кущах зупинилась і звідти спитала:

— То правда, княже, що тебе силоміць отець твій князь Володимирко оженив?

— Правда. Все правда, Настусю! — понурив голову.

— Вибач...

Шелест пішов вільшиною.

«Вибач...»

Вибачення її тихе жило у ньому, шелест вільшини жив, і жило сонце, і жила Унява-ріка, і чистий жбан прозорий, і Настусині очі.

Двигав у собі несподівано знайдений скарб і не відав, що з ним чинити. Посіяти в полі? Пустити птахою попід хмари? Виспівати піснею? Чи викричати криком?

...Боярин Ян, розморений на сонці, спітнілий і сонний, підвів коней і вкрадливо позирав на Ярослава. Мовби питав: «Ну що, потішився, княже?»

Князь перехопив його погляд.

— Страшний ти, Яне... Рідну сестру...

Боярин гнувся в каблук:

— Що мав-єм найдорожче — тобі офірував.

— Бог оборонив мене від твоєї офіри,— перебив князь.— Оборонив, щоб нагородити.

— Чим? — бистро зиркнув на нього співець.

— Цього не зрозумієш, боярине.

І Ярослав скочив у сідло.

Снив повіддю весняною довго...

А вона розлилася, зануртувала, ген-ген пізніше після тієї душної ночі у винниці. Повідь почалася просто: і зобачив князь Настусю в Уняві-ріці.

Уже через день після здибання з Настусею Ярослав сказав боярину-співцеві Яну:

— Їдемо до тебе в Братишани.

Ян переламався у поклоні низькому; в тому поклоні ховав утіху: ха, упіймався-таки князь на приману. Зумій тепер, Янчику, втримати щастя за хвіст.

Князь черкав коня острогами, кінь летів, як вітер. За спиною зостався Галич з великими турботами й малими абищицями, залишилися княгиня Ольга й діти-перевесла, котрі в'яжуть його з жоною в один сніп.

«А я сніп цей розтрушу,— думав Ярослав.— Розтрушу, бо там, попереду, за лісами й борами на березі Унявиріки — Настуся, гріх мій, святість моя, страх мій і ворохоба.

Що скажу їй, примчавшись, як навіжений, до Братишан? Що кохаю? Що тільки-но вчора уздрівши, сьогодні не можу, не хочу й не вмію без неї жити? Ні, не так треба, якось інакше... слова ці студені, стерті, вони не сповна відбивають мої почуття. Я пошукаю слів первинних, незайманих. Чи знайду? Бог мені поможе. Те, що в грудях маю, не саме кохання, не темний зов крові. Це воскресіння з сірих буднів і з сірих ночей з Ольгою».

Княжий буланий кінь, відчувши, що повід ослаб, пішов поволі. Ян, син Чагрів, їдучи позаду, потерпав, що Ярослав зупиниться переможений сумнівами й каяттям. Сумніви повернули його до Галича, і він сьогодні не

зустрінеться з Настусею. І завтра теж не зустрінеться, і післязавтра, ніколи вже... Ніколи, отже, не блисне Янові печать державна... а отець Остафій дихає на ладан.

Хотів спересердя луснути пугою княжого копя: біжи до дідьчої мами, скачи, не дай вершникові очуматися й охолонути!

— На дощ збирається, осподине. Мусимо квапитися.

— Мусимо...— Князь чи то запитував, чи то погоджувався. Якось відразу, одним поглядом обійняв він перед собою небо... небо від краю до краю нависало розпатлане, розкрите чорними пропастями і вивершене стрімкими вершинами; небо було схоже на розгніване боярське лице... з боярських очей випорскували блискавиці, з пащек викочувалися глухі громи. Ще позавчора, може, князь Ярослав рахувався, як завжди, і з боярськими громами, і з гнівом єпископським, і з наріканням Ольжиним, і з підспудним невдоволенням старійшин рукомесних братчин. Вчора-позавчора він важив би на терезах власну честь, а після зважування — скорився б тверезому розумові, потребі, вимозі, установленому законові.

Ще позавчора...

Та вчора він здибав Настусю.

Він очікував цієї днини, цієї зустрічі роками. Готувався до неї, як до свята великоднього... готувався і боявся його. Навіть було трохи дивно, що непокора його проти всіх і вся й проти себе самого прибрала образ тендітної дівчини. Ну й що ж, тим краще, що образ тендітний — іншого він не жадав. Був удячний долі, яка обдарувала його неділею після вервечки буднів.

Тому даремно потерпав боярин, що Ярослав звелить вертатися до Галича. Князь оперезав коня нагайкою, крикнув: «Наздоганяй!». Кінь заіржав, здибившись вверх свічкою, потому припав до землі й птахою полетів навстріч громам.

III

В Братишанах їх не сподівалися.

Вони, кинувши коней посеред дворища, вбігли на просторий ганок саме в ту хвилину, коли дощ припустився по-справжньому. Обидва задихані, з розкубленими чубами, і обидва — подзьобані тими першими дощовими краплинами, котрі надточують людям сили, здоров'я і краси.

На їх тупіт відчинилися двері. За високим порогом стояла бояриня Параскева... стояла в білій намітці, у чорному платті, срібним поясом підперезана. Виглядала на вродливу вдовицю... щось удовине, скорботне, надламане причаїлося в її губах, у бровах, в передчасних зморшках під очима.

Сплеснула від подиву в долоні.

Сплеснула й, впізнавши князя, враз зблідла, карі її очі скрикнули й метнули в Яна ненависну стрілу. Боярин непомітно перехопив стрілу на лету, зламав об коліно, показавши жоні кулак, що означало: мовчи, бабо, не осором ні мене, ні себе перед гостем, ні в гостя честі не відбирай.

І Параскева зів'яла.

І Параскева, гнівна, розгублена й водночас чоловіковою погрозою налякана, низько схилилася перед князем. Ярослав помітив на її віях сльозу... помітив і чомусь йому здавалося, що братишанська бояриня низьким, скропленим сльозою поклонцем прагла щось приховати... очі свої ховала, щоб не виповідали, не проспли й не проклинали. Поклонець таїв у собі багатозначність. «Перший його знак — покірливість і готовність служити волостелину. А другий знак... третій знак... четвертий?..— розгадував їх князь.— Вони певно означають, що Параскева боїться мене із-за Настусі, і через неї — ненавидить. Ян не втерпів і похвалився жоні, що надумав підсунути сестру князеві в любаски. Це стривожило бояриню, вона, мабуть, христом-богом просила відступити від дівчини, але той затявся. Свідчення цьому моя поява в Братишанах.

Але ж, боярине»...

— Що маєш повісти мені, Параскево? — спитав її князь, заглянувши у вічі.— Чи не бажаний я в тебе гість, чи...

— Бажаний, осподине, зело бажаний,— сіяв Ян лестощами.— Честь для нас велика,— тулив долоні до грудей.— Ану, Параскево, застеляй стіл, клич-но Настусю.

— Почекай,— перебив його князь.— Не тебе питаю, а газдиню твою, бояриню.

— Нащо її питати? — відмахнувся Ян.— В жінки волосся довге, а ум короткий. В цій господі моє слово — закон.— Княжий співець тремтів од страху, що Параскева бовкне щось нерозважливе, образливе для князя.

— Я шаную закон твоєї господи, але не можу не пошанувати газдині. Якщо твоя ласка, то лиши нас ненадовго, маємо порозумітися в чотири ока.

Ян був згідний на все.

— Ну, говори, братишанська сподине,— обізвався до неї князь, коли зосталися самі.— Припасла ти для мене слів цілу торбу.

— Та припасла, княже,— призналася.— Рада я, що...— І раптом опалила ненавистю, мов чорним вогнем.— А ще втішніша була б, коли б на цей раз ти обминув Братишани.

— Чом?

— Сам здогадуєшся,— дихала важко.— Надумав чоловік віддати Настусю, сестру свою рідну, тобі на забаву. Правда?

— Може, й правда.

— Ото ж. І ти, про якого говорять, що мудрий єси, справедливий, спокусився? Невже мудрість никне супроти похоті?

— Мішаєш мене з гноєм, боярине,— дорікнув стиха й підійшов до вікна. А міг би тупнути ногою, як на пса, в його волі було грізним словом заткати їй рота або кликнути Яна, котрий, певно, підслуховує під дверима, щоб покарав її по-своєму. Міг би... Та тільки... за що карати? Хіба не закономірним є гнів Параскевин, осуд її? Чи не з шляхетних побуджень боронить вона Настусю? Адже має перед собою власне життя, понівечене батьком моїм Володимиром?

— Даруй мені,— запізніло жахнулася Параскева того, що сказала. Впала Ярославу до ніг.— Не повинна я... каюся. Це я з страху за Настусю... май до неї милосердя, княже. Ти, мов вітер, котрий мимоходом, граючись, зламає вербичку й котить-летить собі далі. У вітра простори незміряні... вербички нераховані. Прошу тя: бодай над одною вербовою долею замислися, княже, і пожалій.

Обнімала його коліна.

Він різко, одним рухом підняв Параскеву й посадив на ослін.

— Годі, боярине. Подумай, що й мене, може, треба пожаліти.

— Тебе? — стало їй смішно.— Князя?

— Так, і князя теж! — крикнув Ярослав, забувши, що стіни мають вуха.— Ніби князь не з того тіста, що й інші

люди? Чи мені, зовсім зеленому на той час отрокові, не зав'язано світ з жоною, як оце тобі з Яном?

— Пс-с-с! — схопилася з ослона, приклала палець до уст.— Мовчи. Не відаю, князю, як ти, але я уникаю згадок... боюся згадок. Я живу одним днем, не зазираю в минуле і не вгадую будуччини. Так легше.

— Ой, ні. Жити, Параскево, у світі, який не має вікон і дверей, куди не пробивається ясного променя — страшно. Це — примирення, збайдужіння, сліпота духовна.

Вона тильною стороною долоні протерла очі.

— Ну й що ж? Я давно осліпла, нікого й нічого не бачу... не вмію бачити.

— А я вчора угледів віконце,— відкрив несподівано князь свою таємницю.

— Не боїшся, що віконце твоє зачинять, або очорнять, або заб'ють дошками хрест-навхрест? Врешті, може й таке бути, що віконце те не для тебе прорубане.

— Ні, Параскево, не боюся,— мотнув головою.— Хай воно навіть не для мене... Я од нього нічого не жадаю. Бо хіба збереш промені сонячні у сніп, сховаєш його у черес або наповниш ним коробицю? Променем можна милуватися, грітися його теплом. І за це дяка господу.

Параскева глянула на нього уважно.

— Любиш її... Настусю? — В запитанні і радість, і тліло недовір'я.

— Не будемо говорити про любов. Де про любов говорять — там вона не ночує. Одне скажу: вір мені. Хай зостанеться все так, як є... я з твого дозволу посиджу тут трохи й надивлюся у своє вікно.

— Ти?

Ані не зраділа, ані не здивувалася, ані не збентежилася, мовби князі до Братишан приїжджали щоднини. Під віями спалахували бісики дитячої пустотливості.

— Ти направду князь?

— Направду, Настусю.

Вона крутила заперечливо головою. Довга коса змійлася на плечах. Дівчина, певно, не повірила в учорашні його слова, не хотіла вірити в сьогоднішні.

— Де ж гридні твої, бояри, скоморохи? — питала.— Я бачила в Галичі виїзди старого князя. Пишнота яка?

— Досить тобі, Настусю,— поспішила на поміч Ярославові Параскева.— Князь перед тобою.

— Ну, якщо братова говорить, то — правда.— І Настуся схилилася у поклоні до землі. Аж тепер спаленіла, як пружа, пригадавши вчорашню свою наготу й той... цілунок. В якусь хвилинку завагалася: а чи не щезнути з-перед його очей.

Однак не рушилася... стояла боса, в шкіряній запасці, якою перехопила тоненький стан... стояла, як була в підкліті, де жорнувала з дівками жито. Білий пилок борошна тремтів на віях і у бровах. Як іній.

— Ти б переодяглася,— взяла її за плечі Параскева.— Ніхто тебе до жорен не посилав.— Боярині, видно, було незручно, що дівчина в буденній та ще й припорошеній борошном одежині. Адже повинна здогадуватися дівка, до кого приїхав галицький волостелин. Учора після розмови з Настусею про здибання на березі Уняви-ріки Параскева цілила в князя каменням... сьогодні вбрала б задля нього Настусю в золочені ризи.

— Де я мала час на переодягання,— Настуся цмокнула братову в щоку.— Не бійсь, Парасю, князь не осудить, що ти бідну сироту прикувала до жорен. Тут, братова, нічого не вдієш, кому на роду написано: князеві — меч, Янові нашому — гусла, комусь — книга мудра, а мені — жорна. Кожному своє, в залежності від стану його, маєтності, розуму, роду. В цьому ділі сам князь не в змозі щось перемінити,— вона пустотливо зиркнула на Ярослава.

Він удав, що образився.

— Даремно применшуєш княжу змогу, Настусю. Батько мій дарував братові твоєму боярську гривну і нею було перекреслено старе Янове призначення, талан старий і дано новий, вищий?

— Гадаєш, учинено велике добро? — вколола його Настуся.— Я вчуся завжди й в усьому помічати добро. Бачу: добра на світі багато. Колись я теж доводила Параскеві: боярська гривна мовби відродила Яна, зробила його кращим.

— Ось бачиш...— поспішив князь.

— Почекай,— продовжувала Настуся.— Вчора, коли я вернулася з Уняви-ріки, думку свою про брата змінила. Справді: з іржавої криці срібло не виплавиш. Тобі, княже, до речі, відомо, чому я так говорю.— Настуся глянула Ярославові у вічі прямо й гостро.

— Годі, Настусе,— Параскева пробувала втихомирити дівчину.— Досить про це.— Зараз вона стояла на боці князя. Якимось жіночим чуттям відчувала, що полюбив

він Настусю... а коли полюбив — то пошліть їм, небеса, щастя. Обом... Її, Параскеву, ніхто ніколи не любив, старий князь зганяв на ній свою хіть, і тільки.

Ян узяв її як додаток до боярської гривни.

Князь підняв долоню: не заважай, Параскево.

— Я здогадуюся,— мовив він,— чому ти інакше почала думати про Яна. Повір: тільки здогадуюся. Та не про це мова. Мій приклад, може, був недоречний. Я не мав на увазі, що нібито боярська гривна переінакшила Яна, вділила йому розуму або шляхетності, ні. Вона піднесла його на боярський поріг.

— Не хотіла б я сидіти на високому порозі. Вибач, Параскево, коли тя ображаю,— сказала Настуся.

— Ов, а то чому? — поцікавився князь. І подумав, що донька галицького дереводіла не поступиться ні в бесіді, ні в сміливості суджень, ні в природності поводження перед будь-якою бояришнею. А все ж... все ж ліпше було б для мене, якби вона походила з боярського роду. Втім, це не так важко зробити.

— Бо тому, княже,— відповіла Настуся.— Доні малих людей обирають суджених у Юріїв вечір та в купальську ніч... обирають з любові. Боярській же доні привозять мужа в сідлі готового. Заслинений він або дурний — будь його жоною.

Ярослав кивав головою: правда. Та тільки це доля не одних боярських донь. Доля княжого сина теж їх долі подібна.

— Ет, що ти знаєш про життя, Настусю,— князь роблено посміхнувся.— Шукай доказів переконливіших.

— Що ж тут довго шукати? — відрізала дівчина.— Я б не хотіла бути боярською донькою ще й тому, що боярський поріг високий. Впадеш з нього — ребра потовчеш. Крім того, бояри ходять взутими й не чують, як під п'ятою дихає отча земля.— Почала жартом, а скінчила задумою.— Це, мабуть, найголовніше: чути, як дихає отча земля.

ГЛАВА ВІСІМНАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Яблука висіли на гіллі...

Яблука висіли низько, доступно досить було їх торкнути, щоб вони впали на розкриту долоню.

Це пагілля нависле, ці яблука, що горіли рум'янцем між листям, як зорі, цей сад здичавілий, обсотаний виноградною лозою, засіяний малиновими кущами, покручений вітрами, ця галявина з криничкою, яку ніколи не замикали в цямриння, і вона вільно жила собі, як у полі або в лісі, цей килим, добутий небіжчиком старим Братишем у половецькому степу, ці ковані мідні жбани угорської роботи, понакривані лопухами, щоб вино у них і пиво не видихали прохолоди пивниці, ці... Зрештою, все тут нагадувало Параскеві... все тут було так, як колись... як тоді, коли князь Володимирко перший раз гостював у боярської сироти.

Схожість приголомшила Параскеву. Вона, сховавшись у малиннику і стежачи крізь просвіти за галявиною, думала, що світ або зупинився у своєму русі, або повторився... а якщо повторився, то, замість князя Ярослава, сидить на галявині батько його Володимирко, а замість Настусі, вона сама — Параскева.

Діялося колись дуже подібно... і разом з тим дуже відмінно.

Відмінно, бо тоді князь Володимирко, хмільний, розпалений хіттю, без довгих надумувань пригорнув її до себе. Цупкі його пальці роздерли пазуху. Вона не крикнула, не зірвалась з килима і не вдарила князя по липких руках. «Господи, чому я не втекла? — каялася нині Параскева,— чому не боронила дівочий вінець? Тому, що був це князь? Що кров молода, підпалена вином, запаморочила ум? Прости, о господи, але я навіть гордилася, дурна, собою, своєю звабою. Куди ж... сам князь мене хотів. Честь яка велика».

А син Володимирків — Ярослав не вперше гостює у Братишанах. І не вперше, скоряючись поглядові боярина Яна, зникають з галявини дівки-клітниці, що подавали на стіл страви, а в чари доливали вино і пиво. За ними запропастився десь і Ян.

Навмисне захищав молодих боярин. Для блуду...

До гріха, однак, досі не доходило. Вони або розмовляли про всяку марницю, або ж Настуся грала князеві на гуслах. Дівчина поводилась просто й відважно, мовби рівня князеві... ніби мала батька не Чагра-дереводіла, а великого боярина або й князя. Після третьої зустрічі Параскева спитала Настусю:

— Не боїшся його?

Дівчина мотнула косою.

— Чого б то я боялася? Він любить мене.

— А ти? Ти — любиш?

— Я ще не знаю. Може, й люблю. Мені з ним добре. Ніби пливу на пружній хвилі...

— Тому добре, що він князь?

— Коли сидить поруч, я забуваю, що він галицький полостелин. Що мені до того: князь чи смерд?

— Це кохання, Настусю. Проте стережися-таки... Лихо чатує.

— Хіба це лихо віддати вінок тому, кого любиш і хто тебе любить? — розсудливо, як досвідчена жінка, міркувала Настуся.

— Жона в нього, княгиня,— нагадала Параскева. Осуду в нагадуванні не було. Параскева не так дівчину остерігала, як од самої себе боронилася. Справді: хіба лихо в тому... хіба жона шлюбна — перепона, коли двоє кохаються? Ніби винен князь, що оженили його на нелюбій княжні? Чи винна Настуся, що полюбила? Отже, гріх їхній не є гріхом, не є злом, а добром, щастям, двоє-бо сердець, скупавшись у грісі, вийшли на берег чистими й білими, як лебеді.

А може, правду мовить Ян: «Не шукай, Парасю, безрогу під сідло, кривого до походу, безрукого до меча, а доброчинства у грісі».

«Не шукай, Параскево,— вмовляла себе,— бо чорне буде чорним, біле білим доти, поки хочемо бачити біле в білому. Буває ж бо й навпаки».

Втім, дарма згадую про якийсь гріх, дурно ним гризуся, адже яблука висять на гіллі неторканими? А це чи не найголовніший доказ добрих намірів Ярославових. Ні, такий велика різниця, глибоке провалля між тим, що сталося на садовій галявині колись, і тим, що діється сьогодні. Що з того, мовби між ними збережена певна подібність? Подібність завжди облудлива. Тому я, бояриня Параскева а Братишан, свідчу перед судом сьогоднішнім і перед тими, що прийдуть по нас: у власному, особистому, князь Ярослав не ходить протореною батьковою дорогою... коли б толочив стару стежку і тримав дівку для забави, то хвалили б його бояри, а княгиня Ольга вдавала б, що її не болить супружня зрада. Князеві, мовляв, потішитися не завадить, він не інок з лісового скита. Тим часом до Братишан котяться поголоски, що бояри галицькі криво позирають на свого князя, а Ольга погрожує: «Потягну суку Настусю на суд владичий». Може бути, що муж мій

Ян до поголосок причетний, він вудить рибу в каламутній воді: знайте, рід мій у княжій ласці».

Бояриня озирнулась...

Бояриня впевнена, що, крім неї, в садовій гущавині засів Дуліб Покруч, Янів пес і приятель. Підглядає Покруч, щоб, нарешті, звеселити свого боярина новиною: «Узяв нині князь твою сестру».

II

Десь тут ходить білий кінь...

Білий кінь — на левадах, білий кінь — у травах, білий кінь — берегом-берегом понад Унявою-рікою, білий кінь серед срібної ночі, як видиво. Білий кінь, як казка, виплетений з місячної пряжі, з мряки прибережної, пасенець темряви з купальського диму.

Десь тут ходить бі...

— Про мене, хай собі ходить,— Ян сплюнув сердито у вогонь.— Мені що до того білого коня? — І він припав до корчаги з вином.

Пив, однак, неохоче, через силу. Стерігся, щоб мати сьогодні ясну голову. Гай, один лише боярин на Братишанах, сидячи над Унявою-рікою, пильнує ясності в голові, а всі інші хміліють без вина... доста хмелю для дівок і молодиків у димові купальському, у співанках, у леготі ночі, у росі.

Боярин сів, підібгавши під себе ноги. Вогнище горіло рівно, полум'я вилося вгору, як кручена товста свіча. Кручених свіч нічка купальська собі на втіху понастромлювала не одну на березі Уняви; гамірно біля них: там співанки... там хороводи... там плигають через полум'я... плигають і очищаються у вогні од скоромних жадань.

А мо', навпаки?

Піти б туди, га?

Піти?

Параскева в ложниці, напевно, посапує. Вхопити б яку молодайку та й у вогонь. Ха-ха, котра волостелину своєму відмовить.

Але десь тут... білий кінь. Тому треба сидьма стирчати біля вогнища, сюди може підступити білий кінь і спитати...

«Чи направду я хмільний? Ніби коні говорять? Всі інші не говорять, а цей — так. І що ж маю йому відповісти?»

Боярин озирнувся. Він ждав білого коня і боявся його. Тільки він один знав про білого коня, та ще, мабуть, здогадувався про нього Дуліб... Дуліб виманив його з Галича.

І тепер десь тут ходить білий кінь. А князеві Ярославу й на гадку він не спадає, де ж князеві нашому до коня, коли Настуся шарпнула за руку.

— Не хочу тут, нудно з Яном. До гурту майнемо, га? — І потягла князя галицького до того ген-ген вогнища, що між кущами.

— Стережи їх... сам відаєш,— шепнув Ян Дулібові, єдиному слузі, якого взяв з собою на Купала.

А десь тут блукає білий кінь...

Вони таки були собі білими кіньми... кіньми молодими й сильними. Чомусь так подумалось про себе й Настусю князеві галицькому. Ха-ха, ото сміху було б, якби бояри знали про ниці думки свого князя, або ж єпископ Козьма...

Розреготався безжурно.

— Смішинку проковтнув? — Настуся призупинилася.

— Та ні. Спало на думку дурне.

— Про що?

— Боюся повторити вголос. Ніч, сама видиш, ворожбитна. Ще сповниться.

— Хай сповняється. Хочу знати,— жартівливо тупнула ніжкою. Тоненька, у вінку з блаватів, скупана у місячному сріблі, видавалася йому несправжньою... видавалася мавкою польовою.— Чуєш, знати хочу! — допоминалася, як вередливе дитя. Ще й губки копилила. І термосила за рукав сорочки, і гладила плече.— Знати хочу.

— Що ж тут знати,— згріб її голівку до себе, як волоття проса.— Приверзлося, мовби ми з тобою обернулися в коней... ти і я. Дикі, необ'їжджені, неосідлані. Степ під нашими копитами стугонить, як бубон, і летимо ми крізь ніч і крізь степ. Стрпму нам нема.

Повинна б огніватися, що прирівняв її до коня... та нагально уздріла тих коней перед собою.

— А чом би й ні? — вирвалася з його обіймів.— Полетимо! — засміялася.— Доганяй, гостю мій!

Гостю?

Дала йому це ім'я, бо ж інші кликали князем, осподином, волостелином, Ольга-княгиня, певно, називала його Ярославцем, а для Настусі він був гостем од Лади.

Доганяв.

Біг прудко, як олень. Олені, щоправда, вогню жахаються; князь же подумав, що на вогонь злітаються нічні метелики. Невже й вони з Настусею нічні мотилі, яким полум'я обсмалить колись крильця?

Колись... коли це ще настане «колись»? А нині, зараз у коло! Сільчанські дівки й молодики — діти ратайські — не допитувалися, хто вони й звідки; всі тут мали право на місце в колі. Взялися за руки, й коло рушило. Коло співало:

Гей, око Лади,
Леле Ладове!
Гей, око Ладове,
Ніч пропадає,
Бо око Лади
З води виходить...

Князь відчув, що аж тепер звихрився у жилах хміль. Міг би при бажанні його погасити, розвіяти, але — нащо? Тоді зникне зачарування поважним, по-святочному небуденним кружлянням доокруж огню, що пригадало йому вечоровий хід до Галицької могили, коли вінчали його княжим вінцем. І там, і тут жила якась прапредківська сила, котра вилунювалася з ночі, з полум'я, з співанок. Сила, певно, плодилася на цих берегах вічно, відколи сядять тут русини.

А може, вона у нас самих?

...Гей, око Лади!..

Він вклав свою долоню в Настусину долоньку, а другу стиснув, як кліщами, якийсь молодик. Коло вив'язалося у цупкий ланцюг, і князь був у ланцюзі кільцем маленьким... маленьким, але не чужим і не золотим посеред залізних. У колі купальському пізнавав свою покревність з людьми, що живуть на березі Уняви-ріки, й з самою рікою, із землею, що вгиналася під пружними ногами. Не було це відкровенням, бо розмишляв, бувало, про коріння своє на отчій землі, але розмисли колись ткалися тверезо й холодно, бо збуджував їх умом, а в колі покревність пізнавав серцем.

Повинен би подякувати за це Настусі.

Ловив зблиски її очей... ловив і не впізнавав ні очей, ні личка її. В колі ходила та... і не та Настуся; очі в дівчини палали, ніжне обличчя од вогню побронзовіло, постать її звивалася трепетно, мовби вселилися у неї вітри. Він прозбувався її отямити, розбудити, це мало помагало, і князь

врешті зрозумів, що коло купальське для дівчини не звична забава, а щось вище, святіше; вона вірила, що до її слів дослуховується Лада, забута богиня предків, що Лада живе в купальському вогні; вогонь — це її одежа, дим — її коси, роса — богинині сльози. І, розглянувшись, він побачив, що Настуся не виняток, увесь ланцюг, зв'язаний в одне рухом і співом, таким способом молився.

Окрім нього...

Чи забракло йому хмелю, чи не доріс до ланцюга... або ж — переріс? А чи таки був у ланцюзі золотим, а не залізним кільцем?

Аж тепер Настуся засвітила від ватри, що пригасала, три свічечки, устромила їх між пасенцями вінка й поклала його на воду.

— Пливи — і до мого лада припливи.

Ладо стояв поруч, але так годилося говорити.

Князь Ярослав не заважав їй ворожити, бо ще в колі почувався випадковим пришельцем у чужому храмі; трохи пощемлювало серце, що храм той чужий, хоч мовби й рідний.

Настуся потягла його берегом за собою. Вінок плив серединою Уняви, ярі свічечки зрідка покліпували, ніби долітало до них Настусине хвилювання. Річка звивалася заміею, але вінок плив на гребені, щасливо минаючи корчуги і крутіжні ковбурці. Князь лагодився було жартувати, що бігтимуть за вінком аж до моря Руського, коли раптом свічі моргнули, жовті язики їх видовжилися і впали, згасли.

Настуся скрикнула.

Ніч обступила їх чорною стіною.

— Не приплив вінок до берега... нема в мене щастя,— квилила дівчина на Ярославових грудях.

— Звідки знаєш? А може, приплив? — розраджував князь.— Свічі згоріли... темно.

— Серцем чую: щастя моє на дні.— Сіла на березі. Річка перебирала скляні дзвіночки: хлюп-дзінь... хлюп-дзінь.

— Ворожіння це...— хотів сказати «брехливе», але згадав про чужий храм, поправився.— Ворожіння, слава богу, не завжди справджується. Яка різниця: поплив вінок, утонув, прибився до берега? Чей же я з тобою.— Присів побіч, обняв за плечі.

— Поки горіли свічі — доти моя любов.

— Свічі погасли — а я люблю. Сонце померкне — я теж любитиму. Чого журишся? — і поцілував її у шию.

Цілунок купальський — літній дощ: за першою краплиною — злива.

Злива... дарма що не отрок зелений, а муж зрілий, з княгинею націлувався досхочу, і, якщо по правді, то не всі цілунки супружні були гіркими, траплялися й медові. А ці ж, як у лузі косиці: що не квітка — інший запах, інша барва, й інша струна в мені співає,— упивався князь.— Я увесь розспіваний, як гусла. Гей, купальська нічко, чарівнице велика, певже це і є дарунком від Лади? Вірую в тебе, Ладо... вірую і молюся тобі, бо ж безмірне це щастя — любити.

Настуся не боронилася, милування князеве було їй до вподоби. «Цілуй ня, гостю, цілуй!» — горнулася до нього. Переплелися їхні руки, а небо — з землею, а трави — з косою. Князь шукав губами її очей, брів, губ, шиї... поки не торкнувся грудей.

А тоді грубо відштовхнув Настусю.

— Втікай! — крикнув, просячи.— Одступися, бо...— Розкинув руки, дихав надривно, мовби втікав од когось, або ж когось наздоганяв.

— Бо що? — нахилилася над ним, розплітаючи косу. Нащо вона розплітає косу?

— Бо ніч сьогодні шалом повна. Гріхом.

— Хіба любити — гріх? А я хочу... хочу в цю ніч понести від тебе сина,— сказала просто, як уміла говорити лише Настуся.

Він схопився. Не повірив почутому.

— Чого злякався, мій гостю? — засміялася невесело.— Щось не так сказала, не по-дівочому цнотливо? Вибачай... але віночок мій утопився, щастя моє коротке з тобою, одберуть його... Княгиня твоя одбере, бояри, єпископ. Всі вони сполчаться проти мене. А я розлучатися з щастям не хочу. Син буде на тебе схожий.

І лягла на тверду землю, жбурнувши під кущ сорочку. Аж осліп од дівочої ясності білої.

І сталося.

III

Цоркнула клямка.

Ані Ян, ані князь Ярослав цоркання не почули, обидва горбилися над грамоткою Марка Васильковича, посадника

на Ушиці, котрий писав, що сего року на Пониззі житопашниця щедро вродила, і буде що в засіки засипати, і на продаж лишиться. А продавати є кому: Дністром прибув до Ушиці звісний гість з Цареграда Ксепофонт, котрий привіз з собою срібло-злото, взамін же хоче зерна. За Ксенофонтом,— сповіщав далі Василькович,— багатьох інших гостей ось-ось що не видно, в імперії спека й посуха — наша пашничка в ціні. То чи не звелиш, княже, щоб посадники твої в городах і тіуни на княжчинах, що обабіч Дністра, везли хурами й сплавляли рікою збіжжя до Ушиці; торжище тут буде велике і для гостей зручне. А до нас присилай довірену людину з сторожею крідкою, аби виторг доставити до Галича.

— Ти поїдеш, боярине,— після короткого роздумування сказав Ярослав.

Три седмиці минає, як не зводиться з ложа печатник Остафій, князь сам справи вершить. Щоправда, помагає йому Ян, і Ярослав поміччю задоволений. Ум у боярина кмітливий, вдача наполеглива — виросте з Яна достойний заступник отцю Остафію. Поки що бракує молодцю розмаху і широти, ще виднокола міряє з висоти братишанської вежиці. Та виднокола — речі набутні. Людина швидко звикає до висоти, тим паче Ян. У душі Ярослав гидився своїм співцем — дедалі рідше дзвенять у гридниці його гусла, не подобалась йому також надмірна запопадливість, уміння бути завжди під рукою. І разом з цим... потребував його щоденно, бо вірнішого слуги не знайдеш, особливо тепер, коли Настуся... «Батько мій наметане мав око, не помилився, коли підняв сина дереводіла з болота; хто був у болоті, той цінує ласку. Я ще вище його возвеличу, і на зло великим боярам печатником настановлю. Подібних до нього худопалків з боярських збіднілих родів теж до себе наближу. Тоді буду спати спокійно».

Князь аж повіки зімкнув, уявляючи той безпечний спокій. І в ту ж мить здригнувся від оклику Янового:

— Стережись!

Щастя, що боярин постійно має очі на спині, бо підкрадався до князя його синок Володимир. Йому тільки десять років, а він стискав у руці ніж.

— Ти що, чадо моє? — Ярослав посміхнувся з войовничого вигляду первінця. Навіть милувався затятою його рішучістю, напруженою поставою... поки милування не змінилося розгубою.

— На кого це ти з ножем? — Князь міг би й не допитуватись, здогад прошив його стрілою. Стріла застряла в серці, і серце боліло; мусив зціпити зуби, щоб не застогнати.

— На тебе! — княжич понурив вид. І скільки ворожості пробилося в цих двох гнівних не по-дитячому мовлених словах, що вистачило її й на Яна, він схопився з лавиці, щоб залишити батька з сином наодинці.

— Сиди! — гримнув на нього Ярослав.— Пора й тобі глибше пірнути в таїни волостелина. Глянь на горобеня жовтороте, яке придибало до отця свого з ножем.— Він замислено придивлявся до хлоп'яти, як до чужого, і признавався собі, що не знає сина; з матір'ю повсякчас Володимир, він її пестунець.

— Бий. Чого ж бо не б'єш? — питав сина поважно, як дорослого.— Я перед тобою беззбройний, без кольчуги. Пусти з батька кріпцю.

— Ая,— хлопець шморгнув носом,— тепер не дасися. Я хотів зненацька.

— Мов тать? — не втримався і крикнув Ярослав. Наскрізь пропікала його синова серйозність.

— Аз єсьм онук князя Володимира,— хлоп'я згорда випнуло груденята.

І сміх, і гріх.

— Кинь ніж і пробачення проси. Не в дитячу забаву граєшся.

— Ти сильний, і я скоряюся,— княжич кинув ніж на лаву.— Та не забава це.

— Направду вбити мене замислив? Як ворога? В тебе рученята слабі.

— Я виросту.

— І тоді повториш удруге.

— Може...

— Батько я тобі.

— Мама каже: нема в нас ворогів більших, окрім батька.

— І ти віриш? — Ярослав поклав долоню на синову голівку, розкуйовдив волоссячко. Хлоп'я споглядало на нього з висоти своїх десяти літ суворо й осуджуюче.

— Вірю. Бо не любиш нас.

— Це теж мама казала?

— Так.

— Вона дала ніж?

— Я сам узяв. Але щоранку чую її молитву: «Господи, пошли смерть супостатові, бо краще бути вдовою, ніж зганьбленою жоною».

— Замовч!

— Ти ж питаєш.

«Так, так, чадо моє: я питаю, ти відповідаєш». Князь присів на ослін і, підперши долонями лице,— а на долоні лишився солодкий лосків от синового волоссячка,— і думав, що Ольга права. «Та чи скажеш про це синові? Він ще не доріс, щоб зрозуміти, чому не люблю його матері... чому Ольга мене не любить. Я теж потаємно накликав на неї мор, або ж снив про трійло. Лише не наша це вина, сину, що живемо в ненависті... не питали нас про любов, коли вели до вінця. Ти теж не винен, що родженний в нелюбові, і в нелюбові моїй ростеш, як вовченя. А я не відаю, як розв'язати тугий цей вузол».

Хлопець терпеливо ждав: хлопцеві, може, баглося, щоб молодий цей і дужий чоловік відлупцював, щоб удруге він не брав ножа. «Хай було б боляче... хай би я плакав, а потому він поцілував би мене в око, як мама».

Та батько-князь сидів нерухомо... сидів чорний, як ідол, і кидав погляди під лаву, мовби направду злякався того маленького ножа.

— Пусти мене,— нагадав про себе Володимир.

— Іди, іди,— спохопився князь.— Відведи його, бояриче, до княгині й перекажи: хай тихше молиться, з її молитов викублиться диявол.

— Слухаю, княже.

І знову цоркнула клямка. Князь мовби тільки цього й ждав, бо підняв ніж і похапцем засунув за черес... ніби за черес можна сховати сьогоднішню пригоду. Сховати й забути. А чи варто? Може, покликати Івана Русина й звеліти, щоб записав у «Хронограф»: «Сьогодні чадо мале, що в ненависті виколисане, підняло на батька свого озброєну руку. Хай пам'ятають про це нащадки...» Чи, мо', не треба, Русине, га? Яке діло нащадкам до нашої ненависті? Моя це біда, виросте з хлоп'яти воїн, зміцніє у нього рука. Хто знає, може, випадок сьогоднішній — перестерога господня, або ж намова Ольжина? То допиши, Русине, у «Хронографі». «Злякавшись перестороги, князь Ярослав побіг у хороми княгинині, й повзав князь у її ногах, і пестив первінчика, каявся в нелюбові своїй і заприсягався любити».

Але ж олжа це буде, Русине. В олжі жити легше й спокійніше... та чи радісніше?

І князь разпачливо вгатив кулаком по грамотці посадника з Ушиці.

IV

У церкві проспівали «вічную пам'ять» — знак, що заупокійна служба скінчилася. Боярин Ян проштовхнувся до бічних дверей; на східцях після присмерку церковних склепінь, кадильного чаду й людського розпареного поту якусь мить насолоджувався свіжим леготом і сонцем, потім став на пагорб під нову мурована дзвіницю. Звідси було видно, як крізь навстіж відчинені ворота на просторе дворище обителі святого Івана квапилися запізнілі піші й комонні. Серед комонних упізнавав підгалицьких корольних бояр; запорошені, розгарячені їздою, вони кидали на руки монастирських отроків вуздечки й прямували до застелених килимами саней перед церквою, в якій запряжено три пари волів. Худобина байдуже ремигала, їй не було діла до тих, які обступали сани... одні обступали, щоб віддати останню шану довголітньому печатникові старого й молодого князів — отцю Остафію, другі принесли до саней щирі сльози, бо, певно, небіжчик не обминав їх милостями, треті — із звичайної людської цікавості, четверті... четверті, може, жадали воочію переконатися, що забрав господь до себе кровного їхнього ворога.

— Щасливий був той чоловік, що залишає по собі друзів і ворогів,— пригадав Ян вичитане недавно з книги.— Значить, жив він на повну силу.

Мовби заздрив небіжчикові.

Тим часом ударили сухо дерев'яні била. Сам князь з пасемчуками родів великих бояр виніс на сани деревище з тілом Остафія. Чорна тінь од чорного корзна відбивалася на княжому лиці... а мо', не від корзна це тінь, а од нелегких днів своїх і ночей?

Попереду саней виріс цілий ліс жалобних корогов, за ними — єпископ Козьма та його клір.

Пора...

Полоззя з гнутого граба натужно скрипнули, їм вторили ярма волів; печатник Остафій нині орав останню свою на землі борозну.

Темні строї бояр і мужів градських, безчисленні покліпування свіч, неголосний хор ченців, що з півслова підхоплював єпископові заспіви — все це придало похоронному ходові не так смутку великого, як урочистої пишноти. Ступаючи поволі в гурті за деревищем, Ян мимоволі повертався до недодуманого: «Горів,— усі кажуть,— отець Остафій на службі княжій, за що й заслужив пишні проводи. Для цього й жив. Лише чи варто для цього було жити... лише для цього?»

Дійшли до монастирського кладовища. Ян спіткнувся об повалений струхлявілий хрест на зарівняній могилці і підняв д' горі вид. Коло ями голотилися найдостойніші, маячила там княжа чубата голова й поблискувала митра єпископа. «Здалось би й мені проштовхнутися ближче,— міркував боярин,— ближче не для того, щоб похизуватися серед достойних, а щоб помолитися за упокій душі Остафієвої і кинути грудку на його деревище: Хай земля буде тобі пером».

Жадання це було щире, бо смерть Остафієву очікував довго й терпеливо. Однак полінувався пробиватись крізь гурт. Вирішив, що краще залишитися загубленим серед людей. Втім, це тільки так видавалося, що загублений, бо краєм ока помітив неподалік кількох бояр. Стояли там Левко Ондрійович, Оксен Криворук, Якоб Здрав та Нестор Ольків, мужі вже в літах, примітні статурами. Донедавна ніхто в Галичі перед ними шапку не лакмав. Сірі серед сірих. Хто з них князеві мечем служив за хліб і одежину, хто, махнувши на гордощі боярські, пробував братися за торг — треба було зводити кінці з кінцями, бо тільки й скарбу того, що родова гривна на шиї.

Після сумного, хоч і малозначного випадку, коли княжич блиснув ножем, Ярослав, попереджаючи, щоб завтра-післязавтра Ольга й дехто з бояр, що тримали її руку, не блиснули чимсь замашнішим, звелів Янові приглянутися до зубожілих бояр і викохати з них друзів вірних і відданих. Не дивниця, отже, що Левко Ондрійович з приятелями попасають сторожко очима, під корзнами у них короткі мечі, тепер вони готові вмерти за князя та за збавителя свого Яна, адже були вони тими першими щасливцями, які з його рук дістали грамоти на володіння вотчинами.

За цими першими Ян привів з Ушиці два десятки молодиків-боярчуків, котрим надокучила глухомань рідних країв, і служба при княжому дворі видалася їм божою ласкою. Тепер молодики княжу палату стережуть. Є вони

й тут... Ох, турботи, турботи, мовби й значні вони в буднях, та чи вартісні перед лицем смерті?

Чи вартісні?..

— ...Ніколи не брав він до рук меча,— долинув до співця басовитий голос єпископа Козьми, який промовляв над труною прощальне слово,— бо зброєю його були хрест і перо. Але, браття, у кого з нас посіється сумнів, що не жив він поміж людьми воєм чесним і хоробрим, що труди його многодневні не можна порівняти з ратним трудом? Служачи князям нашим, він тим самим служив землі отчій і цим здобув право серед живих на вічную пам'ять...

Хор підхопив «вічную пам'ять»; скорбні слова злітали, як галич, понад людські голови; галич кружляла над цвинтарищем, а утомивши крила, сідала на розлогі липи й на рамена хрестів. Журба й печаль сповивали серця; хтось, не втримавшись, тяжко, по-чоловічому заридав; сльози багатьом мимоволі замрячили очі, бо кожний уявив свої похорони. Ян теж борсався у низькій скорботній мряці, аж поки його зір, блукаючи безцільно поміж хрестами, натрапив на горобину, що росла неподалік.

Дерево, усипане кетягами, полум'яніло ярим вогнем... вогонь її гейби пропалив двері з цвинтарного пригнічення в інший високий світ. Ян випростався і, втішаючись порятунком, дивувався, що дотепер не помічав горобини: горобина червоніє — осінь калатає у ворота.

Осінь?

Осені, власне, ще немає, але літо уже зів'яло, пожухло, в кронах цвинтарних лип засівається жовтизна. День утратив давню дзвінкість і прозорість; уже бузьки пишуть кола у високості, лаштуючись у вирій. Навкруги чутно щемливе й глухе тремтіння прощальної струни... струна та скрізь: під хмарами, в сонячних променях, у трепеті листя, у повіві вітру. Вона також у ньому. Мелодію струни важко перелити в слово, її хіба що можна уловити гуслами. Янові за багато днів, згадавши приповіщені занехаяні гусла, забаглося торкнутися струн, але торкнутися не задля того, щоб передати словом щойно пережитий солодкий щем — щем швидко минувся,— а задля того, щоб спробувати, чи зумів би виспівати гуслами вогонь горобини. А зміг би, мабуть. Від дерева било у вічі туге полум'я, яскравість його на тлі прив'ялого літа була по-особливому разюча; літо вмирало, схиливши долі зелені корогви, його місце заступала осінь із своїми

коргвами, більш витривалими, котрим не страшні приморозки і шпаркі вітри.

Нуртував таки в бояринові співець.

Як співцеві йому було байдуже, що після того, коли над Остафієм виріс горбик із жовтої глини, ігумен Святоіванівського монастиря не покликав його разом з великими боярами до трапезної на тризну,— князя туди ж повів єпископ Козьма,— а як боярина неувага образила. Зрештою, хіба йому не відоме глухе незадоволення бояр, що, мовляв, князь передав державну печать безрідному худопалкові. За це напевно дорікатимуть князеві на тризні. «Ну-ну, поговоріть собі, побіснуйтеся, не пізніше сьогоднішнього вечора знатиму про ваші бесіди. Запам'ятаю їх»,— казав собі Ян.

І, востаннє глянувши на дерево-горобину, примкнув до натовпу, що прямував до воріт. Ішов він поволі, заглибившись у себе; видів у собі, ніби у свічадо дивився, радість вибуяну на Остафієвих похоронах і осяяну тугим вогнем горобини, що не тремтіла перед шквалом осінніх вітрів.

Довго не погасне горобина, горітиме й снігами заметена.

Сидів самотинно серед сувоїв пергамену, глечиків з чорнилом і кіновар'ю, а подумки чув власну ходу під склепіннями трапезної монастиря святого Івана; чув свої кроки і боярські викрики. Напружував слух, щоб не пропустити ні звуку.

«Даремно себе мучу,— врешті отямився.— Повинен я звикати також до невідомості і до того, що буде тільки мені відоме.— Я — мов стічна яма, до якої спливають води чисті й води каламутні, трутизною розчинені. Це мій хрест... колись, може, над моєю могилою теж скажуть: «Він не брав у руки меча, але Русь любив і жив для неї».

Розреготався.

Любив, коли випадав вільний вечір, приходити сюди, у писчу палату. Відмикав двері до комірчини з одним-єдиним заграто ваним віконцем, яку писці здавна називали «Остафієвою світилкою», запалював на столі грубезну свічу й аж тоді всідався у широке, шкірою оббите крісло.

Крісло теж було Остафієве...

Все тут дихало отцем Остафієм, зберігало його голос, дотики сухих пальців. Писці, особливо старші віком, котрі пам'ятали гостролицького Янчика, що сіяв для них пісок і товк вільхові горішки на чорнило, підглядали крізь шпаринку привідчинених дверей і, бачачи, як він розсівся на Остафієвому кріслі, темніли від злості й мовчки стискали кулаки. Гляди, мовляв, який борзий: ні одної книги до кінця не переписав, а вже крісло високе здобув.

Якщо признатися по правді, то Яну спочатку не сиділося затишно в кріслі. Бувало, раз по раз стріляв очима на двері і ждав, що зараз появиться на порозі високий білобородий старець і гримне:

— Забагато для тебе честі, Янчику! По-доброму мовлю: йди пріч звідсп!

Та, мабуть, недобре так думати по людину, яку тільки-но поховали. Гріх... До того ж не далі як дві седмиці тому кликав його отець Остафій до своєї келії в Святоіванівському монастирі. Старець лежав, як тріска, а розглядав проте молодого боярина довше й не без цікавості, і, може, порівнював теперішнього ставного мужа з тим давнім отроком, якого привів до писчої палати дереводіл Чагр. Боярин, видно, сподобався, щось вичитав з його лиця старець, бо привітливо поманив пальцем.

— Присядь-но біля мене, заступче. То ти такий, значить? Зумів старому князю догодити й сина його вчарувати. Отже — не дурень єси, а це головне,— не то хвалив, не то осуджував Остафій.— Без жалю потолочиш кожного, хто заступить дорогу.

— Інакше тебе візьмуть під ноги. Таке життя,— мовив зухвало Ян.

— Можливо... можливо, що й твоя правда,— не став сперечатися старий. Не для проповідей покликав сюди Чагрового сина.— Лише чи усвідомлюєш сповна, яку важку ношу завдаєш собі на плечі?

— Уявляю.

— Не зігнешся?

— Ти ж двигав її скільки літ. А я з роду дереводілів. Ми вперті й сильні.

— Впертості й сили тут замало. Гнучкість потрібна. Ум, досвід...

— Розбагатіємо й на це добро.

— Не будь самовпевнений. До книг припадай — користь від цього велика.

— За науку дякую.

— В ім'я чого береш на плечі тягар?

— Якщо жити — то в повну сплу.

— Тільки для себе жити? А князь... а Русь?

— І для них...

— Про Русь пайперше думай.

Ех, краще б старець не торочив пишних слів про Русь, бо напослідок, коли Ян поцілував його холодну руку, він дістав з-під подушки ключ; ключ цей від кованої залізом коробиці, що стояла у світелці при писчій палаті. На дні коробиці він знайшов книгу імен, Остафієвою рукою списану. Біля багатьох імен чорніли хрестики-знаки, що люди ці вже усопші. Отець Остафій писав свою книгу багато літ... писав рукою невпевненою, молодою, і рукою твердою, і рукою тремтливою, буквиці уставні на останніх сторінках розбігалися вусібіч, але це не заважало старому терпеливо виводити, крім імені, місце, де живе ця людина, чим заробляє на хліб, і яку винагороду дістала за ту чи іншу послугу.

Була це книга таємних видоків — підслуховувачів, ябедників, доносників, підглядачів. Серед них вписав Остафій імена воїв, купців, смердів, іноків.

«Всі вони, певно, гоноруються своєю любов'ю до Русі,— думав Ян.— З любові, мовляв, служать їй вірно. Тим часом їх любов куплена отцем Остафієм, після нього купуватиму любов я. Ось і в цю, мабуть, хвилину видок з монастиря святого Івана переповідає Дулібу слово в слово про все почуте в трапезній. Видок продає — я купую... купую теж в ім'я Русі, хоч насправді... Ет, пощо переливати з порожнього в пусте, тим паче що Дуліб прибув з вістями».

— Говори.

— Що говорити. Сподівання твої справдилися. Заледве спорожнили в трапезній одну-другу корчагу, як почалося. Заварив кашу Митро Молибогович, за ним — Пилип Дитятич та Доброслав з Ямниці. У них писки з чорним піднебінням. Тебе обезчестили на чому світ стоїть... Настусю бідну. За горло князя брали, аби відступився від неї... щоб печать у тебе забрав.

— А князь?

— Князь спалахнув, як хмиз. Хапався за меч — та шкода, не прийнято сидіти на тризні з мечем. А все ж заткав писки крикунам. Каже: «Не дозволю, щоб мені наказували, кого в слуги маю брати та як з жоною спати.

Якщо Молибоговичам я не до вподоби — хай шукають іншого князя, ворота галицькі відчинені, нікого неволити біля себе не збираюся. Одначе попереджаю: усяку ворохобу задушу в зародку».

— Добре підголив їх князь. Інші-бо череваті, що на це? На чиєму боці стояли?

— Не про всіх видок повідав. Та Ізбігнєв Іванич з Коснятком Сірославичем мовби мовчали. Владика пробував мирити. Та де... Молибоговичі, Дитятичі та Ямницький скочили в сідла.

— Князь вернувся додому?

— Ні, ночує в монастирі.

— Безпечно там?

— Вірні люди в дружині...

— Більше нічого не переповів видок?

— Про владику... Балакав він з князем на самоті. Крутив хвостом старий пес,— і вашим і нашим. Буцімто княгиня наша прибігала до нього й просила, щоб привів дотями князя, а Настусю — прокляв. Погрожувала: не заростуть князеві стежки до Братишан — покине мужа.

— Дав би їй бог розум,— перебив Ян.— Ну-ну, перелякався князь?

— Ха, та де! На жарт обернув. Відказав владиці: «Хіба я в тебе, єпископе, один грішник серед пастви? Багато їх... греблю гати».

— Тяжко йому,— співчував Ярославові новий печатник.— Нам тепер очі гострити й вуха, щоб бояри змову не учинили.

...День кінчався опівночі. Ян дмухнув на свічу.

А вранці вість, як сорока, на кожні галицькі ворота сіла:

— Чули, княгиня наша Ольга з сином та з боярами Молибоговичами, Дитятичами та Доброславом з Ямниці подалася на Ляхи. Чудасія...

Князь не велів переймати княгинині вози. Хай їде...

ГЛАВА ДЕВ'ЯТНАДЦЯТА, З ЛІТА 1187

I

Думав Русин:

...А якби самому знову рушити по Русі, га? Узяти б гусла й помандрувати від города до города, від весі до

весі. Лихо, чи вистачить для мандрівки сили й життя? Сонце-бо заходить...

Несподівана думка схвилювала старого. Поклав перо на каламар, почовгав по хоромині: сюди-туди, туди-сюди, як човник ткацький. Прямий, дарма що мав за плечима цілу копу, середнього зросту, в полотняних сорочці й ногавицях, взутий у легкі шкуряки, безбородий, але з довгим посивілим вусом, він виглядав радше на смерда, аніж на книжника-затворника. Лише руки свідчили, що не знають вони ані чепіг, ані коси; у нього інша ораниця, інші зерна сіє...

«А мо', трусонути старістю і покласти ще одну борозну на полі, що Руссю зветься... прокласти від Уж-города й Перемишля аж до Новгорода Великого й Суздаля... чимало доріг уже мною сходжено і з'їжджено, тут і там приятелів маю і знайомих — не пропаду. З побаченого й пережитого можна буде потім — з кожного грона і ягоди бодай по краплині вина — укласти книгу про Руську землю. Поки що нема такої книги, руські мандрівники в чужі землі простують і перед чужими дивами роти розкривають. Чужинці ж про Русь пишуть поверхово; зобачивши латку на сіряку смерда, вони готові всю Русь полатати, а свого убозтва не помічають.

Але ж... розтікаються мислі по древу, мовби я молодик, якого жде нерозпечатана амфора з вином. Я вино своє випив, другої амфори нікому не дано, адже не єсьм вічним жидом. І шкода, що не єсьм, хоч і кажуть, що це мука — жити вічно; мука тоді, коли живеш безцільно, я кожен день присвятив вітцівщині.

Чи не зависоко, Йване, ціниш свій труд?»

Блукав зором по дубових полицях, заставлених книгами й сувоями пергаменів; на нижній полиці зупинився довше, й очі його посмутніли. Полиця не була порожня: лежали там три товстезні книги «Хронографа» — плід цілого його життя... та ще з півсотні віршів... та ще три-чотири перетлумачених на руське Слово грецьких книги.

— Багато це чи мало? — питав себе й святого Іоанна, що позирав задумливо з ікони, котра висіла на чоловій стіні.

Святий, як дві краплі води, схожий на Русина: такий же випуклий лоб, в облямівці сивини, такі ж підковою опущені вниз вуса, і такий же уважний погляд очей. Ізограф Хома, вихованець словутного Григорія Печерського, приніс

колись під полою волосяниці чисту дошку, покриту левкасом, і сказав:

— Не осуди, Вчителю, подобу твою хочу надати хранителеві твоєму й опікунові святому Іоанну.

— Гріх це,— мовив Русин.— Проти закону церквою освяченого ідеш. Є взірці грецькі й київські, як котрого святого малювати.

— Хіба не буде гріхом, коли нащадки не знатимуть твого лиця? Хіба не заслужиш ти, Вчителю, честі цієї? Крім того,— Хома зовсім не по-іноцькому підморгнув,— всілякі взірці сковують пензель. Так учив Григорій.

І Русин погодився... погодився не з честолюбства; цінував найперше в кожному митцеві прагнення до розкованості й шукання власної борозни. А щодо моєї подоби... хто через копу років здогадається шукати в святому Іоанні моїх рис? І може, це на краще, я незримо буду присутнім при житті наступних поколінь... буду, поки не облущиться ікона, поки не згорить вона у ворожому вогні або ж не попливе за водою.

А потому? Потому — забуття?

Отже, мало я зробив для Русі?

Гортав важкі чисті аркуші пергамену, призначені для переписування. З жовтуватих полів віяло порожнечею... порожнеча скраплювалася в душі сумом, як пара під сволоком.

Почувався самотнім.

Якби комусь признався про це — не повірили б. Нема днини, щоб до його господи зблизька й здалека не повертали гуслярі, ізографи, каліграфи-писці, здателі; нема днини, щоб він не був у гурті рукомесних людей, бояр, попів та іноків; люди потребували його, він потребував людей.

Та самотності від цього не убувало.

Сьогодні вона теж затоплювала його, як прибережного дуба каламутна повінь, і Русин не пробував ані втікати від неї, ані боронитися. Навіщо, хіба від себе втечеш? Прихилився до вікна й дивився, як заходить сонце. Русинова світлиця на верхній половині терема, звідси видно почорнілі драниці дахів, садки, а далі — Дністер і потойбічна оболонь, що врунилася зеленими отавами ген-ген аж до Бикового болота. Червоні стріли призахідного сонця, тонкі й довгі, тисячами вціляли в Дністер, ріка спалахувала бездимно, горіла... горіла, щоправда, коротко, бо набігала з верхів'їв хвиля і стріли сонячні гасли.

А може, не хвиля дністрова гасила стріли, може, по небу сунули турми хмар? В інші дні Дністер горить довго, мовби не водою налитий, а нафтою, і часом Іван Русин, піддавшись ворожбитності передвечірньої пори, очікував, що зараз, коли спаде полум'я, зачорніє поміж берегами голе днище.

Потому посмішковувався з дитячого свого страху, збуреного уявою.

Надвечірньою порою десь там унизу поміж дахами, в гущавинах садків плакала дитина; вона завжди плакала в один і той же час; дитина, певно, була не одна, і вона, може, теж плакала в інші години, але чути її тільки надвечір'ями, коли заходило сонце. В порожньому піднебесному куполі, як у хмарі з голосниками, кожний звук у стократ посилювався, дитячий плач долітав до Йванового вікна виразно й зримо... зримо, бо співець змикав повіки й бачив його на лутці вікна; бачив на лутці сіру плашку. Він, як сліпий, простягував руки, ловив пташку в долоні і голубив її; в пташки м'яке пір'ячко... м'яке волосся мала його Любана; Любана народила б йому повний терем синів і донь, всі вони вдалися й горласті й співучі, і він не ловив би оце старістю плачі чужої дитини, і не сиділа б на його вікні сіра пташка, що зветься самотністю.

Усі в теремі знали про надвечірні страждання Русинові. Та ні Ігнат Соколян, ні жона його Мирослава, ні малий Родько, ні уноти не пробували розраджувати старого, щоб не сполохати пташку на Русиновому вікні. Колись, ще при житті Добромира Соколяна, молода його невістка Мирослава, не попереджена вчасно, припадком піднялася у Русинову світлицю і побачила, що співець сидів біля столу й пальцями торкався двох синіх намистин. Мирослава застигла посеред хати, а він споглядав на неї відчужено, здалека, крізь пелену сліз і заохочував:

— Ну-ну, підступи ближче й подивися. Любанині це намистинки. Тільки й пам'яті по ній — дві намистинки, як дві сльози.

Вона не підступила, злякавшись Русинових сліз. Тільки залопотіло за нею на східцях, а опісля свекор відчитував молодайку, щоб не сміла заважати співцеві... треба ж чоловікові побути на самоті, виплакатися, бо невиплакані сльози каменем твердіють у грудях.

Відтоді надвечір'ями ніхто не збовтував на дворищі тишу; це був Русинів святий час, у який з молодих весен

приходила до нього Любана. Він випускав з долонь сіру пташку, відмикав ключиком, який носив при собі, привезену з чужих країв ковану срібними штабками скриньку й клав перед собою намистинки з голубого скла.

II

Де кінець сьогоднішній днині? Хвилини нанизуються-плетуться, як кільця в кольчузі — нема їм числа. Й добре, що нема, дасть бог, розродиться щасливо Анна при денному світлі. Він, Василько, син Чагрів, якось перетерпить вимушене безділля, переживе тривогу. Ось уже й колиска синові виплетена; ось утретє закипає в глиняному глеку вода... закипає і остигає, бо тихо в колибі, спить Анна.

«Спи, моя ладо, спи, набирайся уві сні сил, як земля вологи в громовицю; на твою молоду силу надію покладаю, бо нізвідки поміч не прийде»,— сам до себе говорить Василько, підкладаючи у вогонь тріски. Язики полум'я пожадливо облизують камені, на яких стоїть глек, сичать, потріскують під його широким денцем.

Глек цей Василько саморучно змайстрував, була це чи не перша його робота серед гірської пущі. Анна тоді місила, як тісто, глину, вимацувала камінці й грудки, а він клеїв-нарощував вінчик до вінчика — аж руки тремтіли від незвичної роботи. А що, власне, міг вдіяти? Мусив пригадати прапредківський спосіб. Десь у Галичі, Коломиї, у весях є скусні гончарі-скудельники, вони глеки й миси на кругах виточують тонкостінні, зграбні, з дзвінкими голосами, та дорога до них заказана. Васильків же глек, випалений просто у вогнищі, вийшов грубим, кривобоким, тут і там на задимленій поверхні залишилися сліди пальців. Проте обоє з Анною надивитися на нього не могли. Бо де ще є у світі посуд коштовніший від цього? В ньому Анна варила м'ясо і трави, носила з потічка воду; носила й казала, що в глекові живе добрий домашній дух; духа цього вони самі сотворили на гаразди.

Тут, на безлюдді, вони боготворили кожну річ: успадковану від батька Чагра сокиру, ніж, Аннину сорочку, наконечники стріл, прясельце, голку, подаровані Доброногою ножиці. «У світі велелюдному,— розмірковував Василько,— люди не в змозі пізнати істинну ціну речам, бо речей там надто багато, вони збудеснілі й здрібніли, а тут... тут, коли часом на лезі сокири або ножа тримається твоє життя і від них ти залежний щодня й щогодини, речі

набувають іншої ваги. Вони є мовби продовженням твоїх рук, тебе самого, і тільки тепер я зрозумів, чому пращури, в кущах віками сидячи, приписували речам богорівну силу і одухотворяли їх. Візьмемо ж для прикладу ту ж сокиру... Мабуть, з первовіку дійшов до нас звичай зарубувати сокиру в поріг хижі... зарубувати з вірою, що вона вбереже житло від зла».

— Ой Василько, стаєш, виджу, по-жіночому забобонним,— добродушно глузувала, бувало, Анна, спостерігаючи, як він, готуючись на лови, шепче заклинання над гостряком ратища або стріламп.— Муж ти єсп...

— Муж-то муж,— відповідав він,— тільки ліс родить забобони, як гриби. Я часом почуваю себе мурахою супроти величності пущі. І тоді боюся... боюся втратити живому звірові у пазурі, лихому чоловікові на очі, боюся оступитися... Тому кличу на поміч навіть того, що сидить у піхвах мого ножа. Я не знаю, добрий він, той, що сидить у піхвах, а чи злий, можливо, що його зовсім нема, але на всяк випадок... Розумієш?

— Від лихого випадку вбереже тя моя молитва,— горнулася Анна до його плеча.— Вірпш.

— Вірую.— Василько торкався вустами її рук.

Таки мав її за святу... в крайньому разі — не схожу на інших. Не кожна-бо дівка зважилася б покинути безпечний городок, стару матір, сякі-такі домашні вигоди, до яких звикла, і піти за ізгоя, до того ж не першої молодості... піти в пущу, на безлюддя. Коли купчина-єврей на прохання Луки Вістовича таємно привів її з Яремичевого городка до Краснополя, і Василько запропонував їй поділити з ним долю, вона без вагання погодилася. Василько спершу навіть не повірив цій поспішності, вбачав у ній легковажність або ж нерозуміння злигоднів, які очікують дівчину попереду, адже не міг їй обіцяти ні теплого кубельця, ні маєтків, ні хоча б простого життя поміж людьми... поміж людьми він спробував би, може, уникнути очей великого боярина Костянтина Сірославича, але хіба вбережешся від бояр малих, тіунів, посадників, старост, лихварів, митників; вони всюдисущі, від них не сховаєшся за частоколом сельбищ і стінами городів, а він ситий по горло позолоченим ярмом княжим, посрібленим — боярським, спробує тепер од них сховатися, щоб бути вільним бодай серед гірської пущі.

— Тому зваж, Анно, те, що втрачаєш, і те, що здобудеш. Я не маю права неволити. Інша на твоєму місці...

Розмова відбувалася в оборозі Луки Вістовича на духмяному сіні в перший вечір приїзду Анни до Краснополя. Вони лежали поруч ще не повінчані любов'ю, і Василько спробував відсунутися від дівчини, відчужитися, щоб не впливати на неї ні дотиком, ні милуванням, ні жаром тіла. Це, певно, була неабияка мука, ніякої жони не жадав так досі, як Анни... але ліпше тепер перетерпіти, ніж потім щодня мучитися її докорами і сльозами. Хотів, щоб мала тверезу голову.

— Не говори про інших,— досягала його гарячими руками.— Я піду за тобою скрізь. І не лякай мене страхами, не боюся.

— Чом? — допитувався і злегка гамував її руки.— Повинна би...

— Бо люблю тя, місяцю мій срібний.

— Повтори.— Завмер, причаївся на сіні; і власний подих, і шерхіт сухих бадилинок, і розгойдана плавба місяця на хмарах... того місяця, справжнього, якого видно з-під бриля оборога, заважали йому, хотів чути тільки її голос. Лежав, як у сповитку, прислухався до себе й дивувався, що не вирував у ньому темний похітливий шал, а натомість співало в ньому, дзвеніло в кожній жилці блаженство, якась вища, ніколи ним не переживана радість. Хто знає, може, це й є щастя? — За що любиш? Старий єсьм...— Був жорстокий до себе, однак жадав ясності: або хай щастя вкориниться і розгалузиться, або хай здиміє, шугне з-під оборога, як наполохана куниця, коли Анна скаже, що кохає з жалю... «з жалю до твого сивого волосся, місяцю мій срібний».

— За що? — замислилась.— За те, мабуть, що ти такий... несмиренний, що вперто шукаєш волі. Тільки чи є воля — красна квітка... чи вартує вона бодай ногату без людей?

Красно мовила Анна, але він її не слухав.

Її кохання теж було схоже на красну квітку; господи, та чи є десь на луках косиця, яка б що не день квітла новою барвою; сьогодні жовтою, завтра — небесною, післязавтра — муравиною? Василько розкошував у повені хмільних барв і, як бджола, спивав нектар з кожної пелюстки. Воістину: солодкий мед любові. Пам'ятав він, правда, що всякий мед проїдається: той згіркне, той стає кислим, той загустим, той знудить або ж наб'є на зубах оскому; через це приходили часом до нього думи, що й він зазнає колись пересичення медом. Однак сумніви

швидко розвіювалися, бо він шукав не однієї тілесної насолоди, а й навчився бачити в косицях красу; Василько не міг налюбуватися низьким грудним голосом Анни, його хвилював погляд її карих очей, порух брів, випуклість персів, стрункість ніг. У кожному її слові, бодай і в незначному, в сяйві очей, усмішці в кутиках повних уст таїлася велика таємниця, зваба, він спішив таїну розгадати...: і розгадував її скрізь — на мураві дворища, в лісі, в потоці, коли купалися; здавалось, не знайдеш місця, де б він її не любив, і від цього дикі, нелюдимі місця ставали ріднішими, обжитими.

— Ти ненаситний дикий звір, Васильку,— говорила Анна, відпочиваючи на його широких грудях.— Глянь, ми тут витолочили все навкруг. А ще нарікав: старий єсьм.

Над ними шуміли смереки, ще вище здіймалися гори, Василько з Анною лежали, як у колисці.

— Тому й витолочили, що-м старий. Ще хочу народити синів... аби ця пуща ожила молодими голосами, аби їх колиска зелена виколисала.

Він і сам іноді дошукувався своєї чоловічої сили. Адже мав дотепер двох жон, царство їм небесне, був тоді молодим... не міг, отже, нарікати, що ложе його дихало студінню; з вогню жони народжували йому синів. А втім, може, й не з вогню, а з обов'язку? Жона-бо для того й сотворена богом з Адамового ребра, щоб продовжувала рід. Тепер, коли Мирослава і Рада віддалилися від нього в часі і біль за ними причах, мав змогу приглянутись до небіжчиць аблизька; гріха в цьому не вбачав, бо не збирався ані осуджувати, ані дорікати їм у чомусь, хотів лише запитати. «Чи любили ня?» Тіні, викликані з небуття, мовчали. Вони або не знали слова «люблю», або ж воно здавалося зайвим... для обох жон зайвим і для нього теж. Дивного в цьому нічого не було. Першу жону Мирославу висватала йому Мама, кажучи: «Мирослава одиначка у вітця свого Перевізника Арсена, багате віно з нею дадуть. А це головне, сину,— додала, помітивши, що Василько готовий заперечити.— Ти, певно, хочеш спитати: а як бути з любов'ю, як коротатиму життя з нелюбимою водимою? Так? Відповідь моя така: будете жити, як ми з батьком твоїм Чагром жили. Чоловік і жона — се два окремішні камені, що до якогось часу лежали на різних межах. Спільна постіль, узи шлюбні роблять з них жорна... два камені притруться і мелять муку.

І він привів на своє дворище Перевізникову доньку.

Чи була вродлива? Не пам'ятав... не міг пригадати ні її обличчя, ні очей, ні стану. Зате пам'ятав її покірливість: покірно його роззувала, мила ноги, покірливо лягала поруч, і покірливо народжувала сина.

Другу жону Раду умикнув у весі під Коломиєю, і тієї ж таки ночі, як тать-напасник, узяв її дівочий вінок і силоміць, кинувши в сідло, привіз до самотньої хижі в гайку над Прутом-рікою. На цей раз він сам знехтував любов'ю... хоч потім потайки любувався Радиною красою... красою дикої неприборканої лошиці. Щось таїлося в ній первісне, степове, гінке і горде. Василько мовчки тішився, що володіє розпуклим квітом рожі, яка цвіте серед терну, і водночас щомиті відчував, як боляче прошпилюють — о ні, не долоні,— а саме серце колючки рожі: Рада не простила умикання, у весі під Коломиєю залишився її ладо. Василько ламав її гордість жорстоко, батогом... і не спав ночами, стережучи, щоб не втекла; стеріг, власне, не кохану жону, а ниву, в яку посіяв сім'я.

Син, маленький бровастий Чагр, наречений так на дідову честь, помирив їх, але не зблизив.

Де ж тут, на цьому кам'янистому грунті, могло прижитися деревце, ім'я якому любов?

Інша справа — Анна. Вона послана Василькові самим господом богом... а може, поганською ладою... а може, паном цих гірських пущ? Він усім — і богові, і ладі, і панові — вдячний, бо Анна дана йому не лише для продовження роду, але й для того, щоб знав: є на землі щастя...

«Щастя?» Що, що? Він вимовив заповітне слово вголос... а мо', лишень подумки? А все ж Василько озирнувся, щоб пересвідчитись, чи хтось не підслуховує. Чув же колись від старців: «Не хвалися голосно щастям, воно, як птаха, сполошиться людської тіні».

Глиняний глек поволі закипав; кипіння народжувалось у нього нутрощах, на дні; глек глухо побулькував, тремтів, аж поки на поверхню води випорснула жменя срібних росинок. Вода зарябіла хвильками, збурилася й потекла білою піною через крису. «Чи людське щастя не подібне на шумовиння окропу? — сотав Василько вервечку думок.— Було й нема: спливло через крису, піднялося хмаркою увись або осіло на дно. Ми очікуємо щастя, як празника після буднів і постів, а коли воно нарешті сідає на наші ворота, як дика голубка, ми боїмося його сполохати і втратити. Яке ж то щастя зі страху? Але навіть щастя настрахане біля нас не одомашнюється, і певно так

повинно бути, бо не сотворив господь чоловіка для того, щоб він вічно святкував. І залишається після нього вітер з-під голубиного крила. Тільки вітер... і ти знову жебрак».

Сумно стало Василькові, синові Чагра.

Він тричі сплюнув через ліве плече, кленучи себе за невчасні мислі. Хоч... чому невчасні? Треба завше бути готовим до найгіршого, тим паче, коли ти безсилий перед таїнством пологів. «Коли б поруч були люди... однодумці... чесні і вольні, то б і воля лісова стала запашнішою і тривкою, і щастя ж своє оборонили від зла»,— чи не вперше забанував Василько за людьми.

Він дивився на свою колибу, уявляв на постелі Анну, що спала; разом з Анною поки що теж спали дві взаємно ворогуючі сили — радість і небезпека, і він, по правді кажучи, тепер уже не знав, чи щоб непевне ждання урвалося у сю ж хвилину, чи щоб продовжувалося безкопечно. Окріп тим часом у глеку біснувався, бризки піни досягали Василькових рук, обпікали. Він хитав головою і дорікав собі: «Я мислив, що піна не залишає сліду, а вона ятрить шкіру. Все, так, усе залишає по собі слід; а коли щось у тобі залишається від пережитого, то, отже, не біднієш, а багатієш. Подібно й щастя. Хіба не багатий я був розмовами з Русином-книжником, хіба не добрішав я, наслухавшись від Настусі-сестри голубих казок про доброту людську, хіба не почувався я щасливим, коли забивав останній цвях у вибудуване мною? А любов Аннина? Хто б... яка сила витравила б, згладила або випалила її слід з мого серця?»

І в сю ж хвилину долинув з колиби стогін Анни.

Василько, син Чагрів, схопився на ноги, тугіше перепережав черес, поправив ремінець, що перехоплював на лобі волосся, і поплював у долоні.

Чекала його незвична, як для мужа, робота.

Він оглянувся і в душі крикнув: «Гей люди, братове, як важко без вас!»

III

Сон був: і дали ангели Янові чорне яблуко...

Власне, чорне яблуко з'явилося ген-ген пізніше, перед Яновим пробудженням, а до того снилося, що він умер. Сталося це посеред рівного піщаного поля, на якому боярин не запримітив ні кущика зеленого, ні бадилинки: поле лежало сіре, витирлуване копитами, глухе й безлюдне;

коли Ян упав на нього горілиць і спробував волати порятунку, то крик його, ледве видобувшись з горла, повис у загуслому повітрі, мов замерзла бурулька.

Ян лежав пластом і дивився, як з піднебесся зіталися ангели, щоб понести до бога його душу. Це боярина втішило, ангельський лет означав: даремні були земні страхи, що за численні великі й малі прогрішення горіти йому в гієні вогненній. Видно, на небі міряють людські вчинки іншими мірками. Раювати йому тепер у царстві небесному навіки.

Він заплющив повіки й відкрив рота: пишеться-бо в книгах, що душу в чоловіка виймають крізь горло. Ангели тупцювали навколо, як купці біля корови на торжищі, і зрідка про щось перемовлялися; один з них прохопився Словом руським, що в небіжчика тхне з рота хмільним, мов з відчинених дверей корчемці. Ян хотів було пояснити небесному воїнству, що звечора трохи перепив, але не встиг і пискнути, бо раптом заболіло в череві, навколо пролунав ангельский хор «Готово!», і він уздрів свою душу. Вона прибрала подобу старого облізлого собаки. Його брав сумнів, чи ангели випадково не підкуплені Іваном Русином, адже ще при житті приблизно уявляв, надивившись на святі ікони, як повинна душа виглядати. Мала б вона мати бліде лице, складені до молитви долоні, а від голови повинна б промінитися ясність. Одежа на ній — біла туніка праведника. Так малювали душі ізографи. А тут... старий спаршивілий пес. Фе! Ні, не обійшлося без підкупу Іванового. Правда, глянувши пильніше псові в очі, він скис: «На мене він схожий. Мої очі, моя борода, ніс. Видно, ми, на землі сущі, мало знаємо, як виглядають насправді наші душі. Душа Івана Русина, приміром, може брикати в личині вислюка». Він уявив, посміхаючись, як кусатиме в райському саду його пес Русинового вислюка.

І хихикав, радіючи, в кулак.

Не кажи, Яне, «гоп», поки не перескочиш. Котрийсь з ангелів узяв його душу на налигач, вперіщив палицею по крижах і звелів іти. Душа пошкутильгала ледь помітною стежкою на биту дорогу. Обабіч неї гурмилося безліч людей. Вони мовчки показували на Янову душу пальцями й, відвертаючись, гнали геть від себе тоді, коли вона знемагала від спраги; вони замикали ворота, коли душа скавуліла, випрошуючи шкуринку хліба; м'яка трава поростала колючим терням, коли змученій душі баглося

лягти й перепочити. Душа попервах пробувала дістати хліб і воду силоміць, поклацуючи зубами: біда, що зуби були гнилими; душа пробувала купити хліб і воду за гривни — вона засипала дорогу золотом, та ніхто не полакомився ні на гріш.

А дорозі не видно кінця-краю; люди, що стояли обабіч, давно переодяглися, на них були чудернацькі іншого покрою строї; города на мальовничих горбах теж стали незнайомими, будівлі їх пнулися аж попід хмари. І тоді душа зрозуміла, що заблукала в прийдешні віки. Вона раптом зупинилася, оглянувшись на ангелів, що провадили її на мотузку, і завила по-собачому:

— Доки буду, о янголи, йти?

— Доти, поки Галич пам'ятатиме, як ти зрадив вітця свого і рідний город.

— Це ж несправедливо, о янголи. Нема меж людській пам'яті. Я знемагаю... дайте чимось підкріпитися.

— На,— ангел, схожий лицем на Покруча, тицьнув душі яблуко.

Яблуко було важке, мовби начинили його камінням з десяти гір; воно додавало своєю вагою страху перед безконечною дорогою і водночас підганяло: йди... йди...

Прокинувся боярин. Не міг ворухнути ні рукою, ні ногою. Нестерпно боліли долоні, мовби насправді цілу ніч двигав чорне яблуко зі сну. Зачучманілому, йому здавалося, що й ложниця видовбана в м'якуші чорного яблука: ніде ні промінчика, ні звуку, ні шереху. Темрява й тиша. Пробував крикнути — язик зі страху задерев'янів. Якось доповз до дверей і вдарив по них кістлявими кулаками. Врешті прибігла заспана клітниця, яка запалила світильник і принесла жбан квасу. Боярин довго хлебтав із жбана, поки спорожнив його до дна. Холодний напій вгамував спрагу і заспокоїв серце. Ян знову впав на постіль, вдруге переживаючи сон. Зважував: добрий він чи лихий? Може, сон означає, що цієї ночі Дуліб Покруч, який уві сні в подобі ангельській провадив його душу на мотузку, закрався до терема Йвана Русина й вищебетав книжнику про діяння Яна? Якщо так, то сьогодні направду почалася його дорога ганьби.

І він знов відчув у своїх долонях чорне яблуко.

«Видно, смерть моя близько,— подумав боярин.— Дивного в цьому нічого нема... старий я... зате дивує інше: не байдуже мені, що скажуть по смерті про печатника Яна люди».

Він схопився з постелі, кинув наопашки кожух і, запаливши від світильника свічу, босий почовгав у довгі темні стіни. Ніде нікого... двері... двері... Ось ці, здається, ведуть до Покручевої комірчини.

«Зайду і задушу 'го,— мигнуло, як лезо ножа, в голові.— Навіки засиплю джерело, в якому цікавий може розпізнати моє справжнє обличчя».

Важкі двері й не скрипнули. Полум'я свічі вихопило з темряви постіль... розкублену бороду Покручеву... і його широко відкриті балухи. Боярин ледь не скрикнув, відсахнувшись від постелі. Він сподівався застати Покруча сплячим... щоб без шуму й крику... А Покруч мовби й не змикав цієї ночі повік.

— Чом не спиш? — Ян приліпив свічу до розхитаного стола і сів на лаву.

— Страх ня мучить. Я ждав тебе... я кожної ночі жду, що прийдеш мене душити.

— Таке скажеш,— боярин спробував засміятись.— Прийшов до тебе, бо забаглося почути живий голос.

— Ая, говори,— Покруч спустив ноги з побічниці.— Я тебе знаю. Коли ти щось замислив, то не відступишся, поки не здійсниш. Вранці попрошу, щоб коваль викував гак, яким замикатиму зсередини двері.

— Гадаєш, це поможе? — сумнівався боярин.— Я боюся тебе... ти боїшся мене. В страху ходимо...

— Бо ми однакові... з одного поля,— Покруч чухав волохаті груди.

«Правда, ми однакові,— хитнув головою Ян.— На одній лаві сидимо. То чого ж я домігся у житті, яких висот? В ім'я чого продав колись Галич Володимиркові-князеві, відрікся батька свого Чагра... пощо покрив ганьбою гусла? Ми однакові з Покручем, нема між нами різниці... це він знає, і я знаю. Щоб однаковості позбутися, Покруч повинен умерти. Гак на дверях його не врятує».

— Тяжко тобі буде без мене,— ніби між іншим сказав Покруч.

— Та тяжко,— позіхнув боярин,— як без рук.

Вони повістували про смерть Покручеву, як про щось доконане, давнє, і при тому повістували розважливо.

— Та що вдієш. Знаєш ти багато. Хоч кажуть: рот — не горо́д, не загородиш. Та спробувати можна.

— Чолату мисль виносив: жадаєш біленьким, як овечка, постати перед новими поколіннями.

— Чом би й ні? Я много поту утер, орючи свою ниву.

— Вигадай щось інше, не почнай з моєї смерті.

— А з чого?

— Вибивай клин клином. Усі так чинять, князі наші теж. Письмо знаєш, телят у тебе доста — звели виправити сто шкур і пергамен.

— І?

— І сідай писи про діяння свої. Не від власного імені оповідь ведп, а від прибраного. Добре й корисне, якщо вдасться їх у твоєму житті розшукати, наперед виставляй, підноси до хмар, і хвали себе, прославляй, як колись славив князів наших. Досвід маєш.

— А чорне?

— Чорне оббілюй, криве — випрямляй. Хай нащадки колись, якщо це для тебе важливо, туманіють над «Житієм» Яновим і «Хронографом» Русиновим: у якому писанні істина? Ну як?

— Мудро,— потер долоні боярин.— Мудро! — вигукнув.

І відчув, що чорне яблуко в його долонях полегшало.

IV

Це нагадувало похорони.

Старий Осьмомисл уловив смутну подібність трохи запізно, коли роби поклали його на м'які, вистелені килимами мари й підняли на плечі. Стольник Борислав гойкнув, щоб рушали. Мари злегка гойднулася, роби пішли в ногу. Попереду гарцювали на конях гридні, позаду — обидва Ярославові сини — Володимир та Олег у супроводі Костянтина Сірославича, печатника Яна та ще декількох великих бояр.

«Це таки мої похорони,— ячав у зболених грудях жаль.— Виглядає, що не несуть мене на дністровий берег, а піднесли вгору, взяли на плечі, щоб я міг востаннє надивитися на Галич, попрощатися з ним».

У князевій волі було повернути назад до терема, але перед очима маячив вимріяний за час хворощів давно не бачений Дністро, його високі береги, і він промовчав. Тим часом роби пересікли Золотий Тік, минули ворота Дітинця. Передні гридні розганяли людські товпища ляскотом бичів. Галичани мовчки розступалися. Стояли з похиленими головами, без шапок, проводжаючи поглядами мари з князем. Город притих, посумнів; князь Ярослав сповнювався вдячністю до людей за їхній сум. Він знав, що не

всі, які стояли обабіч вулиці, його любили, багато з них, очікуючи перемін і полегші, жадали йому якнайшвидшої смерті, бо багатьом і він завдавав прикрощів. Що б не торочили бояри про містечан, а ці люди... ці й ті, що по інших городах і численних сельбищах, були його помічниками в розбудові землі. Помічниками, а мо', господарями? Це лише так здається, що князь усьому голова, що він єдиновладно вершить долею землі; доля землі в руках тих, які боронять її від ворога, засівають зерном і забудовують городами й весями. Це, правда, переконання Івана Русина; колись, дужим будучи, князь з ним не годився, в суперечці перечислював, гейби намистини на нитку нанизував, усе те велике й добре, що здійснене за його задумом. Іван відповідав: — «Ти задумував — люди робили».

«Хай буде по-твоєму,— сьогодні князь поступився хронографові.— Я щось започатковував... люди довершували. Може, це і є оте єднання волостелина з його підданими, про яке я снив замолоду? Дасть бог, у цьому єднанні збережеться моє безсмертя, мої сліди. Тобі відомо, Иване: я не боюся смерті, боюся короткої пам'яті по собі».

Причувалися князеві Русинові слова:

«Недурно я нарік тебе Осьмомислом. Мудро судиш. Князі вмирають — залишається народ. У нього пам'ять, як коріння дубове — глибин земних сягає. Лише чи був ти бодай краплиною соку, що живить оте коріння? Був?

«Я ціле життя снив, як увійти в купальське коло і бути ланкою у його ланцюгу».

«Ну й що ж?»

«Я то віддалявся, то приближався до кола. Воно манило мене і лякало».

«Бо ти — князь, чужий для кола. Бо ти жив половинчасто: богові свічу й чортові кочергу. Старих бояр підрубував, нових ростив... нові теж тебе зраджували. Як ось Ян».

«Я шукав опори...»

«Народ — опора».

«Я — князь, мені — панувати».

З висоти мар князь споглядав на свій Галич. Город — як мурашник. Погідний осінній день ущерть виповнений передзвоном ковальських молотів, сокир дереводілів, тарахкотінням возів, гамором торжищ... «Галич живе, Іване, нуртує, багатіє, і бідний і багатий споживає ложкою мед, що зветься миром. Може, це і є тією живлющою

мою краплиною, конечно потрібною для дубового коріння, га?»

«Чи довго триватиме мир? Ти умреш... а що зробив єси, княже, щоб брат не піднімав на брата меч?»

Осьмомисл лежить на марах горілиць і з-під вій пасе очима за обидвома спинами. Їхні коні йдуть бік о бік. Олегів буланий каблучить шию, стриже вухами, нетерпляче січе ногами: не до вподоби коневі тиха ступа. Дай йому волю, послабп вуздечку— зірветься з копита. Рвучкий в Олега кінь. Володимирова ж сива кобилиця загодована: кобилиця нікудп не поривається, дорога її не манить. Її миліша затишна конюшня, звикла до її сутінкового сопуху. Рідко-бо велить сідлати кобилицю княжич Володимир... бракує у нього часу за гульбищами та сном.

«Різні коні під вершниками, різні вершники в сідлах. Різні, а краще, щоб був один. Може, цей один доробить, що я не доробив».— Князева думка знову втрапила в знайому борозну; не перший день ходить Осьмомисл по ній і ніяк не зважиться накрити її скибою.

Хіба легко?

Та годі про це. Дністро ось жаданий. І князь голубив поглядом могутню ріку. Щедро осяяна сонцем, вода світилася ясною голубизною. З висоти Осьмомислові не було видно хвиль-баранців, ріка видавалась йому мовби викутою з суцільної голубої криці... живої криці, яка навально, розсуваючи, як казковий смок, горби і скелі, пробивала шлях до моря. Було щось грізне в повільному плині Дністра; сила ця передавалася Осьмомисловим супутникам. Навіть кістлявий, дзьобатий, у чорному своєму корзні подібний на старого крука, печатник Ян розправив плечі. Він певно почувався тут соколом, у якого вистачить моці, щоб злетіти попід хмари. Князеві теж здається, що зміг би сісти в сідло.

Дністровий плин зачаровував. Легіт з ріки дихав у лице то упругою прохолодою, то пахощами карпатських пущ, то грушами гниличками, то прив'ялою отавою, то висхлими стернищами. Дністро, що плив серединою галицької землі, увібрав в себе усі її пахощі; і князь Ярослав, розкошуючи ними, пожалів, що, здоровим будучи, не приїжджав на цей високий берег щоденно. Від Дністра він набрався б здоров'я не тільки тілесного, а й душевного; тут виразніше чуєш, як пахне отча земля.

— Я б тут виздоровів...— сказав князь до лічця Гарасія Вірменина, що чипів біля мар.— Поставити б на березі

теплий намет і слухатй б удень і вночі, як унизу бурунить ріка... і дихати б пахощами своєї землі. Це і є, мабуть, Гарасію, той єдиний лік, який підняв би мене на ноги. Чи як думаєш?

«Чари-запахи отчого краю — лік для кволої душі. В тебе ж тіло вмирає»,— подумки відповів лічець. Уголос сказав інше:

— Я радий, що мій волостелин знайшов лік.

— А гадаєш, ні? — насторожився князь. У відповіді лічця причаївся сумнів.— Справді почуваюся здоровшим.

— Холодно тут. Вітер...— злякався Вірменин, що князь сповнить забаганку. Будеш чипіти всю осінь на белебні.— Скоро підуть дощі,— він зіщулив плечі.

— Звели розкласти багаття. Погріємося. Я давно не грівся біля вільного вогню. Вогонь, що скутий у печах мулярами, різниться від вогню польового або лісового.

Роби кинулися збирати патиччя, сухий хмиз, корневища. Бризнули іскри з-під кресала. Несміливі язички полум'я, тонесенькі й ніжні, як пелюстки маку, напевно завмерли б, коли б роби не попрісідали довкола багаття та не заслонили б його від вітру. Князеві теж баглося затулити долонями маків цвіт, що народився з іскри, добутої із заліза й кременю. Однак зважився висунути з-під кожуха руку аж тоді, коли полум'я, весело потріскуючи, вже не потребувало людського захисту.

Полум'я тепер вимагало дров. Роби, а за ними гридні, великі бояри з Костянтином Сіроставичем, лічець Гарасій, княжич Олег несли все, що потрапляло під руку. Вогонь порівняв їх, повернув у дитинство або й ще далі — у нетрі віків, коли він вважався богом, і горе було тому родові, у хижі якого причахав жар.

Ярослав направду забув про свої болі, тягнув до вогню обидві руки, посміхався до нього. Дим, змішаний з пахощами дністрового леготу, був солодший за мед, цілющий од усіх варив Гарасієвих. Жаріпь, що облизувала руки й лице, розтікалася по жилах, додавала бадьорості. Князь просив свій почет множити вогняну силу, ятрити її палицями, докидати дров, дарма що полум'я, гогочучи, сягало зросту мужа. Почет догоджав волостелинові, як міг. Власне, це й не було догодою, робота обернулася в приємну забаву, бо кожний, кинувши в полум'я оберемок хмизу, почувався причетним до вогню, його родичем і годувальником. На дністровому березі, як білий ряст, розсипалася і квітла радість, тут і там зривався сміх. Люди

у ці хвилини не пам'ятали причини, яка привела їх сюди; вогонь випалював з них щирий або ж удаваний смуток; вогонь випалював з них людські погляди, мов сонячні зайчики, ковзали по самотніх марах і дивувалися, чому це волостелин галицький лежить на них нерухомо, коли поруч гогоче, потріскує, пашить жаром живий вогонь.

Ярослав прощав їм забудкуватість.

Ярослав в уяві обіймав і роба, і гридня, і сина свого Олега, і давнього недруга Сіроставича.

Не обіймав одного Володимира.

Княжич бокував. Він походжав над кручею і збивав палицею голівки будяків. Його мовби не обходило батькове прохання додавати моці вогню, бо не приніс ні патичка. Вважав за нижче своєї гідності сповняти чорну роботу? Чи справді боявся, що від живого вогню перейме силу й знову запалає батьків світильник?

«Покликати його... присоромити? — князь з тугою позирав на сина.— Примусити, щоб кинув у вогонь хмизу? Та що це дасть?»

Текли сльози по лиці Осьмомисловім. Дим їх видушив? Синова зневага?

«Якби розходилося лише про мене — бог би був йому суддя. Я б стерпів, вибачив... хоч і тяжко усвідомлювати, що рідний син не бажає обігріти останні хвилини родителя. Гірше, коли він, одягнувши княжий вінець, занехає світильник отчої землі»,— знову впрягся у свою борозну князь Осьмомисл.

Світильник отчий... земля... син... Борозна кружляла по колу; коло звужувалося, давило, як обручем, груди, забивало дихання. Він знав засіб, як розірвати коло і вийти на простір. Обдумав ЦЕ до найменшої дрібниці. І не міг зважитися. Проти ЦЬОГО кричало все його людське єство... кричало не від сьогодні, а від тієї днини, коли знайшов із кола вихід. Поки що батьківське почуття було сильнішим від обов'язку державного мужа. Поки що... Та найвища-бо пора перебороти себе. Досить скиглити. Вичікування до добра не приведе: дні його пораховані.

Осьмомисл застогнав. Лічець Гарасій підтикав поли кожухів і запитував, чи не час повертатися до палат. «Почекай ще трохи, Гарасію,— шептав князь.— Хай я надивлюся, натішуся вогнем». Власне, тепер ватра ув його очах стала чимось більшим, ніж лише звичайним вогнищем; тепер на березі дністровому ярився полум'ям світильник галицької землі; світильник живився не патиччям,

а жаром сердець русинів — від кожного по краплині, по іскорці — і нема на світі сили, яка б його погасила. Нема? А чом тоді краї ватри беруться попелом, чом никне полум'я і студеніє, сизіє жар? Ще хвиля, ще друга — і на місці ватри-світильника залишиться попелище. Скрізь попіл: попіл у грудях, попіл у жилах, у голові. Легіт з Дністра теж пахне попелом. Сіро навколо...

Осьмомисл скинув з себе кожухи. Припіднявся на лікоть.— Поклич-но сюди печатника,— мовив він лічцеві.— Та швидше.— «Швидше, поки попіл не засипав весі й города, поки в моїй силі біду відвернути».

Ян не забарився. Прикляк біля мар.

— Маєш мені щось сказати, осподине?

— Так. Спершу відішли геть лічця... хочу сам на сам.

— Може... не варто? Вершення державні...— спробував оберегти князя від турбот.

— Це і є вершення державне, боярине. Те, що зараз почуєш, не нині мною вирішено. Виношено воно, як чадо в утробі матері, як мисль філософа — обдумано.

— Радий служити тобі,— Ян на всяк випадок озирнувся.

— Послужи, боярине, востанне.

— Не кажи так... житимеш ще, княже.— В горлі боярина застряг клубок. Ледве стримався, щоб не схлипнути. На цей раз без усякої поганої мислі. Таки жаль князя, йому ж завдячує своїм злетом.

— Не перебивай, і вчини ласку, не підозрівай, що лепечу я з вогневиці. Єсьм при своєму умі, тверезий. Тверезо, отже, зваживши, велю тобі, учини так, боярине, щоб завтра вночі утопився княжич Володимир.

Печатник скочив на рівні ноги. Борідка його тремтіла.

— Ні, ні,— відмахувався він і хрестився, як від злого духа.— Горітимеш у геєні вогненній.

— Єсьм князь, однак беру приклад з батька твого дереводіла Чагра. Він не сумнівався, віддаючи сина свого Люта на людський суд. А щодо геєни — горітиму,— підтакнув весело князь, радіючи полегші, яка прийшла до нього, мовби після сповіді.— Я, боярине, найлютіші муки прийму за отчий стіл. Я согрішу тяжко, але буде надалі сидіти в Галичі один князь, в одному кулаці триматиме він цілу волость. Єдність — ось запорука, боярине, що не погасне світильник на західних рубежах Русі. Ворота на Русь із заходу будуть кріпко зачинені. Це головне. Чи зрозумів мене?

Князь не ждав відповіді. Власне, він уже забув про Яна. Душу його огортав спокій, він плив на тихих гойдливих хвилях. Ніщо його більше не боліло, і ніщо більше не турбувало: проклята борозна доорана, шлея з плечей скинута. Тепер можна й вмерти; тепер має право ходити полями й лісами, завертати до городів і сельбищ; тепер не побоїться загляпути людям у вічі: він-бо сповнив свій тяжкий обов'язок до кінця.

— Передумай-по, осподине,— долинуло до нього благання старого печатника.

— Сповняй, що звелено,— Осьмомисл повернувся на хвилину з далеких доріг,— єсьм князь... Дулібу доручи... Твоя також турбота, щоб Галич дізнався вранці: утопув випадково в Дністрі княжич Володимир, хміль винен.

— Воля твоя.

...Повертался в город, коли сонце схилилося на сполудне. Знову попереду їхали гридні, потріскуючи бичами, знову позаду тупцювали й гризли вудила нетерплячі коні великих бояр й княжича Олега. І знову гойдалися на плечах робів мари. Князь тепер не помічав, що його похід схожий на похорон. Він сьогодні зважився на діло, яке й найживішого з живих правцем поставило б. А нащадки, може, зрозуміють мою жертву.

«Що матимуть від твоєї жертви прості люди?» — знову прийшов до нього в думках Іван Русин.

ГЛАВА ДВАДЦЯТА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

— Ідуть!!! — гонець здибив коня перед княжим теремом.— Ідуть!!!

На галицьких вежах затрубіли в труби і роги. Тут би якраз ударити в дзвони... дзвони однак по численних церквах і церковцях німували. «Затявся владика Козьма,— посміхався князь Ярослав, виходячи з почтом молодих бояр на ганок.— Ієреїв своїх, видно, суворо попередив, аби ніхто в півкриси дзвонової не вдарив, коли Настуся в'їжджатиме в город. Ну, біда невелика, обійдуся».

Не тримав сьогодні гніву за пазухою князь Ярослав. Не мав гніву ані на бояр великих, ані на єпископа з попами, які не зволили прибути на свято, дарма що прошені були. Зате прийшли старійшини братчин — мужі

градські, боярове дрібні, гості чужоземні; зате кипів Золотий Тік малими людьми — майстрами рукомесними, перевізниками, рибарами, смердами з підгалицьких сельбищ. Вони хлинули сюди на світанку, як тільки-но відчинили градські ворота. На Золотому Току клубився притишений, як на великдень доокруж церкви, гул голосів. Люди справді, як на великдень, одягли свої кращі строї; обличчя чоловіків — молоді й поорані зморшками, голені й бородаті — виражали святошну статечність, жіночі ж личка, нащипані вранішнім приморозком, навпаки — пожгострювалися цікавістю, як лисячі мордочки; жінки нишпорили очицями в гурті, вибираючи, кого б пустити на язики. Поява князя з боярами на ганку була, як кинутий у плесо камінь, від якого попливли кола. Тісні гурти на Золотому Току й обабіч узвозу, що біг до Тисменицьких воріт, ожили,-сколихнулися і метнули в князя настороженні, змішані з подивом погляди. Вони стежили за найменшим його рухом: не пропустили миті, коли встромляв ногу в стремено, обмацували оторочену соболем шапку, з-під черленого корзна вихоплювали золотом перетканий каптан, задивлялись на зелені сріблом шиті чоботи й піхви меча, всипані коштовним камінням.

Аж незручно було Ярославові.

Хотів би він знати: за бажанням власним, а чи по таємному велінню печатника Яна зібралися вони на княже свято. І згаряча грішив-таки на боярина... хоч і мав деякі сумніви. Бо коли б це була печатникова робота, то куплені горлачі відразу проспівали б, як це годиться, хвалу князеві, за горлачами підтягнули б усі інші. А тут — ні пари з уст. Ні слова, ні півслова, і жодного зирку ненависного. Язик можна купити, очей — не купиш. То невже сподіваєшся, княже, що з любові й пошани до тебе зголотилися тут малі люди? За що повинні тебе любити?

— Уже близько! — узвозом од Тисменицьких воріт котилася і галасувала ватага хлопчаків, без яких ніколи й ніде не обходяться ніякі урочистості.

«Як би там не було,— роздумував князь,— але вони тут. Це свідки мої, що вводжу Настусю до своїх палат не як любаску, а славно-явно, яко жону-водиму. Прилюдна це моя присяга... комусь вона може здатися поганською, для мене ж вона святіша, ніж та, яку скріпляють на євангелії при чадінні церковних свіч. Бо з любові беру в жони Настусю».

«Береш жону... при живій жоні... ти князь, а жону береш з пицого роду?»

«Що це, крик Ольжин долетів з ляцької землі? Ольга-бо сидить там другий місяць. Сумніви мої власні? Чи, мо', знайшовся серед патовпу один-єдиний осуджуючий погляд? Зрештою, хай буде вас, очі ворожі, не одна пара, не десять, не сотні, коли б увесь Галич метав у мене вогненні блискавиці, то однаково я б не відступився від Настусі. В ній одній — цілий світ».

Торкнув коня острогами. За ним гойднулися в сідлах молоді бояри.

День над Галичем, дарма що зима на порозі, визвіздився, хоч, мабуть, день не може визвіздитися, так кажуть тільки про ніч. Але князеві Ярославу конче хотілося, щоб у цьому дні, посрібленому інеєм, світилося багато зірок і багато сонць. Для закоханих не існує нездійсненного чуда: і сонця, і зорі, і місяці голубили Ярослава у своїх променях; чудо тривало не від сьогодні, а від тієї купальської ночі над Унявою; потім кожна ніч, незалежно бачився він з Настусею чи ні, була для нього купальською. Він щоранку прокидався окрилений і щасливий; щастя не затьмарили ні затяжні осінні дощі, ні сварки й дорікання Ольжині, ні боярські пересуди.

Настусю зустрів на мості за Тисменицькими воротами. Не бачив її три дні, а знудьгувався, мовби минуло бозна-скільки часу. Скочив з сідла, розпростер руки... і, згадавши про тисячі націлених у нього очей, переслив порив. Узяв її коня за вуздечку.

— Я поведу,— шепнув.— А ти не бійся. Там людей... бачиш... як жолудів.

— Чого б мала боятися, гостю? — безпечно спитала. Він і за це її любив, за дивну віру в людську доброту.

— Правда твоя,— мовив князь і повів її коня узвозом уверх на Золотий Тік. Не задумувався; випадає так чинити князеві, а чи це урве йому честі?

За Настусею, стримуючи гарячих коней, їхав Ян з Параскевою і боярами. Позаду котилася хура з кількома коробицями — віном Настусиним. Не одна, може, боярська або купецька одиначка копилила губки й насміхалася з убогого віна, у кожної з них коробиць припасено на цілий обоз. Та що важили всі скарби світу супроти каміння на дорозі, котре, ледь Настуся показалася з воріт, устелювали отавою, смерековим клечанням і барвінком. Це було несподіванкою не тільки для князя, а й для Яна також,

котрий — що кривити душею — чимало потрудився, аби Галич зустрічав Настусю велелюдно, як княгиню. Він розіслав у братчини й весі поблизькі биричів з коротким велінням старійшинам і старостам рольним: прийдіть і людей приведіть. А люди прийшли ось не з порожніми руками.

Князеві було шкода толочити отаву, бруднити розстелені рушники й полотна, що їх білили на придністровських левадах; і було йому трохи незручно від щедрості простих людей: він здогадувався, що люд галицький вивіновує не просто Настусю, а доньку Чагрову — люд пам'ятає про старого Чагра. Князь ішов під дощем барвінку і зерна, часом подзвонювали, як градини, ударившись об меч, карбовані монети; йшов оглушений криками-вітаннями, що хвилями падали на нього й на Настусю зусібіч; йшов голублений поглядами, красний і звеселілий. Його не обходило, чи отроки позаду підбирають Настусине віно, він позабув навіть про Настусю. Почувався, як тієї купальської ночі, у колі, знову переживав єднання з своїми дітьми — галицьким людом... єднання йому конче тепер потрібне, сьогодні він спробує засипати рів, викопаний батьком Володимиром, між простолюдним Галичем і княжим Дітинцем — і на засипаному рові вибудує стіну супроти ворогів своїх тайних і явних. Тисячу разів правий хронограф Русин, який казав: «Опирайся, княже, на рамена простих людей, з ними вистоїш проти найбільшого зла. Вистоїш і переможеш».

Сильним і незборимим був князь Ярослав, коли ступив на кам'яне плиття Золотого Току. Мовби цілющої води напився з кринички, а криничка ця — Настуся.

Він сполохано оглянувся на суджену, сподіваючись, може, прочитати на її лиці якщо не переляк, то принаймні знічення. Готов був помогти. Настуся помочі не потребувала; сиділа у сідлі рівно, впевнено, мовби її щодня зустрічали людські товпища... мовби їй завжди сіяли під ноги зерном та отавою. Зрідка вона кивала головою вправо і вліво, або махала комусь рукою — віталася із знайомими. Власне, вона усіх тут знала: їхала між сусідами, ровесниками й друзями свого батька, посестрами своєї матері, побратимами брата Василька. Тут вона була СВОЄЮ, з цього гуртища вона ніби щойно вийшла. Цим князь і пояснив її впевненість:

А натовп волав:

— Сто літ тобі, княгине наша!

І били, били, били бубни:

— З роси тобі, Настусю!

І співали, заливалися веселістю ріжки:

— ...з води!

І вторили їм, як солов'ї, сопілки:

— ...з чистої калабані!

І видзвонювали гусла:

— Будь здорова!

— ...багата!

— ...красна!

Князь не був спроможний сприйняти всі вигуки, а тим паче розгадувати їх смисл. Зате Ян не втрачав голови. Кінь під ним дріботів бундючно, мовби набрався бундючності від господаря... господар згорда ковзав поглядом по натовпі, вишукуючи бояр, або жон їхніх, або синів. Хай усі бачать, яких висот досяг Ян, син дереводіла Чагра; хай бачать і кусають лікті: «Наша-таки взяла. Єсьм близьким родичем князя галицького, в моїй руці державна печать. Тремтіть!»

Правда, його непокоїли вигуки черні; чернь не з однієї лише простодушності вітає Настусю і величає княгинею, покладає на неї надії, що, мо', вкопають на Золотому Току стовп з вічевим дзвоном, що настане полегша в роботі, що зменшать податі.

Про що інше можуть снити черв'яки?

Певна річ, доведеться в дечому попустити черні, тут він, Ян, переконає князя; хай голитьба тішиться, що це, мовляв, Настуся про неї піклується.

Та годі про це, бо вже князь зняв Настусю з сідла, вже мужі градські й гості дари кладуть молодим до ніг: хто сувої сукна, хто строї бобряні, хто аброю ясну, хто узороччя в коробицях, хто калиту повну.

Розщедрилися галичани.

— А ти, бабо, зду...— Ян мало не гаркнув на сивоволосу жону, що, вихопившись з гурту, поклала перед князем і Настусею почорнілу різьблену на торцях колиску.

— Роди нам, Насте,— шепелявила баба і весь час кланялася,— добрих і мудрих князів. А тепер,— осмілівши, взяла Настусю за плече,— а тепер цілуйтеся, молодята.

Диво, але князь послухав старої, припав до Настусиних вуст... припав і забув, що стоїть на велелюдному Золотому Току.

«Безсоромні вони обоє, лижуться, як телята,— судив князя з сестрою Ян.— Кохання... Марниця все це».

Марниця?

То чого ж у душі бояриновій, на самому її дні причаїлася заздрість, про яку боїться признатися самому собі?

А чом плаче бояриня Параскева? Із зворушення? З утіхи? Від щастя Настусиного? Чи, мо', оплакує долю, яка послала їй, Параскеві, нелюба?

«...Того ж таки дня,— писав у «Хронографі» Іван Русин,— князь Ярослав, утішений прихильністю галичан до нього й до Настусі Чагрової, улаштував просто-таки на Золотому Току бучний пир. Много було з'їджено биків, овець, свиней, дробу різного, ще більше випито пива, вина й меду; кожний, хто хотів, міг підійти до стола й брати м'ясо й питво. Малі люди галицькі славили за це княжу щедрість і вроду Настусину, гуслярі складали на їх честь пісні, а скоморохи умлівали в танцях.

Веселість була загальною і щирою, дехто пророкував, що віднині в Галичі настане золотий вік. Пророки виявилися невдахами, бо при заході сонця бояриня Параскева, жона печатника Яна, що сиділа поруч з Настусею, випадково випила її чашу з вином. В чашу, мабуть, насипали трійла, бо бояриня впала долі й через хвилину вмерла.

Крик тоді учинився великий. Чернь небезпідставно запідозрила, що це важили на Настусине життя великі бояри, таємні спільники Ольжині. Дехто поривався до месті... щастя, що князь просьбами їх остудив, бо знову полилася б кров...»

II

Світовид лежав обличчям до землі...

Світовид мав четверо облич — так задумав свого бога старосвітський майстро-камнеріз; на всіх чотирьох гранях кам'яного стовпа вирізьбив по обличчю і сказав: «Якщо це бог, то хай видить одночасно південь і північ, схід і захід». Талантом своїм оживив майстро білий камінь і закопав його на пагорбі посеред приунявських полів. Кілька століть гордо й відчужено стояв Світовид на пагорбі, споглядаючи на околицю. До нього йшли з молитвами і дарами рataї, пастухи, вої; всі вони вірили в недремне око Світовида й повзали біля його стіп, благаючи милостей. В гордому своєму пануванні Світовид забув мудру істину, що боги вмирають, як люди. Про неї довелося згадати того судного дня, коли його викорчували дев'ятьма парами волів і, регочучись та обплюючи богохульствами, скотили в бур'яни біля підошви горба. На його ж місці закопали нового бога — хрест.

І про Світовида забули.

Він лежав у бур'янах не одну копу літ, кам'яне його тіло почорніло, обличчя позаростали, як щетиною, зеленим мохом, однак якраз тут, у тихому бур'яновому забутті, творилося чудо, про яке могли тільки снити всі боги на світі: поступово, в міру того, як у людській пам'яті вмирав Світовид, у кам'яному стовпі народжувався земний Дідо — старий і добрий рataй з обвислими вусами й глибокими очима. Це була тайна старосвітського майстра... у кожному витворі мистецькому є трохи тайни.

Дідо, отже, лежав біля підніжжя горба; лежалось йому зручно і затишно — з під ребристих боків витикалося зілля-тирлич, парило, заяча крівця, чорнобиль. М'яко було. Чотири пари Дідових очей ніколи не змикалися: верхня пара вдивлялася в небо, дві пари бокові споглядали на околицю, а нижня спрямувала зір у глибини землі, де вирували в корінні буйні соки.

Дідо почувався задоволеним; він знав усе, що діялося на його землі; він бачив, як сотні разів зима уступала місце яр-порі, як кружляли у високості під куполом неба чорногузи, як наливалося зерном жито, як поступово розросталося над Унявою-рікою людське сельбище... розросталося, не дивлячись, що дорогою повз Діда майже кожної седмиці пливли на кладовище свіжовистругані домовини. Дідо був свідком, як у Братишанах — поблизу, на сусідньому горбі — осів княжий муж і заходився обгороджувати свою оселю дубовим пакіллям; це мало помагало, зворохоблені рataї за одну ніч зрівнювали з землею боярське гніздо, щоб потім під бичами княжих гриднів, покликаних з Галича, витешувати нове, ще більш неприступне.

Коловорот вічний.

Дідо лежав мовби всередині коловороту, так принаймні йому здавалося, бо якщо не був вічний, то дуже старий, отже, мав право так думати. На його очах людські покоління, як трава на горбі, в'янули й відмирали, уступаючи місце новим. Він сумував за ними, цупко тримаючи в пам'яті їхні болі й радощі, і переймався життям живих. Диво-дивнеє, коли був богом Світовидом, то до його горба вели сотні утоптаних стежин, і сотні рук обіймали його стопи, і сотні очей з острахом і надією зазирали йому

у вічі, а проте знав він про людей набагато менше; може, це від того, що був над ними волостелином; може, це від того, що стояв на горбі надто високо? Тепер до його бур'янового забуття бігла лише одна стежина, але люди стали йому ближчими, рідніпіими, а головне — щиріши-ми. Він був Дідом, своїм серед своїх, у нього не просили милостей, але й від нього не затаювали тайн: у весняні ночі отроки приводили сюди лад і на його дебелому кам'яному тілі дівчата ставали жонами; під його боками, що захищали від вітру, улягалися на нічліг випадкові подорожні; тут збиралися зворохоблені ратаї, щоб, дочекавшись пітьми, рушити приступом на ненависне боярське гніздо; на ньому, ховаючись від чужих очей, плакали звеніці, сироти, вдови; сюди приходили жони виглядати з ратного походу мужів; біля нього братишанський смерд, доведений до відчаю посухою або ж зливами, проклинав християнського бога й волав о поміч до богів поганських; тут донька Чагрова й сестра нового господаря Братишан — Настуся признавалася Ярославу, що понесла від нього дитя.

І тут минулорічної осені, в сумерках, після того, коли на горбі біля хреста поховали бояриню Параскеву, отруєну в Галичі, сидів боярин Ян з молодшим братом Васильком і просив його вибудувати над Параскевиною могилою божницю-усипальню.

— Ти ж бо не любив її при житті,— відповів на те Василько, поглядуючи на горб, уквітчаний косицями-вогнищами. Там ще тривала тризна. Студений вітер здував з горба, як опале листя, клапті плачів жалібниць і п'яних сороміцьких співанок навкружних ролейних бояр.— Почо ж після смерті будувати їй пам'ятник з олжі.

— Не олжа це,— брате, не олжа,— боронився Ян.— Параскева заслужила цього... якщо не життям,— поправився,— то смертю своєю: порятувала нам сестру, а князеві жону милу.

Василько горбився і мовчав.

— Пам'ятники, мій брате,— Ян тягнув своє,— ставлять не мертвим, вони потрібні живим. Та й найвищий-бо час показати світові твоє уміння,— наступив на болючий Василькін мозоль. Знав боярин про потайні мрії молодого майстра.— А тут така нагода, га? Місцина ж яка, самим господом призначена для божниці: горб, навколо поля.

Поцілив Ян не в брову, а в самісіньке чоло. Стоячи біля свіжої могили Параскевиної, Василько мимохіть подумав

про вінець для братишанських полів. Якоїсь просвітленої миті він навіть побачив на горбі жовті, гейби навощені ярим воском стіни церковці. Повинна вона бути стрункa і легка водночас, як дівчина, повинна вона маківкою звестися ввись; від неї хай струмиться тепло і радість; лише радістю земною, а не смутком і пригніченістю, не страхом перед богом і покірливістю перед смертю має віяти від храмів — цих досконалих творінь людських рук. Він не розумів зодчих, що будували храми присадкуватими і грізними, під куполами яких вічно панують сумерки. Він, Василько, син Чагрів, покладе тут храм високий, світлий, де сміх помножиться у сто крат, а слово людське звучатиме, як боже.

«Ще не збудував-єм, а вже диявол засіває в мені гординю,— схаменувся.— Прости господи...»

Замість диявола, зустрівся із поглядом брата.— «Невже Ян там, на горбі, справді зумів проникнути в мої помисли?»

— Ну, то як, брате? — боярин ударив долонею по його коліні.— Згода? Будуватимеш божницю?

— Я подумаю,— відповів Василько.

— Думай. До весни є час. За зиму звелю навозити на горб бервен: хай сохнуть. Ізографи намалюють ікони. Як сніг згине — почнеш. Підбери в Галичі двох-трьох унотів, смердів для чорної роботи я дам. За літо, гадаю, впораємося.

— Думати буду,— повторив своє Василько.

І вже від цього вечора не розставався з мислю про церковцю. Кілька разів за зиму бачив його Дідо біля себе. Василько приїжджав з Галича верхи на коні; біля Діда спішувався і біг на горб, устелений снігом, куди смерди волоком тягли смерекові бервена. Тут різко пахло живицею, потом, лайном биків; тут Василько забував, що не дав братові остаточної згоди, він відразу потрапляв у рідну стихію, і вже до Діда долинали його погукування на смердів, щоб не лінувалися.

По-справжньому Дідо пізнав Василька наступної яр-пори, коли на горбі озвалися дзвоном сокири і пили. Ранками Василько приходив до Діда першим, розгортав на ньому пергамен, позначений лініями, знаками й числами, довго мугикав над ними, чухав потилицю. Іноді він журився над пергаменом, видно, там, на горбі, дерево супротивлялося сокирі й задуму Васильковому, іноді його проймала безпричинна, здавалось би, втіха. В долонях майстра,

в очах, на крутому чолі з молодою зморшкою, в усій його кремезній постаті нуртували незрозумілі Дідові вогонь, нетерплячка й мука. Зрештою, чому незрозумілі? В закутинах його пам'яті лишився спогад про майстра-камнеріза, він чимось нагадував Василька... нагадував молодістю, сумнівами і поривами. Вони — майстро-камнеріз і Василько-дереводіл — були, напевно, рідними братами, а може, давній камнеріз воскрес в образі дереводіла?

Слідом за Васильком шкутильгали ранками із боярської господи четверо галицьких унотів; потім тіун Поболь приводив із сельбища гурт заспаних смердів. Горб роївся людьми, миналися Василькові сумніви, кожному треба було дати роботу, простежити, щоб сокири не дармували; Василькова сокира теж не знала супокою. Як росте жито під дощами й громами, так день у день із дзвону сокир, людського поту, Василькових мук росла вгору церковця. Дідо з підніжжя горба любувався, мружачи очі, її струнких жовтих стінах, кладеними в угли, вузькими високими вікнами, круглою маківкою, покритою драницею. Вона справді нагадувала ратайську дівчину; і гепер люди з сельбища йшли до неї без тіунового бича, вона вабила їх веселістю, що золотилася у теплих її стінах і в блискучих, із слюди вікнах. Люди немовби зрозуміли затаєну мрію Василька: увінчати красу навколишніх полів рукотворною своєю красою; вони почувалися трохи причетними до Василькового творіння, і цим гордилися.

Настав день освячення.

Давно не бачив Дідо такого товпища людського, як у цю неділю. Попи й ченці, бояри і кметі, і навіть князь Ярослав з Настусею переступили поріг Василькової церковці. Сам майстро, вихуділий за літо, стояв на воротах поруч з боярином Яном і запрошував увійти до огради. Там, правда, ніде було голці впасти, а люди йшли і йшли, облягаючи церковцю хмарою; задирали зачудовано голови й обмацували зором вершину маківки; декотрі торкалися долонями воскових стін і мовби грілися їхнім теплом. Церква дзвеніла голосами півчих, просякала пахучим димом кадил. Самому Василькові здавалося, що його творіння ось-ось відірветься од грішної землі й вознесеться попід хмари. Він був утомленим і щасливим.

Його підкидали вгору, прославляючи. Питали, як це він зумів збудувати божницю круглою, адже досі подібних у галицькій землі не клали, як це він налив у свою церковцю через усі вісім вікон стільки світла й голосистості.

Він не вмів відповісти ні на одне питання, бракувало йому слів, себе самого він виспівав у церковці — якщо це вам дано зрозуміти — то зрозумійте; він прагнув самотності; думав: побігти б зараз у поле й здалека гляпути на горб.

Унизу, біля Діда, його наздогнали князь і хронограф Іван Русин:

— Негоже, Василько,— дорікав Ярослав,— утікати від своєї слави. Я ось тут підмовляю Івана, щоб ім'я твоє навіки записав у «Хронограф». Заслужив-бо...

— Мені дякуючи,— вставив слово боярин Ян, що нагодився на цю бесіду. Сьогодні він пипав за князем, як тінь.— Я напоумив...— Не випадало печатнику цього говорити, але сказав-таки. Із заздрощів. Заздрісно йому, що ім'я Василькове люд возвеличив, а його ім'я ніхто не згадує, мовби це не він зародив у братові гадку про божницю, мовби не його коштом виросло на горбі дерев'яне диво. Закипав у пьому гнів, адже церковця повинна була піднести його поміж ролейними боярами: куди ж, он який пам'ятник воздвиг на могилі жони, не поскупився боярин на срібло-злото. Побожний...

— О так, і тобі дякуючи, боярине,— замість Василька, відповів Янові Русин.— Митця всі напоумляють, всі хочуть стати вітром, що роздуває священний вогонь, але горить він сам-один. Твої, приміром, гусла теж хтось витесав, напнув на них струни, та граєш на них ти... твої пісні — тобі й належать.

— Хочеш сказати, що пісні мої куці? — насупився печатник.

— Хочу сказати: у всякого своя пісня. В кого куца, в кого крилата.

— Облиште,— гасив суперечку князь.— Сьогодні не час. До того ж ти, Іване, не маєш слушності. Всіляка пісня Галичу знадібна. Ти пишеш книгу, Ян звеселяє нас гуслами, Василько будує, хтось інший виковує із срібла узороччя — і все це во славу Галича. Живемо-бо в землі талантами багатій. Таланти — це ковалі, які кують золоту корону галицькій землі.

— Красно говориш, княже, про таланти, не від усякого волостелина почуєш таку хвалу,— стримано сказав Русин.— Однак не з усім я з тобою згідний. В першу чергу... нема земель багатих і бідних на таланти. Вони є скрізь. Галич — не пуп землі, не райська долина серед піщаної пустелі. Галич — ізмарагд у короні, що зветься Руссю, це

правда, однак у короні ізмарагдів багато. Так я мислю, і цим гадаю, не огнівив тебе,— додав Іван, помітивши, що князь закусив губу.— Руське море його омиває, Руссю він живе і дихає. Добро він переймає від інших земель наших: із Новгорода взяв за взірець для себе братчини рукомесних людей, із Києва — книгу, ремесло харалужне — з Волині... В свою чергу, Галич посилає Суздалю, наприклад, майстрів-камнерізів....

— А сіль! — вставив Ян своє слово.— Нашою сіллю пів-Русі страви приправляє.

— Не об цій солі річ, боярине,— зауважив Русин.— Говоримо ж про сіль духовну... говоримо, що божниця твого брата Василька доточує слави всьому руському зодчеству. Так і запишу я, княже, у «Хронограф», якщо зволиш.

— Пиши,— дозволив Ярослав. Йому стачило розсудливості, щоб не образитись відкрито на Йвана... хоч надто зухвало судить книжник про Галич.— Пиши про талант Васильків... а про Галич... не псуй пусто пергамен, дорогий вельми. Моя думка про нашу землю відмінна від твоєї: ми окромішні від інших країв.

— Окромішні від інших руських князів, це правда. А від країв руських... Від руських країв Галич окремий настільки, як окремо живе корінь, котрий не є один-єдиний у корневищі дуба-велета.

— Язикатий у тебе однак хронограф, княже,— пустив кольку печатник.

— Хтось та мусить перечити князеві,— посміхнувся Ярослав.— У тестя мого Долгорукого, чув я, вистрибував при дворі карлик — горбатий веселун, йому одному дозволено говорити правду в очі навіть Долгорукому. Я ж бо веселих горбунів не люблю...

Була це витончена мста, котра стрілила мовби й ненароком під Русинове ребро... стрілила за сьогоднішню бесіду й за давню, що відбулася в Теребовлі. Князь запам'ятав її, вона переплелася з видінням сотень відрубаних голів. Дійшло до Івана: князь вказує йому місце. «Що ж, мушу проковтнути образу. Це наука: Знайся кінь з конем, а віл з волом. Приятелювання з князем небезпечне».

«Князь надто близько приблизив до себе книжника-приблуду,— Ян по-своєму висотував користь з розмови.— Дозволяє йому забагато. Означає це: остерігайся Івана, запобігай ласки... і тихцем копай під ним яму. Я тобі,

Русине, не прощу натяку про куцість моїх пісень — хто як може, так і співає. Василькова пісня сьогодні справді сягнула піднебесся... я про це не думав, коли підмовляв його будувати церковцю. Я думав про свою славу... а його слава зверху. Ось як воно буває на світі. Але хіба не в моїй волі підстрелити Василькову пісню, присипати її попелом... ще цієї ночі присипати, і завтра-післязавтра про неї забудуть, як про торішній сніг. Бач, Русин каже: доточить Василькова церковця слави руському зодчеству. Доточить, аякже... Князь теж добрий, Василькове ім'я звелів записати до «Хронографа», а моє...ніби я не мизвелів записати до «Хронографа», а моє...ніби я не мизвелів записати до «Хронографа», а моє...ніби я не мизв

Ніс печатник у гладущику і жар, і заздрість свою. Дідо кам'янів на своєму леговищі.

Дідо проклинав себе, що лежить у бур'яні колодою, що не дав йому майстро крику-голосу. Він зараз розбудив би ревом цілий світ.

Зволожувалися Дідові очі сльозою. А може, падали роси? Роси не могли погасити язичок полум'я, що вискочило з гладущика й поповзло по стінах церковці.

Коли ж церква горіла, як свіча, до неї бігли люди. Попереду — Ян. Він потрясав ключкою, волав порятунку й грозився знайти палія під землею. Розпука його була такою щирою, що людям краялися серця. Він кидався на вогонь, як барс на оленя, метушився, розмазував по лиці брудні сльози. Ніхто, окрім мовчазного Діда та Дуліба Покруча, який у цю ніч вартував ворота, не здогадувались, що Ян плакав олжою.

А внизу біля Діда плакав, беззвучно бився в Русинових обіймах, Василько, син Чагрів. Іван тамував його сльози:

— Мужайся, Васильку. Не згорів-бо в полум'ї твій талант. І навіть твоя церковця не щезла безслідно. Якщо витвір мистецький викресав бодай одну сльозу, чи усміх, або сколихнув силу, або додав комусь гордості — то він уже не пропаде в пам'яті. Твоя ж робота сколихнула людські серця, вона житиме, дарма що завтра вітер розвіє з неї попіл. Ось так...

— Храм божий горить... а господь не порятує,— ламала руки Настуся.

— Ні, Настусе,— сказав Іван Русин,— не божий це храм. Васильків він...

III

Слова з «Хронографа»:

«Великий князь Юрій Долгорукий купно з Галичем, синами своїми та берендеями ходив походом на Волинь. Обступили город Володимир, пробували коп'ям його взяти, однак Мстислав Ізяславович, запершись, відбивався сміливо. Однієї ночі волиняни напали на галицький стан, і коли б не поміч Юрієва, то бути би їм потятими».

Падали роси...

Крізь отвір у наметі було видно: на сході сіріє. Степ поки що німував: ніде ні вогника, ні звуку. Якоїсь миті

воєводі Сірославичу навіть здалося, що його намет — загублений, покинутий усіма ковчег серед безмежного чорного простору. Боярин вичовгав надвір, нахилився, торкнувся долонею по волоттю невидимих у темряві трав, протер лице і стомлені від безсоння очі; роса остудила й прогнала хвилинну мару. Довкола намету походжав вартовий гридень, поруч у степу причаїлися тисячі воїв. Їх уже розбуджено, вже осідлані коні й притиснуті до чересів мечі. Тиша свідчила, що галицькі полки готуються до брані, як ним було звелено опівночі, без зайвої метушні: це повинно приспати ворога, що стояв навпроти на відстані двох поприщ між двома озерцями.

Ворога? Князь Ярослав, виряджаючи воєводу Костянтина Сірославича на Дунай, надокучливо нагадував:

— Не в чужу землю йдеш за здобиччю, боярине. Лівобіч Дунаю-ріки справіку сидять люди руського слова — тиверці та уличі. Отже, браття вони наші. Будь обачним у поході й мудрим: ідеш не завойовувати, а приєднувати їх до Галича. Приєднання — благо для тамтешніх людей, так і скажи їм. Старайся, щоб було якнайменше крові та вогню. Нам спустошеної, порожньої волості не треба. В бран бери або ж упень винищуй лише купи бродників. Це таті і головники, що збіглися на Дунай з усієї Русі, покинувши своїх бояр і князів. Небезпечний це народ. Тому й не панькайся з ними. Дунай-ріку хочу бачити чистою для плавби кубарів купецьких. Зрозумів? Пам'ятайте це й ви,— повернувся князь до зібраних у гридниці тисяцьких-воєвод, на яких чекали на Золотому Току осідлані коні.— Не для себе одного посилаю вас нову волость здобувати. Станемо на Дунаї — велика користь для держави нашої буде, а для вас — нові вотчини. Купці галицькі давно це збагнули й грошей на полки не пошкодували. Тепер слово за вами.

Владика Козьма осінив воєвод хрестом.

— З богом!

Похід почався удачно. Стояла середина літа — степи, луги, переліски зеленіли тучними травами, відпадала, отже, турбота про корм для коней. Та й вої лягали просто неба, не потребуючи розбивати намети. Мечі добували з ножен рідко: тиверські сельбища здавалися без бою. Правда, мужів у них майже не бачили. Одні лише жони з чадами, старці й каліки.

Питав їх воєвода Коснятко:

— Де ж вітці ваші й браття? Куди поділися мечі з кілків на покутях?

— Та де ж,— не таїлися нові піддані галицького князя,— як не в полку старійшини Прова. Заледве степ загув під копитами ваших коней, як покликав їх Пров до себе. Казали гінці Провові: «Неволю у своїх туліях несуть нам галичани. Хочете жити привільно — хапайте мечі. Пров кличе».

Презирлива посмішка торкалася звислих вусів воєводи. Хе, життя привільне. Що з того привілля, коли одежина на людях убога, коли хижі — гірше куч для свиней у галицького смерда. Нема в степах порядку, осподаря-князя нема. Хто оборонить люд перед постійною небезпекою — ордами половців та купами бродників? Єдина у нього оборона, як у зайців, утеча. Тому й селяться поблизу пущ, ярів та озер. Ледь що — шасть у густі чагарники. І це в них називається волею? Почекайте-но, ось загосподарює ваш край Ярослав-князь: понабудовує твердинь, церков, монастирів. Землю розділить поміж боярами... земля тут масна, жито он яке вигуділо.

Воєвода розтирав на долоні грудку землі, нюхав її: земля пахла хлібом, а мо', грецьким золотом? Очі його мрійливо мружилися. В уяві краяв ралом для себе обширну вотчину. Ну, та це станеться у майбутньому, після того, коли він приведе полк до Дунаю. А перед цим ще має бути зустріч із старійшиною Провом та його воями.

Поки що Пров зуби не показує. Зрідка тільки галицькі стежі бачили на видноколі вершників. Вони появлялися із степової імли і в імлі зникали. Як тіні.

Аж учора пополудні передня сторожа донесла:

— Пров недалеко табором стоїть.

— Нарешті! — зрадів Костянтин Сірославич, бо надокучила йому гонитва за тінями. Невідомість гнітила й тривожила. Він звик бачити ворога перед собою.

Мусив віддати належне Провові: зручне місце вибрав для оборони. Праворуч і ліворуч — озерця, позаду в далині чорніє ліс. Хоч... не оборонятися гадає старійшина, а, певно, наступати, бо чому ж не опоясив спереду свій стан ровом або засікою? Доста мав часу на приготування. Або й не додумався до цього... не воював досі Пров з ніким. Щоправда, в запасі у нього ніч, тисячам воїв легко прокопати й заповнити водою рів між озерцями. Недоступишся тоді до нього.

Воєвода, звівшись на стременах і приклавши до чола долоню, пильно розглядав ворожий стан. Скільки там воїв? Конче треба дізнатися... і треба вивідати, чи не вдасться кінно обійти озерця, щоб ударити в спину.

Великий ратний досвід у воєводи Коснятка. Де не міг узяти силою — там брав хитрощами. Уже сьогодні бачив, як на долоні, завтрашню брань: чоловий піший полк буде наступати під прикриттям щитів у лоб... про людське око наступатиме. Головний удар — у спину. Десь та кінчаються озерця, за ніч їх можна обійти. І опиниться Пров між молотом і ковадлом. Утім, спробуємо не допустити до кровопролиття, шкода вбивати й калічити смердів, без них приєднана волость — пустка. Ярослав далеко бачить...

Ще сонце не торкнулося західного пруга, коли із стану галичан у супроводі сурмача виїхали два молоді відчайдухи — сотський Федько Рубець та син боярина з Чешбіс Олекса Детько. Обидва помахували зеленим гіллям — знак, що їдуть до Прова з мирними намірами; сурмач безперервно трубив у свій ріжок. Косняткові посли везли Провові умови: «Піддайся добровільно під руку галицького князя. Прийшли ми сюди як браття. Шлях наш по землі вашій не встелений трупом і не позначений пожежами; ні одна жона не зганьблена й поля не стирловані. Князь Ярослав обіцяє: «Ніщо не зміню у вашому краї. Смерди далі оратимуть землю, рибалки робитимуть своє діло, пастух залишиться при вівцях, дереводіл — при сокирі, коваль — при горні, боярин — при маєтностях своїх».

Точно сповняв чоловий воєвода настанови Ярославові. Там, у Галичі, нишком посмішковувався з них, бо більше покладався на меч. У степу перед ворожим станом збагнув: мирні умови Ярославові сильніші живого грецького вогню. Серед Провових прибічників, напевно, знайдуться такі, які підуть на приманку, особливо серед людей можних. А це перед бранню та щось значить. Непомітно коле ться Провів щит...

Однак до брані готувався Коснятко ретельно. Разом з послами, тільки в інші боки, шугнули непомітно у високі трави звідуни, які повинні оглянути озера.

Посли вернулися ще до того, поки стемніло. Федько Рубець з Детьком привезли від Прова меч.

— Бути брані,— Сірославич важив на долоні Провів меч, обводячи поглядом тисяцьких, яких покликав на думу до свого намету.

Опівночі вернулися звідуни. Потішили: берегами озерець справді можна зайти у спину Провові. Праворуч — лісками, ліворуч — балками. Зручно. Правда, Пров не дурний, на стежках нишпорять стежі.

— А ножі нащо? Чирк — і шлях вільний,— гарячився котрийсь з тисяцьких.— Гадаю, треба брати ворога в кліщі негайно.

— Не будемо передчасно насторожувати Прова,— заперечив Сірославич.— Він теж, мабуть, не спить. Коли стежі донесуть про рух наших полків — кинеться зміцнювати зади. Нам це не на руку.

— Не таких брали,— невдоволено гули дорадці.— У Прова не вої, а купи смердів та бродників.

— Я звик поважати ворога. Провові люди, може, кепсько орудують мечами, та зате люблять понад усе свою волю і красно вміють вмирати. Нам же мерців не треба, нам потрібні роби... потрібні смерди, які б засівали цю благословенну землю,— підвищив голос Коснятко, сердячись, що дорадці його короткозорі.— Чули-сьте, що говорили посли, які побували в Прова. Бродники ж примусили старійшин прислати нам меч. Знають, собаки, що ошийники за ними плачуть.— І, заспокоївшись, додав: — Ідіть до своїх корогов. Полки правої і лівої руки виступлять в обхід озерець як тільки-но почне сіріти. Поведуть вас звідуни, які знають дорогу. Якщо Пров щось і замітить, то буде вже пізно. Полком головним буду повеліватн я. Брань почнемо на світанку... всі полки одночасно. Знак — голос моєї сурми.

...І ось сіріє небо на сході. Лопотять по полотнищі намету краплини роси. Як дощ.

— Час,— будить воєвода вістових, що дрімали неподалік. Гридні скочили в сідла й щезли в темряві. Воєвода оперезався мечем.

Боголюбивим був старійшина Пров Тиверець...

Інший на його місці допався б коня та готував би полк до брані, а він у своєму наметі колінкував перед складнем грецької роботи й, втупивши зір у золочені лики святих, вишіптував молитви. Його мовби не обходило, що в галицькому стані обізвалася клично сурма.

Не до вподоби старійшині тиверців та уличів сьогоднішня брань. Зрештою, ще вчора, вислухавши галицьких послів, Пров почав метикувати: добре чи зле вчинив, що згаряча покликав під свою корогву людей від рала? Чи не ліпше було відразу зустріти полки князя Ярослава хлібом-сіллю? Що втратив би він від цього підданства... він та всі достойні мужі тиверського та улицького племен? А нічого... Навпаки. Князь Ярослав наведе в степах лад, викорчує залізною рукою бродників-волоцюг без роду й племені, які почуваються тут господарями. Хіба не вони навсправжки, а не дума старійшин на чолі з Провом, правлять землею? Адже навіть у поводженні з смердами мужі достойні мусять зважати на бродників. Бо ледь підпімеш бич або зціпиш у погрозі кулак, а вже у відповідь чуєш: «Но-но, не дуже заривайся, достойний, управу на тя знайдемо».

Колись князь Іван Ростиславич, утікши від Володимирка з Галича, пробував навести у волості сякий-такий лад, та змушений був махнути рукою — подався геть. Лад треба заводити й підтримувати оружною рукою: закон тримається на вістрі меча.

То що ж йому, Провові, просити сьогодні в бога? Перемоги? Поразки? Вночі на думі старійшин він було сказав, що умови Косняткові вельми заманливі і, хоч старійшини не кивали головами, по очах бачив — годяться з ним. Можна було уникнути кровопролиття, якби воєвода бродників Хваст зі своїми сотськими та деякі з родовитих молодиків, які прагли зажити слави, не зацитькали його. Мовляв, чи не зраду готуєш нам, Прове? Будемо битися, волю свою обстоюючи.

«Ну й бийтеся на здоров'ячко. Мо', брань ця можним на руку? — запитував у святців старійшина Пров.— Вигинуть від галицького меча бродники і найзаповзятіші з смердів. Спокійніше буде».— Думка ця втішила старійшину. Хотів за неї віддячити богові поклонами, та в цю мить забіг до намету Хваст.

— Молишся! — крикнув.— Вої твої сплять, а галичан уже сурми будять.

— Тим більше... помолитися не завадить.— Пров оглянувся через плече на присадкуватого Хваста. Побожно перехрестився і піднявся з колін. Був на дві голови вищий від бродницького воєводи, довгогривий. Лице заросло рудою бородою — не вгадаєш, скільки йому весен: п'ятдесят, а чи менше. На губах блукала лагідна посмішка, а

в очах — скалки. Ех, вдарити б мечем цього знахабнілого волоцюгу, щоб і не пискнув — мав би вільні руки. Однак не тепер... Хваста бродники люблять, смерди 'го обожнюють. Куди ж, оборонець їхній.

— Усякому свій час,— буркнув на те Хваст.

— Ти про що? — здригнувся старійшина, злякавшись, що воєвода підслухав його думки.

— Про молитву. Є час на молитву, і є час на брань.

— Не вчи,— злетіла з вусів Прова посмішка.— Вмерти встигнемо.

Обидва вихопилися з намету.

Над степом народжувався день. Сонце ще не зійшло, але темрява разом з росами спадала у високі трави, никла. На її місце з озерець напливав, клубочився білими хвилями туман. Звук галицької сурми, здавалося, вистрілював з білого туману, мов гінке і голосне стебло.

— Не добудиться своїх Коснятко,— засміявся Хваст. Вони обидва вже були на конях; з висоти сідел бачили, що туман стелиться низько, по коліно, як дим перед дощем. Щойно зійде сонце — і він згине.— Ось налетіли б тепер, поки вони сплять... поки туман. Га?

— Спробуй,— не впирався старійшина.— Твої вої попереду. На тебе надія, воєводо.

Галицька сурма розбудила Провів стан. Люди спросоння хапалися за зброю. Тут і там вибухала лайка, іржали коні, хтось голосно молився. За хвилину-другу стан клекотав, як величезне торжище.

— А вони сплять,— тицяв Хваст розчепіреною п'ятірнею у галицький бік.— Сплять,— мовби впилися пахощами нашого степу, ніби й не їх сурма кличе.— Хваста аж посмикувало від нетерплячки. Кінь під ним орав копитами землю. Ще мить — і гайне воєвода до своїх бродників. Гарячий.

— Постій! — владно спинив його Пров.— Поглянь-но.

Хваст звівся у стременах і занімів: удалині стояла по коліна в молочному тумані готова до брані галицька рать.

— До меча! — гойкнув хрипло Пров. За плечима озвалася його бойова сурма. Сотські нашвидкуруч шикували загони.

У галицькому стані вдарили бубни. Гул, як далекий глухий грім, уродився десь праворуч і, вигнувшись луком, побіг на захід. Бубнів, може, було сотня, а мо', й тисяча; під високим куполом неба згук їхній посилювався в сто крат, і Провові здавалося, що Коснятко Сірославич вивернув степ, як собачу шкуру, і зробив один велетенський бубон. Воркотливе гудіння приглушило всі інші звуки, проникало, як чорна кров, у серце, туманило голови, вселяло страх. Пров не здивувався б, коли б його вої взяли на плечі ноги. Він сам боровся з собою, щоб не смикнути вуздечкою та не повернути коня на біг. Вої однак не хитнулися, жоден із них не огляпувся назад. Бубни лишень притлумили гомін і нагадали, що брань буде лютою. Вої ціпеніли гурмищами; наїжачившись списами, косами-горбушами, рогатинами, вони перегородили простір між двома озерцями; власне, не перегородили, а вросли в землю, як кам'яні непорушні брили. Потоки крові потечуть в озера, поки галичани вивергнуть брили із землі. Та й чи вивергнуть?

Сходило сонце.

Сонце сьогодні теж було схоже на бубон, тільки бубнило воно не глухо, а дзвінко-золотисто. Ранок гатив по ньому кулаками що мав моці, летіли-бризкали з сонця промені — скалки; скалки розсипалися по степу, веселили його, піднімали на крило жайворів та інше птаство.

Галичани супули на Прова некваном: нога поза ногу. Тепер уже добре було видно їхні лави, вигнуті посередині. Старійшина наслухався про грізних галицьких піщів, навчених бездоганно ратного рукомесла, закутих у панцирі й кольчуги. Щоправда, не дуже цьому вірив. Нині ж воочевидь переконався: не порожні тії чутки. Степ від краю до краю вилискував, мигтів, як риба лускою, гостроверхими шоломами; степ був розкраяний навпіл черленими щитами — миш не прошмигне між ними; степ був наповнений вітром-лопотінням білих і синіх стягів. Старійшина Пров мимохідь — для порівняння — позирав на своїх воїв, і зневажлива, глузлива смішинка скривила його губи. «Хіба це воїнство? Хіба у них зброя? Щитів порядних — і то не мають: той якусь дошку приладнав до плеча, той виплів коло з верболозу. Діжки цими щитами накривати, а не виходити на брань. Сміх».

Лави галицькі Прова не лякали й не збурювали гніву. Навпаки — захоплювався ними. Сьогодні він, Пров, тремтить перед валом черлених щитів, бо мусить спокутувати власну помилку: не варто було слухати Хваста з самого початку. Але завтра... яке б те завтра не наступило і скільки б воно не коштувало крові... він завтра почуватиметься за щитами в безпеці. Приємно жити і множити статки, коли знаєш, що черлені щити бдять твою ораницю,

твої пасовища, твої табуни. Щоправда, поки що не відомо, як поведеться з можними після брані воєвода Коснятко. Хваст учора на думі старійшин віщував: «Не дуже покладайтеся на слово Косняткове. Заб'є-бо він вас у колодки й поведе в Галич варити сіль». Порожня, мабуть, балаканина Хвастова. Можний з можними завжди знайде спільну мову. Ліпше, звичайно, коли б вона, спільна мова, була знайдена перед бранню. Та видить бог... обставини іноді від нас сильніші.

Виправдовувався Пров. Ще ні один воїн не вмер від галицького меча, а він, старійшина, уже полк свій зрадив. І не тільки в помислах. Ще до ранкової молитви вірні люди звістили: обходять галичани озерця. Він же пальцем не кивнув, щоб не дати зімкнутися обручеві. Цим бодай здобуде прихильність Косняткову.

За думками Пров не помітив, коли бубни замовкли і на степ лягла, як чорний обрус, важка тиша. Вона тривала, здається, тисячу літ. Галицькі лави напинали тишу, як тятиву лука. Аж поки її не розірвав гучний зов воєводи Хваста:

— Гей-гей! За волю-ю! — блиснув мечем і, пригнувшись до луки сідла, вискочив з своїх рядів; вискочив і повів за собою бродників.

З лементом-криком летіли вони на галицькі лави, вимахуючи хто половецькою шаблею, хто мечем, хто булавою. За ними підтюпцем рушили смерди і дружини тиверських та улицьких родовитих мужів. Їх біг поступово наростав. Був подібний до жорнового каменя, що котився з гори. Люди бігли по смерть.

Люди спішили роздерти на клапті тривожну тишу, страшнішу від смерті, і шматували її вигуками, тупотінням копит і ніг, брязкотом зброї.

Люди жадали чимшвидше зійтися в борні: баглося їм крові, хрусту кісток, передсмертного крику, зойків, скреготу зубів. Люди вірили, що боронять свою волю.

Старійшина Пров ненароком залюбувався поривом степових людей, їх запалом і відчайдушністю. Навіть пошкодував, що не він, а зайда Хваст веде за собою рать, яка — може статися чудо — дубовими пороками розколе черлені щити й потопче галицькі полки. Відомо-бо: безмірний гнів у простолюду до тих, хто замахується на його волю. «Чи не схибив я, леліючи надію на Коспятка? — виступив на чолі Прова студений піт.— Утім, ще не пізно виправити похибку. Дружина моя... триста мечів... квіт тиверських і улицьких можних родів чекають мого слова. Ось вони... я чую за плечима храп їхніх загнуздяних коней... у комонників сверблять долоні. То...»

Думка обірвалася. Черлені щити на видноколі розступилися, оголивши на хвилину лаву лучників. Пров не встиг і оком моргнути, як лучники приклякли на праве коліно і сотні стріл — довгих хижих птиць вдарили дзьобами в передні купи бродників. Іще душі мертвих не долетіли до бога, а вже щити зімкнулися, щоб через хвилину повторити все спочатку. І знову... і знову... Черлені щити задавалися Провові пащеками смока, що виригував смерть. У галицьких рядах не було помітно метушні, не чутно войовничих вигуків. Рукомесники від брані просто сповняли свою звичну роботу; звичну і страшну, бо стріли летіли густо й прицільно, бо падали, вжалені ними, люди.

Попереду галицької раті йшов замашний косар...

Стовпище учинилося.

Ніхто нікого в раті Прововій не слухав. Упав десь воєвода Хваст, падали десятки. Передні, віч на віч здибавшись з косарем, задкували. Задні ж напирали хмарою. У них ще клекотало завзяття, вони спішили вдаритись чолами з ворогом — тоді стріли уступлять місце мечам, рогатинам, кулакам і зубам. Деякі із завзятців таки добігали до галицьких рядів і їх накривали, як віка домовин, черлені щити.

— Господи, прийми їхні душі,— шептав старійшина Пров.

А хтось гукнув:

— Зрада! Нас обійшли!

Зойк, як лихий вітер, як сірчаний вогонь, обпалив воїв старійшини Прова... обпалив і скував руки й ноги, обвуглив бажання до боротьби. Вої ставали зайцями. Випадала з рук зброя. Стиснутий з боків озерцями, спереду і ззаду замкнутий галичанами Провів стан був подібний на табун диких коней, доля яких уже вирішена: ось-ось їх спутають, загнуздають, запряжуть у хомути. Або ж, якщо почнуть опиратися, переб'ють до ноги. А Пров найбільше цього боявся. Він здибив свічкою румака, і полк уперше сьогодні зачув голос свого старійшини:

— Братове!!! Це я, старійшина ваш і отець, мовлю вам: думайте про жон ваших, пожалійте чад своїх! Киньте зброю — і на коліна! На коліна! Просім у господа оборони, а в галичан — милосердя.

Богобоязливий був старійшина Пров Тиверець.

Старанно виводить на пергамені перо Русинове:

«...У Галичі дзвони грають малиново.

Вбрався стольний город у білі сорочки, відчинив навстіж ворота. Золотий Тік запрудили людські товпища. Добро ж, що днина випала сонячна, недільна — не кличе робота. Не дорікне тобі, чоловіче, ні княжий, ні боярський тіун, що покинув вси плуг у борозні або жорна в підкліті.

Великдень нині в Галичі.

Сам князь Ярослав з владикою Козьмою та боярами на ганку стоїть і...»

На півслові відклав Іван Русин перо. Думки потекли іншим жолобищем. «Князь — це зрозуміло. А ось малі люди? Чого вони тут, на Золотому Току? З цікавості? Падкі малі люди до видовищ... скрізь падкі: і тут, і в Константинопо́лі. Їм би тільки хліба і видовищ. Го-го, видовище сьогодні було неабияке: полки галицькі на чолі з Коснятком Сірославичем повернулися з Придунав'я. Ярослав цвів, як мак. Прилучення Придунав'я князеві та боярам на руку, а люди малі яку користь від цього матимуть? Ніякої. Окрім хіба що затеплилася у них надія: у смерда надія, що, може, вдасться гайнути на нові землі — побори боярські там менші; рукомесний чоловік сподівається, що зросте попит на його вироби; купці галицькі, як вороння, злетяться на торжища придунайські за свіжою гривною. Дороги тепер безпечні... бродники вигублені... воєвода Коснятко залишив на березі Дунаю цілий полк».

«...і виглядає, коли появиться воєвода Костянтин Сірославич,— писав далі Русин.— Та й чому б йому не виглядати великого боярина. Той привіз князеві з походу нову волость і сотню робів — наловлених бродників, яких Ярослав звелів послати в Краснопіль, Коломию і Дрогобич варити у княжчинах сіль.

Воістину: кожному своє. Бродникам — варниці соляні, старійшинам можних родів тиверських та улицьких — боярські гривни на шиї. Їх привезли на возах як бранців, а частували як гостей у стравниці княжій. Ярослав, дарма що молодий, а розум мав кмітливий, гнучкий. За столом трапезним праворуч від князя сидів Коснятко, ліворуч — Пров Тиверець, віднині посадник княжий у Придунайській волості».

«Ворон ворону очей не виклює»,— зламав Русин гусяче перо й жбурнув його в кут.

Написав Іван:

«В саду моєму сумно. Бо хтось про школи дбав, азбуківники із липи вирізав — і пік хліби, і новоуків по голівках гладив, втішаючись, що чада містечан убогих пізнають Слово. Тепер же зась!

Що сталось, княже Ярославе? Злякала тебе наука книжна? Чи заважким здався тобі урок, який давав навчителю ти Климу?

Єретик він? Речення ворохобній торочив? І сіяв серед новоуків із людей малих чолату мисль: «Людьми рості те»? Що лихого є в цьому, захитавсь хіба твій стіл, полки твої ослабли? Хіба не є це честю для князя, що підданих він має тямковитих?

Пусті слова...

Бо ти бояр послухав, і попів: і Клима ти з учидлища прогнав, на місце же його поставив мніха. І заказав дорогу до учидлищ книжних синам людей малих. Нехай, мовляв, сини купців, старійшин, тіунів, митників і гриднів письмо пізнають. З них слуги виростуть.

А хто ж, мій володарю, ростиме синів, котрі служитимуть Русі, а не князеві?»

Пощо питаю, як малий, у хворого здоров'я.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ПЕРША, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Після ситої вечері Василько, син Чагрів, перехрестившись до почорнілої ікони й стримано подякувавши Добронізі й Луці Вістовичу за хліб-сіль, мовчки вийшов із тьмавої хижі на дворище.

В обличчя вдарила пружна і студена, настояна на хвої, живиці обкорених бервен, підгірчена вечірніми димами, хвиля гірського подиху. З боку соляних варниць вітер доносив людські голоси, скрип волокодів і тванний запах вицарів сировиці. «Вдень і вночі, як василіск, ссе піт і кров із робів своїх і смердів мудрий наш князь Ярослав,— майнуло в голові Васильковій.— Тому й сіль солона».

Пора було йти, як каже Лука Вістович, в стебло, тобто спати під оборіг на сіно, де Доброніга настелила верет

і ведмежу шкуру, однак ложе Василька не манило. З тієї днини, коли торговий чоловік єврей Іохім, зважившись на прохання Вістовичеве, подався до Яремичевого городка, Васильків сон, як сторожкий заєць, щопочі нипає навкруж оборога... сон нипає, а Василько до третіх півнів лежить горілиць з розплющеними очима і в помислах тисячу разів сідлає коня і мчиться назустріч єврейському візку, в якому сподівався уздріти Анну.

Нинішній вечір стояв над Краснополем місячний, ясний. Довгі шпилясті тіні від двох смерек обабіч воріт погойдувались, вітер-бо хитав кропами — і цей химерний рух тіней під ногами зацікавив Василька, як малого; він присів на призьбу під хижею і непомітно для себе піддався їхній ворожбі: здавалося, що пливе ладьею по озеру. Він стулив повіки, ладья пливла серед тиші і спокою... спокій, як вино, розлився по жилах, і Василько мовби вже не муж у зрілих літах, а унот безжурний, який повернувся після довгих мандрів на отчий поріг, бо тільки вдома на дворищі вітця свого Чагра переживав подібні хвилини спокою і затишної безпеки. Втім, дворище Луки Вістовича було схоже на Чагрове не лише присадкуватою хижею, зрубаною в угли, клітями й оборами для худібки, а насамперед надійною міцністю. «Міцністю?» — опам'ятався Василько, мовби ладья з розгону вдарилася об скелястий берег.— Що залишилось нині в Галичі на місці кріпкого дворища батька Чагра? Лопухи... будяччя. А тут, у господі Луки Вістовича, витає господарський дух, сякий-такий достаток. Хоч... ніби далеко було до того, щоб і тут усе пішло круговерть, коли б господар щасливо не уникав Вячкових пут? На цьому світі для смерда все тимчасове, химерне, зіткане з павутиння: сьогодні отак, а завтра — інакше. Коби знаття, що буде завтра...»

Василько чув, як рипнули в бігунцях двері, але підняв чоло аж тоді, коли поруч сіла Доброніга. Вона накинула йому на плечі кожух, який чомусь гостро пахтів свіжим хлібом, і сказала:

— Вечорами у нас студено...

Нічого вона особливого ані не сказала, ані не зробила, та й він не був настроєний на плаксивий лад, але проте в горлі заскоботало, на очі набігла сльоза. Певно, сльоза ця недоречна, як і непотрібний був кожух, бо за літо у Вячковому зарубі вив'ялився на семи вітрах. Однак Доброніжина ласка плеснула йому в груди теплом і він зціпив зуби, щоб не вирвався в горла плач. І тільки згодом, вгамувавшись, промовив:

— Тобі б ненавидіти Чагрів треба, Доброніго.

Щось подібне Василько говорив недавно Вістовичу, та одне діло Вістович, чоловік нібито чужий, а друге діло — Доброніга, яка була йому братовою. Вона, мабуть, давно розірвала мотуззя, яке в'язало її з родом Чагра, для неї це пережите минуле, у Василькові ж мотуззя родове не перетліло, він увесь цей час, відколи вона зникла з Лютового терема, вважав її мертвою, а померлі, звісно, навіки залишаються родичами.

В те надвечір'я, коли вони з Лукою Вістовичем дотюпали з кіньми до Краснополя і біля воріт гражди їх зустріла усміхнена жона, Василько не відразу впізнав у ній Доброніту. Й не впізнав не тому, що жона була посивілою і повнотілою. Збила його з пантелику її усмішка на губах, та, власне, все її округле обличчя світилося доброю і спокійною ясністю. Він же запам'ятав Доброніту найвиразніше з того святвечора, коли вони обоє з Лютом гостювали в батька Чагра... запам'ятав пригніченою, покірливо-зів'ялою. Такою вона й жила довгі роки в його пам'яті.

— За що ненавидіти тебе маю? — спитала через хвилину Доброніга.

— Брат мій Лют...— почав було Василько. Доброніга вхопила його за руку, і йому здалося, що цим рухом намагалась перепинити гірку, зайву, може, течію спогадів; у тих спогадах багато пережитого, гіркого... смерть первінця від Люта. Однак жінка мала на увазі інше.

— Хіба ж, Васильку, був у тебе брат... той...— сказала майже пошепки. Він зиркнув на неї заскочено. Осяяне місячним промінням Доброніжине лице було суворим, мовби зорила на нього з старої ікони якась великомученниця. Василько понурився, здогадуючись, що жінка нічого не забула з минулого, і ждав, що зараз почне винити його, увесь Чагрів рід за свою знівечену молодість.— Хіба ж був у старого справедливого Чагра син, якого нарекли таким іменем? — Тепер вона не шептала, слова повнилися голосною безоднею. Аж дивно... як... чим черпає вона з безодні слова, що облиті ярим і свіжим гнівом, ніби й не прошуміли роки, ніби вона назавжди залишилась тією Доброніго, яка сиділа за Чагровим святочним столом і крізь сльози споживала вечерю.— Мислю, Васильку, що

був хтось чужий-чужинецький не з вашого роду, той, що зрадив Галич і батько Чагр віддав його на суд містечанам. То чого ж ти тулиш його до себе, родичаєшся і навіть його вину береш на своє сумління, га?

— Одначе був Лют, Доброніго. І він — брат мій. Від цього не втечеш,— заперечив.— Найлегше сказати: зрікаюсь: найлегше вдати, що, мовляв, нічого такого в нашому роді не трапилося. Гадаєш, батько мій Чагр з легкою душею віддав Люта на суд людський? Нам'ять, голубко, це не старий каптан, який можна жбурнути в огонь і з нього лишиться купка попелу. Вчинки братів наших, вітців, дідів і прадідів, як сказав колись книжник Іван Русин, живлять нас або ж гордістю, або палять соромом. Та й ти, Доброніго, донині мучишся мукою, завданою тобі Лютом.

— Він сниться мені почами,— поскаржилась вона пожіночому довірливо.— Уже я і свічки ставлю в божниці за упокій його душі. Все 'дно не помагає.

— Коли б свічкою-требою можна було відкупитися від пережитого,— зітхнув Василько.

— А ти... ти як досі жив?

Він чекав цього питання і... не був готовий до нього.

— По-всякому,— відповів спроквола.— При князеві Ярославові сягнув висот. Чула, мабуть: куди ж, Будівничий княжий! — посміхнувсь гірко.

— Чого ж кепкуєш з себе? — зауважила Доброніга.— Хіба нечесними стезями прямував до висот?

— Чесними,— відрубав Василько, відчувши нагальну потребу висповідатися.— Князеві города будував, храми; вітцевою сокирою і любов'ю власною до будівничої справи князеві честі доторочував. Отак... А в ту чорну годину, коли розгнуздана юрба палила Настусю, князь пальцем не кивнув, щоб оборонити нашу родину. Я тоді в Перемишлі був... думав: приїду до Галича і першим ділом спитаю Ярослава: «Як то сталося, княже, що віддав єси Чагрову чадь на поток і грабунок?» Потім остиг, зрозумівши, що єсьм сліпцем. Великі світа цього в скрутну годину забувають про малих. Їм своя шкура дорога.

— Може, не зміг тоді боронити князь твою родину? Чув же, як воно заварилося.

— Тепер напевно знаю: не міг. Та жаль на князя ношу. Отут! — гупнув кулаком в груди.— Відтоді тримаюсь осторонь князів і бояр. Непевні вони, як болотяні «вікна».

— Князь не шукав тя?

— Мо', й шукав. Та звідки міг знати, що його Будівничий сидить на краю світа в хижі над Прутом? Закоротка, либонь, княжа рука.

— Зате боярська досягла.

— Якби не дарував Осьмомисл Косняткові Сіославичу землі над Прутом, то я донині спдів би там у мирі й спокої.

— Нема ніде в світі миру і спокою. Скрізь суєта... тривоги... скрізь бояри — мужі княжі. Але жити якось треба, Василько.

— Ото ж бо: жити якось треба. Говоримо так, ніби життя — не радість, дарована богом, а його, господній, бич. Кожний, хто допався до влади і увібрався в силу, поляскує над тобою бичем, примовляючи: «Жити хочеш — корися». Так і зі мною... Упав одного дня до моєї хижки над Прутом тіун Шкварко з ватагою... той тіун, який Косняткові городок на пагорбі поблизу Берладницького шляху з весни почав класти, і до мене:

«Ти хто єси? Чий?» — І більмаками косить на гладкі стіни моєї хижі, на жону Раду.

«Нічий,— кажу.— Вольний єсьм. Смерд по імені Арсен».

«Далеко відбився від сельбищ людських. Небезпечно тут. Бродники різні, половці наскочать»,— закроює Шкварко здалека.

«У тривозі я щоденній — це так. Зате на волі».

«Ну, тепер тривоги твої позаду,— потішає тіун.— Косняпин-городок під боком. У разі чого...»

«У разі чого без городка обійдуся»,— відповідаю навпростець.

«Зате він без тебе не обійдеться. Людей до сокири бракує, а ти он яку красну хижу поклав. Є, видно, в тебе хист до сокири».

«Є! — взяла мене злість.— Та тільки що кому до того?»

«Як то що? — тіун вовком на мене.— На боярській землі, на Косняткові сидиш. Отже, холоп ти його. Хіба закону не відаєш? Завтра щоб із сокирою був в городку».

«Як рак свисне,— уперся я.— Вольний єсьм».

Шкварко прихилився до одвірка — й досі бачу його довгий, як у коня, твар,— і ніби по-доброму до мене:

«Гай-гай, ніби й немолодий ти, а брикаєшся, мов теля. Як жити будеш з дурною зухвалістю вольного смерда?»

«Як дотепер».

«Говорила-їхала,— реготнув у вічі Шкварко.— Те, що було дотепер, забудь. Чув? Від сеї ж таки хвилини».— І звелів гридням мене зв'язати. Я сокиру з-під лави, жону штовхнув у кут до колиски з сином.

«Ану підходь,— кричу,— кому життя набридло!»

Тіун з порога людей своїх заохочує, мовляв, не посмів смерд. А я, Доброніго, посмів, бо боронив свою волю... і в когось таки втрапив обухом. Та що з того? Воїв набилось повна хижа. Батько Чагр он цілий зворохоблений Галич мав під рукою і то нічого не вдіяв супроти Володимирка. А я один, як перст. Ну, приголомшили мене... В городку відлили водою, дали в руки мою ж таки сокиру: теши. Я тесав, прикований цепом до колоди, і виглядав Раду... виглядав, аж поки дізнався: збезчестили тоді гридні мимоходом мою жону. Я уявляю... вона горда була; з гордощів, болю, ганьби лишилася ума. Нібито сповила дитя і — шубовсь з ним у Прут.

Я далі цюкав у городку сокирою. Зуби зціпив... серце обкервавлене. Довго я заробляв у Шкварка довір'я, вдаючи усмиреного, і в першу ж ніч, коли збили з ноги цеп, полив свіжі зруби смолою і підпалив. Ніколи не буде миру між смердом і боярином. Потім на коня — і гайда в степ...»

— Чи гаразд учинив, Васильку, сину Чагрів? — спитала Доброніга задумливо. Щось подібне сталося колись з батьком Чагром, тільки Чагр обійшов біду краєм, подавшись із Золотої Бистриці до Галича, а Василько... Недаремно ж говорять: сини ідуть далі.

— А ти... ти гаразд учинила, зворохобившись проти Люта й утікши? Видно, в кожному з нас сидить сокіл, що прагне лету. Не суди ня суворо.

— А все ж: як тепер житимеш, Васильку? Світ загороджений-перегороджений клітями й заборолами. З цим мусимо миритися. На небі — бог, у Галичі — князь, у кожній весі — княжий муж, боярин.

— Не тільки світа, що у вікні. Ось приїде Анна...

— Осінь скоро,— нагадала Доброніга.

— Перебуду тут до весни у братчині дереводілів під чужим іменем, а весною гайну в гірські нетрі, де й нога людська не ступала, і почну життя наново по раз третій. Якщо, звичайно, приїде Анна.

— Коли любить, приїде,— сказала Доброніга. А в душі молилась: «Приїдь... прилинь. Повинен же цей гордий і чесний муж та зазнати колись щастя».— Хоч, правду кажучи, не уявляла щастя навіть з коханим ладом серед диких пралісів.— «Я не уявляю... але ти, Анно, не вважай, у мені, може, лише дрібка лишилася від того соколиного, про яке говорив Василько. Жити якось треба, Анно».

II

«І зірвав Ярослав, князь мій, яблуко страху...»,— викотилося патужно перше речення. Вимучував його Ян-печатник довго, аж піт чоло покраплив. Покручеві що... Покручеві легко радити, мовляв, оббілися перед судом нащадків у писанні своєму на противагу «Хронографу» Русина. А писати — робота важка, як оранка, в ній ти одночасно і віл, і плуг, і орач. Писання читатимуть люди мудрі, науками просвічені, треба, отже, щоб слово з словом трималося купно, та щоб замисел потаємний не дався в вічі першому-ліпшому книгочею. Головне, щоб нащадки повірили в правдивість твого сказання, а буде в ньому ціла правда, півправди або лише її дрібка — хто перевірить? Самому Янові важко сьогодні пригадати той січневий день до найменших подробиць.

Холодно тоді було в гридниці Ярославовій. Зранку роби топили в двох великих печах, віз дров спалили, а духу теплого, хатнього щось не дуже було чутно. Водохрещенські морози тріщали надворі: птахи на льоту замерзали, вовки-сіроманці, зачумлені холодом і голодом, ночами блуками галицькими посадами. Грубі стіни в княжій гридниці, а й крізь них проникала студінь: паморозь сріблилася на пощерблених мечах, що висіли на кованих гаках. Тому й понадувалися, як січі, загорнувшись у соболині хутра, думні бояри, що порозсідалися на лавах. Один князь по-молодецькому терпів у легкому каптані.

І ще печатнику Яну холод мовби ніпочім. Святкував він свою скритну перемогу. Чотири довгі седмиці ждав і потерпав, виглядаючи з Києва послів Ярославових. Бо могло статися, що минувся б страх Ярославів і сказав би князь печатникові: «Йди в свої Братишани, обійдуся в Галичі без тебе». Тепер цього не скаже, бо стояв перед князем воєвода його Коснятко, який учора повернувся з Києва від Юрія-князя... вернувся з порожніми руками. А міг би привести Івана Ростиславича Берладника, кровного ворога Ярославового на цепу. Міг би...

Та бог милував.

Довго й нескладно повідав воєвода Коснятко про пригоди свої дорожні та про новини київські. Князь сидів, як хмара. Однак не перебивав.

«І зірвав Ярослав, князь мій і осподин, яблуко страху. Не боявся він за себе, за статки свої, весі з смердами, варниці соляні, за робів, що відберуть у нього, а переживав вельми за єдність і могутність галицької землі. Лишив-бо йому вітець державу простору й кріпку. Нема князів у Перемишлі, Звенигороді, Теребовлі — Галич над ними владарює, всі волості в один кулак затиснуті, і тому міцний, крицею обкутий галицький кулак. Ніхто тепер на край наш не зазіхає, кожному власні зуби дорогі.

Окрім хіба Іванка Ростиславича, цього паршивого пса берладницького, котрий хоч і походить з коліна Ростиславичів, але не тече в ньому шляхетна кров князів, а сукровиця татя і головника. Що йому до могуті руської, до слави галицької — про вигоду, черево власне лише дбає; що йому до мудрого сподарювання Ярославового, коли знову йому сниться пожежі і смерть, яка гострить косу на весі наші й города.

Колись він уже посягав на Галич; горя великого від того посягання зазнав. Князь Володимир крамолу мечем утихомирив, а Йванкові безпутному хвіст одрубав. І побіг Іванко на Дунай-ріку поміж головників і розбійників уділу собі шукати й готувати нові ворохоби. Та й там довго не втримався, бо згодом уже гостював у нехрещених куманів, а звідти — протоптав стежку на Русь. Де міг кукіль сіяв, воду каламутив поміж братії князівської недовіру до Ярослава плекав. Чув я од многих, що Йванко нахвалявся: знайду управу на Ярослава, Галич — вотчину мою відберу. Ледве посварився галицький волостелин з жоною своєю княгинею Ольгою, донькою Юрія, а вже Йванко прибіг до Юрія Долгорукого, тестя на зятя намовляє: «Йди на Ярослава».

Зачувши сю новину, підступив до князя Ярослава печатник його муж достойний Ян, син Чагрів.

І мовить Ян-печатник:

— Княже, не буде тобі спокою, а землі миру, поки бігає від князя до князя Іван Берладник. Рада моя і порада така: помирися з Ольгою, а до Юрія пошли у Київ слів. Най скажуть вони великому князеві: «Настусю-полюбаску я з терема прогнав, Ольга з Ляхів вертається. Завинив я перед твоїм родом — каюся грішний... і насмілюся просити: «Не раз помагав я тобі полками супроти ворогів твоїх, поміж нами-бо союз вічний, поможи на цей раз мені. Закуй татя Івана Ростиславича у вериги і слам моїм передай. Хай учиниться божа воля».

Таке говорив Ян, син Чагра, князеві, а в самого сльози на віях тремтіли, як божа роса. Був серцем м'який і милосердний. Знали-бо в Галичі, що він не скривдить ні птаха, ні сарну, ні чоловіка божого, ні смерда ролейного, ні рукомесника. Про малих людей дбав яко вітець. За це полюбили 'го в Галичі й по всій землі. А що умом і талантом був багатий, то князі наші його помітили й возвеличили, до себе приблизили, дарма що походив з простого роду дереводілів. Через це й ворогів нажив багато, заздрісників, які очорнювали його тяхцем при кожній нагоді. Особливо пакостив Янові Русин, хронограф княжий, чоловік без роду й племені, приблуда грецька, який сам мітив на стілець печатників. Ян однак витерплював усе, не раз примовляючи до недругів: «Бог вам суддя. Б'єте мене в праве лице, я підставляю вам ліве. Кидаєте в мене каменем, а я у вас — хлібом. Видить господь, що прощаю вам, засліпленим заздрощами».

І ось праведник цей і добродій таку жорстоку раду князеві радив. Проти сумління власного йшов, бо поруч з князем був при стерні державному.

Князь, вислухавши печатника, зворушено обняв його.

— Хай буде по-твоєму...»

III

Князь Ярослав не вистояв до кінця служби божої. Вночі над Галичем звіялася рання метелиця, і така вона була не по-листопадовому густа, щедра, що вранці город прибудився під грубим білим кожухом. Простуючи до церкви, Ярослав подумав, що після відправи звелить закласти в залубні коней, і поїде в білі поля, що простелилися ве-ретами за городськими валами. Цілу службу божу він нетерпеливився, як відгодований румак, наперед насолоджуючись стрімливим летом у залубнях і споглядання високості неба, чистого й дзвінкого, яке побачиш тільки в полі після того, коли хмари випорожнять лантухи з небесним пір'ям. Ех, шкода, що не візьмеш з собою Настусю. Нерівний-бо час, залубні перевернуться, і впаде

Настуся, вдариться, а це би їй пошкодило: непразна-бо вона.

Сніг... лет... Настуся. Князь майже не слухав старечого шемрання єпископа Козьми, який правив службу, та басистого хору дяків. Коли хвилинами повертався з полів до церкви, то мимохіть горбився під вагою її склепіння, кадильного диму, розпареного духу молільників і дяківського реву. А тут після служби протиснувся до нього із захристії рожевощокий попик і сказав, що хоче з ним бачитися владика.

Князь подумки чортихнувся: вибрав Козьма час для бесіди. Але в ризницю пішов і чмокнув єпископа в зморщену руку.

Владика, уже без риз, сидів у глибокому кріслі. Котрийсь з попів накинув на плечі соболине хутро.

— Сідай, мій сину,— єпископ кивнув на стільчик навпроти. Між ними на цегляному підмурку стояла кам'яна рака, в якій бездимно жевріло вугілля. Єпископ грів над нею руки, ворушив посинілими пальцями, конвульсивно зціплюючи їх у кулаки, і Ярославу здавалося, що Козьма таким чином черпає для свого висхлого тіла благодатне тепло. «А якби посадити цього старця поруч себе в залубні,— майнула збитошна думка.— Що б з нього лишилося?»

— Ольга написала до мене з Ляхів,— владика без передмови почав бесіду. При цьому не відкривав повік; він тішився теплом і спокоєм.

— Знаю, святий отче,— Ярослав насторожився. Він давно ждав цієї розмови. Рано чи пізно вона повинна була відбутися.

— Так? — На Ярослава глянули втомлені очі. В них пробивався тільки подив: ні докору, ні гніву, ні хитрощів у них не вичитав.— Добрих слуг маєш, княже.

— Стараюся добирати помічників якнайліпших.

Єпископ погладив шпакувату бороду. Так, беручкий Ярослав до княжого обов'язку, осподаровитий. Багато встиг зробити: вибудовував твердині на угорському та ляцькому порубіжжі, один град Ярослав чого вартує. Полки день і ніч бдять землю. Опікується торгівлею; подбав, щоб дороги для гостей були безпечними; і прийшли гості до Галича з товаром різним; своїх купців теж розсилає по всіх усюдах. Варниці соляні множить — скриплять вози з галицькою сіллю по всій Русі. Ярославу від усього — пожиток, скотниця його повна. Щоправда, не скупий він,

не забуває про церкву святу, монастирі; щедро дає на школи... Цвіте край. Бояри рольні що не рік більше пущ випалюють під орапицю: поплатне жито на торжищах візантійських, німецьких, ляцьких. Не мечем кровопролитним, а осподарюванням у мирі здобуває Ярослав пошанівок і славу в князівствах руських та поза їх рубежами. Хіба що смерди князем своїм не задоволені, життя їх однакове при будь-якому осподарі, але що смерди, вони в рахунок не беруться.

Усе було б гаразд, якби в теремі Ярославовому панували лад і злагода...

— Відомо тобі також, що пише мені княгиня? — єпископ знову зімкнув повіки. Так йому зручніше вести цю не дуже приємну розмову.

— Здогадуюсь.

— Має намір вернутися.

— Чи я її проганяв?

— Перелюбство твоє з блудницею...

Ярослава обдало вогнем.

— Не так зі мною говориш, святий отче,— стримував гнів.— Ти ж бо знаєш, що значить для мене Настуся.

— Можливо. Але говорю так, як належить говорити пастирю з вівцею, що відбивається від стада. Мій це обов'язок.

— О господи! — вигукнув Ярослав.— Ми скуті обов'язками, як веригами. Чоловік-бо я... і ти.

Ні одна зморшка не сіпнулась на лиці владики, мовби й не почув крику душі Ярославової.

— У ризниці цій, мій сину, нема просто Ярослава і нема Василя,— згадав єпископ далеке і вже призабуте своє мирське ім'я.— Проти вериг умовних ти тут бунтуєш, а все ж ніхто не зніме з тебе шапки княжої, а з мене — владичої.

— Той, що в шапці владичій, теж доклав рук до того, щоб зав'язав мені світ присягою з нелюбою. Ти ж бо знав і бачив, що осоружна мені Ольга. Чого ж благословляв і скріплював облуду?

— Що ж міг я учинити, коли батько твій... Та не варто ворушити старе. Сьогочасне мене турбує. Ти — князь... на видноті. Кожному помітна твоя найменша похибка. Надто боярам... Попереджував я колись тебе: бігають бояри до мене. Їх бійся.

— Усякому, хто підглядає у шпаринку дверей моєї ложниці, звелю виколоти око.

— Вони без кари твоєї осліпли від зненависті. Мучить їх, що холопка сидить побіч тебе.

— Показяться та й перестануть.

— Це правда, що нібито Настуся випросила в тебе грамоту, яку читали недавно по всій землі, щоб бояри й іншії можнії мужі не множили закупів, аби менше неволили смердів?

— Монастирів це теж стосується, святий отче. А грамота... Я насмілився лише повторити статут Мономахів. Треба було нагадати моїм боярам, що захланні вони: сплять, і сниться їм, як статки примножити за рахунок менших братів. Смердів луплять, як ворогів, а на них земля держиться.

— Похвально вельми, що осподар про робів своїх піклується. Однак не захоплюйся... Земля на тобі держиться, на боярах, на церкві святій. Ти не відповів мені про Настусю.

— В Настусі добре серце,— ухилився від прямої відповіді князь.

— Любиш її? Чи, мо', вона забавка для тебе тимчасова?

— Забавка, як ти висловився, владико, носить під серцем моє дитя.

Козьмі донесли про це давно, міг би сприйняти князеве признання байдуже, а його однак вразив потеплілий голос Ярослава. Ніби весняний вітер дихнув у лице.

— Тяжко тобі буде, княже,— він скинув з плечей хутро... весняний мовби вітер виповнив собою усю ризницю.— Поки я живу — глаю пристрасті боярські. Та вік мій короткий.

— Вдячний тобі за це,— Ярослав розчулено схилив голову.

— Про Галич мислю денно і нощно, отже, нема за що дякувати. І тобі раджу про велике не забувати. Не дуже нехтуй веригами умовностей. Братію князівську тримай на оці.

— Що братії до мене?

— Проти закону йдеш. Не бачила дотепер Русь, щоб холопка сиділа поруч з князем.

— Зате Русь прирекла холопку бути наложницею,— випалив Ярослав.— Це дозволено законом навіть.

— Не рубай гіллю, на якій сидиш. Боже — богові, князеві — княже, бояринові — своє, а смердові — смердове.

Так усталено здавна і церквою освячено. Кожний знає своє місце.

— Начебто я збираюсь щось міняти в заведеному? А Настуся...

— Слухаєш її надто. Дехто побоюється: зрівняєш усіх смердів з вільними кметями.

— Дурниці. В моїх княжчинах теж є смерди. Сам себе не обрабую. А Настусю — люблю.

— Чув уже про це,— м'яко промовив єпископ.— І люби собі на здоров'я. Одне раджу: сховай любов свою, якщо вона тобі дорога, далі від людського ока. Посліши з теремом, що будуєш при рогатинській дорозі. Бо відпишу я княгині Ользі: приїжджай.

— Відпиши, якщо інакше не можна.

— Не можна, сину. Вериги над нами владарюють.

...На ганку Ярослава стривожено очікував печатник Ян. Довго, мабуть, ждав, бо ніс на морозі посинів. Князь обмітав березовим віником сніг із сап'янців.

— Що там владика? — прорвалася Янова нетерплячка.

— Ольга-княгиня грамотки до Козьми шле.

— Якщо звелиш, то більше не дістане.

— Не в цьому річ. Скоро вона повернеться.

— А Настуся-сестра?

— Пиняво Василько з теремом її вовтузиться,— огнівався несподівано князь.— Чи робітних рук йому бракує? Усіх галицьких дереводілів найми йому на допомогу. Смердів моїх пожени. Після полуденка гайнемо туди в залубнях, подивимося.

І князь обернувся на порозі, мовби хотів обійняти зором підгалицькі білі поля. Висока стіна Дітинця однак затуляла собою простір; за тією стіною іще стіна городська, вали, рови оборонні...

Князь важко зітхнув.

Князь Ярослав саморучно нагріб у горнець дубового жару з галицького свого вогнища й повіз до нового Настусиного терема. Їхали, як на пожежу; князь притримував горнець за вушка й, холонучи від думки, що жар прочахне, квапив погонича: швидше!

Пара коней, запряжених у легкі залубні, мчалася, як вихри. Князь угомонився аж тоді, коли з галицького жару спалахнув у Настусиному теремі вогонь.

— Ну й слава богу,— сів він на лаву, споглядаючи, як полум'я у грубці набирало сили.— Тепер, мамо Маріє, звели клітницям запалити в усіх хороминах.

— Хай спершу розгориться тут,— відсторонила його стара кормилиця від печі.— Ти своє діло батьківське сповнив. Хоч... покон цей язичницький, Ярославе: запалювати в новій хижі старий вогонь.

— Покон, може, язичницький... зате вогонь з родинного мого огнища Ростилавичів. Обігріє він Настусю і дитя.

Обгалуцений полум'ям, пропахлий дубовим димом і умиротворений сповненим ділом, він зміг нарешті рушити слідом за Васильком, сином Чагровим, щоб оглянути щойно викінчений терем, надвірні кліті, надворітну вежицю і кріпкий частокіл.

Князь і раніше мав нагоду оглядати збудоване Васильком, наприклад, церковцю в Братишанах, але тоді, хвалячи майстрів талант, не зумів — чи не хотів, чи не вмів — помітити любові майстрової до сотвореного ним. Він, мабуть, тоді, коли церковця згоріла, не осягнув горя Василькового. Мав, очевидно, слушність Іван Русин, котрий сказав: «Нема гіршого, коли витвір мистецький судить байдужий суддя. Вогонь-бо запалюється від вогню, або від іскри, або від скалки, або від блискавиці. Мистецтво — зерно, твоя душа — рольна нива».

Сьогодні Ярослав хотів бути нивою, він бачив, з яким трепетом торкалися шкарубкі, вичовгані топорищем Василькові долоні до гладкотесаних бервенних стін, різьблених одвірків і віконниць або стрункіх колон на високому ганку. Майстро гладив дерево, як живу істоту, гордився чистою і спорою роботою своїх побратимів-дереводілів. Ні, він при цьому говорив цілком буденні речі про призначення тієї чи іншої хоромини, про кріпость воріт або сторожової вежиці, але Ярослав умів сьогодні докопуватися до глибин і знав, отже, достеменно, що Василько таким чином вводить непосвячених у храм свого ремесла. Дивіться, мовляв, і заздріть, бо ще восени на цьому пагорбі бігали навперейми вітри, а тепер він осторожився гострокіллям та увінчався, як короною, теремком. Усе це плід рук дереводілів і городників; золоті, натхненні у них руки. І князь знову згадав Івана Русина. Той недавно докоряв йому: «Бояри твої, княже, і ти з ними що не рік глибшу кабалу копаєте смердам; робите їх робами — бо з роботи їхньої багатієте, а того не відаєте, що роб по-

робському мислить і працює. Глянь-но на роботу вільного кметя: вона дає йому не тільки хліб, а й також мед для душі».

Оглядини Настусиного терема закінчили двома затишними світлицями, що були наверху,— власне теремком. Одна з них призначалася для ложниці. Тут, біля дерев'яного ложа, стояла різьблена на торцях колиска, яку подарувала колись Настусі й князеві стара галичанка.

— Знадобилася! — вигукнув Ярослав, глянувши усміхнено й трохи зніченo на своїх поплічників. У дверях товпилися печатник Ян, Степан Трояндч та ще кілька приближених до князя бояр.

— Я міг би нову змайструвати, кращу,— ніби вибачався Василько,— але глянь-но, княже, скільки на більцях зарубок. Свідчать вони, що колиска ціле плем'я вигойдала — щаслива, отже.

— Смердами вона пахне,— скривився Ян.

— Настуся просила кормилицю: знайди тую даровану колиску,— темним оком глипнув на брата Василько. Погляд означав: «Сам ти, Яне, хто єси?»

«Які вони, сини Чагрові, різні»,— придивлявся до братів Ярослав.

— Хай залишається,— кивнув князь на колиску. Оперся плечима об грубку, облицьковану полив'яними плитками кольору муравн, й уявив у ложниці Настусю. Самітну, схилену над колискою. «Лю-лі-лю...» Вже завтра вона поселиться тут, все готове до її приїзду. А ложниця в Галичі спорожніє, вихолоне, поки діждеться Ольги. Забрано-бо вогонь Ростиславичів сюди, в Настащине...— Завтра вранці, печатнику, від мого імені передай Судиславу-стольнику, щоб привіз сюди килими, хутра, начиння різне й прибрання Настусі, схиленої над колискою. «Чи обігріє її старий вогонь Ростиславичів? Почуватиметься тут принаймні в безпеці. А я буду навідуватися зчаста...» — Зброї теж... найкращої хай не пожаліє скупець мій стольник,— додав згодом.— Ти челядь підбери, дівок. Ліпше, щоб вони були не з Галича, а з княжчини мові, що непомітно Степанця,— візьми мужів для Настусиної дружини. Скажи їм: князь дарує їм волю за вірну службу. В твої руки вручаю безпеку цього гнізда.

— Дякую, княже, за честь,— Трояндч поклав руку на меч.— Зроблю, як велиш.

«Він зробить, а чи я усе передбачив?» — Ярослав боявся за Настусю, від того дня боявся, коли отруїли Параскеву. Поки Ольги нема в Галичі, то ще сяк-так, а коли...

Задуму перервав лемент, що учинився на дворищі.

— Що там? — опам'ятався князь. І збіг східцями вниз.

Між двома вогнищами, на яких смерди спалювали тріски й сміття різне, стояли залубні княжого духівника отця Тита: Ярослав впізнав його коня з білою зіркою на лобі. Яким-візник бігав навколо сапей, лупив пужалном по полах кожуха і лебонів, як на цвинтарі: «Ой вбили прокляті отця нашого Тита-а-а! Ой смертонька його настала-а-а!»

Князь шарпнув старого за комір.

— Перестань! — і глянув у залубні. Отець Тит лежав на боку. В горлі стирчала стріла.— Як це сталося?

— Сталося та й уже,— тремтів старий, як осиковий лист. Врешті кинувся князеві до ніг, обняв коліна.— Прости... не винен я. Тільки-но минув Бикове болото, а тут з корчів — ф-фіють: стріла. Глип, а святий отець готовий. Я коня батогом, батогом...

«Ось як починається Настусине домарювання у новому теремі. З смерті починається; смерть прошкує за нею, кружляє, як ворон. Мене бояри не чіпають, я для них — опора. А Настуся — кістка їм у горлі. Хтось з них вивідав, що отець Тит поїде хороми її освятити. Хтось... Шершні люті. Ой вийму у них жала».

— Візьми людей, Трояничу, і скачи на Бикове болото. Мають там бути сліди. Спитай гриднів на Німецьких воротах, чи пам'ятають, хто нині з города виїжджав. А втім, не треба,— зупинив князь Степанця.— Лишимо цю журу печатникові на завтра. Його це хліб. А ти привези попа з мого села. Освятити терем мусимо сьогодні.

Ждав попа на подвір'ї. Мороз по обіді міцнів. Князь грівся ходьбою, не звертаючи уваги на вогнища, що вже пригасали. За ним дріботів печатник.

— Під землею татя знайду,— кипів Ян.— Галич переверну.

— Знайди і покарай... але щоб без розголосу. Всіх карай без розголосу. Всіх! — Лютий був Ярослав.

«Колись він накаже скарати без розголосу й мене,— жахнувся Ян.— Не тепер... колись. Нині я йому потрібний. Чи надовго? Настусю он квапно спроваджує сюди, на безлюддя. Ольга повертається. Бояри великі при ній знову попіднімають голови. І тоді... де певність, що князь

не віддасть їм мене у жертву, як легко віддає нині в жертву всякого, кого можна запідозрити. А ще мовлять про нього: милосердний і добрий. Князь є князем. Чим надалі маю припнути князя до себе? До цих пір припинав Настусею, а потім? — Печатник ступав за князем слід у слід, хоч з охотою посидів би в хоромах або грівся коло димного вогнища.— Може бути, що даремні мої страхи, він уже не годен обійтися без мене. А що... коли Іван Ростиславич, якого зовуть тепер на Русі Берладником...»

— Що Берладник? — перепитав князь.

— Та мовлю: уранці не встиг доповісти тобі про нього.

— Щось важливе? — Ярослав зірвався на крик. Смерть Тита — вістря стріли в його душі. Та що значить смерть попа супроти... Супроти кого або чого? Ах, супроти ізгоя Івана. Літає той по Русі, сіті плете. Снить Галичем.

— Як сказати,— тягнув Ян.— Донесли мені: «В Суздалі, в тестя твого князя Юрія, мед Іван п'є».

— Як?

— А так. Гнівається на тебе тесть через свою доню, тому й ворогів твоїх пригріває.

Це вже було небезпечно. Дружба Івана Берладника з великим князем Юрієм — хмари над Галичем. Він тут над убитим попом мається, колиски оглядає, а...

— Ольга завтра-післязавтра вернеться.

— Тоді кліть із звіром зачиниться. А що? Відпишемо великому князеві Юрію: «Мир у нас з Ольгою. Віддай мені Івана...»

Князь похнюпився. Мир з Ольгою? І тут мусиш поступитися особистим заради того великого, про яке говорив владика. Та якось воно буде.

— Подумаємо, печатнику. Лише не випусти звіра з кліті.

— Тримаю при Юрію вірних людей. Вони й повідомили.

— Тут би їх треба мати побільше.

— І тут, і там — скрізь, княже. Розплодив їх попередник мій отець Остафій і батько твій. Чом би нам не користатися готовим? Вороги ж навколо.

Ярославу раптом заманулося втекти від печатника, сховатися в Настусиній ложниці. Сісти би там у затишку, споглядати на різьблену колиску й слухати, як у печі гогоче старий Ростиславичів вогонь. «Ой ні, якщо втечу, то погасне мій вогонь»,— стрепенувся.

— ...Дочекалися ми в Києві днини, коли Івапка Ростиславича привезли з Суздаля на Юрійове дворище,— добрався нарешті до суті воєвода Коснятко.— Приготували ми цепи, запаслися харчами на зворотну дорогу. Кажемо князеві великому Юрію: «Дай пам Івана».

І дав би Юрій, коли б не злетілися, як галич чорна, до його палат ігумени київських монастирів і митрополит з ними.

— Гріх-бо смертельний чиниш, княже,— наступав на Юрія митрополит.— Чи не ти роту Івану Ростиславичу давав і хрест цілував, беручи його на службу в Суздалі, що не помишляєш про зло. Він тобі довірився яко агнець, а ти, роту потоптавши, держиш його в оковах та збираєшся віддати галичанам на убієння. Не простить тя господь...

Добився свого митрополит: збоявся великий князь гріха та й повернув Берладника назад у Суздаль. Ми якраз із Києва впорожні виїжджали, коли причвалав до Юрія гонець із звісткою: на дорозі Ізяслав Давидович чернігівський влаштував засаду. Суздальська сторожа розбіглася. Івана, звільнивши, Ізяслав на свої хліби в Чернігів запросив. Отак...

— Була синиця в жмені,— розхлюпав тишу котрийсь з бояр. Князь метнув у далекий кут гострий погляд. Хто там радіє з невдачі? Боярин Радомир? Ой чоловіче, не суши зуби, бо...

Ні, не час тепер на погрози, на гризню з боярами. Інакше діятиме, та, власне, вже діє... Про це теж не можна думати. Приспати бояр, приголубити. Створити видимість миру. Так треба... Настуся в безпеці... Ізяслав Давидович неспроста перехопив Берладника. Здавна на київський стіл зуб гострить. І може статися, що посяде його. Юрій Долгорукий постарів, не нині — завтра віддасть богові душу. Тоді Ізяслав з Іваном ополчать проти нього, Ярослава, всю Русь. А без бояр на раті, як без соколів на соколиному полюванні. Тому й скликав їх сюди на думу... не для того скликав, щоб послухати Коснятка, а для того, щоб...

— Княже,— виступив наперед великий боярин Микита Куй-Борода.— Похвально, що руки маєш довгі, аж до Києва сягаєш. Та дбай однак про спокій і безпеку під носом. Пропав, як у воду впав, боярин болшівський Гринь з двома псарями. На лови вибралися — і ні сліду за ними.

— Відаю про це,— князь й не глянув на печатника Яна, який сидів за крилосом збоку й креслив щось пером.

Печатник йому повідав: псарі болшівські по велінню свого осподина вбили духівника твого отця Тита. Ну... вони теж знайшли смерть. Всі три, разом з боярином Гринем. Випадково шугнули в ополонку на Дністрі.— Відаю і скорблю, маючи надію, що повернуться. Заблудилися, може, в лісах,— сказав. І відразу перейшов до основного.— Покликав я вас сюди, щоб звістити: помирився я з жоною богом даною. Сидить вона в Червені... Виберемо з-поміж себе найдостойніших, щоб завтра рушили до Червена й привезли княгиню в Галич.

— А Настуся?! — вигукнув той же Радомир. Ой на свою голову кряче біду боярин. Плаче за ним ополонка. Чуєш Яне?

— Боярня Настуся у вотчині своїй сидить. Що тобі до неї, Радомире? На це грамота є моя. Та не про неї тут річ. Про княгиню дбаймо.

Якогось березневого вечора клітниця Марфа, зайшовши в хоромину помити ноги своєму осподину, оніміла на порозі. Боярин Ян ходив колом по хоромині, тримаючи в руках розгорнуту хартію, і вголос, приспівуючи, як псалом, читав. При цьому реготався, аж борода тряслася.

— Чого перебиваєш? — визвірився на неї.— Не для свинячого вуха мудрість писемна.

І виштовхнув її за двері.

Слова з «Хронографа»:

«Не вірю, що нема Юрія-князя між живими. Ще місяць тому, будучи в Києві, розмовляв я з ним. Докоряв мені: «Чого, Іване, Галичеві служиш, а не Києву або ж Суздалю, адже корінь твій не тамтешній».

Відповів я йому: «Не всьм ні киянин, ні суздалець, ні галичанин, всьм русин. І дивно мені, що муж ти з умом просвіченим, а судиш, як боярин-вотчинник, котрий своїм оком позирає на сусідське добро. Хіба торік не поїхали з Галича в Суздаль п'ятеро каліграфів, котрі письмо пізнали в училищі для книжного учення, що моїми стараннями було закладено. Хіба не я, сина твого старшого послухавши, нипав цілий рік по Русі, кличучи до нього у Владимир книжників і рукомесників скусних?»

«Правда твоя, я про це забув, Іване,— погодився князь.— Однак відомо мені, що і в Путивлі навчителем ти

був, і що з Новгорода — Осподина Великого ізографів до Чернігова возив. Не похвалишся, отже, що одним Суздалем піклувшся». Я мовив йому на те: «Поганий той світильник, княже, який освітлює один кут в хоромині». Юрій уколов мене: «А проте з усіх кутів повертавшся під гори Угорські». «Бо там побачила світ моя мама, їй завдячую, що серед ромеїв не загубив Слово руське».

Ось така бесіда була між мною і великим князем Юрієм. Була... і більше не буде. Поховали його в храмі святого Спаса на Берестї».

Слова з «Хронографа»:

«Донесли ябедники Ярославові: Андрій Юрійович по смерті батьковій оголосив себе великим князем. У день перший місяця липня літа ростовці, суздальці та інші з радістю хрест на вірність йому цілували.

Ярослав Осьмомисл, прихильності в Андрія шукаючи, написав йому: «Будемо, брате, і далі, стезю вітців своїх топчучи, триматись рука об руку. Я на твою могуть надію маю, а ти на мої полки покладайся».

Андрій дари в одвіт прислав і грамоту: «Між нами ніхто кістки не кине. Чув я, що з Ольгою-сестрою не по правді живеш, та бог тобі суддя. Це не повинно, мислю, розлад чинити між землями. Якщо меча мого буде потрібно — дай вість... много мечів маю».

Слова з «Хронографа»:

«Думаю: відколи Андрій боголюбивий проголосив себе великим князем над землями суздальськими, Русь почала писати нові хартії своєї історії, бо не було до цього часу такого, щоб водночас сиділи на столах два великі князі. Русь ділиться... і Русь по-новому вднається. В цьому прикмета часу».

Слова з «Хронографа»:

«Днем сказав я князю Ярославу: «Осподине, гадаю, що не применшу ні заслуг твоїх, ні могутї галицьких полків, ні печатника Яна, у котрого гострий нюх, завдяки якому все тайне став відомим, що мир у галицькій землі тримається на двох мечах: твоєму та Андріївому.

«Що Андрію до Галича. Далеко він»,— печатник Ян заперечив. «Далеко й близько,— відказав я.— Забувавш, що батько його звався Долгоруким. Коли Ізяслав Давидович, який сидів тоді в Києві, в літо 1158-ме зібрав полки, щоб іти на Галич і посадити тут на столі Івана Ростиславича Берладника, то чиясь рука зупинила його».— «Полки наші, а з ними вої Володимира Андрійовича, Мстислава Ізяславича... Ми тоді в Київ увійшли, Давидовича геть прогнали»,— додав князь. «Так. Але не забувай, що Андріїв брат Гліб Юрійович, князь на Переяславлі, пальчем не кивнув, щоб допомогти Ізяславу Давидовичу. А він йому зять. Іще багато інших свідчень можу навести».— «І всі вони будуть свідчити, Іване,— глузував Ян,— що галицький хліб їси, а суздальським богам молишся».

Пишу це для того, щоб звістити нащадкам: були в Галичі друзі Суздаля, були й вороги».

Слова з «Хронографа»:

«Той хвалить Новгород... той Чернігів... той Переяслав... той Володимир на Волині... той Суздаль... а той — Галич, бо, мовляв, отчини це наші, і, ніби для добра отчин, взаємно гострять на себе мечі. А коли власних браків, то позичають у половців. Русь кров'ю сходить, мерцвіє земля під копитами половецьких коней.

Нема кари на вас, князі можні! Нема серед вас мужа чолового, котрий зібрав би полки руські й пішов би в поле не за челяддю і худобою, не за паволоками та узороччям, а щоб упень скосити половецьку траву, як колись косили печенізьку».

Слова з «Хронографа»:

«Літа 1159-го Ізяслав Давидович з половцями ходив на Чернігів на Святослава Ольговича. Билися кріпко на річці Десні. Ольговичу помагав галицький полк Костянтина Сірославича.

Половці же багато лиха накоїли в чернігівській землі: сельбища попалили, людей повбивали й полонили...»

Слова з «Хронографа»:

«Зима 1159-го року люта була у Смоленській волості. І не тільки люта морозами, а й бранню також. Ізяслав

Давидович з половцями десять тисяч смолян у полон узяв, а вбито їх без числа.

Вельми зненавиділи на Русі Ізяслава. Один Андрій боголюбивий руку дружню йому простягнув. На річці Ламі Андрій з Ізяславом з'їхались і союз учинили. Боголюбивий князь володимиро-суздальський, видно, жадав ослаблення всіх інших земель, щоб свою возвеличити.

За що ж називають тебе, княже, боголюбивим? За те, мабуть, що у Владимирі храм святої богородиці воздвиг, бані її позолотив, всередині прикрасив іконами, на які много злата й срібла поклав, посуди зробив дорогі.

Андрій богові свічу, а чортові — кочергу».

Слова з «Хронографа»:

«Не помилився я, коли писав якось, що Андрій Юрійович окромішно від Києва державу розбудовує. То були початки, а тепер — вершина. В літо 1161-ше сказав послам патріаршим із Константинополя: «Я град сей Владимир збудував і церкву предивну воздвиг і прикрасив... я всю землю свою городами і весями великими населив і многолюдною зробив... хочу, отже, сей град обновити митрополією, хай буде він престолом великого княжіння і головою мові землі».

V

Душно.

Келія отця доместика Танасія — регента хору та опікуна бібліотеки Видубецького монастиря подібна на велику кам'яну коробицю, що вщерть аж попід склепінчасту стелю закладена книжками. В кутку, біля дверей, кованих залізом, притулилися дерев'яні нари — ложе отця доместика, застелене благенькою ковдрою. Вузеньке віконце, що теж густо загратоване, заслонили грубою слюдою, і сонце, дарма що надворі літній день, ледве добувається досередини. Навпроти вікна на дубовому стояку книжкової полиці висить гострий без піхов меч. Не хрест, а меч... Так заведено ігуменами Видубецького монастиря віддавна. Книги, що зібрані в келії,— скарб обителі, стерегти їх треба не тільки гратами й кованими дверима, а й мечем також. Іван Русин уявно вклав той меч у широку долоню отця доместика. Воїн з нього вийшов би дай боже: кремезний, жилавий. Руде бородище — лопатою. А голос — як сопілка. В неділю неодмінно треба сюди приїхати на службу божу, щоб наслухатися співу його хористів.

Уже місяць гостює Іван Русин у первопрестольному Києві. Зупинився тут по дорозі з суздальської землі... шукав там слідів батька свого, суздальця зроду. Слідів батькових не знайшов, зате намилувався замріяним краєм дохочу. Ніс у собі його запахи, пошум задумливих гаїв, милозвучні його пісні. Русь будь-де прекрасна — в Галичі й Чернігові, в Суздалі й Ростові, і тут, у Києві.

У первопрестольному Іван обійшов усі храми, потім заходився переглядати монастирські книгосховища. Хотів знати, якою духовною поживою володіє його Русь, можливо, варто щось із книг придбати для Галича, князь гроші на таке діло не пошкодує. Хай множаться книгочеї на Русі, хай книги пилом не припадають ні в Києві, ні в Суздалі, ні в Галичі.

І ось сьогодні, замість того, щоб милуватися красою видубецьких книг, він каменем сидить на дерев'яних нарах і дивиться, як молодий, але вже посріблений сивиною чоловік смачно уминає м'ясо і хліб. Чоловік присів на стіжок із книг навпроти Івана, блюдо тримає на колінах; доместик Атанасій стоїть поруч і підливає йому вина.

— Бач, як воно ізгоєві ведеться,— чоловік врешті витирає плахтиною короткі сиві вуса й масні пальці.— Годуюся милостями отця Атанасія, бідного інока, а князь весьм,— зітхає він і зводиться на ноги. Ростом він невеликий, статура налита силою, пружна. Під чернечою з чужого плеча одежиною відтопирився меч. Меч цей Русин запримітив одразу, коли вранці отець доместик з дозволу ігумена привів його до келії. Довго дзвонив ключами Атанасій, мнявся, пиняво відмикаючи келію, а потім заслонив спиною двері і сказав навпростець:

— Чув я про тебе багато доброго, Йване. Знаю: галицький хліб їси, а всій Русі служиш. Отже, на доброту твою і чесноти уповаю. В келії моїй чоловік. Перечікує до ночі, бо шукають 'го в Києві. Лише не подумай — не тать він.

— Будь спокійний, отче. І слово моє — криця,— відповів на те Русин і слідом за доместиком переступив поріг. Тоді у сутінках келії і запримітив чоловіка з мечем під чернечою ризою; у чоловіка гострі пронизливі очі, рішучі, стиснуті уста, голене випнуте підборіддя.

— Не бійся,— заспокоїв чоловіка отець доместик, засуваючи зсередини двері.— Цей, що прийшов зі мною, муж чесний. Хронограф князя галицького — Іван Русин. Може, чув?

— Скрізь галичани... У Суздалі галичан називають братами... Київ повен галичанами. Уже Галич Києву волю свою нав'язує,— сказав неприязно чоловік з мечем, але руку Іванові простяг.— Давно я нікому з Галича долоню не стискав. А багнеться інколи когось по-братньому обняти. Ну, то як поживає там родич мій і кровний ворог Ярослав?

— А ти певно... Ростиславич Іван?

— Ще додай: Берладник. Взагалі ж, якщо по правді,— жбурнув він на полицю книгу, яку тримав у руці,— без імені я, без отчини. Одне слово — ізгой.— Гіркота, злість, здавлений сум клекотав у нього в грудях.— Заєць я, за яким бігають по сліду ловчі твого князя. А десь жону маю, сина. Нащо зайцеві син? — засмівся він роблено.

Русин уявляв Берладника інакшим: чомусь веселим, відчайдушним... і лютим. Наслухався про нього чимало при дворі Ярославовім. Однак повсякденний той страх, який сидів у серці Ярославовім, був насправді скорботним і гірким.

— Тебе, княже, Ярослав теж боїться. Страхопуд ти для нього,— мовби розраджував Русин Берладника.— Печатник Ян день у день нагадує, що ти існуєш... що десь лихе замисляєш... гостриш зуби.

— З'їв я свої зуби.

— Чом не дійдете до згоди? Браття ви з Ярославом у другому коліні. Він писав тобі: «Покайся і смирися. Дам для прогодування твій Звенигород, будеш праворуч їздити біля мого стремена». Що тобі більше треба?

— Оболоні під Звенигородом... грудки землі... отчого світильника, що горить десь там, де я народився... горить, коли сходить сонце, коли переливаються перлами роси на луках. Тобі цього не зрозуміти.

— А я розумію, княже. Серед ромеїв був я... поки не засвітив мені й не перевернув душу отчий світильник,— схвильовано відповів Русин. Заболіла його Берладникова туга.— Поговорю з Ярославом...

— Марно. Давид сказав: «Знаю, гріх мій завжди передімною». Не повірить моєму каяттю Ярослав. Сам повідаєш: я уособлюю його страх. Страх, що має тіло, душу...

і меч. Мені він облесливі грамоти слав, а в тестя свого небіжчика князя Юрія Суздальського витребовував: «Дай мені Івана». Коснятко, його боярин великий, привіз у Кимені Івана». Коснятко, його боярин великий, привіз у Київ верги, на мене в Галичі викуті. Та тобі про це відомо. А тепер знову...

Слушні Берладникові слова.

— Турбується-бо Ярослав про єдність і неподільність галицької землі. В цьому її міць.

— Ніби я на міць її посягаю. Я б, може, малим задоволився. Та не повірить.

— Хто один раз зрадив...

— Замовч. Невже це по-божому: в молодості помилився, а до старості, до смерті не заростає тавро?

— Якби сила моя, княже... Печатник Ярославів — Ян заповзявся на тебе. Вчора я його бачив.

Вчора у гридниці великого князя київського Ізяслава не можна було протовпитися. Цілу орду послів спорядив Ярослав галицький до Києва: з Галича прибули бояри Ізбігнєв та Ян, син Чагрів; з Чернігова від Святослава Ольговича — боярин Жиреслав Іванович; від князів Ростислава смоленського та Мстислава Ізяславича волинського — боярин Жиреслав Василькович; від князя Ярослава Ізяславича луцького — печатник Онуфрій; від Володимира Андрійовича пересопського — воєвода Гаврило Василькович; від Всеволода Всеволодича новгород-сіверського — тисяцький Киянин. Приїхали також посли короля угорського та князів ляцьких. І всі з одним:

— Дай, великий княже, Ярославу Івана Ростиславича!

Заледве не всю Русь і сусідів близьких підняв на ноги і випровадив до Києва Ярослав.

Іван Русин був у гридниці Ізяславовій, слухав послів, і серце його виповнювалося втіхою і гордістю: могутнім став Галич, навіть король угорський та князі ляцькі вволили прохання Ярославове.

А нині, віч-на-віч зустрівшись з Берладником, Русин осудив себе за вчорашню радість. «Всі ми сини людські,— міркував він,— і гріх ганьбити мужа за те, що той, малим будучи, змочував пелюшки. Так і тут... Чого ти боїшся, Ярославе? Ти, що підпер гори Угорські залізними полками, вигадав собі страх... мов на сміх. Будь добрим, мій княже. Правда, доброта властива сильним. Невже слабий єси духом, мій княже?»

Берладник після полуденка розлігся на ложі,

— Посплю до вечора,— позіхнув.— Ніч мене чекає... Дорога.

— Куди поведе тя нічна дорога? — поцікавився Русин.

— Куди ж. У поле до половців. Спробую, може, ще раз щастя з мечем, якщо покірливістю не вблагав Ярослава.

— Дорога ця Гориславичева, княже.

— А мені байдуже,— відвернувся Берладник до стіни.— Ізгой я... не маю з чого вибирати.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ДРУГА, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

Ждав чогось князь Ярослав.

Носив у собі туманне, підсвідоме ждання, як стару загоєну рану, котра нібито й не болить, але нагадує про себе повсякчасно щемливим рубцем. Вранці він ждав вечора, ввечері — ночі, в понеділок — вівторка. І так без кінця. Не допомагало пирування з боярами, лови, бесіди з чужоземними послами. Очікування було схоже на довгу дорогу, що котилася ліниво крізь мреч; здавалося, правда, що ось-ось за поворотом, за тим гайком мреч-туман розступиться і перед тобою відкриється осяяна сонцем далина.

Ярослав шукав у собі першопричини очікувального неспокою. Занудьгував за Іваном Русином, який не дає про себе знати з далеких мандрів по Русі? Гнітить його і давить облудлива тиша, що поселилася у теремі після приїзду княгині? А може, є це невдоволення собою, що поступився боярам та єпископові? Цікаво, що думають про нього малі люди в городах галицьких та весях? Осуджують, що, мовляв, ввів Настусю Чагрову до Галича, як княгиню і, набавившись досхочу, сховав її у теремі загуменковому, мов любаску?

Як знати, може, він протягом довгих седмиць виглядав оцього немолодого й несміливого гінця-кметя, який тупцюється на порозі й не зважується потривожити задуму князя; гінцеві, певно, здалося: його волостелин, завмерши біля вікна, рахує краплі, що цяпотять із даху. Відлига-бо надворі. Але нема кінця князевій лічбі, і гінець кашлянув, нагадуючи про себе.

— Від кого єси? — спитав нарешті Ярослав.

— Від Троянича, осподине. Велів він тебе звістити: родить бояриня Настасія.

«Що, що? Пологи в Настусі? Та якого ти дідька огинався біля порога? Може, тяжко їй... може, я потрібний там, поблизу неї?»

— Гей, скоріше копя!

Уже геп-ген за Дністром він подумав, що, мабуть, очікував увесь цей час Настусиних пологів; вона повинна народити сина, який сяде після нього на галицький стіл. Його навіть не заболіло, що мимоходом позбавив старшого свого сина від Ольги — Володимира законного права на галицьке княжіння.

У Настусиному теремі застав обох її братів — Яна і Василька. Жбурнув їм на руки корзно й шапку, намірився побігти наверх до ложниці. Кормилиця Марія заступила дорогу.

— Не пущу, Ярославцю. Там нічого тобі робити.

— Але ж тяжко їй...

— Усім жінкам, коли родять, тяжко.

Неохоче вступився зі сходів.

Терем жив напружено. Дівки-клітниці метушилися з коновками теплої води та сувоями полотна. Смерди понесли на кухню щойно обсмалене порося. З підкліті доносився гуркіт жорен. У красній хоромині перед іконами била поклони і безперестанно бубнила «Господи, поможи» молоденька черничка. А над усіма приглушеними й голосними звуками панував Настусин крик. Він проникав крізь стіни й двері, ним був пронизаний увесь терем, і Ярославові здавалося, що кричало кожне бервено в стіні, кожна половиця долівки. Крик шматував його, краяв ножем, різав без крові, якоїсь хвилини в князя закралася думка, що Настуся вмирає. І він, холонучи, заледве сам стримував у собі стогін, зціпивши зуби й кулаки.

— Господи, поможи! — просив він у бога помочі.

Василько, син Чагрів, сьогодні повірив, що не була Настуся у Ярослава наложницею для забави, любить він її як жону. Даремно, отже, уникав ласки княжої; не мав він вочевидь слушності, дорікаючи братові Янові за зіпсовану сестрину молодість. Тепер йому баглося підступити до князя, як до родича близького, розрадити його і заспокоїти, але в цю мить Настусин крик утих. Грюкнули наверху двері, заскрипіли східці, і в хоромину разом з дитячим вереском вбігла кормилиця Марія. Заціпенілий Ярослав шукав у її очах, на обличчі чорної звістки, а знаходив розлитий усміх; від усміху й дитячого вереску він відтавував, на серці полегшало. Метнувся до Марії:

— Ну що?!

— Сина маєш, Ярославцю. Вітаю тя,— і впала князеві на груди.— Ой, як тяжко їй, бідненькій, довелось,— аж тепер призналася.— Та бог милував.

Князь обіймав її та обціловував. Мабуть, годилося б стримати свої почуття, бо ж не перший це у нього син. Та хай, не чужі тут люди зібралися: вірні йому бояри і брати Настусині. І, залишивши в спокої Марію, на них виливав свою радість, кожного обіймаючи. Казав Янові:

— Проси, чого бажаєш, печатнику. Хочу, щоб і ти нині чимсь обрадувався.

— Нагорода, волостелине, найбільша для мене та, що служу тобі,— скромно відмовлявся боярин.— А твоя радість — моя радість.

— Бодай сьогодні не криви душею, печатнику. Даю тобі село, що обіч Настащиного. Віднині воно Чагровим зватиметься.

Ян гнувся у каблук і цілував полу княжого каптана.

— А тобі,— Ярослав підступив до Василька,— дарую гривну боярську.

— Не треба мені гривни, княже,— бовтнув згаряча Василько.— Розумію: честь ця велика. Та чи пасуватиме бояринові брати в руки тесло. Світ такого не бачив. А я не уявляю життя без тесла і сокири. Милість твоя обернеться для мене карою.

Князь не відав, що чинити: огніватися, що ниций смерд нехтує княжою ласкою, а чи зрозуміти майстра? Правда, очевидно, на Васильковому боці. Кожному своє: Янові — село, Русинові — перо, а Василько задовольняється сокирою дереводільською. Сокира власне й прославила його по всій землі галицькій.

— Хай буде по-твоєму, брате,— Ярослав навмисне сказав «брате», щоб підкреслити своє родичання з Чаграми. Промайнуло в голові: може, через Чагрів увійду в коло купальське, досі мені недоступне.— Сподіваюся однак, що не заперечиш, коли назву тебе своїм Будівничим. Відомо тобі: будується моя земля... скрізь потрібно доглянути. Ото ж прошу тя: будь помічником моїм, десницею моєю у цьому важливому ділі. Згода?

— Згода, якщо це землі нашій надібно.— Василько по-простацькому ляснув долонею по простягнутій княжій руці.

О, вмів князь Ярослав добирати собі друзів, знав, як зачепити в людській душі заповітну струну. Аж у плечах

поширшав Василько, син Чагрів. Та, зрештою, ніхто з близьких бояр не був обминутий цієї днини княжою ласкою. І ніхто того вечора й протягом ночі не був тверезий у теремі Настусиному. Ярослав, мовби забувши про межу, що відділяла його від простолюду, наливав гридням-кметям, смердам і дівкам-клітницям.

А вранці, коли ще всі спали, Ярослав пробрався в одних копитцях до ложниці. Він сторожко глипнув на повних туху, що задрімала змучена, схилившись на стіл, і на пальцях підійшов до постелі. Настуся кліпнула віями, мовби давно його ждала, простягнула руки.

— П-с-с,— поклав перестерігаюче палець на губи.— Я прийшов тобі сказати, ладо, що люблю тя,— шепнув.

— А його? — Настуся стрельнула поглядом на різьблену колиску, в якій посапувало немовля. І стільки вихлюпнулося з її великих очей тривоги, змішаної з любов'ю, що Ярослав аж задихнувся від припливу ніжності; і князь аж почервонів, що прийшов до неї ще не витверезений. Біля неї почувався кращим, принаймні хотів таким бути; з нею він завжди говорив лише про добро або про красу, інші розмови її просто не цікавили. Це була дивна, мовби не від світу цього жінка, яка, мабуть, жила в своїй казці, яку сотворила собі із звичайних сірих буднів.

Як не любити тя, Настусю?

Біля постелі Ярослав пригадав своє щоденне очікування чогось, а може, це не було очікування, а туга, що не має змоги щодня й щохвилини бачити й чути біля себе донъку дереводіла, яка вміє вичаровувати з сірих буднів голубу казку?

II

Було на це повеління княже...

Щомісяця приходив Іван Русин до писчої палати, щоб переглянути письмові звідомлення, прислані тисяцькими над полками, посадниками городів, митникам та іншими княжими мужами з усіх усюдів галицької землі. З клаптів пергамену, стрічок берести й просто навощених дощинок заново воскрешав прожитий місяць, повний по вінця великими і малими подіями. Можна було сумніватися у деталях звідомлень, бо кожний княжий муж споглядав на подію з вікна своєї дзвіниці, і Йванові не завжди таланило відвіяти полову від зерна, але не можна було не віддати належне Ярославу та його печатнику, які, стоячи біля

стерна, пильно стежили за вітром, що надимав вітрила. А відносно полови... Записуючи до свого «Хронографа» найголовніші з подій, Іван пам'ятав про Геродота, який казав: «Я зобов'язаний передати те, що говорять, але вірити цьому не зобов'язаний».

Сьогодні однак, сидячи за широким столом у писчій палаті й по черзі вчитуючись у звідомлення, що в основному стосувалися недавніх подій на берегах Дунаю та Дністрового Пониззя, Русин забував про пересторогу Геродотову. Він вірив усім цим грамоткам, від них, як від пожежних курищ, віяло тривогою і страхом. Всі вони в один голос волали: з устя Дунаю йде з бродниками й половцями князь Іван Ростиславич Берладник... йде ратю на Галич. Тисяцький з Черні-кріпості над Прутом-рікою Штефан Карп просить у князя Ярослава негайної помочі, бо побоюється, чи з наявною силою перепинить просування полків Ростиславича по старій Берладницькій дорозі. Якщо, не дай боже, впаде Чернь, то під копита ворожих коней ляже прямий шлях до стольного города. Правда, позаду Черня стоїть Коломия, Городенка, Тисмениця та інші менші городи, але ліпше зупинити руку не тоді, коли вона вдарила, а як тільки-но розмахнулася. Тим більше, що рука ця кріпка й небезпечна. Ширяться чутки, нібито в полках Івана Ростиславича шістдесят тисяч воїв.

— У страху великі очі,— обізвався печатник Ян, помітивши, чиє звідомлення читає Русин.— Злякався смердів тисяцький Карп. А мо', й навмисне для переполоху прислав у Галич лож... мо', куплений він князем Іваном? Я нікому не вірю, скрізь зрада, в кожного в душі, як у гнилому дуплі, гніздиться гадюка.

— А собі... собі ж, боярине, віриш? — хронограф відклав пергамен і долонею протер стомлені очі.

— Якщо по правді, то й себе інколи боюся,— вихопилося зненацька необдумане. «Не треба було б,— каявся печатник,— привідкривати щілину в свою душу. Хронограф за слово вхопиться».— Ти себе теж тримаєш за узду... і кожний тримає. Душа людська — темний праліс, кому дано знати, що причаїлося в гущавинах: полохливі зайці чи пардуси?

Іван хитав головою, погоджувався мовби.

— Може, й так, достойний печатнику. Бог не дав нам одразу пізнати свої глибини — на добро це чи на зло — хто про це відає? Та поступово себе пізнаємо — на це ми й

люди — засвічуємо в собі світильники, щоб не блудити в гущавинах. І йдемо вже ясною дорогою.

— Красні слівця, хронографе. Позичив ти світильника цього в Настусі, моєї сестри. Жопі не дивуюся, у неї довге волосся, а ум...— не договорив.— Ти ж бо муж тверезий... у день з вогнем ніякого світильника в нікого не знайдеш. На його місці — темні жадання, захланність, своєкорисність. Заради їх задоволення будь-хто з нас продасть і купить найсвятіше.

— Тебе послухати, то виходить... земля заселена самими мерзотниками.

— Так воно і є, Іване. Ми тільки вдаємо, що ми кращі, біліші... мусимо вдавати, бо над нами висить, як меч на волосині, страх, котрий стримує наші чорні нахили. Страх — це і є рівновага для душі і порядок для волості. Окремі з людей пробують увільнитися від страху — і ці здатні на все.

— І багато тих... окремих? — Івана гнітило печатникове мудрування. «Ти ж бо перший, Яне, належиш до них»,— ледь не злетіло з уст.

— Коби знаття,— щиро печалився печатник.— На чолі в нікого не написано. Тому доводиться підозрівати всіх. Ось візьми того ж тисяцького Карпа. Муж він нібито статечний, славою на бранних полях овіяний... а поки ми збирали полки під Чернь, Берладник, певно Карпом попереджений, повернув на Дністер і взяв город Кучелмин. Звідси борзо пішов на Ушицю, обступив її. Читай,— печатник підсунув грамотку ушицького посадника Марка Васильковича.

«...Тать Берладник появився під нашим городом, як сніг у петрівку. Не цілу седмицю стояв з купами своїми під стінами, двічі пробував узяти город коп'єм. З божою поміччю ми легко відбивали напади, бо люди Іванові більше до грабунку призвичаєні, аніж до меча. Були серед них бродники, вольнії кметі, зворохоблені твої, княже, і боярські смерди — усього шість тисяч...»

— Бачиш,— перебив Ян читання,— Василькович пише про шість тисяч, а Карп — про шістдесят. Їй-бо, продався Карп Берладнику.

— Почекай. Не поспішай звинувачувати Карпа в перебільшенні небезпеки. Дай дочитаю. «Зважившись, що цих шість тисяч до брані не дуже придатні, я був упевнений, що залога оборонить город від напасників. Не відав я, що Іван-князь таємно заслав до нас своїх людей, які нишком

ворохобили містечан, іменем Берладника обіцяючи золоті гори. І тать свого добився. Одного ранку я не дорахувався на заборолах триста мужів, котрі впочі перекинулися у ворожий стан. Були це переважно смерди та рукомесні люди. Ось тоді, княже, напав на мене страх, що залога зменшилася удвоє, і я побоювався, що й решта готовить зраду. Щоб цього не допустити, я звелів схопити десять жон нічних втікачів і на острах іншим скарав їх...

Іван Русин випустив з рук пергамен, мовби сочилася з нього кров.

— І що на це князь наш? — прошептав уражено.

— Він князь, хронографе, і цим сказано все. Його вітець...

— Син відмежовувався від кривавих діянь свого вітця. Відомо мені: милосердям сповнене його серце.— Іван, потрясений звісткою з Ушиці, ще не міг повірити, що Ярослав слід у слід правцює стежкою Володимирковою. Та навіть Володимирко не карав жон за прогрішення мужів. Невже ні ногати, ні резани не вартують його бесіди з Ярославом... а він плекав на них надію... а він, наївний, тішився, що посіяв зерно в пухку ораницю.

— Дивний ти єси, Іване,— співчутливо промовив Ян.— Дивний і смішний. А мо', і дурний — вибач за грубе слово. Не шукай серед людей святих... марна робота.

— Я завжди прагнув бачити в людині людину. Тим паче в чолового мужа.

— І над чоловим мужем панує страх... даруй, що повертаю на круги своя. Князь не може осудити убієння Васильковичем жон, бо посадник дбав про його город і статки. Тому похвалив 'го Ярослав. Читай далі.

— «...Бог і ти, княже, простите гріх мій, бо не мав я іншого виходу. В городі після цього настав лад і порядок. Берладник через день відступив від наших стін, піддавшись, говорять, умовлянням смердів, які тремтіли за життя своїх жон і чад. І співали йому за це осанну люди чорні — бродники і смерди, а половці, огнівавшись, що залишає їх без добичі, відступилися від нього. Вчора, коли зійшло сонце, я не побачив біля стін городських ні одного ворога, щезли вони, розсіялися їхні купи, мовби спило їх сонце. І полки твої, княже, які сьогодні прийшли нам на поміч, не мають з ким битися...»

— Як сказати,— повеселів Іван, ніби й він зрадів, що Ушицю обминула небезпека.— Нема з ким битися сьогодні, завтра, можливо, буде. Князь Іван показав себе з ліпшого боку, ніж я про нього думав.

— Хвалиш ворога? А якби донеслося до вух...— вкрадливо промовив печатник.

— Донесеться. Сам скажу Ярославу, без тебе. Отже, не пробуй посіяти і в мені страх. Повинно це тобі бути відомо... князеві я вже говорив: здибався я з Іваном у Києві, в монастирі Видубецькому, де він переховувався перед втечею в Поле. Хвалився мені, що мечем знову спробує собі повернути законну дідизну. Я оплакував його тоді, бо Русь втрачала мужа небуденного. Я бачив тоді уявно його мстивий меч... меч плавав у крові... а він, диви, пожалів жон якихось смердів.

— Мусив жаліти, чей же на людей нищих опирається в своїх задумах супроти Ярослава. Не від добра...

— Може, і від добра, печатнику. Не хмурся, крамольних речей не торочу. Ти ось сотворив з Берладника опудало, яким час від часу страхаєш свого князя, бо це тобі вигідно. І чим довше маятимеш опудалом — тим для тебе краще. Хіба не правду мовлю?

Печатник принишк у своєму кріслі. Мов з книги читав Русин його думки. Один бог знає, скільки поклонів відважив йому Ян, молячись, щоб не настигли Берладника під Ушицею Ярославові полки. І бог почув мольбу, Берладник і на цей раз просковзнув поміж пальцями... проковзнув, щоб далі мучила Ярослава примара небезпеки.

— Не будемо про це,— спробував зам'яти розмову.— Знову мир на землі галицькій.

— Будемо, печатнику,— продовжував Русин.— Ти ось про мир і про землю воркуєш, як голуб. А до цього піднісив до неба страх... у кого ж страху бракує, то підозріваєш його в смертних гріхах, як, наприклад, тисяцького Штефана. Я ж мислю: слушність мав Карп, коли попереджав про незлічені полки Берладникові. Ти з князем недооцінюєш Івана, вважаєте його татем і головником, і, коли боїтесь його, то тільки через те, що можуть обстати за ним князі. А сила Іванова не в дружинах княжих, і не в купах половецьких. Бродники його люблять, смерди, ввесь чорний люд. Поки що він сам цього не усвідомлює, і з любові не користається. Та може врешті скористатися. Що тоді? Ти думав над цим, печатнику? Уяви, що колись його люди розбредуться по галицькій землі й покличуть смердів і містечан проти князя і бояр. Десятки полків

стануть під Берладників стяг. Лавина покотиться... Хто її зупинить? Ти? Воєводи без воїв?

Захопився Іван Русин. Був вельми радий, що збагнув Івана Ростиславича, який поки що сам себе не збагнув до кінця. Ось це й треба записати до «Хронографа». Хай знають нащадки, що під іменем ізгоя жив чоловік, котрий міг би хитнути підвалинами Русі.

Печатник Ян відчув це хитання у сю ж таки хвилину,— розум у нього гострий, уява — широка. Берладник, виходить, це не тільки острах для князя Ярослава, а й для нього теж... для всіх можних.

— Спасибі, що напоумив,— потис руку хронографові.— Бачиш далеко.— А в думці вирішив: «Пора забаву з Берладником кінчати».

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Ще вчора стар-сліпець на камені білому коло церкви на Кривавому Броді викрешував у людей гуслами своїми то вельми ярий гнів, то сльозу пекучу, співаючи про убієння жон посадником Марком із Ушиці.

Гуслярська пісня перекреслила діяння Ярослава, котрими він хвалився; гуслярська пісня явила людям зримо олжу про братолюбів князівське. Любов же княжа тривав доти, поки роби мовчазно гнуть хребти і чола їхні не ясніють мислею про ворохобу.

Тому послав наш князь по старця гриднів, звелівши гусла поламати, співця же кинути у поруб.

Чолом я бив князеві Ярославу: «Зле чиниш, володарю, що правду взяв під ноги, кидаєш пісню у поруб, яко татя».

Ярослав же відповів: «Не я, хронографе Іване, вириваю гуслам язики, чинить це князь, чоловік у мені плаче; у князя держава на плечах, її він мусить пильнувати. Бо що б із нею сталось, коли б усякий чинив би свою волю, коли би смерд підняв д'горі чоло, покинувши на полі рало. На цім стою, хронографе Іване».

III

Спека у Фессалоніках.

На Русі в цей час листя жовкне й опадає, досвітками морозенки набіги чинять на луки та посипають їм гриви інеєм, сонечко хоч і світить, але не гріє. А тут дихнути

нічим. Кам'яні будинки пахтять жарінню, як натоплені печі. Тільки-но надвечір, коли заходить сонце, вітер із Фессалонської затоки приносить прохолоду. Тоді на вулицях і площах-торжищах не протовпишся. Все живе, здається, виповзає з гожих палат і жебрацьких куч — і вулиці стають бурхливими потоками. Людове кудись поспішають, горланять, торгуються, п'ють вино.

Яких тільки язиків тут не здибаєш: і тутешніх таки греків, і генуезців, і сербів, і венеціанців, і євреїв, і болгар, і угрів — не перерахуєш. Ходиш-нишпаєш поміж ними, як німий, бо жодного слова не второпаєш. Грек Феофан, який седмицю тому разом із Дулібом Покручем приплив з Константинополя, каже, що на храмові торжища на святого Дмитрія-оборонця і покровителя города приїжджають купці з усього світу. Тут можна купити й продати: зброю сарацинську, половецьких робів, фразьке сукно, волоки славнозвісних тканин пелопоннеських та беотійських, узороччя коштовне з Риму, руську пшеницю і мед, вина угорські... А вже що тієї риби — цілі горп: і свіжої, і сушеної, і в'яленої.

Дуліб Покруч теж заблукав у Фессалоніки в личині руського купця, дарма що купувати й продавати нічого не збирався. Інша робота в Покруча: знайти князя Івана Ростиславича Берладника і... Є на це повеління князя Ярослава та його печатника Яна. Із повеліннями цим і приїхав до Константинополя слідом за Берладником. Та поки вивідував Покруч, де Іван зупинився на постій, та поки підбирав ключі до нього, Берладник, гейби відчувши, що за його спиною ходить смерть, сів на корабель «Святий Георгій», котрий належав кормчому Хрисохіру й подався до Фессалонік, або, як на Русі називають цей город — Солуні. Довелося доганяти. Спасибі греку Феофану, який здавна таємно і не без користі для себе служить князеві Ярославу, Берладник не загубився у фессалонійському натовпі, як голка в сіні. Не минуло й двох днів, як напав старий товстун на слід.

— Якщо по правді, то особливих труднощів відшукати князя Івана не було,— ловив Покруча за рукав гречин Феофан.— Кормчий Хрисохір приятель мій... коли ж стару дружбу поновити номисмами та добрим вином...— хихикнув.— Розходи ці врахуй, Дулібе, щоб я не зостався в програші.

— Не торгуйся,— кидав через плече Покруч,— дістанеш за все сповна. Говори-но швидше про Івана.

Розбирала Покруча нетерплячка.

Сьогодні вони з Феофаном зустрілися, як було домовлено, у післяобідню пору біля церкви святої Софії. Покруч прийшов заскоро, довго ждав. Був у чорному сукняному каптані, широких погавицях, заправлених у дебелі чоботиська. Одежа не відповідала фессалонійській погоді, з Покруча спливало сто потів. Однак відразу забув і про парке сонце, і про тисняву на вулицях, і про сморід, що сочився з усіх закамарків — сьогодні кругле обличчя Феофана вирину́ло з товпи усміхнене.

— Ото ж Хрисохір оповів мені, що відразу запримітив Івана на кораблі. Без слуг плив русин, а було видно — не з ницого коліна. Розмовляв з ним Хрисохір...

Ой тягне Феофан, боїться продешевити.

— Ближче до діла,— підганяв його Покруч.— Говори, де він тепер,— тицьнув непомітно грекові мошну з гріш-ми. У того засвітилися очі від руської щедрості.— Це завдаток. Решта по...

— Розумію,— гнувся у поклоні Феофан. Сам грубий, а хребет — верболозний.— Мовив Хрисохір: «Русин-дозна́яч у заїзді «Три мечі» зупинився, там хоромину спить, а звечора й до опівночі в таверні просиджує.

— Чи Іван це? Бачив ти його?

— Велика сила схована в номисмах. Вони відчинили мені двері.

— Ну й що? — аж тремтів Покруч.

— Спав він. Лице довгобразе, чорноброве. Без бороди. При поясі ніж.

— Близно на чолі помітив?

— Ні. Волосся було розкуйовджене... сиве волосся. Та, гадаю, це він. Нині ввечері пересвідчишся.

— Пересвідчусь,— буркнув Дуліб. Жаль стало, що не він був сьогодні у заїзді «Три мечі», а оцей неповоротний грек. Не проснувся б більше князь Іван. Покруч мимоволі торкнувся потаємної кишені на грудях, в якій лежала Берладникова смерть. Смерть Берладникова повинна прийти тихо, непомітно й безслідно: ніякої крові, ніякого насилля. Так попередив печатник Ян. Ніхто на Русі не повинен здогадуватися, від чиєї руки згинув Берладник. Боже борони навести тінь на Галич. Для цього власне й рушив Покруч у Греки.

— Берладник у ромеїв — синиця в руці, княже,— вмовляв печатник Ярослава, коли дізнався, що Іван Ростиславич поїхав шукати щастя в Константинополі.— Чужий він там серед чужих. Пошлю за ним навздогін тиху смерть. Вин'є щось нещасний... ніби ми винні, княже, що грецьке вино пошкодило Йванові? А тобі спокій...

— Красно задумано,— благословив злочин князь Ярослав.— Та гляди, щоб тихо.

Ні, не мав спокою Покруч. До вечора, як неприкаяний, не міг знайти пристанища. Почувався гончою собакою, що напала на слід. «Скоріше б вхопити за горло, і тоді можна досита випити й відпочити. В Галичі, звичайно, в теремі Яновому. Ото втішиться боярин звісткою із Солуні. Князь напевно нове село подарує бояринові... А мені... Що я матиму, звівши зі світу ще одну душу? Нічого... нічого я не хочу... нічого я не жадаю... нема в мене бажань. Це, мабуть, страшно, жити на світі впорожні... страшно й легко».

— Чого стовбичиш, як пень?! — нагримав на себе Покруч, запримітивши, що довгенько стовбичить навпроти дверей таверни «Три мечі».— Може, Іван-князь крізь вікно мене зобачив.

І, мов злодій, до стін тулячись, пошкандибав геть.

Ледве дочекався вечора.

Коли ж стемніло, пірнув під склепіння таверни. Вибрав за столом зручне місце, щоб мати на оці двері, замовив жбан вина і печеню. Уминав страву, як косар. Удавав, що питвом і їдлом лише заклопотаний, інше його не цікавить. Зрештою, даремні були його пересторо́ги. Таверна гула людом, як борть бджолами перед роїнням. Гомін клубочився аж попід високу стелю, чорну від диму світильників.

Мало однак світла у таверні. Сумерк і пара гойдалися поміж довгими столами. «Це ніби й добре... і зле,— розмірковував Дуліб.— А таки зле, бо не вздрю на порозі Йвана, не впізнаю. Невже не впізнаю? — жахнувся.— Адже замолоду був я у нього риндею-зброєносцем, повинен би впізнати бодай по знаку на чолі».

І таки не встеріг Івана.

Він сам дав про себе знати. Дуліб мало не скрикнув від радості, коли крізь гамір уловив знайомий голос: князь Іван співав про журавля, в якого зімліли в дорозі крила. Впав журавель на дику скелю... на чужу чуженицю... в його очах, що гасли, відбився, як у свічаді, ключ побратимів... ключ зникав за видноколом... там, за видноколом, отча земля.

Знайома ця щемлива співанка Дулібові з дитинства, сам співав її... ох, як давно він не співав. Журавлина туга нила у серці... а він гадав, що нема в нього серця. Є... нема... є... нема. В суперечці з собою забув на мить про князя Івана й про мету приїзду до Солуня, бачив перед собою лише журавля, що конав на скелі. Із жбаном вина й пугарем у руках метнувся на знайомий голос, на квиління журавлине. Порив його був чистий, повний світлого бажання зцілити журавлині крила.

Не відразу впізнав князя Івана. В куті, схиливши чубату голову на руки, сидів знайомий і водночас незнайомий чоловік. Лікті його раз по раз ковзались по мокрому, залитому вином столу. Вся статура його тіпалась, плечі тремтіли, мовби напав на нього внутрішній, утробний плач. Було в статурі щось надломлене, страдницьке, і Покруч, не скинувши ще полону пісенного, просльозився, пригадував, яким дужим і відчайдушним жив у його пам'яті князь Іван. Той Іван, який у пам'ять вкарбований, був молодим, веселим, охочим до жіноцтва і пригод. Таким залишив його в ніч, коли зустрівся з Яном. «Як химерно ведеться на білому світі, як інколи доля людини залежить від учинків інших. Ось зустрілися випадково два ниці роби... роби покотили Іванове сонце на захід. Не вибовтнув би я тоді Янчикові про вилазку, яку готовить Іван Ростиславич на стан Володимирків, то, може, переміг би Йван Володимирка... сидів би нині не в запльованій таверні, а на золотокованому столі галицькому. А все почалося... біда його почалася від мене».

Злорадна гордість, змішана з жалем, прийшла на зміну чистому пориванню. Пісня про журавля згинула, вивітрилася з душі, не могла пісня жити поруч з гордощами за скоєну зраду. В зраді тій давній вбачав Дуліб власну силу; він насолоджувався нею, виростав. І разом з тим сумував, що мусить наостанку переорати Йванову дорогу. «Хай би ще князьок поблукав по світу з тягарем на плечах, мною завданим, хай...»

Не мав на князя Івана ні гніву, ні образи, а проте носить у кишені на грудях його смерть. «Що вдієш,— виправдовувався перед собою,— це моя робота. Кожний на віку щось робить: той сіє, той воює, той будує. Мій труд, каже боярин Ян, теж Русі потрібний».

Покручеве обличчя скривилося у злій посмішці. Він сміявся з себе, з свого виправдовування, з бучних печатникових слів про служіння Русі; знав, що виправдання не варте ні резана, просто він звик до своєї роботи, іншої-бо не вміє робити та й не хоче.

Та годі про це. Денцем жбана торкнув Берладника в плече.

— С-співаєш, краяне? — Навмисне заїкався... навмисне вохитнувся на ногах.

Берладник важко підвів голову. З-під розпатланого волосся глянули на Покруча посоловілі очі.

— А-а, це ти? — промимрив, відкидаючи з виду патли. Чоло брижилося, хмурилося; князь силкувався щось пригадати... десь... колись... здибав чоловіка з жбаном.

— Хто... я? — похолов Покруч, злякавшись, що Берладник упізнав свого зрадливого риндю.— Х-хіба знаєш мене? Єсьм к-купець, русин із Луцька,— розганяв Іванові сумніви.— Чую, п-по-нашому хтось виводить. Ну і я...— оговтався Покруч. Сів поруч на лаву.— Пісня твоя отчизну нагадала. Красно співаєш,— обняв Івана лівою рукою.— Давай разом... Ой летів жура...

— Не лізь,— князь гидливо відсунувся. Ні, не може пригадати цього купчика з Луцька. А шкода... Якби тверезий був... якби таверна не кружляла... якби чорна стеля не пригинала до столу, то може... Та біс з ним. Важливо, що це русин, рідний чоловік серед чужих племен. І він, забувши, що перед хвилею не стерпів панібратства купчини, пригнув його голову й чмокнув у чоло.— Ми тут, брате, одні, як сироти. Ні, як журавлі на дикій скелі. Давай вип'ємо за здибання журавлине, га?

Покруч щедро наливав.

І доливав у Берладників пугар отрути. Чинив це спокійно, спритно. Ніхто ні на нього, ні на князя не звертав уваги. Єдине, що його турбувало — це те, щоб трутизна не зразу взяла Івана. Ян, правда, казав, що кінець настане через годину. Але нема в таверні мірила часу, треба чимшвидше вивести Берладника надвір, десь у закамарок, щоб ніхто не бачив його смерті.

— Вип'ємо! — Дуліб високо підніс пугар і вичікував поки Берладник висушить свій до краплі.— Вип'ємо, брате, за Русь.

— Пощо за неї пити... за мачуху? — визвірився Берладник.— Хоч, правда, тобі можна... купців Русь годує. Таких, як ти.— Кволою рукою вхопив Покруча за груди.— Ви любите її... купуєте її і продаєте. Тебе ось на край світу жадоба злота занесла. Де Луцьк — ха-ха, а де Солунь.

— Тебе ж яка мара світом носить? Чого шукаєш у Солуні? Вина? Наїдків? Щастя? Не простий, бачу, чоловік єси... боярин або й князь — хитрував Покруч.

— Ну-ну,— Берладник помахав пальцем.— Тобі, купчино, зась, хто я і що я. Взагалі ж... сам не відаю... чого я тут. Може, на краї чужі забаглось надивитися... може, втікаю від себе або від когось... може, збирався дійти до гробу господнього. Тут близько... через море гайну.

— Нікуди вже не ступиш ногою.

— Ов, а то чому?

— Бо так. Смерть у тебе за плечима. Пізно.

— Хіба ти ясновидець?

Ось так вони мирно балакали — хмільний, як чіп, князь і облудливий Покруч. Аж поки Берладник не рвонув на собі каптан і сорочку — запекло вогнем у грудях, скалатилось в голові.

— Свіжим вітерцем дихнути б тобі, княже,— нахилився над ним Покруч.— Виведу тя.

Крізь біль і крізь туман дійшло до Берладника слово «княже». Він шарпнувся, разом з кривавою піною виплюнув:

— Хто... єси?

— Єсьм рукою князя галицького Ярослава,— шептав Покруч йому на вухо.

Ніч у Фессалоніках — око виколи. Покруч навпомацки доніс Берладника до конюшні у заїзді «Три мечі», підстелив під голову сіна. Це вже було зайвим: князь Іван не дихав. Покруч довго тулив недовірливо вухо до грудей, потім закрив Іванові очі, зняв з пояса ніж, з шиї зірвав натільну іконку, перехрестив небіжчика і повагом рушив до воріт.

IV

І чаша терпіння має дно.

Князь думав про чашу, через криси якої перелилося його терпіння, і про глибокі підземелля в новій твердині над Смотричем — Кам'янці. А печатник Ян нагадував йому про стару, стократ повторювану істину, що не варто полошити бджіл, якщо хочеш їсти мед. Сьогодні вона означала: не бери близько до серця, осподине, сваволю чолового воєводи Костянтина Сіроставича, пропусти мимо вух доноси таємних ябедників і скаргу волинського князя Мстислава Ізяславича, передану через його боярина Давида, який прискакав учора з-під Вишгорода київського. Коротку, але дошкульну грамоту прислав ображений Мстислав: «Не гоже, брате, ламати дане слово. Дав ти мені полк для помочі, я на нього надію мав, а ти в скрутну для мене годину пишеш воєводі своєму Костянтину: «Вертайся». Бог тя покарає за зраду».

Якби таємні ябедники не звістили раніше про свавілля Коснятkове, то грамота Мстиславова огнівила б князя на смерть, адже не писав він воєводі нічого. Навпаки, було йому на руку, щоб у Києві сів Мстислав Ізяславович, сусід і приятель. Хоч нині великий князь київський ваййшли вночі крадькома до воєводи люди Олегові, подзвонили золотом і просили: «Відступися від Мстислава». Той недовго впирався, мовив Мстиславові: «Глянь, грамоту прислав мій волостелин. Каже, щоб стояв я під Вишгородом тільки п'ять днів, а сьогодні вже шостий, як ми тут. Іду я геть». І звелів сурмити відхід.

Ярослав казав у Галичі боярину Давиду:

— Передай князеві своєму: шкодую, що так сталося. Не було на відступ мого веління. Воєводу Коснятка покараю.

Печатник Ян опісля студив його запал:

— Не поспішай з карою, осподине. Мстиславу однако не допоможеш, а бояр своїх великих роз'ятриш. Хочеш їсти мед...

— Досить! — князь ребром долоні ударив по столу.— То бояри мої — бджоли? Ось вони, а мед їхній — трутизна. Коснятко честь мою під ноги кинув.

— Все забувається на цьому світі. Минеться й твоя образа.

— Говориш так, мовби й ти Коснятком підкуплений.

— Я про спокій у волості турбуюся. Кажуть-бо: ліпше поганий мир, ніж добра рать.

Іншого разу, може, Ярослав прислухався б до печатника, в його словах є зерно правди. Та сьогодні не міг. Дотепер був жбаном, у якому приберігав од людського ока своє терпіння... приберігав, поки за двадцять років княжіння не зміцнив власні підвалини: дружину збільшив, добираючи до неї воїв, як жолудів. У городах сидять вірні посадники; тисяцьких над полками, старшими над

залогами настановив надійних; під рукою є завжди кілька полків болгарських і половецьких, на його гроші наймлених; малих бояр милостями обдарував. Людям чорним полегші різні дав: справедливий суд, оборону від поборів боярських, ціни на сіль зменшив, митальники його на лихварями стежать, щоб не дерли з християнина сім шкур. То чого ж, у силі чуючись, покірливо споглядати, як розливається через криси терпіння? Тим більше, що...

— Бояри, печатнику, і так тайну рать проти мене ведуть. Спокій у волості — це олія на окропі. Літають у тиші стріли боярські. Одна з них, Косняткова, мене поранила. Пора випорожнювати боярські тулії.

— По-різному можна тулії випорожнювати. Немало ворогів твоїх безслідно, як сніг, зникли. Де черепи їхні — ніхто не покаже. Звелиш Коснятка?

Ярослав відступив крок від печатника, мовби той власноручно чинив нічні розправи.

— Тайна кара — це тільки кара. Явна — наука для багатьох.

Глибокі в Кам'янці ями... Мусять бояри зарубати собі на носі: азм єсьм князь на Галичі, вони холопи мої.

Уперся князь Ярослав, не помогли вмовляння печатникові. На другий день удосвіта, взявши з собою дружину, він спішно поскакав у напрямі Кам'янця перестрівати полк Костянтина Сірославича, що повертався з-під Києва.

«Ой, з вогнем бавишся, княже Ярославе»,— думав Ян.

Щоб не дати вогневі розгорітися, Ян на домарстві в Галичі залишившись, розіслав вістунів до тисяцьких у Звенигороді й Теребовлі, щоб були напоготові. Десяткам тайних ябедників повелів не спускати ока з княгині Ольги та її прибічників. По городу пущено чутку, що князь має намір оглянути нову твердиню над річкою Смотричем.

Князь усвідомлював: складне діло задумав. Може статися, що меч, занесений над Коснятком, упаде на його, княжу, шию. Вої люблять воєводу, не раз ходили з ним у походи... не раз гуслярі співали йому славу. То на що сподіваєшся, княже? На щити своїх гриднів? На сліпу удачу? На прихильність до себе простого люду? Думаєш, що увійшов ти в їхнє коло купальське? А чи не ліпше не випробовувати долю та учинити суд над Коснятком у Галичі? Ні, марна річ. Дума боярська не дасть скривдити Коснятка. Заступиться за нього княгиня Ольга — і вийде він сухим з води. І все залишиться по-старому...

.. У Кам'янці... ліпше в Кам'янці прилюдно треба почати ламати хребет боярській гордині. Полк Коснятків набраний з дружин бояр понизовських; на Пониззі тамтешні вельможі на галицьких товстосумів позирають зиза, не дадуть, може, зганьбити свого князя.

Жребій кинуто.

Із-за горбів виглянули, забіліли на сонці нові мури Кам'янця. Вуглові вежі стриміли в риштуваннях. Ярослав звівся у стременах і мимоволі залюбувався новою твердинею: знає своє діло Будівничий Василько, спи Чагрів. Кам'яний горішок викував на Смотричі, не один ворог пощербить об нього меч. Стане Кам'янець щитом і ключем для всього Пониззя.

— Княже,— здибив перед Ярославом коня десятник стежі, висланої наперед,— учора надвечір привів Коснятко полк під Кам'янець та отаборився на оболоні цього бічній.

— Гаразд.— Ярослав поправив меч, подумав «почалося» і вдарив коня острогами.

Воєвода зустрічав князя бучно, повелівши бити в бубни та сурмити в труби й ріжки. Вої, вишикувані в два ряди перед наметами, вітали князя криками. Голубий стяг з вишитим на ньому сонцем — знаком земель Пониззя — хилився долі... мовби хилився у покорі. Ліс списів погрожував небові сотнями жал. Чи небові? Може, погроза призначена йому, Ярославові? Він оглянувся на свою дружину, закована в лати угорської та німецької роботи, для яких списи не були страшні, і безпечно зійшов з сідла. Слідом за ним ішов Сірославич... ішов гордо, бундючно, немовби вернувся з-під Вишгорода з переможеними знаменами. На його обвітреному обличчі не було ні подиву від раптової появи князя, ні страху. «Невже не здогадується, чого я тут?»

— Скажи їм щось, осподине,— промовив Коснятко, приховуючи глузування.— Вої охоче послухають свого князя.

— Я не думаю, воєводо, що конче їм треба слухати те, що для тебе призначене,— князь обпалив Коснятка гнівним поглядом.

— Чого ж? — хвацько підкрутив вуса Костянтин Сірославич.— Нема в мене таємниць від воїв. Я батько їм — вони мої діти.

— Слава воєводі! — тут же вибухнуло громом на правому крилі полку й покотилося оболонню. Ярослав, спер-

шись на меч, ждав, поки вигуки вщухнуть. Звідси, з піщаного горба, було йому видно ввесь полк, кожне окремо обличчя, древко списа й випуклі груди щитів; черлені щити мовби відгороджували князя від облич, і він ніяк не міг до них доступитися, щоб поглянути зблизька у вічі й дізнатися, скільки щирості в їхньому славослов'ї воєводі.

І через те мучився; від муки аж горбився. Чомусь уявив, що стоїть перед цілою галицькою землею, усім видний, кожний міг почути його слово і міг побачити його найменший порух; тут він, як на Голгофі; а за Голгофою тонкий чорний пояс мокрої ріні, стрічка лінивого Смотрича і біла крутизна лівого його берега. На якусь мить князя огорнула самотність, незрозумілий щем, і цього настрою не прогавили цупкі очі Коснятковi. Ой, нелегко буде князеві резмовляти з ним перед полком, полк у його, Коснятковій, волі, коли щось...

— Я слухаю, осподине,— нагадав він про розмову.— Починай. Та затям: мене образиш — на честь воїв посягнеш. Будь, отже, обачним.— Полк приниш, знітився од його зухвальства. Всі ждали, що князь зараз навідмаш вдарить боярина нагайкою; передні, мабуть, замітили, як хруснув у Ярославовій руці черенок нагая. Одначе Ярослав лагідно поплескав Коснятка по плечу.

— Видите, скільки буєсті в мого воєводи? Свого князя уже не шанує... того, який обсипав його милостями... того, який поставив його на чоло усіх полків галицьких? — Ярослав говорив упівголоса, він мовби скаржився воям, і це дивним чином відразу приблизило його до них. У передньому ряду уже не помічав байдужих очей; черлені щити гейби розступилися, і вої прийняли його у свої ряди.— А все від гордині, братове. Слава ум йому запаморочила, бо таки направду многих ворогів побив на полях ратних. Та тільки слава пошанівок любить; вона, як хустина бобряна біла: кинеш у багнюку і вже вона ганчіркою стала, придатною хіба для обтирання чобіт.— Ярослав передихнув, прислухаючись. Оболонь німувала.— Отож, посилав я вас із Сірославичем на поміч волинянам... князеві Мстиславу не для забави. І мені, і вам, і всій землі нашій не байдуже, хто сидить на київському столі — ворог чи друг. Згадаймо, річки крові пролито братньої при батькові моєму Володимирі, коли Київ воював з Галичем. Воєвода Сірославич забув, певно, що його вітець теж упав під Теребовлею у січі братній. Не

відаю, як він пояснив вам, братове, відступ з-під Вишгорода, але Волинь мовить: «Галичани в рішучу хвилину встромили нам у спину ніж. Ганьба впала не на одного Коснятка, кожного з вас затавровано, Руссю поговір коситься: увесь Галич зрадливий».

— Не про лихе я мислив,— воєвода підняв угору обидві руки.— Не про лихе! Князь наш, відомо, красноуст, з миші копя зробить і ви повірите. А я під Вишгородом по-простому, по-вояцькому розсудив: «Що ми, галичани, загубили на полях київських? Яка користь від того, що вишгородські заборола зросимо своєю кров'ю?» Хіба не ти говорив, княже, коли дарував мені гривну чолового воєводи: «Даю тобі меч, Сірославичу, та вважай, щоб він марне не проливав руської крівці».— Коснятко побагровів, слова жбурляв люто, голосно, і повинні вони на терезах воїв заважити більше, ніж князеві, бо й найхоробріший з воїв не бажає вмирати. Це головне, за це треба триматися... і полк стане на мій бік.— Я ваші життя щадив, вої. Мене б довіку пекли сльози удів ваших і сиріт на Пониззі.

Між рядами шелеснув вітерець. Сподобалась воям сповідь Косняткова.

— Ех, воєводо, воєводо,— хитав Ярослав докірливо головою.— Не сподівався я від тебе. Пощо блудиш словами перед тими, яких назвав своїми дітьми? З ними ти йшов, може, на смерть, а життя їхні, про які тут розписуєшся, і честь їхню вояцьку продав за триста срібних гривен.— Князь випростався. Вовка загнано в пастку... вовк почне гризти залізне пруття, вертіти хвостом, вищирувати зуби — дарма. Дарма, бо понизянські вої враз збурились, оболонь вирувала: де ж це бачено, щоб воєвода продав полк за триста гривен?!

— Брехня! — Коснятко лунко вдарив по ножнах меча й глипнув крадькома на праве крило, де стояла сотня його особистої сторожі. Досить йому подати знак і... І нічого не вдіють сто мечів супроти дружини княжої та понизянського полка. Його таріль на терезах спорожнів, княжий заважив більше, і тепер не про посоромлення князя треба думати, як здавалося спочатку, а якби самому викрутитися. «Не треба було викликати князя на прилюдний поєдинок. Гординя справді мене заїла. Та хто міг припустити, що ябедники Ярославові вивідали про нотчули ябедники й не дочули? — Я вимагаю доказів! Очорнено мене!

Ярослав почувався у сідлі. Ще ворог його стояв з вищиреними зубами, ще меч Коснятків важкий відтягує черес... ще меч той міг зблиснути в повітрі. Але то судоми. Коснятко лежить поверженний на піску.

— Коби очорнено,— сказав з жалем князь,— коби... Не втрачав би я тоді хороброго воєводу. Мене ж бо ти знаєш: сім разів відміряю — один раз відріжу. Докази, Костянтине, маю. Ось тут,— тицьнув він рукавицею в ряди воїв,— є люди, котрі бачили, як упочі приходили до тебе посланці з ворожого стану, як змовлявся ти з ними, як гривни рахував і як грамоту підложну від мого імені для князя Мстислава писав. Кликнути їх?

— Не треба,— зів'яв Коснятко. Він уже не бачив, як княжа дружина обступила щільно його сторожу.— Ти переміг, Ярославе. Що хочеш від мене?

— Меча твого,— процідив князь.

— А якщо не дам? — Коснятко пружно відскочив убік, голий меч блиснув у його руці.— Удар мій важкий.

— Не посмієш, боярине. Хочеш жити — не посмієш. Глянь доокіл — один ти, як перст,— сміявся князь.

Коснятко озирнувся. Справді, він ціпенів на піщаному пагорбі, як засохлий стовбур верби... і цілились у ту вербу сотні списів і стріл. Замахнись він тільки мечем і...

І жбурнув він меч князеві під ноги.

— Я тут один, княже, тут... А в Галичі... Пожалієш за сьогоднішньою дниною.

— Взяти 'го! — крикнув князь, і кілька гриднів у миг ока спутали Коснятка сирівцями. Він не пручався. Князь стояв над ним задумливо. Врешті обізвався: — Віднімаю у тебе, Сіославичу, гривну воєводи... велю кинути тебе в підземелля Кам'янця.

— До Галича вези! — тіпнув собою Коснятко.

— Сказав-бо ти: в Галичі будеш не один... тому посидиш до часу в Кам'янці. Розумієш, так треба. Чаша мого терпіння теж має дно. Твоя зрада була останньою крайлиною.

— Хіба багато це, триста гривен?

— Суть не в гривнах, боярине. Ти не вбогий, щоб полакомитися на якихось триста гривен. Гривни — машкара, якою замислили приховати істину... а істина в тому, що ще в Галичі перед походом змовився ти з княгинею моєю Ольгою осоромити мене перед Руссю.

— Звідки знаєш про це? Ябедники...

— Ні. Просто тверезий розмисел.

— Ти ще раз мене переміг.

Ярослав уже не слухав. Пішов назустріч тисяцькому Денису. Обняв старого воя, розцілувався з ним.

— Воїв по домівках не розпускай, Денисе. Сьогодні хай відпочивають. Завтра рушимо на Галич. Зрозумів, Кириловичу? Розпочате діло треба завершити... Чаша мого терпіння... Та годі про це. Клич-но до мене бояр понизовських.

І князь тільки тепер зняв з голови шолом.

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ, З ЛІТ МИНУЛИХ

I

На півдорозі між Кам'янцем і Галичем у чистому полі перестрів князя Ярослава гонець від печатника Яна.

— Печатник, волостелине, передав: щойно дійшла до стольного города вість про суд твій кам'янецький над воєводою Сіославичем, як княгиня Ольга звеліла чимдуж лагодити вози і на світанку покинула палати. З нею великий боярин Дитятич і дружина його — всього п'ятдесят мужів. Путь і на цей раз тримають на Ляхи.— Гонець припав до Ярославового стремена, довірливо шептав: — Печатник питає: «Мо', наздогнати?»

Князь ворухнув коліном, гонець відскочив від стремена і відданими очима шукав на обличчі волостелина гніву. Ні, не до гніву князеві, вість галицька утішила. Цілу дорогу з Кам'янця думав про бесіду з Ольгою; не міг, не мав права обминути її, бо зрада Коснятка — це Ольжина підмова. Шкода, що ніхто з печатникових людей не підслухав розмови Ольги з Коснятком перед тим, як воєвода вирушив під Київ. Якби мав докази, що жона плете проти нього змову— вчинив би інакше... і бесіда з нею була б короткою: «Збирай, княгине, свої статки й лети на ломиголову. Ні, не в Ляхи лети, куди ти вже двічі бігала, а в монастир. Досить». Без доказів розмова буде звичайною сваркою. Ольга, як це вона вміє, заплює очі: «Боже, він рідну жону підозріває у смертних гріхах! Знову Настуська нашептала? Сором би мав. Книжники Осьмомислом тя нарекли, а покриток слухаєш. Чи єсьм ворог тобі... чи не ти вітець моїх дітей? Смердова донька між нами, через неї все лихо».

І завив-заплаче на всю горницю.

Він трісне дверима. Так уже діялося не раз.

Гонець Янів мовби зняв з його плечей гору. Втеча Ольжина підтвердила: знає лисиця, чиї кури крала.

— Княжич Володимир з нею?

— Так.

— А Олег?

— У матері гостює. У Настащиному.

Ярослав Осьмомисл теж полетів би в Настащине... полетів би навпростець через поля, горби, ліси й ріки. Відстань значення не мала. Роки теж нічого не змінили. Сивина ось притрусила чуб, а кохання до Настусі не пригасло. Завжди вона жадана, завжди, як згадає про неї, сильніше б'ється серце і ніжність млостю розливається по тілу.

— Ти, певно, чарівниця, Настусе,— казав їй увечері перед тим, коли вибирався до Кам'янця. Брав її личко в долоні й пильно вдивлявся у нього. Личко Настасине прив'яло, біля уст і попід очима сіклися дрібно зморшки, однак вона й далі була в його очах красунею, чарівницею з купальської ночі, дарма що відтоді спливла купа років. Плід їхнього купальського гріха — Олег виріс ось на отрока, якому вже й меч не заважкий; не заважкий ані меч, ані берло волостелина галицької землі. Ще, правда, треба додати його руці твердості й впевненості, інколи — хитрощів, інколи — жорстокості, та треба часом глушити в ньому зайву доброту.

Доброта Олегова — від матері. Вона й досі живе посеред голубої казки, в якій нема місця для лихих людей; є, мовляв, люди розумні й дурні... зло виплоджується з дурощів. Темрява й неуцтво — чагарники, в яких клубиться гаддя. Якби ж викорчувати чагарники — настане благодать, золотий вік.

«Не так це просто, мрійнице моя,— сперечався серед чистого поля князь з Настусею.— Не назвеш, приміром, дурнями Коснятка та його поплічників, а тим часом... Зло від бога. Бог сотворив його, щоб добро не ледащіло, щоб світ постійно перебував у борні».

У Настусиній ложниці князь ніколи не розмовляв про це. Навіщо ж руйнувати голубу казку? Може, зваба Настусина якраз у цій казці? Через те, мабуть, він спішить до неї у кожну вільну хвилину... спішить, щоб відпочити у її світі від примх, жорстокості й підступності свого власного світу?

«Тепер я поселю твій світ, ладо моя, поруч з моїм, через стіну... через поріг... в одній палаті, як колись замолоду, коли Ольга вперше втекла на Ляхи. Поселю назавжди. Ользі закажу дорогу до Галича, і Володимиру-сижу — теж. Годі терпіти змію за пазухою, годі називати жоною ту, яка підступно копає піді мною яму. Нема нині сили, яка б ту яму засипала: єпископ Козьма помер, воєвода Коснятко в підземеллях Кам'янця».

Князь запустив руку в мошну й сипнув сріблом на голову Янового гінця. Той колінкував у пилу, метушливо визбируючи монети; гонець не мав і гадки, що княжа щедрість призначена не для нього. Це була офіра богові за те, що душа князева потепліла від близької зустрічі з Настусею... за те, що завтра не потрібуватиме летіти в Настащине... за те, що мисль прялася сміливо й вільно... за те, що, позбувшись Коснятка, переступив дотепер заворожений і неприступний поріг, за яким починається задоволення від повноти влади.

Це, останнє, мабуть, і було основною причиною княжої щедрості. Осьмомисл ще не знав, що дасть йому повнота владарювання, коли не треба буде оглядатися на великих бояр; він також ще не розкинув умом і не зважив, яку користь це принесе галицькій землі. Та й чи принесе взагалі? Чи не є це тільки себелюбством, марним жаданням стояти високо над усіма, як стоїть ромейський базилевс або ж імператор франків? А коли й так — то що? Блаженної пам'яті вітець його Володимир розколов на Золотому Току вічевий дзвін... син його розжене думу великих бояр. Бо перше і друге — пута, які зв'язують руки помазанику божому.

«А як же бути з просьбою Настусиною: «Верни, гостю, віче Галичу! Містечани, смерди просять об цім».

А як же бути з колом купальським? «Верни віче Галичу й городам усім. Цим здобудеш прихильність простих людей».— Це Іван Русин часто нагадує.

Воєвода понизянського полку Денис, який дотепер стояв оддалік під стягом, щоб не заважати князеві в його бесіді з гінцем, стривожений Ярославовою задумою, під'їхав до нього.

— Лихі вістки з Галича, волостелине?

— Навпаки,— відповів Осьмомисл.— Вісті з Галича радують. Звели полкові рушати.

Вони поїхали поруч. За ними стугоніла земля під тисячами ніг і копитами коней. Князь раз по раз оглядався на звивисту дорогу, запруджену воями, застелену хмарою куряви. Дорога непомітно, але вперто піднімалася вгору — починалося передгір'я Горбів.

А може, дорога піднімала князя на вищий жаданий щабель? З того щабля видно далеко... видно Уж-город, Володимир на Волині, Київ. «Київ?» — внутрішньо здригнувся Ярослав. Це було щось нове в його помислах, народжене в сю ж таки хвилину... нове, ще неясне, туманне. Він борсався у мряці, шукав з неї виходу, лякався мислі, що зріла в ньому; мисль лякала сміливістю. Однак ляк поступово минав, мряч розвіювалася. Через якусь годину путі Осьмомислові вже не здавалася крамольною думка об'єднати спершу Галич з Волинню в одну волость, а потім сягнути по Київ і зробити Русь такою, якою вона була за часів прадіда його Володимира Святославича. Ні, не здавалася ця думка ані крамольною, ані грішною, ані марнославною. Тільки б домовитися з князями суздальськими, скріпити б з ними давній союз. Вони — сила, від них багато тепер залежить. Русі потрібне єднання; Русь стогне від міжусобиць княжих, від половецьких набігів. Руки тепер потрібно твердої. Інша справа, як домогтися цього єднання. Силоміць? По-доброму? Хіба зрозуміють вищу мету князі і княжата, котрі вважають Русь родинною вотчиною, а не вітчизною усіх русинів? Об'єднати полки галицькі і полки суздальські? Ополчити смердів, обіцяючи їм... А що, власне пообіцяєш смердам?

«Ой, вселилася в мені гординя. Вчора переміг Коснятка, нині ж мислю змінити усталений на Русі лад. Зрештою, як сказав би Іван Русин, уже добре те, що сягаєш зором далі свого Галича, що болять тебе рани всієї Русі».

— Ти щось мовив, княже? — воєвода Денис призупинив коня.

— Ні,— засміявся князь.— Втім, я подумки розмовляю з Іваном Русином. Я завжди заздрив і дивувався незалежності його суджень. Він не боїться сказати правду у вічі навіть князеві; він уміє бачити далі й глибше, проникати в суть.

— Книжник-бо,— підтакнув князеві Денис.— Знання дає чоловікові свободу в судженнях. Як влада — свободу у вчинках.

— То хто ще знає, воєводо, чи влада не робить нас своїми робами...— Осьмомисл почав було заперечувати, але осікся, згадавши про свої міркування з приводу вічевого дзвона та думи великих бояр. Сам же прагнув скинути з рук пута. «Та може бути, що одні пута скидаєш, а другі виплітаєш? Однак як би там не було, а воєвода

Денис, видно, не тільки гострив на точилі пощерблені мечі, а й заглядав, бодай принагідно, в книги. Що ж, тим краще для нього. Мені потрібні не тільки мужі віддані, які б замінили зрадливих, а й також мужі розумні. Завтра-післязавтра Денис і бояри понизянські мені приговорять».

І князь, мовби бажаючи чимшвидше наблизити це завтра, стиснув коня острогами й одним духом вихопився на гребень кряжа, на котрий кривульками пнулася дорога. Денис залишився внизу, дожидаючи полк. Кряж був невисокий, пологий, на його схилах жовтіло жито і темно зеленіла ріпа, але й з нього поширшало для Осьмомисла видноколо. Він звівся на стременах, приклав долоню до шолома — попереду синів в імлі новий кряж, видащий.

— Що ж, дійдемо й до нього,— сказав собі Осьмомисл і поглянув униз на дорогу, по якій сунув понизянський полк. На сонці зблискували шоломи й вістря списів.

«Га, обійдемось, Русине, без народного віча?»

Через два дні Іван Русин обмірковував найновіші події, що сталися в Галичі. Які в них найвартніші, головні, гідні того, щоб їх записати до «Хронографа»? Не обминеш, наприклад, того, що Осьмомисл, тільки-но повернувшись до Галича, звелів схопити великих бояр і привести на його суд. Воєвода понизянського полку Денис Кирилович із своїми боярами вельми старався, однак мужі галицькі встигли зникнути. Статки їхні князь розділив поміж прибічниками своїми з Перемишльської, Звенигородської, Понизянської та Теребовельської волостей.

Треба, мабуть, записати те, що, зібравши в гридниці тисяцьких воєвод, нових поплічників своїх — князь оголосив: «Віднині дума великих бояр не існує. Дума сіті проти князя виплітала — обійдемося без неї».

Чи варто похвалити Осьмомисла, що, посадовивши поруч себе на золотокованому столі Настусю, доньку дереводіла Чагра, сказав:

— Оце вам, браття і дружино, княгиня галицька. Іншої я не знаю. Любіть її і чтіть».

«...І впали бояри ниць перед донькою дереводіла...» — записав напослідок Русин. Записав і знову замислився. «Велике чи мале діло учинив Осьмомисл? Що змінилося від того, що на зміну одним кабальникам прийшли інші?

Я бесідував з Ярославом: «Тепер якраз слушний час повернути людям віче, матимеш плечі надійні». Він засміявся: «Досить, що Настуся сидить побіч мене, хай цим вдовольняються».

II

Східці круто падали в безодню, в ніч.

Княжий печатник боярин Ян, вилежуючись влітку на березі Уняви-ріки в Братишанській вотчині, засвічував у думці світильник і, намацавши ногою першу сходинку, поволі спускався униз, у підкліті свого «я». З роками — чи то, може, давалася взнаки старість, що стояла на порозі, чи, може, обзивалося гонорове відчуття сили і влади, досягнутих ним при дворі Ярослава Осьмомисла — подібні мандрівки повторював зчаста. Траплялося, що при нагоді в розмові з Іваном Русином хвалився ними, чим підкреслював: «Не єсьм книжник, а проте знайомі мені слова грецького мудреця Сократа «Пізнай самого себе і ти пізнаєш світ».

Русин насміхався:

— Ну-ну, і як іде твоє самопізнання? Що нового, незвіданого відкрив ти в собі, печатнику?

— Якщо по правді, то нічого. Здається мені, що твій мудрець просто мудрив. Кожна людина знає, на що вона здатна, які таланти, доброчинства або ж пороки сидять у ній. Крім того, чи не є це гріхом пізнавати самого себе... гріхом або ж диявольським прагненням піднятися вище самого бога? Бог сотворив нас, йому одному відомо, що він заклав у душу робу Яну чи робу Івану.

— Протирічиш собі, печатнику. Чого ж бо тоді грішиш, димлячи світильником у закамарках власного єства?

— З цікавості, Йване. Може, господь поклав щось у мені та й забув? Шкода — добро пропадає.

— Тож-бо і є... Цікавість до себе самого, печатнику, це теж, до речі, нове. Раніше ти не засвічував світильника.

— Хіба що цікавість. А решта...

Решта в його підкліті лежало старе і добре знане. Він і без світильника знав, у якому кутку припасені жадоба влади і слави, рабське служіння, відданість князеві, готовність сповнити будь-яке, навіть найжорстокіше, його жадання. У тому ось кутку — заздрість, у тому — хитрощі, у тому — власна вигода, в тому — холодний розрахунок, у тому — презирство до слабих і поклоніння перед сильними.

Світильник вихоплював з темряви чимало інших припасів, котрими боярин користувався щодня, всі вони були йому знайомими, випробуваними і мовби аж вичовганими від частого вживання. Були припаси й нерушені, хто зна, чи не зайві. В котромусь з кутків він надибав на підсвідому повагу до брата Василька, поруч — змішана з болем і ненавистю, як зерно з кукілем, шаноба до покійного батька Чагра. Під час чергової мандрівки Ян роздивився наближка на свою любов до сестри Настусі. Вважав закономірним, що братське почуття було переткане, як бобряна тканина срібними нитками, корстолюбством. Інакше почуття не мало б ніякої вартості.

І ще чахнув у темній підкліті, зрідка зблискуючи щирими сльозами, старий жаль за натхненням, святим і чистим у ті хвилини, коли торкався гуслиних струн.

Втім, може бути, що таки має слушність Іван Русин з своїм грецьким мудрецем: нема кінця пізнання самого себе. Хто б, наприклад, сподівався, що живе в пьому ниций страх? Печатникові здавалося, що оточений людьми вірними, купленими, від нього залежними, сторожений полками Осьмомисловими, він давно виполов у собі страх перед усякими несподіванками. Це вже ним пережито, перетерплено й забуто. А тим часом...

Тим часом учора, пізнього вітряного вечора, коли печатник готувався до сну, прибіг з княжого двору бирич:

— Князь кличе до себе.

— Щось нагальне сталося? — Ян сопів і постогнував, одягаючи корзно з грубого сукна.

Бирич стискав плечима.

— Одне знаю: лихий князь, як вогонь.

Ні, не князева злість налякала печатника Яна; навіть чорна звістка, що з Кам'янецької твердині втік Костянтин Сірославич не дуже приголомшила його. Це було, звичайно, неприємно, адже Янові люди повинні передбачити, що в Коснятка знайдуться в Кам'янці приятелі, які спробують підкупом або силою видобути його з підземелля. «Це зайвий раз засвідчує (чуєш, Русине), що в кожній людині підозрівай скритного ворога. Хто б міг подумати, що старший над твердинею боярин Потай, один із тих, яких князь приблизив до себе й обдарував вотчинами, вкладе ключ у замок Коснятккової ями і разом з ним поділить долю ізгоя. Це, власне, удар не по мені, а по

князеві, бо не такий страшний Коснятко — ізгой, як страшно йому зневіритися у відданості понизянських бояр».

Страх пройняв Яна пізніше, опівночі, коли повертався від князя додому. Треба було прихопити з собою сторожу або перебути до ранку в писчій палаті, тоді, може, не наразився б на небезпеку.

Кінь ліниво переставляв ноги; під копитами почвакувало болото. Дощ не переставав. Печатник, напнувши на голову каптур, кинув повід на луку сідла: в густій темряві не вгадаєш дороги, хай худобина сама прямує до стайні.

Галич спав. Ніде ні душі, тиша. Лише цяпотить дощ. Поховалися навіть нічні вартівники, не чутно їхніх деркачів. І раптом у глухому провулку вигулькнули з темряви темні — темніші від ночі — тіні. Двоє з них метнулися до схарапудженого коня, двоє — до Яна. Він не встиг крикнути, як на голову напнули мішок.

— Не думай репетувати, боярине,— попередив хтось і ножем проткнув у мішку дірку; холодне вістря торкнулося горла.— Чуєш?

— Хто ви такі? — дзвонив печатник зубами.

— Скоро дізнаєшся.

Вели його недовго; спершу дорогою, потім крізь сад або гай; бо десь у високості тривожно шуміли дерева. Врешті під підошвою чревія відчув кам'яні східці.

Рипнули двері.

— Заходь, боярине.

Коли здерли мішок, у вічі плеснуло полум'я свічі. Якусь мить стовбенів зажмурений, звикаючи до світла. Потім блимнув очима. Краще б одразу осліп, краще б його по дорозі прирізали, бо при світлі свічі впізнав заросле, почорніле обличчя Костянтина Сіроставича. Це так було несподівано, негадано, що й не повірив яві, це скоріше скидалось на сон; хай буде сон: душна кам'яна кліть, темрява, свіча на столі, розкуйовджена голова Коснятка.

— Заскочений єси зустріччю, печатнику? — голос Сіроставича розвіяв надію про сон.

— Заскочений,— признався Ян.

— Сідай, гостем будеш.

— Вмерти можна й стоячи.— Янові пригадались подібні глупі ночі й подібні підкліті, в яких умирали по таємному велінню князя невгодні йому бояри. «Хто чим воює — від того гине». Йому приверзлося, що попід стінами сидять мерці... мерці з живими палючими очима; ці очі певно пам'ятають, хто був їм суддею, хто рокував їм: «Іменем князя нашого — смерть!»

Сьогодні смерть зорила з-під стін, помахувала косою, шкірила зуби на нього, Яна. Був упевнений, що приведено його сюди на страту; страх тіпав ним, як вітер бадилину, вичавлював смердючий піт, випалював болем нутроною, ється вщерть палите страхом. Коли б тепер мав змогу ся, нічого: ні думок, ні бажань, ні серця; тіло його, усе щі й холодив кров. Нічого в ньому, в Янові, не залишилопоглянути на себе в свічадо — не впізнав би печатника Яна; коли б був здатний сміятися з себе — розколов би реготом низьке склепіння підкліті; коли б осягнув до дна ниціть свого падіння — спалив би себе ненавистю.

— Вмерти, боярине, завжди встигнеш,— промовив Коснятко.— Та й для нас, мужів обраних, часом є щось гірше, ніж смерть. Уявляєш, якби в тебе відібрали боярську гривну, а з нею — маєтності всі, вотчини, право повелівати, бути першим і, замість цього, тицьнули б сокиру бать-ка Чагра, весло перевізника або ж заступ роба, і сказали б: живи. Чи таке життя мало б якусь ціну?

Ян майже не розумів Сіроставичевої бесіди, він ждав тільки одного — удару ножем з темного кутка.

— Для мене особисто таке життя — марна трата часу, печатнику. Я волію жити, як жив досі, і бути тим, ким був дотепер,— тягнув далі Коснятко.— І вони, мої друзі,— він обвів рукою коло, показуючи на стіни,— теж воліють. І ти... Тому ми тут; тому я не втік на Ляхи, а тайно приїхав з Кам'янця сюди; тому мої люди так негречно стягнули тебе з сідла.

Слова Коснятковi для печатника, як свіча для того, що лежить на смертному одрі. В її кволому язичку — цілий ясний світ. Ну, ну, гори, свічечко, обігрій, посій надію.

— Що хочеш від мене? — видихнув Ян і впав, як лантух, зів'яло на ослін. Роззирнувся. Попід стінами — хаха,— стирчали не мерці, як йому привиділося спочатку, а сиділи великі бояри, ті, яких не винюшкували ні його, Янові, люди, ні вої з понизянського полку. Та й як могли винюшкувати, коли між ними сидів... воєвода Денис.

— Хочемо, щоб ти служив нам, боярській справі. Собі, нарешті.

— Я князеві служу. Русі, отже,— печатник зважився нарешті глянути у вічі Коснятковi.

— Ти ж бо розумний муж,— хтось з бояр вступив у бесіду,— красними словами бавишся, як дівка намистом.

— Перестаньте 'го вмовляти,— ляснув інший пугою.— Досить. Убити пса. Все 'дно зрадить.

— Якщо зрадить — умре. Знайдемо під землею,— гамував бояр Коснятко.— Та не про смерть тут річ, а про те, щоб боярин Ян був з боярами.

Так, тут річ не про смерть, і це головне. Ян мало не скрикнув від радості; він радістю умився і знову став Яном, упевненим у собі. Бо, слава богу, не про смерть тут річ, а все інше — марниця. «Почекай, яка ж це марниця, як же бути з вірністю князеві, я скільки йому завдячую. Я по-своєму чесний чоловік. То як же бути з моєю честю, га? Дотепер я теж дорожив нею, гордився навіть віддапою службою князеві».

— Почекайте,— обізвався печатник.— Тут погрожують мені смертю: воля ваша, у ваших я руках. І тут підмовляють: служи боярській справі. Що означає «служи»? Може, затіяли ви щось лихе супроти господина мого? Як нарекли б ви того слугу, котрий здружився б з вашими ворогами, вас продаючи? Чи не є це зрадою?

Це вже був торг, хитрування, набивання собі ціни: боярам він потрібний живий. Ян уже знав, що зрадить Осьмомисла, ще не уявляв, у чому зрада полягатиме, що, власне, він повинен зробити для бояр. Та — робитиме. Він дивився собі в душу, в підкліті свого «я», світильник освітив ясно закапелок, у якому плекав до цих пір пса, що звався вірністю осподину і хлібодавцю; сьогодні ж, замість пса, в закапелку повзав змій. Боже, як легко пси обертаються у зміїв. Це стривожило навіть Яна. Виходить, правий Русин із своїм Сократом: «Пізнай себе...»

— Нічого лихого князеві нашому не готуємо, погибелі йому не бажаємо. Вітець-бо він нам. Та... загордився вітець. Галицьких бояр у холопів обертає, ізгоями кращих із нас поробив. Сьогодні — нас, завтра — тебе, пислязавтра — бояр понизянських, перемишльських або звенигородських. Ось у чому небезпека. Він забуває, що сила його — в нас. Тому провчити хочемо і повернути його на стару стезю. Стоїмо на тому, щоб було, як було. І ти в цьому нам поможеш. Честі собі цим не урвеш, а може, додаси, бо порятуєш князя.

— А після «порятунку», як ти мовиш, Сірославичу, ря-

тувальника княжого, тобто мене, зіпхнете з насидженого стільця?

— Боже борони.

— Маю на увазі стілець печатника. Бо-м звик до нього... звик до життя такого, а не до інакшого. Ти мудро сказав: смерть іноді нічого не значить супроти втрати того, що ти здобув.

— Стілець за тобою до смерті. Слово тобі даю боярина. Лишень запам'ятай: ми нині вольні відняти в тебе стілець і життя. Одначе даруємо одне і друге. З наших рук даруємо.

— Що вимагаєте взамін?

— Багато і мало: князь не повинен довідатись про нашу змову. Здаємо собі справу, що твої люди розтикані скрізь і всюди, як блохи в кожусі, і вже завтра, може, вони втраплять на наші сліди. Оглухни на певний час, осліпни.

— А потім...

— Потім, коли Ярослав повернеться на стару добру стезю, притримай 'го за крила. Він у нас крилатий, прагне вершин.

— Амінь! — печатник осінив себе хрестом і підписався під грамоткою, на якій прочитав: «Присягаюсь животом своїм, що віднині чесно служитиму боярському ділу...»

...Через півгодини Ян знову їхав на коні по розмоклій дорозі під проливним дощем. Галич спав, пітьма не поріділа, тиша не прокинулася. Все було так, як і тоді, коли вирушав з воріт княжого Дітинця. Тільки він, Ян, перемінився. Чи справді перемінився? А може, до цих пір не був уважний у підклітях свого «я», може, чадив світильник і він не запримітив поруч собачої шкури личину змії? Або ж удавав, що не помічає. Бо ніби не він зрадив колись батька свого Чагра, і город свій зрадив, і самого себе, свої гусла?

— Що зробиш, господи. Людина слаба, хробак єсьм.

III

— І зіслав господь на землю галицьку за гріхи наші диявола. Чи чули?

Новина, як вітер спекотний.

Ніхто диявола у вічі не бачив, не здибався з ним, але в кожній оселі про нього шепталися, перехрестившись перед тим на святу ікону.

Даремно прибічники Осьмомислові розтовкмачували, що чутки про ходіння дияволове — вигадки брехливих язиків; люди їх слухали, а своє твердили: ходить-таки диявол по землі і чинить зло. Бо чим іншим поясниш оці щоденні зливи, бурі і громи. Дощі прибили до землі жито під час його достигання, і воно струхлявіло на пні; ціни на зерно серед літа підскочили втричі. Дністер та інші річки вийшли з берегів, затопили сельбища і луки, змили нивки ріпи і вівса. Каламутна бистрина несла з гір, як Ноєві ковчеги, рублені хижі, викорчувані дерева, розпухлі трупи людей, туші корів і коней.

Щоночі в придністрянських сельбищах глухо гуділи била, волаючи на допомогу.

Серед білого дня диявол утопив у розмоклому Биковому болоті під Галичем сто возів солі разом з волами й погоничами.

В Перемишлянській волості кинулася моровиця, вимирали цілі сельбища, навіть не було кому відспівати над нещасними «Вічную пам'ять».

На Пониззі й Придунав'ї, де не було злив, самі від себе загорялися полукіпки й ожереди житні.

В городі Черні якась жона привела на світ безруке дитя.

Одна вість жахливіша від другої. І так щодня.

Багато вістей, що круками залітали до стольного Галича, були напевно перебільшеними, підшитими ликом, та хто у тривожний час заходжувався відвіювати зерно від полови? «Диявол ходить землею галицькою, господь відвернув свій лик од нас, грішних»,— і цим пояснювали все.

Хтось, правда, пробував до гріхів докопатися, щоб дізнатися про причину господньої кари... пробував, поки в його запаленому умі не зродилося підозріння, що найтяжчий гріх скоєно в Дітинці: там сіла на княгинин стілець, переступивши вікопомний закон, донька дереводіла Настуся. Через неї всі біди. Відьма вона напевно... відьомськими чарами затуманила князя Ярослава.

Хтось кинув слово...

Хтось — друге...

Хтось почув... хтось недочув.

Хтось посміювався з новини.

Хтось повірив...

Хтось...

Хто?

Галич був схожий на казан, щільно прикритий покришкою, в якому кипіло вариво з непевних чуток, справжніх і перебільшених страхів.

Один тільки княжий печатник Ян знав достеменно, хто підкладає під казан дрова й роздуває вогонь; знав і мовчав, тремтячи за життя власне і маєтності.

А тим часом...

Боже милий, яка голубінь!

Голубий купол неба, голубі хмарки пливуть в голубому просторі; інколи хмарки, як ладьї до берегів, пристають до верховіття дубів у галицьких гаях, і тоді їх обсідають, перепочиваючи, голубі птахи; птахи кличуть Настусю на свою ладью, беруть її крилами попід руки і вона пливе, гойдається разом з ними.

Казка.

Настуся спить і не спить, в казку вірить і не вірить; усміх торкається її сонного обличчя... усміх чи крило пташине? То Ярослав, коханий гість, кепкуючи з її віри у доброту людську, поселив ладу в голубу казку. «Ну що ж, тим краще, хай буде казка, мій гостю. Але я живу в ній таки насправжки. Хіба не я учора ввечері умовила тебе дозволити смердам, які потерпіли від повені, рубати ліс на нові хижі на твоїх урочищах? Хіба не я впросила тебе, щоб рятував голодних із своїх і боярських житниць? Адже люди малі — твої діти, гостю, і кому, як не вітцеві, належить брати в боронь їхнє життя? Хай не буде віддяки, хай боярове і купці зеленіють гнівом, що не продадуть цього року зерно за золото, ти думай про вітцівський свій обов'язок. Бодай цим полегшити їх долю. Мало цього, я знаю, але що більшого можу сотворити для вас, браття? Я тільки Настуся, жона — не жона, любаска — не любаска князева».

Сон? Ява?

Настуся тулиться до Ярослава, що спить поруч, підклавши під щоку долоню. Він говорить щось спросоння, вона ловить слова... слова-вітер... вітер теплий. Тепло окутує Настусю, темрява в княжій ложниці теж дихає теплом; ніч за віконницями сьогодні тепла, бо нарешті вщухли дощі, дощі вщухли, дороги просохнуть, завтра дорогами поскачуть на всі боки биричі із звісткою: «Князь не дасть пропасти людям простим, для порятування їх відчинить всі житниці і державну скарбницю». Тішеться!

Боже милий, яка голубінь! Голубі вервечки вплітають жайворонки; по тій вервечці сходить Настуся з хмарки на землю. «Ні, це таки казка, це сон, бо я ще ніколи не бачила стільки блаватів. Вони розсіялись і квітують навкруги, зливаючись із синіми розливами Дністра; Дністро ж, як свічадо. У ньому відбивається моя долоня, а на ній — зерно. Я сиплю людям зерно в подоли, коробиці, в шапки; сиплю, щоб не було на землі голодних, аби сині очка дівчати не потемніли сльозою, щоб...

Сиплю... а вам, люди не треба знати, що князь відчиняє житниці не з милосердя, а з боязні, що спорожніє волость. Він же господар. Гість каже: «Ніби ти сонце, щоб усіх обігріти?» А коли я хочу бути сонцем, гостю; а коли жадаю, щоб і в тобі була закладена бодай скибочка сонячна. В кожному з нас від природи закладено по сонцю... по сонечку... по малюсінькому. Не кожний лише підозріває про це.

— Я дитинча, правда?

Не відаю, що таке життя?

Ах, я живу в голубій казці. Ну й що ж? Чому б у ній всім не поселитися: тобі, гостю, твоїм боярам, смердам, рукомесним людям. Місця вистачить. Як у раї... Та хто б у раї працював на бояр, вони ж бо не сіють і не жнуть? То, вочевидь, голуба казка не для кожного придатна, га? Лише для мене? Лише я маю право на щастя, одна із тисячі тисяч. Чим я його заслужила? Тільки тим, що впала колись в око князеві. А якби не впала? Жила б, як тисячі тисяч. Ні, не буду про це думати, не хочу, я в казці... я казка-ріка... течія... хвиля... марево. Я пливу на хвилі, я така легенька, як пірце; хвилі лоскочуть, обцілують мої стегна, груди, шию, мої зморшки осінні. Нема цяточки на мені не обцілованої. І нема кінця плавбі.

Ой...

Ой Настусе...

Ой Настусе, не спи...

Ой княже Ярославе, встань із ложа і припни меч. Бо в келії ігумена Святоіванівського монастиря гострить на тебе ніж Костянтин Сірославич; бо виплітають на Настусю кріпке мотузя; бо напоєна сонним зіллям дружина в Дітинці; бо зрадив тя, княже, понизянський тисяцький Денис; бо зібрав Коснятко у монастирі триста воїв боярської дружини; бо заслано потайно в Дітинець боярських людей, котрі ждуть-чекають умовного знаку, щоб відчинити ворота; бо куплений боярами старійшина

братчини перевізників Авдій Сом... Куплено його й доручено привести світанковою порою на Золотий Тік людей нечесних, ледацюг, пияків.

Ой не спи, княже! Бо недурно пущено чутку про дияволa, бо недурно нарекли Настусю відьмою. Бо Галич сьогодні не спить, а печатник твій Ян запечатав уста печатною, а вуха залив смолою: і німий, і глухий, і сліпий.

Устань, Ярославе!

Пізно.

Осьмомисл пробудився від гамору в сінях-переходах. Десь задзвонив меч, хтось скрикнув, хтось хрипів, хтось упав, як сніп. Тупіт. А хтось рвонув двері ложниці. Настуся не почула, вона ще ніжилася в голубій казці, аж поки в ложницю не хлинула юрба драбуг.

— Як смієте! — скочив князь на рівні ноги й пошкодував, що звечора не прихопив з собою в ложницю меча. Не міг відразу второпати, як у ложницю волостелина вдерлися чужі люди. Це що? Ворохоба? Змова?

— А сміємо, княже! — Кілька напасників впали на нього, як шуліки, і скрутили руки. Інші вдерли в Настусі ковдру. Вона простягнула до них руки, мовби давно очікувала непрошених гостей.

Її усмішка, спокій вразили напасників; вони відскочили від ложа й певно аж тепер повірили, що мають до діла з відьмою; це тривало коротку мить, поки не збороли в собі страх перед жіночою усмішкою. У наступну ж хвилину в'язали її білі руки. Ярослав просив:

— Гей ви, чиніть зі мною що хочете, а її не рушайте. Вона свята! — І бив у розпачі ногами, головою. Це мало помагало: сила в драбуг воляча. Його кинули, спутаного, на ложе, а Настусю повели. Вона на порозі оглянулася. Крізь пелену шалу, що межував з божевіллям, крізь регіт напасників Ярослав Осьмомисл побачив її тихі лагідні очі й почув її голос:

— Все на світі має свій початок і кінець. Наше щастя, гостю, теж скінчилося. Прощавай.

Він поривався до неї.

А десь на другому кінці переходів поривався до матері княжич Олег:

— Проща-ва-а-й, матусю!!!

І обірвався його крик, як у криницю впав. Власне, його заглушив рев, що аж тепер долинув до свідомості князя... Рев товпища боярського на Золотому Току.

— Ві-дь-ма-а-а-а!!!

IV

Її вивели на ганок.

Вона стояла в довгій білій сорочці розхристана, обпльована, посинцьована й дивилася на сонце, що вставало в тому боці, де Тисмениця; сонце було схоже на велику дозрілу грушу, окутану сизим димком туману; сонце ще не гріло, його промені тільки барвили Галич на червоно; Настуся теж стояла забризкана краплями холодної червені... холодної, а хотілося б дрібки тепла. Тремтіла вся.

— Відьма! Відьма! — стогнали, біснувалися, сукали кулаками й вимахували дрючками бояри на Золотому Току. Були тут і прості люди, збаламучені попами. Настуся ковзала поглядом по обличчях, шукала знайомих і на свій подив не знаходила. Виглядало, що Галич за одну ніч почуженів, запрудився людьми незнайомими, прийшлими.

— Відьма! На вогонь її! На вогонь сім'я дияволове!

Передні ряди, підштовхувані задніми, напирали на ганок княжої палати, на Настусю. Вона думала, що її заливає брудна піна. Хвиля піниста відразу відкочувалася назад, як тільки-но донька Чагрова рухом голови відкидала з лиця волосся або ж пробувала увільнити від мотузя руки. Вони боялися її; вони повірили святим отцям з монастирів в її відьомське чаклування, і кожен Настусин рух був сповнений для них тайних небезпек. Приголомшені примарою голосу, страхітливими чутками, оповідями про диявола, хмільні від випитого дармового монастирського та боярського вина, люди з самісінького дна Галича вірили, що досить їй шепнути слово, щоб перекинула їх у вовкулак. Усі біди теперішні, минулі й майбутні уособлялись в цій вродливій немолодій жінці. Тому прагли чимдуж її спекатись, спалити... бо ж палили колись предки подобу Морени, рятуючись від лиха.

— На вогонь! На во...

Там, за плечима передніх... за плечима бородатих мужів і пащекуватих жон виростало кострище — гора сухого ломаччя, дощок, поколених бервен, пакілля, околотів; кострище зводилось над товпою, як гора. Настуся уже змирилася з страшною думкою, що мусить зійти на неї. По-первах, коли її виштовхнули на ганок і в обличчя дихнула людська зненависть, вона трепетала, як у саку риба, і ще на щось сподівалася. Бо ж ще вчора ці люди співали їй осанну і гордилися, що вона, їхній пагінець,

сіла поруч на столі з князем Ярославом Осьмомислом... гордилися і ждали від неї помочі. Вона ж пам'ятала, з якого роду походить, як могла і як уміла полегшувала його, роду, долю. За нею була сила: дружина княжа, полки, численна челядь, міцні ворота, ковані двері... і була, нарешті, її любов до гостя. А нині сила лежала прахом, і вона, Настуся, одна-однісінька стоїть проти раптово навороженої товпи. Їй треба щось сказати... може, треба молитися до товпи, пояснити, що в їхньому лихові вона не винна, що, окрім добра, нічого їм не жадала... що сьогодні биричі повезуть по боярських і монастирських вотчинах грамоту Ярославову: «Відчиніть голодним житниці».

Але навіщо зайвих слів?

Вона ж не перекричить товпище, ніхто її в натовпі не почує, глухі жадають її смерті, мовби направду в її смерті знайдуть для себе порятунок.

Ну й хай...

Нею заволоділа байдужість.

Якщо вона тепер чогось боялася, то тільки за життя Ярославове й синове. Настуся навіть зраділа, що її смерть, може, перепинить дорогу смертям Ярослава і Олега. Чулася винна перед гостем... перед галицьким людом. Хто знає, можливо, вони мають рацію... може, таки направду вона завинила, що полюбила князя? Донька смерда і князь... гріх... кара...

Обривки, клапті думок...

— Відьма! Відьма!

«Я відьма, бо любила! І була любима. Боже, чому не зглянешся наді мною? Я ж хотіла щастя, звичайного жіночого щастя. І через те я грішна, що була щасливою? Була... Розкололася на скалки моя голуба казка».

Її вели до кострища.

Диво, але тепер галичани притихли, розступаючись перед нею шанобливо.

«А може, ніякої казки й не було? Я сама її вигадала, так зручніше було жити; казка голуба — це забороло проти щоденних страхів: боялася за Ярослава... боялася за сина... боялася бути отруєною, зганьбленою, розлюбленою. Вічний страх. А казку — голубу голубінь я виплела, щоб нею прикритися, як щитом. Досить! Я дорого платила за своє щастя».

Її кинули на коліна й примотузили за руки до стоякабервена.

«Нащо мене мотузите... не втечу... крил не маю». Їй зав'язали очі хустиною.

«Від кого зав'язуєте? Щоб не уздріла власної мученицької смерті? О, які ви добрі. Чи, мо', лякаєтесь моїх очей? Марно. Я однаково вас не бачу... вас нема... на Золотому Току пустка... ввесь світ спорожнів. У тому світі є тільки вікно у ложниці... може, там Ярослав... чи живий Ярослав? Хоч би востаннє глянути на нього».

А побачила перед тим, як зав'язали їй очі, брата Яна біля ганку. Княжому печатнику бояри тицьнули смолоскип, штовхнули в плечі й повелінли:

— Іди. Підпали.

— Під-па-ли-и-и-и-и!!! — вторило товпище.

І боярин Ян, озираючись, як загнаний вовк, поніс вогонь до кострища. -

Ще хмільний натовп галичан жбурляв на хвилі Ликвн прах Настусі, ще в куті біля ложниці не охолов труп вірного сотського Степана Троянича, а вже Ярослава Осьмомисла, звільненого від пут, умитого й одягнутого в черлене княже корзно, великі бояри Лука Дитятич та Григорій Молибогович вели попід руки до гридниці.

Вели поважно, шанобливо... так колись вели на Галицьку могилу.

«Увесь час вели мене боярове попід руки, як сліпця,— кволо билася, як поранена чайка, думка в посивілій голові.— Я спробував позбутися проводирів... Одних позбувався, інших випещував, а вони всі однакові. Тож на кого міг опертися? На простолюд? Невелика честь бути князем над простолюдом. Хоч... я прагнув увійти в його купальське коло. А навіщо? Івана Русина слухав, Настусю? Слухав не дослухав... Робив не доробив. Зупинявся на півдорозі... Половинчатий я... І за це покараний».

Молибогович ногою вдарив у важкі двері гридниці.

— Встати! Князь іде! — гукнув з глибини гридниці, звідти, де під чоловою стіною височів золотокований Ярославів стіл, Костянтин Сірославич. Бояри, що сиділи на лавах уздовж стін, зустріли князя низьким поклоном: пальцями правої руки сягали своїх сап'янців. Був це знак покірливості.

Ярослав не здивувався ні цій удаваній покорі, ні великим боярам, серед яких були й ті, котрих він звелів кинути в поруби, ні печатнику своєму Янові, цілому й здоровому, ні тисяцькому Денису, ні навіть Костянтину Сірославичу. Вони повинні були сюди прийти після того, що скоїлося сьогодні... для того, власне, воно й скоєно, щоб великі бояри повернулися у княжу гридницю.

Коснятко, суворий і сумирний, рушив князеві назустріч; полою каптана змів із золотокованого стола пил.

— Сідай, княже, на отчий стіл.

Ярославу було байдуже, що робити; його не цікавили бояри; був повен ревищем людським і вогнем кострища; був повен білизною Настусиної сорочки, що так свято і чисто світилася на купі дров. А мо', не біла то була сорочка... мо', біліло крило лебедине? О-о, обвуглилося, почорніло крило. Зникло. Пустка... Дим... Навкруж пустка... і в ньому теж. Настусине кострище випалило в ньому світ.

Коснятко простягнув Осьмомислу його ж таки меч. Князь довго не помічав простягнутої руки, аж поки боярин не торкнувся його плеча.

— Візьми,— сказав Коснятко.— Я вертаю сьогодні твій меч і будемо рахувати, що ти повернув мій, відібраний у Кам'янці. Разом з мечем вертаєш статки мої... і вотчини великих бояр. І мислю я, що гнів свій зміниш на милість, щоб знову ми сиділи в гридниці й думали про добро Галича.

— Пощо він мені? — очуняв Ярослав.— Пощо? — Щільніше притулився до спинки стільця, мовби хотів відсахнутися і від власного меча, і від бояр, і від цілого світу. Справді, пощо йому меч або й цілий світ, коли в тому світі нема Настусі, коли розбиті його далекоглядні надії.

Аж тепер пережита напруга й збудження відізвалися в ньому: боліло все тіло, в голові клубочився туман, повіки злипалися. Йому здавалося, начебто чоботи, чревії, шкуряки з усього Галича толочились по ньому, ламали хребет, ребра, виймали душу. Тут, у гридниці, вже не сидить грізний князь Ярослав Осьмомисл, котрий залізними полками підпер Горби — гори Угорські й перегородив Дунай... сидить тут його подоба, личина, тінь. Душа ж полетіла за Настусею.

— Меч — сила княжа і влада, мій осподине,— торочив сумирно й терпеливо Сірославич.— Ми далі хочемо ходити під твоїм мечем, яко діти твої. Щоб було так, як було завжди. Ми не пам'ятаємо учиненого тобою зла, бо не винен єси... був ти заворожений чарами відьомськими. Ти

теж не тримай за пазухою камінь. Не ми, бояри, причетні до того, що сталося. Народ так вирішив... Ти винен сам... спустивши чорний люд з припону.

«Ну звичайно, вони не винні. Вони в Настусине кострище не кинули патичка. Це чорна робота. Винні, отже, чорні люди, ціла земля, яку я установлював, для якої жив. Для кого... для чого тепер житиму? Ха-ха, а я ще виколисував надію разом із Суздалем установлювати по-новому Русь. Минулося... все минулося. А що ж лишилося? Ах, ніяк не пригадаю, що лишилося... а треба пригадати, бо інакше життя не матиме ніякої мети».

Син...

— Де син мій Олег?! — спитав нарешті князь.

— Заспокойся, мій осподине,— лагідно відповів Коснятко.— Ми не єсьмо звірі, не дикі смерди. Вчасно подбали про безпеку Олега. Його повезли під надійною охороною до Бубнівської обителі, хай там перечекає у тиші.

— Правда? — все ще не вірив почутому князь. Мо', й справді бояри до нипішньої ворохоби непричетні, це чернь невдячна підняла руку на свого волостелина?

— Істину мовлю. Як правда й те, що послано нині до Ляхів від твого імені по Ольгу: хай вертається з сином Володимиром.

— Спасибі.

— Нема за що. Ми піклуємося про мир у твоїй родині. Ти високо сидиш на золотокованому столі, здалека тя видно. Тому обіцяй нам, заприсягни і підпиши грамоту, що будеш жити з княгинею Ольгою в згоді. І цілуй хрест, що стане в Галичі по-старому.— Костянтин Сірославич кивнув пальцем печатнику Яну і той приблизився до князя із наперед заготовленою грамотою.

Записав Іван Русин:

«Седмицю по тому, коли спалили Настусю, покликав мене князь Ярослав до себе і сказав:

— Бачиш, що содіяли зі мною галичани, яку рану смертельну нанесли. Ти вчив мене, мудрий книжнику: будь добрий і милосердний до людей малих. І я слухав тебе: я для них учидлища відкривав... я для голодних відчинив свої житниці... я для них будував города і храми... я беріг їх синів, щоб не падали вони на полях брані... я бояр своїх гамував, щоб не закабалювали смердів. А що-м дістав, замість дяки? Кострище страшне на Золо-

тому Току? Боже, боже, скільки років ходив я сліпим, голублячи вовків, яко ягнят.

Відповів я йому:

— Найлегше сильному звинуватити слабого. Чи винні вівці, що потолочили твов жито, коли їх сюди спрямували пастухи — бояри твої? А ти перед боярами скорився. Де ж полки твої залізні? Знаю, відповіси: «Я воював з боярами». Але воював ти з ними тайно, печатника Яна слухаючи, а треба було явно — і боготворив би тя народ.

— Не хочу слухати про народ. Це плем'я смердючих робів,— мовив мені князь.

— Ти їх ніколи не любив... Ти любив себе. Загосподаровуючи землю — про сліди для історії дбав та про власну вигоду.

— Може, й так. Нема в цьому, гадаю, нічого лихого. Та не про це тепер... Треба хіба про помсту думати...

— О певно, це найлегше. Для цього в тебе навіть сила знайдеться. Твій вітець за один день, помсту воздаючи, стяв п'ять сотень голів, ти ж іди по злочинному шляху далі: каменя на камені не залиш із Галича. Прославишся тоді во віки віків, слід твій заплюють прокляттям. Бо ж цілу землю не сплюндруєш... а коли й сплюндруєш, то залишиться на ній близна від твого меча.

І розійшлися ми незадоволені один одним, як вороги».

Писав Іван у «Саду» своєму:

«Обіцяв князь: я збіжжя дам голодним, ліси мої відкриті для сокир — рубайте хижі. Обіцянка князева вмерла разом з Настусею; кибіть рожанця твого, осподарю, бояри поламали, ослабла тятива.

Думаю про кибіть твого духа, княже».

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Настусе, страднице великоока, чесна жоно, за тобою плачу кервавими сльозами, як за сестрою, як за Любаною своєю, як за молодістю, що відшуміла; плачу і докопуюсь первопричини твоєї смерті.

Ти вийшла з пущі тисменицької, з глибин Русі ратайської і сіла побіч князя; вбили тя, сестро, не за те, що сіла, і не за те, що любила, а за те, що вийшла з глибин. Глибини-бо завжди лякають».

Писав Іван у «Саду» своєму:

«Ненавиджу від сего дня вогонь; не той вогонь ненавиджу, що гріє всіх убогих, що путнику у полі доточув життя; ненавиджу вогонь, який у попіл обернув грамотку княжу, в якій нагадано боярам і купцям: «Вольних у рабство не маніть, не множте закупів і рези не лупіть».

Її спалили у гридниці князевій на пиру бояри, сам князь, без кибіті зоставшись, грів руки над смрадним вогнем.

Ненавиджу вогонь, чий дим смердить ярмом; і кличу я вогню на цей вогонь: спали його, божественний, дотла».

V

Княгиня Ольга покидала Галич...

Княгиня, щоправда, покидала Галич не один раз: двічі її вози викочувалися з німецьких воріт і стелилася їм дорога на захід.

Тепер покидала Галич востаннє і назавжди.

Коли возниці впрягли в хомути коней, а челядь дворська винесла на вози з покоїв княгині-матері останні коробиці та клунки, вона прийшла до його світлиці. Ярослав сидів за столом, підпершн голову рукою, і вдавав, що його не обходить ні її від'їзд, що заповнив Дітинець тривожним гулом і перешіптуванням, ні оця її поява. Навіть пози не змінив. Хотів цим, мабуть, сказати княгині, що між ними все переговорено. Вона підступила до нього близько.

— Їду я, княже й мужу,— прошепотіла.

З-під вій князь міряв її високу і таку ж, як замолоду, худу статуру. Обличчя мала жовтаве, тоненька суха шкіра на вилицях блищала, як навощена, попід очима й на лобі сіклося павутиння. Очі світилися, як у давнину, чорним вогнем, і вогонь той ані не грів, ані не запалював. Як вогник на межі. Осьмомисл з ненавистю подумав, що княгинині очі тупі, як у риби. Зате руки її безперервно ворушилися, бігали по чорній одежі, мовби вищупували рубці й латки; пальці її то спліталися в клубок, мучилися в тісноті, то враз розчіплювалися, щоб знову вищупувати рубці, повзти по одежі.

— Їду я,— повторила Ольга.

Він навмисне потягнувся, позіхнув.

— То їдь,— вимовив недбало. І тут же, забувши роблену байдужість, додав з серцем: — Їдь, якщо надумала

так... якщо ніякий корінець не в'яже тебе, як пуповиною, з Галичем, то — щасливої дороги.— Билися в ньому, змушений був собі признатись, два соколи: один сокіл білий, а другий — чорний. Котрийсь з соколів означав полегшу. Так, так, тепер йому стане легше, не буде день при дні мозолити очі жінка, котру ніколи не любив, котру ненавидів і часто завдавав їй болю. Вона платила йому тією ж грошвою: мучила підозрами, жалила скаргами, укорочувала вік змовами, поки цими пальцями-павуками не вирвала з нього серце. Тепер там, де повинно бути серце, зіяє яма, наповнена чорним застарілим болем.

Котрийсь з цих соколів означав жаль, бо таки прожив з Ольгою довге життя, а це щось та значить.

Чи значить?

— Нічого мене з Галичем не в'яже,— відповіла врешті княгиня.— Не любив мене твій стольний град. Люди не любили... ніхто.

— Любов красна взаємністю. Не про це тепер нам розмовляти, Ольго, але висповідайся наостанку: чи любила когось у своєму житті?

Вона довго мовчала, схиливши голову на груди. Руки її заніміли на золотому хресті, що висів на грудях.

— Хіба, може, дітей? — згодом відповіла спроквола.— А може, й ні. Якась черства душа в мене. Чи винна я в цьому? Буду в обителі гріхи черствої душі покутувати-відмолювати.

— Могла б і тут. Монастирів і в галицькій землі доста. Пощо труситись на возі аж на другий край Русі — у Суздаль залісний?

Жалів її. Жона ж бо...

— Не буде тут мені і в схимі спокою. Пам'ятають тут Чагрову доню, не заросли сліди мої причетності до її смерті. Ти перший пам'ятаєш, ти живеш пам'яттю про неї.

— Не воруши старе, княгине,— попросив.— Болить.

— Не таке, видно, й старе, коли ще болить. Кохав ти Настусю, Ярославе? — Очі її ожили, зелені льодинки розтаяли. Крик нуртував у ній, у глибинах її єства, в очах.

Осьмомисл не відповідав. Боявся обпектися об жала глибинного Ольжиного крику, чи, мо', жахався власного незагоєного болю? Стояв біля вікна, задивлений у прозорість шибок... з-поза шибок, з-поза їхньої прозорості посміхалася Настуся... попіл з Настусі розвіяли по дебрях

і вертепах, пилинки з неї не лишилося... а вона, гляди, насміхається.

— Кохав, Ольго,— зважився-таки сказати.— І кохаю дотепер... до старості... до могили. Смішно? — раптом розхвилювався.— Гірко? Дивно? Розпусно? Не знаю, як люди скажуть, як осудять моє кохання... Люди, зрештою, бодай тепер повинні зрозуміти. Чи як гадаєш, Ольго?

Він не помічав, що його слова падали на неї кам'яними брилами, ранили до крові, розтирали, як жорна, на порох. І княгиня, чи то рятуючись од коленого каміння, чи то для того, щоб спити гірку чашу до кінця, спитала:

— За що, мужу, так кохав жінку з простого роду?

Нащо це їй знати?

— Це важко розтлумачити, Ольго, ти цього не второпаєш. Правду кажучи, я сам не відаю за що. Може, за її ум, за щирість, за палкість у постелі. Може, за те, що ходила боса, як сама вона говорила, й завжди відчувала під стопою тепло отчої землі. Вона, певно, призначена богом для того, щоб виповідати мені про всі болі й жалі.

Вони ніколи між собою так мирно не розмовляли, а після страти Настусі мовби обоє поніміли, особливо уникав Ольги князь. Його не було з нею й тоді, коли лежав поруч на постелі, коли сидів поруч за столом у стравниці, коли молився поруч у божниці. І вона леліяла тепер надію, що Ярослав, роздобрений і схвильований, простить їй старе... простить смерть Настусину. Мусить простити. В неї мало часу... коні вже запряжені... зараз її коні рушать з Галича дорогою на Суздаль. Туди їде вмирати.

— Я прийшла, мужу, попрощатися.

— Бувай здорова, Ольго.

— Я прийшла сюди подякувати за все добре, що зазнала на цій землі.

— Молися за неї, Ольго.

— Я прийшла сюди просити, Ярославе Володимировичу: прости мені сварки численні, зло, котре виношувала, плодила й на тебе насилала...

— Прощаю.

— Що дітей проти тебе ворохобила. Володимира найперше...

— Прощаю.

— ...що стараннями моїми повели Настусю на кострище. Смерть її прости.

— Ні,— відказав рішуче, гнівно. В одну мить переминився: з ласкавого і млявого став енергійним, холодним.

Хотіла цілувати йому руки й ноги, хотіла... але він не дав, підняв із землі, повернув до порога й злегка відштовхнув від себе.

— Іди, Ольго. Не проси, бо такого не прощають.— Високий, крутоплечий, з довгим сивим чубом, що пасмами спадав на плечі, був схожий на бога Саваофа, якого малюють ізографи на іконах. Саваоф теж не завжди вміє прощати.

Княгиня переступила поріг.

Осьмомисл далі стояв біля вікна; за вікном, на ганку, Ольга цілувалася з сином Володимиром, невісткою та онуками. Цілувалися без слів, без причитання, ніби зібралася кудись у гості, а не до монастиря у Суздалі. Одалік хилився у поклонах, мнучи в руках соболині шапки, гурт великих бояр: Сіославичі, Дитятичі, Молибоговичі, Ратичі. О, саме на них у замислах своїх опиралася Ольга. О, саме вони точили з нього кровцю, поки не виточили до краплі... поки не став він живим трупом.

Княгиня Ольга зійшла з ганку. Єпископ благословляв її у путь. Хрест сяяв у його руці чистим золотом.

Вся в чорному, ніби уже прийняла схиму, княгиня клала поклони на схід, на захід, на південь і на північ. Губи її щось вишіптували. Що? Прощення собі? Прокляття йому, Осьмомислу?

— Княже...

Ярослав здригнувся. Задивившись у вікно, не помітив, як до світлиці зайшов воєвода Костянтин Сіославич.

— Послали мене великі бояри до тебе, княже, сказати: вийди й прилюдно попрощайся з княгинею своєю. А також прости їй усе... адже навіки розходитеся.

Князь не відразу зрозумів воєводину бесіду: борсався у полоні догадок, що вишіптує на прощання Ольга. Деякий час кліпав розгублено очима, потім дійшло до нього веління боярське; Осьмомисл уздрів себе на Золотому Току, уявив прилюдне своє прощання, темні, гнівні погляди містечан галицьких, і масні — боярські. Погляди... прощання... вони наготовленні... посмішки боярські... торжество боярське — все це переплелося, збилося, зрослося в пекучий клубок. Князь задихнувся, без надуми вийняв клубок з грудей і жбурнув межи очі Сіославичу.

— Пріч звідси, холопе!

Слова з «Хронографа»:

«Нема спокою в палатах Ярослава Осьмомисла. Літа 1174-го Володимир, його син, утік до Луцька, щоб князь тамтешній Ярослав Ізяславович відвоював в Осьмомисла окреме для нього княжіння. Князь галицький найняв за 300 гривен срібла ляцький полк і пішов з ним на Луцьк, кажучи Ярославу Ізяславичу: «Змову проти мене не чини. А сина віддай. Бо буде брань». І на підтвердження цих слів спалив у Луцькій волості два городи. Ярослав Ізяславович, злякавшись, відіслав Володимира у Торчеськ до вуя свого Михалка. Однак той, щоб ворога собі не нажити, переслав Володимира аж у Чернігів до Всеволода Всеволодича. Цей же просив Андрія боголюбивого піти раттю на князя галицького. Андрій сказав: «Відаю, безпутний Володимир, син Ярославів. Зрікаюсь його... через нього не хочу втрачати дружби в Галичем».

...Того ж літа княгиня галицька Ольга, сестра Андрієва, поїхала назавжди у Владимир».

Слова з «Хронографа»:

«Диво дивнев: він любив бога, постійно ім'я боже було в нього на устах; він збудував град неподалік від Владимира і нарік його Боголюбовим; він много храмів воздвиг; він книги святі збирав і велів переписувати; він звався Боголюбським, а бог одвернувся від нього й послав йому страшну смерть. Він любив свої Суздаль і Владимир, возвеличуючи їх між землями й племенами, а вони, замість віддяки, привели у його ложницю ключника Анбала, Іоакіма Кучковича та багатьох інших мужів, котрі двадцять дев'ятого дня місяця червня літа 1175-го закололи його, обдерли з одежі до голого тіла і викинули труп на город, щоб собаки з'їли. І тільки через п'ять днів поклали убієнного у Володимирській церкві богородиці.

Чом так сталося? Невже і там бояри злякалися Андрієвого соколиного лету, як у Галичі — Ярославового? Обом їм обрізано крила. А може, Андрій, подібно, як Ярослав, не знайшов ключа від кола купальського?»

Слова з «Хронографа»:

«Князь Ярослав Осьмомисл повелів сьогодні в усіх церквах дзвонити: представилася у Владимирі суздальському княгиня Ольга Юріївна, наречена в інокинях

Єфросинією. Сталося це четвертого дня місяця червня літа 1182-го.

Скорблю над її долею. Вмерла жона, яка не відала, що є на цьому світі любов».

Слова з «Хронографа»:

«У літо 1184-те князі руські великою силою, з ними і полк галицький, ходили на половців. І дарував їм господь перемогу: взяли вони в полон сім тисяч, без числа поганих побили...»

ГЛАВА ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТА, З ЛІТА 1187

I

Княжий бирич привідчинив двері й, зобачивши, що печатник у гридниці не один, поманив його пальцем у сіни.

— Кажи,— дихнув Ян хмільним сопухом у маленьке зморщене обличчя бирича.— Як там князь?

— Князь Ярослав просить: не відкладай задумане мною на завтра.— Бирич озирався по кутках, млів перед каламутним зором боярина.

— Ти здогадуєшся, про що мова? — Ян нетерпляче теребив сухими пальцями руду борідку.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа — не-не знаю,— кидав на себе хрести бирич.— Моє діло маленьке... я чоловік маленький,— задкував.

— Гнида ти, а не чоловік,— злостився боярин.— Що я, звір?

— Заведено так у Галичі: бояться тебе,— без пам'яті белькотів бирич.— Ну і я...

Це було приємно слухати. «Та ліпше, щоб мене не лякалися, а любили, як Івана Русина. Може, якраз цього мені бракувало в житті? Не таланту, не багатства, не слави, а якраз любові,— дозрівала тверезна думка в хмільній голові.— Бо хто любив мене по-справжньому? Яка жона... який муж? — Несподіваний жаль ячав у серці, на око набігла сльоза.

Бирич, оговтавшись, з безпечної відстані споглядав байдуже на печатника. Не вперше бачив його хмільним і заплаканим; печатник плаче тільки хмільним будучи.

— Ти чого тут... підглядаєш? — отямившись, гримнув на нього Ян.

— Відповіді чекаю.

— Скажи князеві: сповню, як велено.

Бирич здимів, як дух: був і нема. Печатник повернувся до гридниці. Зачиняв двері уже протверезілим. Він умів у скрутну хвилину взяти себе в руки і цим вельми гордився. Якби не підкошувались ноги, то й сам не повірив би, що пиячить з Покручем від передвечір'я, коли повернувся з-над дністрового берега. Голову мав ясну, осяяну полум'ям вогню, біля якого сьогодні грівся над Дністром князь Ярослав.

Зупинився перед столом і шарпнув Покруча за плече. Той, поклавши голову на купу кісток, смачно посапував носом. «Нагоду ж яку бог посилає... тепер би йому шнурок на шию або ніж під ребро — не пискнув би»,— пронизала нагальна думка. Власне, з цією думкою в останні дні їв і пив, молився богу і полагоджував державні справи. Вона, як хробак, сиділа в голові, бо Галич боявся Яна, а Ян — Покруча. І коли б не сьогоднішня бесіда з князем Ярославом на березі дністровому, то ще зараз запалив би свічу за упокій душі роба божого Дуліба. Та поки що...

Поки що мусить термосити Дуліба, лити з цеберки на нього воду.

— Смерде проклятий! — лютував боярин.— Очумайся. Роботу маємо невідкладну, а він напився, як свиня.

Покруч приходив до пам'яті поволі.

— К-купаєш ня, боярине. Честь вельми велика,— дзвонив зубами Дуліб.— Як то красно, що осподар дбає про чистоту тілесну свого роба. Дивно тільки, що я досі живий... що осподар не скористався моєю п'яною слабістю. Хоч... я п'яний тепер щодня... я в твоїх пазурах повсякчасно. Однак поки що живу... живу всупереч вироку смертельному, що затаївся в твоїх очах. Ніби не правда?

— Теревені правиш, Дулібе,— сміявся боярин.

— О, певно. Те-ре-ве-ні. Хіба тебе не знаю? Але ти признайся: смерть мою носиш у помислах... у черепку твоєму полисілому вона причаїлася? І я, здогадуючись про це, не рятуюся, не втікаю, не шукаю оборони й захисту в святих монастирях. Там би я, мов у притчі про розбійника, поливав би суху довбеньку, поки не зазеленіла б; її зелені листочки свідчили б, що Дуліб переродився, став святим Антонієм або Діонісієм.— Його рука навпомацки шукала на столі жбан з вином, а очей з Яна не

спускав. Боярин споглядав на нього, як на збитошне дитя. Мовляв, досить уже забавлятися, чадо мале. Намолов сім мішків вовни й затихни.

— Ти мені потрібний,— просто відповів Ян.

— Колодиця відмикається без хитрощів: я тут, бо я тобі потрібний. Поки що. Ти так вирішив. І я це знаю... знаю і жду приречено тієї днини, коли стану зайвим. Чудасія... чудо... чудаченько... Це для дурня чудо, боярине. Розумний-бо знає, що змія заворожує жаб своїм поглядом і вони покірливо скачуть на її гнилий зуб. Це, мабуть, гидко й страшно: жаба і змія. Але що вдієш? Єсьм жаба.— Він припав до жбана, зуби цокотіли об криси.

— Досить! — урвався Янові терпець, і він луснув по жбану срібною чарою. Череп'я посипалось під стіл.— Потім доп'єш,— злагіднів.— Тепер не час. Є робота.

— Цієї ночі учинити богоугодне діло... рятувати Галич; завтра Галич ударить об поли руками: ай-я-яй, утопився княжич Володимир в Дністрі. Таке нещастя, таке...— блазнював Дуліб.

— Звідки-бо довідався? — похололо в грудях боярина. Очі полізли на лоб.

— Бирича бачив-єм... здогадався-м: є веління князеве. Нагадує він. Поспішає. А про спосіб умертвлення Володимира ти сам нещодавно вибовтав.

— Я? — ухопився за бороду печатник.— Старію, отже. Зрештою, не маю від тебе таємниць. Я — це ти, ти — це я!

— Бог-отець і бог-син в одній особі. По правді, не хотів би я бути тобою, боярине. Я лише твої руки,— журно хитав головою Покруч.— Яку ж нову роботу даси рукам після загибелі Володимира?

— Не сповнив ти поки що мого веління... Про Русина мова. Викради бодай книги... писанину його мерзенну, якщо не спроможний пустити його терем з димом.

— А потім? — скалив око Дуліб.

Не впізнавав старий Ян старого Покруча. Виглядав так, мовби й не брав у рот краплини вина: рухи спокійні, голос рівний, очі запалилися... очі ніби віддалилися і з глибин зорили уже не зіниці, дивилася звідти сама душа.

— Що ж потім? Станеш вільним. Подарую тобі сільце, як обіцяв, на Пониззі. Заживеш у спокої. Збудуєш церкву і відмолюватимеш гріхи.

— Досить, що ти збудував... і спалив. Мені вона ні до чого: нема в мене гріхів. Вони вчинені по твоєму велінню.

Крім того, я не багну спокою... я хотів би знову стати тим Дулібом, яким був до зустрічі з тобою в корчемці.

— Це неможливо... неможливо повернути літа,—зітхнув Ян. Був згорблений, висушений...— Та й пощо? — стрепенувся.— Ти щось дивне говориш. Що з тобою?

— Зі мною? Я думаю... думаю... думаю: коли б тя не було на світі...

— Я був і єсьм,— випрямився гордо печатник.

— Але коли б тя не було, га? — прошептав по-змовницькому Покруч. Покруч шептав, а в боярина дилькотіли коліна. Щось сталося з його слугою... щось сталося з очима Покручевими, він звик у них бачити жорстоку байдужість або лукаву хитрість, або пожадливий блиск. А тут зіяє з очниць порожнеча... як з дірок черепа. Мороз пробирає, коли він пожирає тебе порожніми очима.

«Порожніми чи безумними? Чи приверзлося мені з перепою? Ну певно... приверзлося. Черствий, кам'яний Покруч — і раптом божевілля? Пусте. Божевілля приходить з розпуки, з потрясіння, горя. Цей же чолов'яга нічого подібного не переживав; рука-бо не мислить, вона відчуває тільки біль. Розумно, правда? Ну, звичайно. Ось він знову похилив голову на стіл. Дрімає, собака».

— Час, Дулібе. Ніч наступає. Князь велів...

Це були останні слова печатника Яна, сина Чагрового. В дю мить Дуліб скочив на нього. Ян не встиг і скрикнути, як відчув на шиї кістляві пальці.

...Коли до гридниці вбігли двораки, то боярин уже лежав без духу. Навколо нього стрибав на одній нозі Покруч і приспівував:

Тихо-тихо, хай боярин спить.
Прийшла його черга спати,
а моя — літати.
Бо я білий-білий птах.
Білий птах ударив дзьобом чорного...

II

Писав Іван в «Саду» своєму:

«Стрічався днесь з володарем. Лежав на смертнім одрі, стурбований слідами життєвими, чи не заростуть вони бадиллям різним. Де й ділась пиха гордовита, де сила, що узду тримала й стерно держави немалої. І може, аж тепер явивсь мені у ньому чоловік ізтерзаний у двобої із князем; ціле життя боролися в ньому два начала: добро

і зло, обов'язок князівський і розуміння бути чоловіком. Щоденно і щомиті дволичність жила в ньому, тривав герць... Тепер, коли полуда смерті затьмарила йому зір, хотів би він пройтися знову вже чесними стежками. Але, о пізно, володарю, бо сіють ранньої весни, щоб восени торкнувся ти устами хліба. При хлібі чеснім, осподарю, і смерть нам не страшна».

Іван Русин мав звичку перечитувати останні дві-три сторінки свого «Хронографа» перед тим, як починати нову. Настроювався таким чином на відповідний лад і зважував значимість написаного.

Сьогодні губи його вишіптували:

«Три дні тому князь наш Ярослав Осьмомисл покликав мене й многих інших писців і книжників і при думі боярській велів записати у хартії, що залишає після себе на столі галицькому молодшого сина Олега Настащиного, а Володимирові старшому дає Перемишль. Великії бояри загуділи були при цій звістці, однак з пошанівку до старого князя, що прощався зі світом, умовкли й хрест прилюдно цілували, що любитимуть і шануватимуть Настащиного Олега, як його самого.

Дали собі руки на знак згоди й Олег з Володимиром. Цей останній заприсягся вітцеві, що не шукатиме для себе Галича, волю вітцеву не зламає. «Будемо жити, отче, в мирі, землю галицьку й далі установлюватимем і кріпитимем. Будемо, як належить братам, любитися, щоб ти, отче, споглядаючи на нас з вікон небесних чертог, радувався синами».

Так медово говорив Володимир Ярославович перед тим, як поцілувати хрест.

І всі від цієї його синівської покірливості просльозилися. Князь Ярослав благословляв обох, сини впали йому на груди... і ніхто не міг відірвати їх від батьківських грудей, у яких нарешті утих біль. Князь напевно забув про незгоди з Володимиром, взаємні образи; він думав, що його смерть поріднить братів, смерть і відповідальність за долю Західної Русі. Дав би бог, щоб так сталося.

Врешті сини підвелися заплакані, сумні. Князь мовив:

— Слухайте, сини, і ви, боярове, мій державний завіт: Галич досяг многого... шанують Галич на Русі і в землях чужих. Завдячуємо це трудам нашим і союзові з князями суздальськими. Далеко Суздаль від Галича, але вднали

нас не так узи родинні, бо не вельми вони були щасливі, як почуття братерські, подібність долі. Вони на півночі стережуть і розбудовують землю Руську, ми — на заході. І вони, і ми — заборола, об які розбиваються ворожі сили. Так було при батькові моєму Володимирові, так було при мені. Коли ж ви про ці узи забудете або ж їх розірвете — лихо буде вам, і дітям вашим, і онукам. Полки наші сильні, та много ворогів чигає на нас, без помочі братської поля ваші витопчуть ворожі коні, города ваші попалять, а жон ваших візьмуть в неволю. Поміч братська — це не тільки поміч мечем. Іноді слово мудре, порада, свідомість того, нарешті, що не один ти вси на білому світі, примножує твої сили. Пам'ятайте про це.

Князь помовчав, відпочиваючи, потім продовжив:

— Я грішний був у житті. Многії гріхи чинив несвідомо... многії свідомо. Прошу простити ня... хай простять мене живі і мертві. Багато з вас согрішили переді мною — я прощаю вам, браття. Хочу відійти до бога з чистим сумлінням, хоч і не всьм до кінця переконаний, що сповнив на землі все те, що повинен був сповнити. Недороблене мною — дороблять мої сини, а ви, браття, допоможете їм у цьому многотрудному ділі. І світильник наш не погасне.

За життя я чимало скарбів придбав, скотницю, отже, державну не залишаю порожньою. Повеліваю сьогодні ж наділити злотом-сріблом — про це скарбник Тимофій знав — монастирі і храми святі в Галичі й поза ним у нашій землі сутні, а також учидлища для книжного учення, приюти для сиріт і калік: хай моляться за мою грішну душу. Як умру, то поховайте мене при вході у храм Успення Богородиці... топчіться по мені, братове, але не забувайте».

Обдумував Русин передсмертне слово Ярославове: «Вмирає князь, як чернець: усім прощає. І просить: топчіть ня. Вмирає самотній, бо не має ні приятелів щирих, ні поплічників вірних. Ціле життя прагнув увійти в коло купальське... наближався до нього... і віддалявся. А коли б був увійшов, то любила б його не одна Настуся, а всі простолюдини. Многії великі діла з любов'ю цією сотворив би він для Русі.

Суджу його, а він, може, не міг стати вище себе, бо князь князем залишається.

Суджу його, бо жадаю Русі добра, а того не бачу, що сам помилявся, прагнучи повднати князя з народом; не можна примирити воду з вогнем».

Перегорнув Русин сторінку:

«Зустрів я нині на паперті храму Успення дворака й приятеля небіжчика Яна — Дуліба Покруча. Сидів тихий і сумирний, очі мав відкриті, а в тих очах — пустка. Він упіймав мене за полу корзна й проспівав: «Я білий птах... білий птах ударив дзьобом чорного». Мене, правду кажучи, пойняв жах, я скинув корзно, щоб більше не носити одежини, до якої доторкнувся прокажений духом.

А може, дух його воскрес у безумстві, може, заподіяння Янові смерті омило його й очистило?»

Старий Русин, згорбившись і заклавши за спину руки, кружляв по світлиці: від порога до образів і назад. І так безліч разів. Любив він це ходження, так краще думалось... а думати-розмишляти було над чим. Ось Галич сьогодні-завтра осиротіє... Суздаль теж лишився без Андрія Боголюбського. Порожніють вежиці сторожові на заході й півночі Русі. Всередині ж руського дому чвари князівські.

Хронограф зупинився біля вікна, власне, зупинила його зачавна тиша, що вливалася разом із осіннім духом до світлиці. Він збирався приглянутись до тиші, вслухатись у неї. А вона раптом озвалася на горі Галицькій ударами об дерев'яні била; озвалася гулко й тривожно, мовби добувалася з-під землі. Через хвилю до перших бил приєдналися ще одні, і ще, і ще...

— Князь умер! — десь внизу протяжно скрикнула жінка.

«Князь умер,— писав Русин.— Що тепер буде із землею галицькою? Хотів би я вірити присягам Володимировим і хресному цілуванню боярському, хотів би... і не можу, не маю права. Чую-бо: лисиці виють на черленії щити».

А в пущі на Горбах Анна народила сина. Василько, осліплений від радості, не помічав змученого усміху Анни, не чув лементу дитяти. Аж тепер щастя пригубивши, Чагрів син зрозумів, що воно в нього неповне. Були б тут, у пущі, люди, вони розділили б з ним радість, збагатили б його. «То треба кликнути сюди людей... тих, що воліють жити без князів і бояр. Збудую тут город... житиме в ньому вільна громада. На варті своїх світильників поставимо меч...» — думав Василько.

Івано-Франківськ — Львів
1966—1972 рр.

ЗМІСТ

Глава перша, з літа 1187	7
Глава друга, з літ минулих	23
Глава третя, з літ минулих	38
Глава четверта, з літа 1187	73
Глава п'ята, з літ минулих	90
Глава шоста, з літ минулих	111
Глава сьома, з літ минулих	126
Глава восьма, з літ минулих	152
Глава дев'ята, з літ минулих	184
Глава десята, з літ минулих	204
Глава одинадцята, з літа 1187	228
Глава дванадцята, з літ минулих	243
Глава тринадцята, з літ минулих	273
Глава чотирнадцята, з літ минулих	304
Глава п'ятнадцята, з літ минулих	328
Глава шістнадцята, з літа 1187	339
Глава сімнадцята, з літ минулих	355
Глава вісімнадцята, з літ минулих	371
Глава дев'ятнадцята, з літа 1187	388
Глава двадцята, з літ минулих	407
Глава двадцять перша, з літ минулих	431
Глава двадцять друга, з літ минулих	456
Глава двадцять третя, з літ минулих	477
Глава двадцять четверта, з літа 1187	503

Роман Николаевич Федорив
Произведения в двух томах
Том 2
ОТЧИЙ СВЕТИЛЬНИК.
Роман

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Кореневич*
Художник *Б. О. Плюта*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

Інформ. бланк № 1063

Здано до складання 04.10.79.

Підписано до друку 08.02.80.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 29,054.
Тираж 100 000. Зам. 9—2438. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Федорів Р. М.
Ф33 Твори в двох томах. Том 2. Отчий світильник: Роман.— К.: Дніпро, 1980.— 511 с.

Роман переносить читача у XII ст.— складну епоху міжкнязівських чвар, соціальних вибухів.

Герої роману — патріоти своєї землі, які борються за єдність і могутність древньоруських земель, розуміють небезпеку, що нависла над Руссю з боку половецької орди.

Ф $\frac{70303-092}{M205(04)-80}$ 92—80. 4702590200

У2